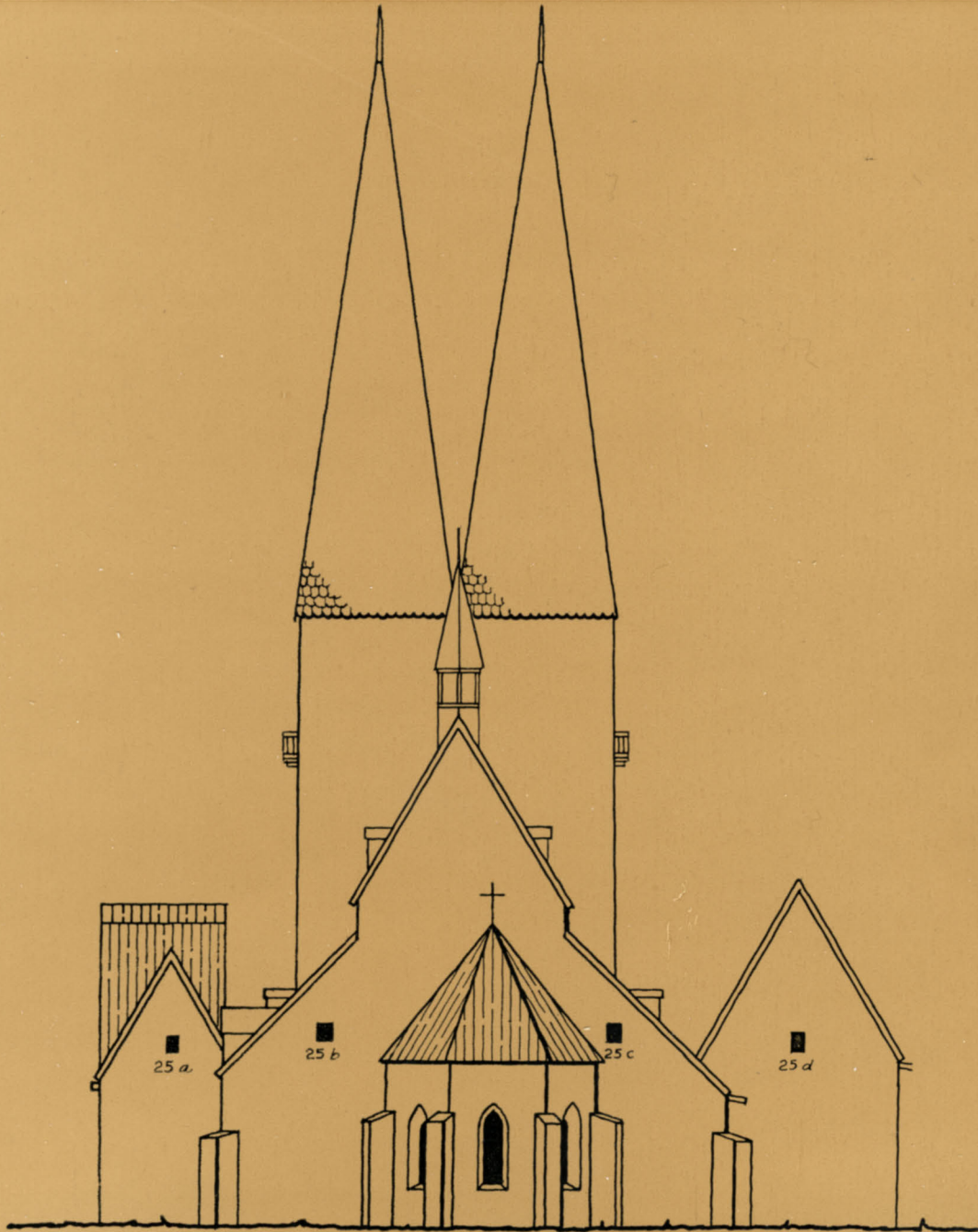

Kalmar Storkyrka

SVERIGES KYRKOR
SMÅLAND

MARTIN OLSSON

Kalmar gamla stads kyrkor

1. Storkyrkan

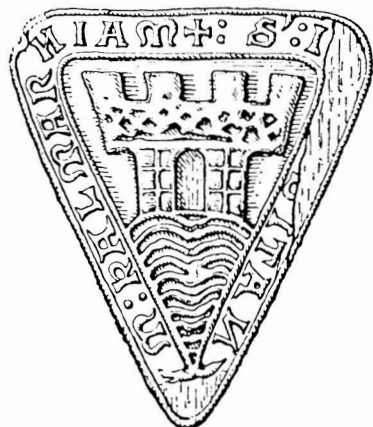

Kalmar gamla stads kyrkor

1. Storkyrkan

SMÅLAND BAND III: 2

AV MARTIN OLSSON

VOLYM 158 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV ARON ANDERSSON, STEN KARLING OCH ARMIN TUULSE

Almqvist & Wiksell Stockholm 1974

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

Beskrivningen av Kalmar Storkyrka avslutades i juni 1974. — Arkivexcerperingen har utförts av Ingeborg Wilcke-Lindqvist, Karin Ingvarson och författaren. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattning är utförd av Albert Read. — Fotografierna är tagna av K-H Arnell, E Erics, S Hallgren, R Näslund, M Olsson, K Pettersson, H A Rabén, J Roosval, G Weiden och A Winell. Rekonstruktionerna är ritade av J Söderberg. Plansch I är återgiven efter S Rosmans utgrävningsplan och fig 145–146 efter hans rekonstruktioner. Övriga uppmätningar är utförda av I Anderson, R Boström, G Fogde, S Hesselgren & S Fränne, S Rosman, J Söderberg, A Tuulse och H Åkerlund.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i allmänhet i ATA (S Rosmans uppmätningar och G Weidens fotos tillhör KLM).

Grafisk formgivning: Vidar Forsberg.

Omslagsbilden återger Kalmar Storkyrka från öster omkring år 1600, rekonstruktion av M Olsson och J Söderberg 1973.

På omstående sida: Kalmar stadsinnevänares sigill, 1200-talets mitt. Lübeckisches Urkundenbuch II nr 126.

Utgivarnas förord

Med den av f riksantikvarien Martin Olsson författade volym av Sveriges Kyrkor, som nu framlägges, fullföljes den redogörelse för kyrkorna i Kalmar som 1968 inleddes med samme författares beskrivning av kyrkorna i Kalmar slott. Den föreliggande framställningen skiljer sig från Sveriges Kyrkors ordinarie publikationer så tillvida att knappast något i våra dagar återstår av de en gång betydande byggnader, varom författaren genom sina forskningar kan ge så omfattande upplysningar. Martin Olsson har i dessa studier lämnat ett nytt prov på den omsorgsfullt underbyggda och stringent genomförda byggnadshistoriska forskning som han tidigare dokumenterat bl a i sitt monumentala verk om Kalmar slott. Utgivarna riktar ett varmt tack till författaren för hans gedigna och i många hänseenden beundransvärda prestation.

Utgivarna känner också ett behov att framföra ett särskilt tack till verkets ordinarie medarbetare antikvarien Ragnhild Boström för det tidskrävande och insiktsfulla arbete hon ägnat manuskriptets och bildmaterialets utredigering. I detta tack inneslutes också redaktören vid Vitterhetsakademien fru Ulla Behr och ingenjören John Söderberg för hans krävande arbete med rekonstruktionsritningarna till kyrkan.

Vitterhetsakademien har beslutat utse förste antikvarien vid Statens historiska museum, docent Aron Andersson, att efter framlidne fil dr Per-Olof Westlund ingå i den nämnd som på akademiens vägnar handlägger utgivandet av Sveriges Kyrkor.

Stockholm i oktober 1974

Aron Andersson

Armin Tuulse

Sten Karling

Författarens förord

I efterföljande arbete skildras två efter varandra följande Storkyrkor i Kalmar; först den medeltida kyrka som stod år 1611 och som förstördes i Kalmarkriget samma år; därefter hur den förstörda kyrkans ruiner långsamt återställdes genom många års arbete. I båda fallen sker det utifrån de gemensamma grundrester av de båda kyrkorna som frilades av arkitekten Sven Rosman vid en grävningsundersökning år 1924. I övrigt är framställningen helt grundad på det urkundsmaterial som är bevarat, främst kyrkoräkenskaperna. För medeltidskyrkan är de dock bevarade endast för åren 1602–1606 då en stor reparation genomfördes. Sextonhundratalskyrkans räkenskaper är däremot — med undantag för ett par år — bevarade från

den 26 juli 1613 till kyrkans slutliga förstörelse 1678. Denna serie innehåller byggnads- och materialräkenskaper och därjämte uppgifter av mångahanda slag bl a mängder av personhistoriska notiser. Räkenskapernas olika karaktär har gjort att de båda beskrivningarna disponerats på olika sätt. Den förra är en rekonstruerande byggnadsbeskrivning, den senare en krönika om kyrkans återställande efter förstörelsen.

Efter citaten ur räkenskaperna förekommer i krönikan i stor utsträckning inom parentes en av de romerska siffrorna I–V efterföljda av kolon och en arabisk siffra. Ex (I: 24 eller IV: 149). Dessa siffror hänvisa till fem pärmar med motsvarande nummer innehållande excerpter ur 1600-talskyrkans räkenskaper. Hänvisningarna gjordes till författarens information för att underlätta kollationeringen av manuskriptet. De har fått kvarstå på förslag av redaktionen. Pärmarna kommer att överlämnas till ATA.

Förteckning över förkortningar kommer att följa i nästa häfte som utkommer inom kort.

I arbetet har många samverkat. Främst bör nämnas fil lic Ingeborg Lindqvist, medarbetare i Sveriges Kyrkor nästan ända från verkets begynnelse. Hon har med stor sakkunskap excerperat de ofta fuktskadade och svårtydda räkenskaperna för åren 1613–1665. Ingeborg Lindqvist gick bort 1974. Jag har hennes mycket värdefulla arbete i tacksamt minne.

Räkenskaperna för åren 1666–1673 har excerperats av fru Karin Ingvarson som även gjort utdrag ur serien Kalmar domböcker i VaLA. Fru Ingvarson har likaså excerperat kyrkans räkenskaper, serien A, för åren 1604–1606 (RA, Smålands handlingar 1604 nr 6, 1605 nr 6, 1605 nr 14 och 1606 nr 5).

Ingenjören John Söderberg har ritat samtliga rekonstruktioner och antikvarien Ragnhild Boström har varit redaktör för arbetet. Dem tackar jag för många givande diskussioner under arbetets gång. Ragnhild Boström har även i övrigt hjälpt mig på mångahanda sätt. Redaktören vid Vitterhetsakademien fru Ulla Behr, som ombesörjt arbetets tryckning, tackar jag för hjälp och goda råd.

Den nyligen bortgångne förste antikvarien Nils Ludvig Rasmusson har lämnat uppgifter om penningvärden och andra numismatiska förhållanden. Förste antikvarien, teol doktor Jan Liedgren har gjort avskriften av det donationsbrev som är tryckt som bilaga I och i övrigt på olika sätt givit mig hjälp. Vidare har bl a följande personer på olika sätt lämnat hjälp och bistånd: Förste antikvarien Aron Andersson och antikvarien Göran Tegnér, båda vid Statens historiska museum, fildoktor Andreas Oldeberg, antikvarien vid Riksantikvarieämbetet Karin Andersson, landsantikvarierna i Kalmar Manne Hofrén, Dagmar Selling och Karl-Gustaf Petersson, antikvarien Gunnel Forsberg, amanuensen Kerstin Pettersson och fru Inga Karlsson vid Kalmar läns museum. Lagmannen Liss-Eric Björkman har granskat namngivningen på kartan fig 100, s 195. Med byggmästaren Erik Gjers har jag diskuterat äldre träkonstruktioner. Ingenjören R Näslund, amanuenserna K-H Arnell, Kerstin Pettersson och fotografen Sören Hallgren har utfört fotografier. Danmarks Kirker har lånat ut några klichéer. Till alla framför författaren sitt tack.

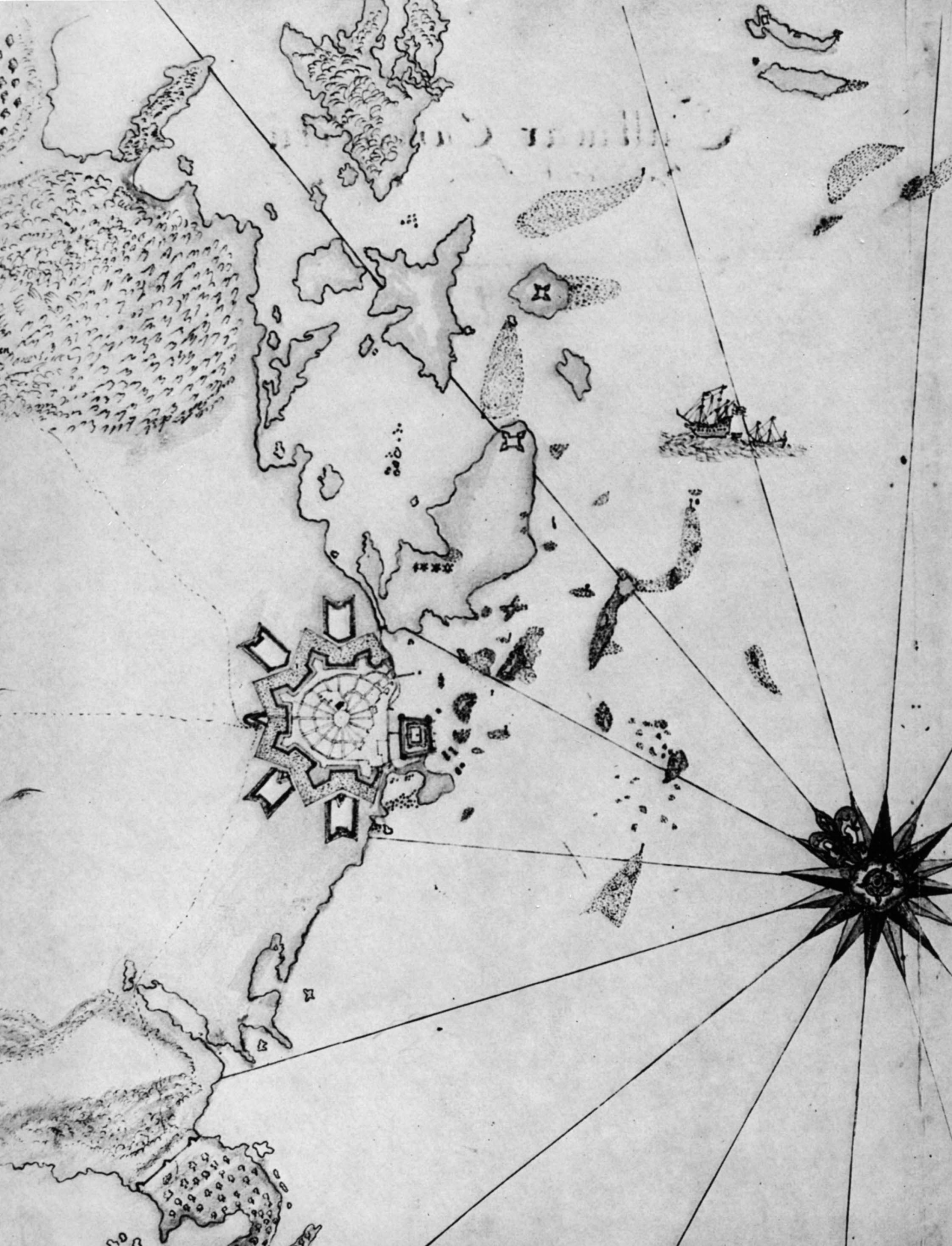
Stockholm i september 1974

Martin Olsson

Innehåll

FÖRORD TILL SMÅLAND BAND III HÄFTE 2	113
KALMAR GAMLA STADS KYRKOR	
1. STORKYRKAN	
I. Storkyrkan under medeltiden och före år 1611	117
<i>Inledning</i>	117
<i>Kyrkogården</i>	120
<i>Kyrkobyggnaden</i>	126
<i>Kyrkans byggnadshistoria och konsthistoriska ställning</i>	175
<i>Medeltida altar- och kapellstiftelser</i>	192
<i>Inredning och inventarier</i>	206
II. En krönika om Storkyrkan från tiden efter Kalmarkriget 1611 till kyrkans slutliga förstöring 1678	219
<i>Inledning</i>	219
<i>Återuppbyggnaden från år 1615 till branden 1647</i>	223
<i>Kyrkans återställande efter branden 1647</i>	262
<i>Sammanfattning</i>	291
<i>Fast inredning 1615–1678</i>	294
<i>Kyrkans lösa inventarier efter 1611</i>	310
BILAGOR	328
NOTER	330
SUMMARY	339

I. STORKYRKAN UNDER MEDELTIDEN OCH FÖRE ÅR 1611

Inledning

Storkyrkan i Kalmar bestod vid medeltidens slut av ett treskeppigt långhus och ett likaledes treskeppigt kor i öster samt ett från koret utbyggt, tresidigt avslutat kapell av mittskeppets bredd. I väster fanns ett brett torn. Intill långhusets båda sidor fanns kapell uppförda vid olika tider. Vid slutet av medeltiden bildade de en sammanhängande rad invid vardera sidoskeppet (pl II–VII b).

Den första handling i vilken kyrkan finns omtalad är ett av konung Magnus Ladulås den 4 maj 1278 utfärdat brev, där han med åberopande av sin patronatsrätt förordnar att Kalmar församling skall vara ett evärdeligt prebende till dekanatet vid Linköpings domkyrka.¹ Konungen ägde under medeltiden jus patronatus huvudsakligen endast över stadskyrkorna. Kalmar är upptaget i en förteckning över regala gäll i Linköpings stift från biskop Brasks tid under 1500-talets början.² Gället var på grund av Magnus Ladulås' ovannämnda beslut förenat med dekanatet i Linköping ända till reformationen, men förbindelsen var ganska svag före 1400-talet. Dekanen var formellt kyrkoherre i staden men uppehöll vanligen tjänsten genom vikarier. Under 1400-talet förde dekanerna dock stundom kyrkoherretitel och var bosatta i Kalmar.³ Antingen dekanatets ständige vikarie vid kyrkan i Kalmar eller kyrkoherren i Ljungby brukade under medeltiden vara prost i Möre.⁴ I början av 1520-talet var

Ericus Suenonis dekanus i Linköping. Sommaren 1523 blev han Gustav Vasas kansler, men redan i oktober samma år utvald biskop i Åbo. Konungen behövde dock fortfarande anlita honom. »Verdugh fader mester Eric Electus tiil Aabo», skriver konungen samma år, »ær oss vnderstwndhom ganska nyttugh uthij riikitzins thiennisth [...] baadhe vthlendis och inlendis». Han förlänades därför den 9 oktober 1526 med »dæchane gelleth» i Linköping »med alle renttho huad som helst thet nempnas kan medh kalmarna kyrkio och gamla vesteruiick som aff alder vnder dæchene gelleth legat haffuer»⁵ och fick sålunda jämte inkomsten som biskop i Åbo även en del av de med hans tidigare ämbete i Linköping förenade förmånerna. Av detta beslut finner man att konungen ansåg gället vara regalt. I samband med reformationen blev något oklara förhållanden rådande i detta avseende, men Kalmar är fortfarande regalt pastorat.

I ett den 2 mars 1293 daterat brev lämnar biskop Lars i Linköping tillstånd att bygga intill gamla muren på S:t Nicolai kyrkogård i Kalmar och meddelar föreskrifter om fördelningen av därigenom uppkommande avkastning.⁶ Härav finner man dels att kyrkan var invigd till de sjöfarandes skyddshelgon, den helige Nicolaus av Myra, dels att den, då den hade en kyrkogårdsmur som be-tecknades som gammal, även bör ha haft en nyare

Fig 92. »Calmar Cüm Citü. Delineret 1627». Andreas Sersanders' av Gustaf II Adolf 1614 fastställda stadspan för Kalmar. Kopia från tidigt 1600-tal. KrA, Svenska planteboken f 9.

»Calmar Cüm Citü, 1627». Town plan for Kalmar by Andreas Sersanders, approved in 1614 by King Gustavus Adolphus. Copy made in the early years of the 17th century.

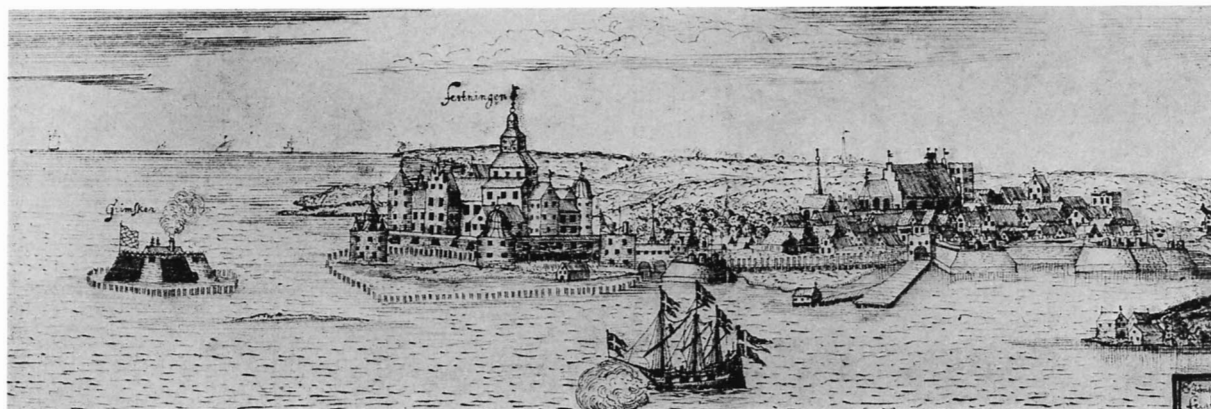

Fig 93. Kalmar gamla stad med Storkyrkan och Lilla kyrkan från nordost, teckning av Erik Jönsson [Dahlberg] 1645. UUB.

The Old Town of Kalmar with the Great Church and the Small Church from NE; drawing by Erik Dahlberg, 1645.

sådan mur. Av det sistnämnda har man rätt att dra slutsatsen att kyrkan år 1293 hade en icke obetydlig ålder.

Uppgifterna om kyrkan under 1300-talets förra hälft är fåtaliga. År 1345 den 4 mars upprättade Gisle Elinason sitt testamente och förordnade om gåvor till ett flertal kyrkor och kloster bl. a. till »domui dei in kalmarnia» 10 mark penningar »pro emendis prediis ad eius vsum». ⁷ Den 7 januari 1358 fick kyrkan av den lybeckske borgaren Johan van Hoynghen d ä en stor donation för att upprätta ett kapell helgat åt apostlarna Petrus och Paulus och ett därmed förenat prebende. Den efterföljdes av en hel rad kapell- och altarstiftelser, den sista under början av 1500-talet; för dessa redogöres i ett sammanhang i det följande s 192 ff.

Bo Jonssons (grip) hustru Margareta Lambrechtsdotter (Dume), som var omgift med riddaren Bengt Nilsson (lejonansikte), upprättade sitt testamente den 4 september 1404 och gjorde i detta stora donationer till kyrkor och kloster, bl a 30 mark »til Calmarna kirkiö». Donationen gjordes »Jhesu Christo, hans modher Marie oc allo hymerikis hærskap til loff oc til æro», och till förmån för »Boo Joanssons siæl, min kære hwsbonde war, Gudh hans siæl nadhe, minne siæl, wara barna, wina oc frænda ok allom christnom siælom til roo oc till nadhe». ⁸

Sin genom tiderna största gåva fick kyrkan av konung Erik av Pommern. I ett år 1430 på Kalmar slott söndagen Oculi i fastan givet och skrivet brev⁹ förklarar konungen att han Gud till heder och sin kära husfru Philippa, sina förfäder och föräldrar, konungar och drottningar till lisa och ro, med sitt rikets råds råd beslutat att »stichta, fundera ophögghia och göra [...] eth Collegium och en half-fuan doom. ¹⁰ aff bykirkione j Calmarna medh tretton kaneka preste». Dessa tretton kaniker skall vara skyldiga att till evig tid uppehålla den gudstjänst som här efter omtalas: Först skall de varje dag sjunga »messe aff ware frw medh höchmesso aff daghen och alle dachx tiidher swa som the siongas j doomkirken J lyncöpungh». Därtill skall de vara skyldiga att i skift två och två läsa psaltaren oavlatligt både natt och dag såvida det ej sjunges tidegärder eller hålles mässa i kyrkan. Vidare skall de alltid mellan påsk och pingst efter ottesång, prim, ters, sext och noon sjunga »Regina celi»; andra tider på året skall de sjunga »Ave Regina celorum». Sammaledes skall de efter aftonsången sjunga »ave maris stella» och »Ora pro populo» oss och vår förutnämnda kära husfru drottning Philippa och våra föräldrar och efterkommande konungar och drottningar både levande och döda till åminnelse. »Item scole the j alle thera messor haffua Memorias Collectas Secretas Complendas», enkanneligen för oss och för vår förutnämnda kära husfru och för

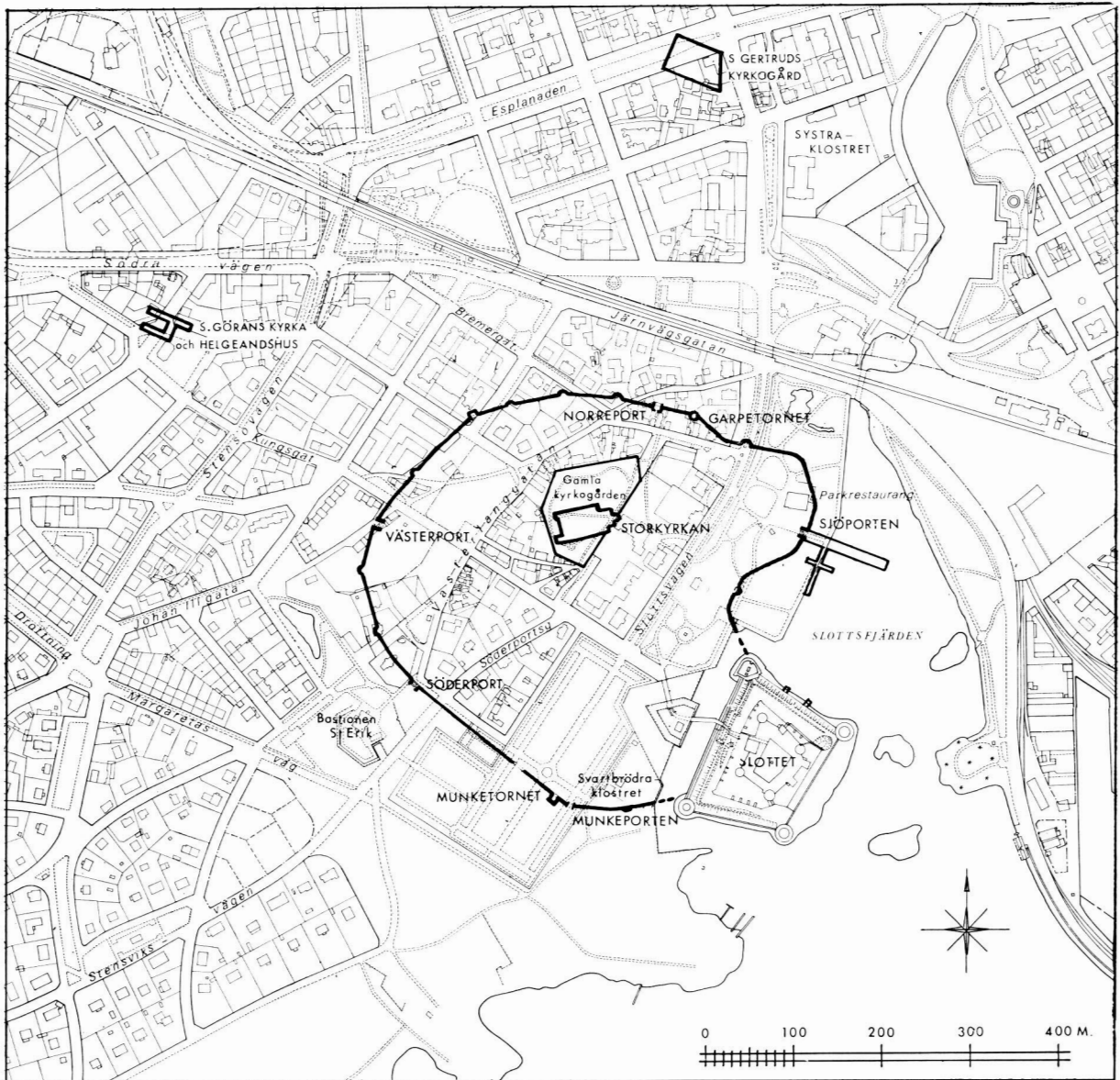

Fig 94. Kalmar stad i nutiden med läget för dess kyrkor och kloster. Utdrag ur »Kalmar kommun-karta 1969», kompletterad efter KSH IV, pl 34 av J Söderberg 1973.

General plan. The present city of Kalmar with the positions of its churches and cloisters.

vår nådiga fru, drottning Margreta och för andra våra förfäder och efterkommande konungar och drottningar. Vidare skall de, alla de dagar då sakramentet ej bäres till »höghe altara til hömessen», sjunga »Veni creator spiritus» den första versen innan de begynner mässan.

För uppehållande av denna gudstjänst skall de nämnda kanikerna till sitt dagliga bröd och sin bärgning till evig tid erhålla »fæm och thrætiughu mark och try hundradha (335) mark»¹¹ av den skatt som rådet i Kalmar är skyldigt att betala. Dessutom skall de nu genast få ettusen mark pen-

ningar »til ath köpa rænte medh swa som ær vbekumrat friith frælsis gotz och enkte skatta gotz». Vidare lämnas utförliga föreskrifter om hur det skall förfaras om bestämmelserna i donationsbrevet av »thrysko oc genwerdho» ej hölls, »thet gudh förbiudhe», eller om någon av kanikerna »swa kranke æller gamal» är »æller ærinde haffuer» så att han ej kan fullgöra sin tjänst.

Konungen förordnar vidare att de nämnda kanikerna skall »wara och heta» våra och våra efterkommandes egna kaniker och kapellaner »oc tagha wi them j war oc ware æpterkomende enkannelikan hengen oc forswar, oc kirkioherren skal wara there forman oc prelat». Om kyrkoherren och [det ny-stiftade halva?] kapitlet ger någon av dem intyg om att han »trolika och wæl haffuir tiænt j thetta æmbete» då »wiliom wj oc ware æpterkomende bethencke them medh kirkio oc kirkio Jngeldom som wi oc the ræth til haffua ath forlana a Cronena

vegna». Var och en av dessa kaniker skall även ha rätt att »på sit röklin¹² ha Rikesens baneer», som är ett rött kors i ett gult fält.

Samma år, S:t Benedicti dag (21 mars) då »for-nempda peninga opbares», lämnade kyrkoherren Johannes Remscher på kyrkans vägnar kvitto på gåvan och lovade »ath wj oc the wiliom oc scolom troleka och vtan alt arkt haldha oc fulkompna thenna forscifna gudz thianist oc loff j alle the artikle oc punkte som wars nadhighe herra forscifna fundacionis breff j sik haldher obrotlika til ewinnelikan tiidh». Donationsbrevet är här endast i korthet refererat. Det återges i sin helhet som bilaga 1 s 328. Man känner som nämnts ytterligare ett stort antal medeltida donationer till kyrkan men de flesta av dem är bundna till bestämda altare- eller kapellstiftelser. För dem redogöres i ett särskilt avsnitt s 192 ff.

Kyrkogården

Från tiden före 1611 finns en enda karta med plan av kyrkogården, nämligen 1610 års stadsplan som dock är mycket schematisk (fig 98). På en kopia av samma stadsplan är angivna de medeltida gatunamn som kan lokaliseras (fig 100). Kyrkogården är i det närmaste kvadratisk och ligger till största delen norr om kyrkan. Jfr även kyrkogården på den s k spionkartan från år 1611 (fig 147 f). Ingen-dera ger någon helt tillförlitlig bild av kyrkogårdens form och storlek.

I de bevarade handlingarna omnämns kyrkogården första gången i ett redan omtalat den 2 mars 1293 daterat brev i vilket biskop Lars i Linköping ger tillstånd att bygga intill gamla muren på S:t Nicolai kyrkogård i Kalmar.¹³ Kyrkogården och även dess mur omtalas sedan flera gånger under den följande medeltiden, vanligen i samband med tomtöverlåtelse; då liksom senare och även i nutiden var nämligen kyrkogården till största delen omgiven av bebyggda tomter. I sydost gränsade den till torget och i och invid denna del av kyrkogårdsmuren låg bodar och försäljningsställen. Där

fanns även den förnämsta ingången till kyrkogården. Den hade liksom övriga ingångar golv i form av järngaller över en grop i marken. De omtalas redan 1428 och 1430 och kallas då »galdren» resp »kirkiogardz jærnen».¹⁴ De hade till ändamål att hindra svin och andra kreatur att komma in på kyrkogården. Den rätta förklaringen av gallren har första gången lämnats av Sven Rosman. Han meddelar att något söder om kyrkans kor påträffades en murad grav 1,40 m i fyrkant och 1,70 m djup. »Möjligen har här varit en ingång till kyrkogården och i så fall har 'galdran vid torget' legat här.»¹⁵ Antagandet är säkerligen riktigt. Anordningen har varit vanlig i många landsändar och förekommer ännu bl a på Öland och Gotland (fig. 101).

En uppgift 1428 i stadens tänkebok ger en åskådlig bild av anordningarna söder om kyrkan. Den 12 juli detta år »tha war hencric lassæen borghamestare j kalmarom for sithiande radhit ok oplæt bertel gulsmidh en gardh liggiandis widher torghit næst kirkiogardhenom medh hwsom ok jordh/thre bodher æro wndan takna som liggia næst torgheno

Fig 95. Gamla kyrkogården från norr. I bakgrunden Stagnellska gravbyggnaden. Foto M Hofrén 1943.

The old churchyard from N. In the background is the Stagnellian burial chapel.

ok næst galdromen som ligger aff torgheno ok j kirkiogardhin [...] the thre gatubodher høra engte gardhenom til / the bodhen som næst ligger lwkunne (dörren) østan fore jn til hans bøkters lwku hon høre gardhenom til».¹⁶ De omtalade bodarna låg intill kyrkogårdsmuren och gallret låg i en ingång till kyrkogården på södra sidan mot torget. I denna miljö fanns under slutet av medeltiden — möjligen även tidigare — »Jomffrw Marie dröwilse», en pietäsbild som antagligen var uppställd under ett skyddstak invid kyrkogårdsmuren mot torget. År 1521 omtalas nämligen i »hustru Gretha Rawel Benctsons ephtherleffuerskas» testamente (s 204) ett »kolgardz rum», beläget »vedh gropene (stadens grav framför stadsmuren) vester för norre port [och] vester i hörnith som hörer Iomfru Marie dröwilse till vedh torghet».¹⁷ Bilden ägde sålunda

jord på samma sätt som kyrkans altarstiftelser. 1430 omtalas även »en gardh liggiandis østan fore kirkiogardzs jærnomen nordhan kyrkogardhen».¹⁸ Kyrkogårdsjärnen var samma sak som kyrkogallren, och de låg i detta senare fall i en ingång i norra kyrkogårdsmuren. Troligen fanns redan vid denna tid minst tre ingångar till kyrkogården. Så var med säkerhet fallet 1602. Då betalades 12 öre till »M. Hans Muremestaren för han gjorde ferdigt med tre Kijrkeportzgaldror med murningen». Samtidigt fick »Niels Smed för han opfärdade Kijrkeportz galdrenn» 7 öre. År 1605 blev »the gamble Kijrkiegaldrer» av Mats Smed för 4 daler 22 öre »optagne till att förbättras och förwidgas, som til förene wore ofärdige, söndrige, rostige och för små». Då och 1602 fick groparna under gallren murade väggar. Kyrkoväktarna Gunnar och Jonn

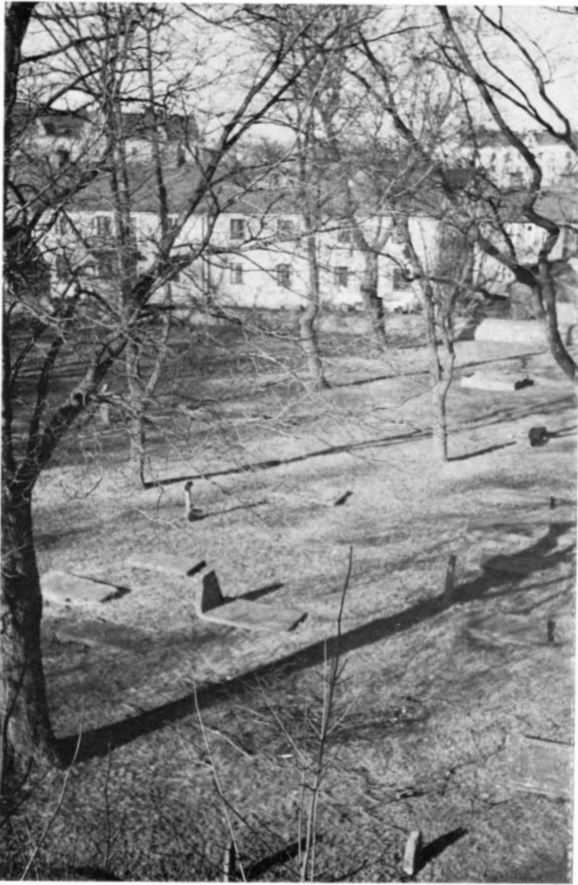

Fig 96. Gamla kyrkogården från nordost. Foto M Hofrén 1943.

The old churchyard from NE.

hade nämligen samma år »hulpet Hans Murmestare, att slå Kalck, bära Kalck och sten til Kyrkiogaldra murningen udi några Dagar». Samma år, 1605, omtalas reparationer på »kyrkeportzgaldre», »torgzgaldren» och »Lucas galdren», »galdran wed gamla Stadzbadstufuan, Norre galdran, galdran wed gamle prestegården» och »Galdran hos Lars Maräso». En del av dessa benämningar kan gälla en och samma ingång.

I 1605 års räkenskap omtalas dels 6 st »Furubalkar om 12 alnar som blef brukat til Brunnen på kyrkogården», dels 5 st ekebalkar, 6 st furubalkar, 5 sågebräder, 2 kleff näver och 14 st »Store Wräklingar» som användes »til Kyrkegårds Brunnen». År 1608 betalades 3 daler till »Per Tijberman som haff. opbygdt en Brunstuffua på en Stadzens brunn

wedh Nörre Kerkie galdren». Två stycken ek-syllar och 4 ekbalkar samt 2 »kleff» näver användes samma år »till en Stadzens Brunn wedh Nörre Kerkiogaldren»,¹⁹ tydligen till samma arbete. Brunnen låg sålunda norr om kyrkan på själva kyrkogården invid dess norra ingång.

På kyrkogården fanns före 1611 och troligen alltsedan medeltiden ett benhus. Där fanns även kyrkans kornhus och dess lada, samtliga flera gånger omtalade i räkenskaperna. År 1602 »ehr giffuit Timbermännerna som bygde Benahuset» 2 daler. De fick även en mark »för dhe bygde trappan til Benahuset». »Hans Murmestare» fick betalning »för han murade vnder Benahuset»; likaledes en man och hans hustru »för dhe slogo kalk til Benahuset». »Bengt Grofsmed» fick samma år 12 öre »för han slog stor spijk til Benahuset» och »en Karl som halp smeden slå stor spijk til Benahuset» fick 3 öre. »Förslelöhn», 1 öre, betalades för att 1½ tolft bräder fördes till »Beenhuse». Troligen reparerades ett sedan gammalt befintligt benhus. Dess läge på kyrkogården vid denna tid är icke känt.

Kyrkans lada omtalas i 1604 års räkenskap. Den låg på kyrkogården, men var kan icke närmare angivas. Till ladan hörde även loge. »Kijrkiotinden» kördes av bönderna till kyrkoladan, där den sedan tröskades av »Tröskekarlarna» som i arbetslön erhöill var åttonde trave. År 1602 fick de för sitt arbete 3 travar och 3¼ nekar råg och 5 travar 1¼ nek korn vilket var en åttendedel av kyrkotiondet. I praktiken gick det så till att tröskekarlarna tröskade all tiondesäd och behöll en åttendedel därav som arbetslön. Ladan ombyggdes 1605 av Mats Timmerman. »Vdi Kyrkiones lade hafuer han opflött Botnen något högre med Balkar, och lagt dher en Ny Botn vppå, af dhen gamle Bordwed, som togz ned af Norra Rennan på kyrkotaket och med Takspijk fastslaget²⁰ ... Hafuer och theslikest optagit Logan i Kyrkiones lade, och lagdt dher under 5 Bolsterstockar och drifuit Botnen wäl tilhopa, och med stolpar förbättrat». Logbottnen hade redan vid denna tid fått sin slutgiltiga konstruktion. De ospåntade bräderna var inlagda mellan syllen och närmast överliggande stockvarv och kunde drivas samman med kilar om bräderna krympte genom torkning; då blev golvet alldeles tätt, vilket var nödvändigt för att säden icke skulle rinna ut ge-

Fig 97. Gamla kyrkogården från norr. I bakgrunden Stagnellska gravbyggnaden. Foto K-H Arnell 1973.

The old churchyard from N with the Stagnellian burial chapel in the background.

nom golvspringorna. Räkenskapen uppger även materialåtgången till detta arbete på »Kyrkiones lada eller tryskehus», dels till »dhet nedre Rummet» och dels till »det öfre Rummet». Huset hade alltså två våningar.

Kyrkans kornhus på kyrkogården omtalas i räkenskaperna första gången 1602. Då fick kyrkoväktarna 7 öre »för dhe tiärade taket öfwer Kijrkionnes Kornhus». 1604 förbättrade Anders Klensmed låset och försåg det med en ny nyckel. Detta upprepades 1605. Då erhöll Anders Klensmed 3 öre »för han förbättrade låset till kyrkiones Kornhus för-

uthan en ny nyckel han gjorde dertil af egit Järn». Kornhuset hade fönster. »Til Kornhus fenstret» utlämnades 1605 »1 st. Stort Glas fenster».

Husen förstördes under striderna 1611 då de torde ha bränts tillsammans med kyrkan. Räkenskapen lämnar nämligen ingen uppgift om att de rivits, men 1620 »ehr giffuit them som Ränsade Rummet wid Kijrkian ther Ladan hade varit» 3 daler. Den ersattes med en ny lada »utanför staden». — Ladan och kornhuset var visserligen icke samma sak, men de låg säkerligen nära varandra.

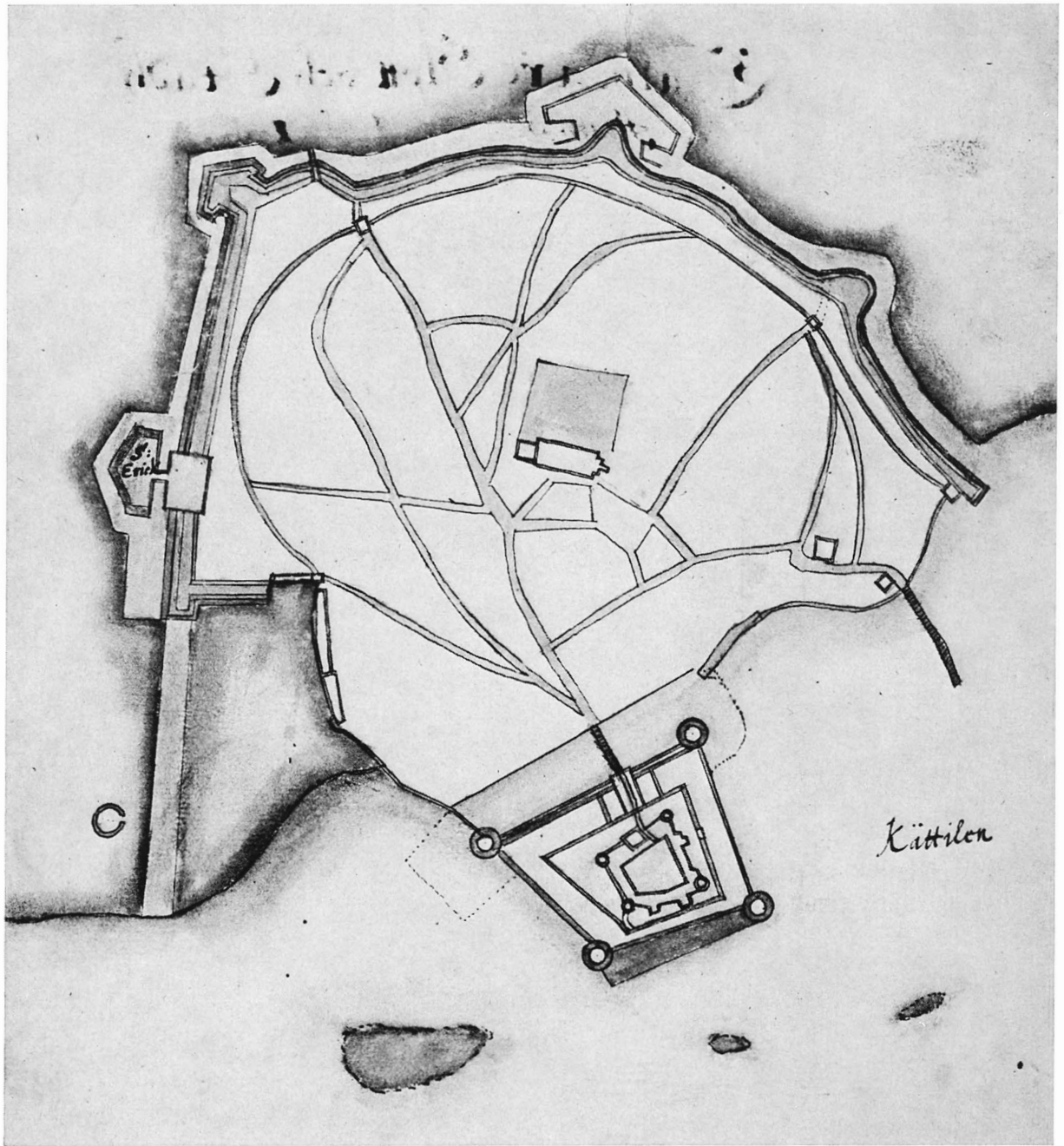

Fig 98. »Calmare Slott och Stadh Anno 1610» (påskrift på baksidan). KrA. Olof Hansson Örne-
hufvud, Svensche Plante Booken 1637 f 8.

Kalmar Castle and city in 1610. Olof Hansson Örnehufvud, "Svensche Plante Booken", 1637, folio 8.

Fig 99. Gamla kyrkogårdens östra del från söder. T h i bakgrunden en av det forna lasarettets byggnader. Foto M Hofrén 1943.

E part of the old churchyard from S. To the right in the background is one of the buildings of the former hospital.

Fig 100. Kalkering av fig 98 med de medeltida gatunamnen angivna enligt Liss-Eric Björkman. — Den stora fyrkanten är troligen Kristoffers stora gillestuga.

Copy of figure 98 with the medieval street names according to Liss-Eric Björkman.

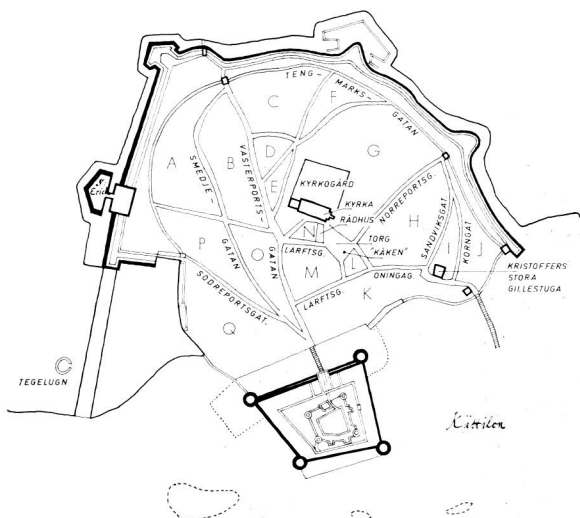

Fig 101. Grindhål med golv av järngaller, »rist», i muren kring en horva öster om landsvägen vid Vickleby, Öland. Foto M Olsson 1972.

Gate hole with bottom of iron grille in the wall of a paddock E of the road at Vickleby, Öland.

Kyrkobyggnaden

Medeltidskyrkan brändes och förstördes under Kalmarkriget 1611. Valven störtade in och tornet, väggarnas murverk och pelarna skadades svårt; skadorna ökade sedan då kyrkan stod taklös under flera år. Kunskapen om dess planform både före branden och efter återställandet grundar sig främst på de uppgifter som erhöles vid en av arkitekten Sven Rosman år 1924 verkställd utgrävning av dess grundrester, på då gjorda ritningar och på de fotografier av utgrävda delar som därvid togs. För denna grävningsundersökning redogörs nedan.²¹ Det var grunderna av den efter förstörelsen 1611 återuppbbyggda kyrkan som Rosman grävde fram.

Ett flertal stadsplaner från 1600-talet visar kyrkans yttre plankontur samt kyrkogårdens form och storlek vid olika tider, men endast en är från tiden före stadens förstörelse 1611 (fig 98). Den kompletteras av den s k »Spionkartan»,²² daterad den 3 juni 1611, som visar belägringen av Kalmar och även ger en summarisk men mycket värdefull bild av kyrkan (fig 147 f); den kommer att närmare behandlas i det följande s 133 f. En annan bild som likaledes visar belägringen av Kalmar 1611 finns i Herzog August-Bibliothek i Wolfenbüttel (fig 149).²³ Det är en bisterteckning med lätt lavyr. Bilden av kyrkan på denna teckning är mycket oriktig men är likväl av ett visst intresse. Den omtalas något närmare s 173. Ingen interiörbild finns av kyrkan, varken före eller efter 1611. En bild som i alla tidigare framställningar rörande kyrkans historia ansetts återge dess invändiga utseende har nämligen visat sig vara helt ovidkommande. Den är en kopia av en tavla med okänd proveniens som förr funnits i Vickleby kyrka på Öland; den kallas i det följande Vicklebytavlan.²⁴ Emedan det blir nödvändigt att vid flera tillfällen omnämna denna tavla, återges en bild av den, fig 102. Från tiden efter förstörelsen 1611 finns endast två exteriörbilder av kyrkan, båda utförda av Erik Dahlberg. Den ena är daterad 1645 (fig 93, 179); den andra har tillkommit vid mitten av 1670-talet (fig 187, 188).

Räkenskaper från åren 1602–1606 och från mitten av år 1613 till kyrkans slutliga förstörelse 1678

är utförliga och ger talrika upplysningar om byggnadens detaljer och tillstånd vid olika tider men serien f o m 1613 är ställvis ganska skadad av fukt och därför till vissa mindre delar oläslig.

Planen

Rosman har publicerat en sammanfattning rörande sin undersökning. Pl I återger hans plan över utgrävningen på kyrkogårdsområdet. Någon utförligare grävningsberättelse finns icke men ett betydande antal fotografier som belyser Rosmans undersökning har tagits av postexpeditören G Weiden. En del av fotografiplåtarna och kopior både av dem och av de plåtar som saknas förvaras i Kalmar museum. Rosman har återgivit ett mindre antal av dessa bilder i sin uppsats men i mycket stark förminskning. De kopior vilkas negativ saknas är nu unika. Det har bl a därför ansetts befogat att här återge så gott som hela denna bildserie för att säkerställa en så fullständig dokumentation som möjligt av Rosmans grävningsundersökning (fig 103 till 143). I underskrifterna till dessa bilder ingår Rosmans underskrifter inom citationstecken. På pl I är de platser varifrån bilderna tagits angivna med Rosmans nummer inom cirklar och bildriktningen med en pil. Motsvarande nummer finns inom parentes i figurunderskrifterna.

Grundresterna visade att kyrkans längd frånsett det östra kapellet i mittaxeln, under 1600-talet benämnt »högkoret», varit 65 m. Högkorets grund var nästan helt och hållet förstörd, därför att en lasaretsbyggnad 1906 blivit uppförd på platsen. Dock påträffades en del av det nordöstra hörnet med dess strävpelare (pl I). Med ledning av dessa rester och kyrkans plankontur på ett par av stadsplanerna från 1600-talet bl a fig 194 och 196 har högkorets plan kunnat rekonstrueras. Det har varit ungefär 10 m långt och kyrkans totala längd har sålunda varit ungefär 75 m. Den totala bredden, kapellraderna på norra och södra sidorna medräknade, kunde bestämmas till ungefär 38 m. Grundmurarna som var av granit var svårt söndertrasade; då kyrkan 1678 slutgiltigt förstördes skedde detta

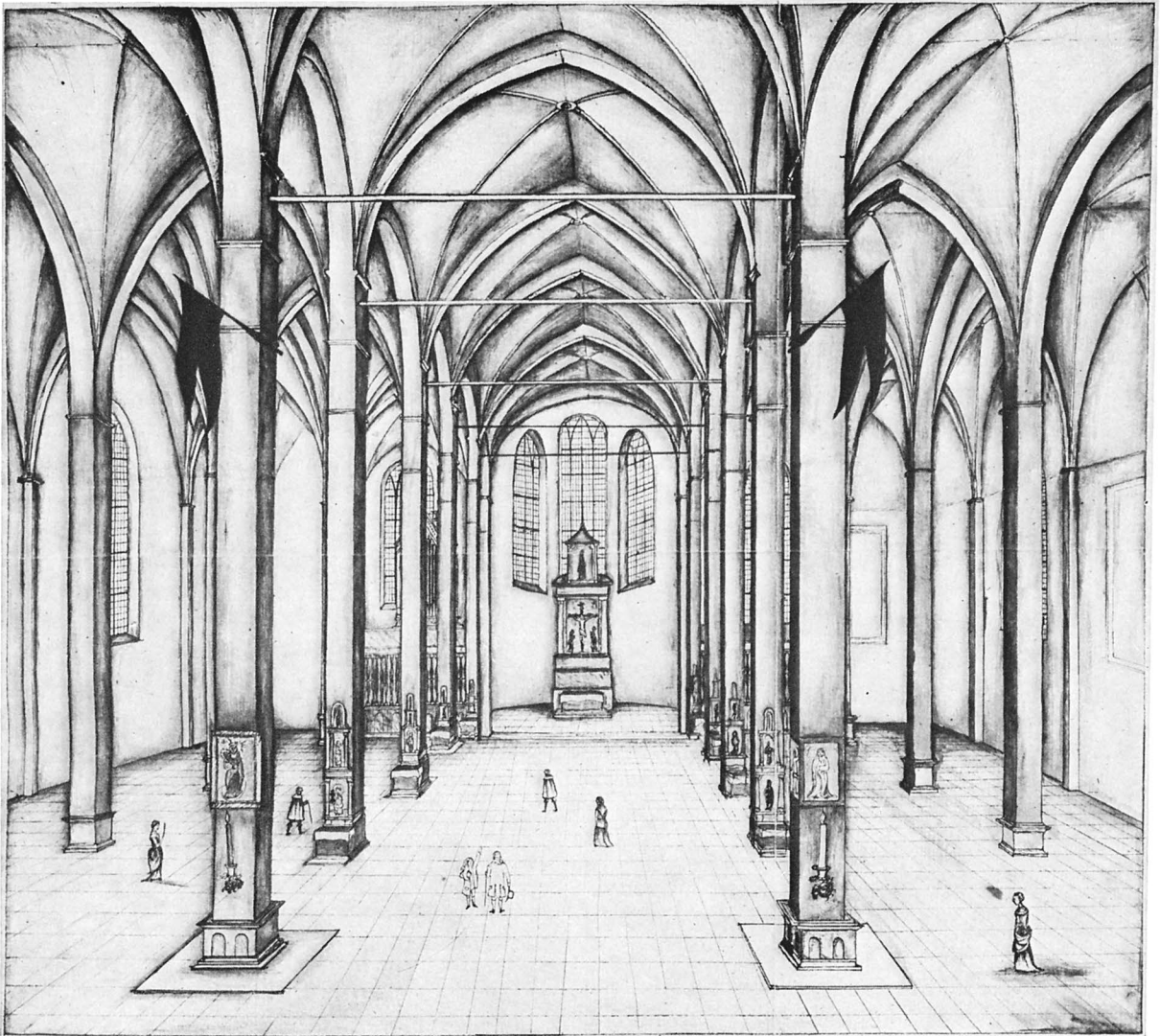

Fig 102. Interiör av okänd kyrka, kopia av N I Löfgren efter en tavla som förr funnits i Vickleby kyrka på Öland, vanligen kallad »Vicklebytavlan». Den föreställer icke Storkyrkan i Kalmar.

Interior of an unknown church, not the Great Church, a copy by N I Löfgren of a picture formerly in Vickleby Church on Öland, usually called the "Vickleby picture".

nämligen genom sprängning med stora krutladdningar. Därefter begagnades både kyrkogården och området där kyrkan stått som begravningsplats ända till efter mitten av 1800-talet. Vid sprängningen har, som Rosman konstaterade, kraftiga förskjutningar skett även i grundmurarna. Stenmaterialet från kyrkan användes till den nya domkyrkan som stod under byggnad och till stadens fästningsverk. Senare har tid efter annan murar

avlägsnats som legat i vägen vid gravgrävning. Både platsen för kyrkan och den omgivande kyrkogården har vidare grävts om flera gånger, senast 1857.²⁵

Rosman konstaterade att de funna murresterna av själva kyrkan bestått av två delar från olika tider. Den västra, äldre delen har varit treskeppig med ungefär 2 m tjocka grundmurar av gråsten för de norra, södra och östra väggarna; på dem fanns ställvis rester av kalkstensmurverk (fig 120). På ett

ställe på norra muren fanns ett sockelstycke med skråkant bevarat²⁶ (fig 110). Det låg dock icke i ursprungligt läge. Av grunden till en östlig vägg påträffades ett stycke som motsvarade mittskeppets bredd (Z på pl I och II). Denna mur har av bilderna att döma varit ganska väl bevarad (fig 124 och 125). »Möjligen» — säger Rosman — »har här gått en mur, som varit kyrkans östra gavel på 1200-talet, och kyrkan kan då ha haft en rak korvägg som man vanligtvis finner på 1200-talets anläggningar» (Rosman s 28).

Resterna av denna äldre kyrka har frånsett tornet varit ungefär 50 m i öst-västlig riktning och ungefär 22 m i nord-sydlig, utvändiga mått. Mellan dess ytterväggar fanns två rader fyrsidiga grundklackar, fyra bevarade i den norra raden, men endast två i den södra. De var av något varierande storlek, ett par något bredare än yttermurarna. Fig 126 visar det enda fotografi som finns av en sådan murklack, den västligaste i södra raden. Rosman tolkade dessa murrester som grunder för pelare i en treskeppig kyrka. »Dock var», säger Rosman, »på intet ställe så mycket kvar av själva pelaren att man kunde fastställa dess form.» I sin bildunderskrift modifierar han dock detta uttalande. Bilden visar »grund till pelare med anläggning till fyrkantig pelarbas» och detta torde vara riktigt.

Denna kyrka har förlängts mot öster med en ca 12 m lång del av samma bredd som det äldre långhuset men byggd med strävpelare, även sådana ställda över hörn. Materialet var även här kalksten. Under 1600-talet kallades denna del »koret». Till detta var fogat det redan omtalade »högkoret» som räkenskaperna lämnar talrika uppgifter om, men vars grunder som nämnts förstördes 1906 utan föregående undersökning. Av »koret» är norra väggens grundmur bevarad till hela sin sträckning jämte en del av den östra. Fig 115 samt 111 ff och deras bildunderskrifter ger upplysningar om detta byggnadsparti. Den norra väggen har haft en strävpelare på mitten och en annan, snedställd, vid nordöstra hörnet. Om murverkets utsida i denna del meddelar Rosman att det bestod av »kalkstensmur med ett invändigt lager av halvstens tegel» och att de utvändiga »sockelstenarna stucko utanför murlivet med 1 cm utan skråkant». I nordöstra hörnet invid denna vägg påträffades golv av tegel-

sten (fig 112). Motsvarande delar av »korets» södra vägg var även bevarade men i sämre skick. Fig 121 visar en del av denna vägg från insidan. I den fanns en öppning som enligt Rosman kan ha varit en ingång.

Invid den västra, äldre delen av kyrkan påträffades grunder till en sammanhängande rad kapellbyggnader både på norra och på södra sidan. De har haft smalare grundmurar än kyrkan; de var av något olika bredd, till vissa delar endast 1 m tjocka, och har tillkommit vid olika tider. Grunden till norra kapellradens norra vägg var bevarad i nästan hela sin längd. Den hade ett par rester av strävpelare på utsidan och delar av eller ansatser till mellanväggar (fig 109 och 110). På samtliga stadsplaner från 1650 till 1670-talet skjuter det nordvästligaste kapellet, kallat »Kalkkoret», ut ett stycke, ca 5 m mot väster framför kyrkans västra front, men utgrävningen visade att det riktiga måttet var ungefär 3 m. Äldre författare, Sylvander m fl, har ansett att kyrkans torn varit beläget på denna plats. Orsaken härtill har varit att man tolkat Erik Dahlbergs bild av staden fig 93 felaktigt. Rosman fann emellertid att »vad tornets läge beträffar hava utgrävningarna ej kunnat lämna något annat svar, än att ett torn ej funnits på den plats Sylvander beskrivit det. Beviset härför är att grundmurarna till den utskjutande byggnadsdelen i nordvästra hörnet var dåligt lagda av småsten, samt att murarna var endast en meter tjocka, vilket tillintetgör möjligheterna av att ett torn funnits på denna plats» (Rosman s 27).

Av kyrkans västvägg fanns nordligaste delen bevarad (fig 106). Granitgrunden anslöt sig till Kalkkorets grund 3 m öster ut från detta kors västvägg. Den på grunden vilande kalkstensväggen har buktat ut och förskjutit sig då kyrkan sprängdes. Av Rosmans rekonstruktionsritning att döma skulle Kalkkorets södra vägg och den bevarade delen av kyrkans västra vägg hört samman (fig 145). Detta är mycket osäkert. Delar av den på pl I synliga stora murklumpen har dock hamnat på platsen vid kyrkans sprängning. Ungefär 2 m söder om den nyss omtalade murresten fig 106 påträffades en annan, som likaledes bör ha tillhört kyrkans eller dess torns västra vägg (fig 108).

I västra delen av södra kapellradens grund »lågo

Fig 103. Översiktsbild av utgrävningen sedd från väster (nr 1 på pl I). Foto G Weiden 1924.
Survey of the excavations of the N part of the church, from W (no 1 in plate I).

kalkstenshällar och gravstenar, tydande på att här varit en ingång (fig 127–130). Murarna kring planstenarna voro borta men planstenarnas lägen till varandra tyda på en portal av medeltidstyp» (*Rosman s 29*).

Resultaten av Rosmans grävningsundersökning kan kompletteras med några iakttagelser, gjorda av Sylvander vid kyrkogårdens omgrävning 1857. Sylvander uppger att de grundar sig på anteckningar, gjorda av honom på platsen vid detta tillfälle. »Delar af kyrkans väggar, pelare och öfriga stenverk påträffades bland gruset, der högst obetydligt med tegelsten fanns.» Murverket bestod av »jemnuggen ölandssten af 8 tums tjocklek och 12 tums längd, liksom kyrkans pelare utom och inom. Stenarna i pelarna, rundsvarfvade, voro hopfogade med grova

inhuggna jernband och höllo nervid sockeln $2\frac{1}{2}$ fot (75 cm) i tvärmått. De andra pelarna, af hvilka stycken påträffats voro mycket smärta. Kring kyrkans yttervägg gick ett listverk af rundhuggen ölandssten under takstolen och söndersprängda delar af dyrbara prydnader i huggen sten vittna om kostnad och prakt.»²⁷ På annat ställe omtalar Sylvander att kyrkan haft knippepelare »med 5 pelare i varje knippa att döma af de i gamla kyrkogården upprädda pelarskaft».²⁸ Sylvander — vars utsagor måste tagas med stor försiktighet — var fullt övertygad om att Vickleytavlan fig 102 föreställde Kalmarkyrkans interiör. Eftersom hans uppgifter om pelarfyndens former inte överensstämmer med pelarformen på tavlan har man anledning att betrakta dem som trovärdiga, så mycket mera som

Fig 104. Västligaste delen av grunden till Kalkkorets södra vägg, sedd från nordväst (nr 2 på pl I). Foto G Weiden 1924.

Westernmost part of the foundation of the lime-chapel's S wall, seen from NW (no 2 in plate I).

Fig 105. Grunden till Kalkkorets sydvästra del och den nordligaste delen av kyrkans västra grundmur sedd från nr 3 på pl I. Foto G Weiden 1924.

South-west part of lime-chapel foundation and the northernmost part of the W foundation wall seen from no 3 in plate I.

Sylvander söker bortförklara skillnaden med påståendet att »under senare tider ersattes en och annan förvittrad pelare med dylika av tegel»,²⁹ vilket dock motsägs av tavlan där alla pelare är likformigt fyrkantiga.

Rosmans rekonstruktionsförslag

Rosman har gjort ett förslag till rekonstruktion av kyrkans plan och sektion (fig 145). Den är grundad på resultaten av hans undersökning men även på Vicklebytavlan som också han tillmätte historiskt källvärde. Tavlan visar en femskeppig kyrka med

Fig 106. Nordligaste delen av kyrkans västra grundmur mellan tornet och Kalkkoret, sedd från nr 5 på pl I. — Rosmans bildunderskrift: »Bykyrkan (Storkyrkan). Nordvästra delen. Exempel på hur kalkstensmuren då kyrkan sprängdes 1678, buktat sig utanför granitstenen i grundmuren.» Foto G Weiden 1924.

The northernmost part of the W foundation wall of the church between the tower and the lime-chapel. Rosman's picture caption: "The Town Church (Great Church). Northwest part. Example of how the limestone wall of the church burst in 1678, bent beyond the granite in the foundation wall."

som nämnts mycket smala fyrkantiga pelare. Detta har gjort att rekonstruktionen fått pelare av samma slag och att de mellanväggar som enligt iakttagelserna vid utgrävningen funnits mellan sidoskeppen och en del av koren på norra och södra sidorna förutsatts ha varit till största delen borttagna, för att kyrkan skulle bli femskeppig i överensstämmelse med Vicklebytavlan. Rosman har dock inte känt sig helt bunden av tavlan med dess likformiga pelare i alla skeppen. Han har haft ett mera realistiskt synsätt och angivit pelarna mellan sidoskeppen och kapellen som kvarstående rester av tidigare mellanväggar. Hans rekonstruktionsförslag är liksom hans grävningsundersökning ett förtjänstfullt arbete, men han har icke kunnat använda sig av räkenskapsmaterialet med undantag för en del av 1604–05 års byggnadsräkning ur vilken han i annat sammanhang publicerat utdrag.³⁰

I väster avslutas Rosmans rekonstruktion med ett slags smal tunnvalvd »förhall» med samma utvändiga mått i nord-sydlig riktning som den treskeppiga kyrkan; i öst-västlig riktning är måttet ca 9 m. Rummet är knappt 5 m i sist nämnda riktning och ungefär 17 m i nord-sydlig, ehuru uppdelat i två rum genom en tvärvägg. I västväggen betydligt norr om mittaxeln finns en ingång till förhallen och från den en dörr som leder till norra

Fig 107. Samma del av grunden som fig 106 men från en något nordligare punkt (nr 4 på pl I). Foto G Weiden 1924.

The same part of the foundation as that shown in figure 106 but from a somewhat more northerly point (no 4 in plate I).

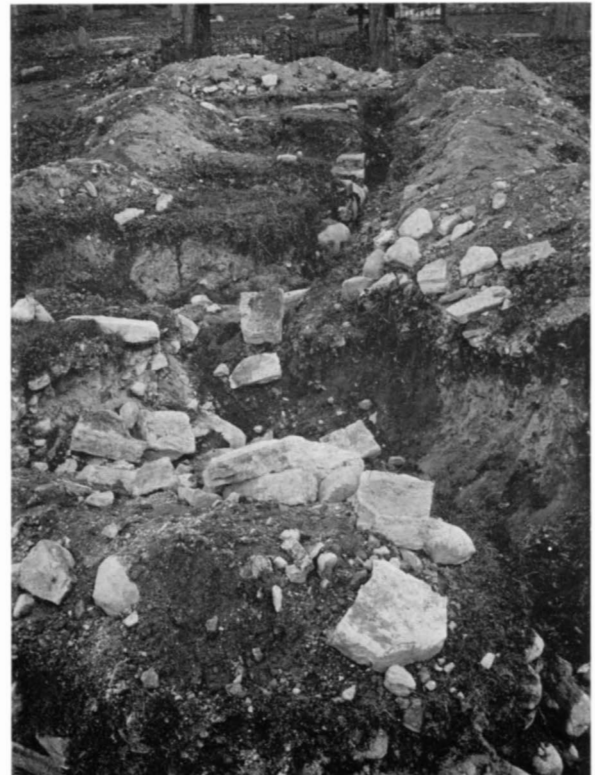

Fig 108. Rest av grunden till kyrkans västra vägg sedd från söder (nr 6 på pl I). Foto G Weiden 1924.

Remains of foundation of the W wall of the church, seen from no 6 in plate I.

delen av kyrkans mittskepp. Rosman lämnar icke någon uppgift om vad han grundar denna rekonstruktion på, men säkerligen är det på grävningens undersökningens resultat. Förhallens östvägg vilar på den kraftiga nord-sydliga grundrest som

påträffades strax väster om de två västligaste pe-largrunderna (pl I). Av västväggen fanns en vid kyrkans sprängning något förskjuten grundrest ungefär 2 m tjock och 2,5 m i nord-sydlig riktning (fig 106). Invid den fanns även vissa vid sprängningen förflyttade murdelar. Ungefär 2 m söder om muren fig 106 fanns en annan mindre grundrest fig 108 men i övrigt påträffades inga delar av förhallens västvägg. Det är troligt att Rosman menat, att ingången i västväggen legat i mellanrummet mellan grundresterna fig 106 och 108, ehuru han på den rekonstruerade planen fig 145 flyttat den något söder ut i förhållande till läget på grävningens planen pl I. Trots detta förefaller läget vara osannolikt. Det är mycket litet troligt att kyrkans västparti haft den utformning Rosman givit det.^{30a}

Vad tornet beträffar framhåller Rosman, att man måste ta för givet att kyrkan haft ett sådant, emedan det omtalas på flera ställen i 1604 och 1605 års räkenskaper. Sylvander ansåg som nämnts att tornet varit beläget vid kyrkans nordvästra hörn på det där belägna Kalkkorets plats. Jfr s 128. Rosmans grävningens undersökning visade nu definitivt att denna Sylvanders tornteori var felaktig (s 128). »Var Sylvander fått sin uppgift om tornets läge utför kyrkans nordvästra hörn, nämner han ej», säger Rosman. »Möjligen har den någon dju-

Fig 109. Del av norra kapellradens norra grundmur med strävpelare sedd från nordost (nr 7 på pl I). Foto G Weiden 1924.

Part of the N foundation wall of the row of chapels with buttress, seen from NE (from no 7 in plate I).

Fig 110. Grund till strävpelare i norra kapellradens norra vägg, sedd från nordväst (nr 8 på pl I). Rosmans bildunderskrift: »Murparti av Bykyrkan. Sockel med skråkant som vid kyrkans sprängning kastats utanför murlivet.» Foto G Weiden 1924.

Foundation of buttress in the N wall of the N row of chapels, seen from NW (from no 8 in plate I).

pare grund, och om tornet verkligen varit beläget åt norra sidan får man tänka sig det i den treskeppiga kyrkans norra del, och att det byggts så med ursprunglig tanke på två torn» (Rosman s 28), en — som senare kommer att visas — tanke i rätt riktning. Sylvanders grund för påståendet om tornets läge är otvivelaktigt Erik Dahlbergs teckning av år 1645 (fig 93, 179), som han visserligen icke kände i original men däremot genom en kopia och en »rättad» version, båda utförda av Sylvanders föregångare som skildrare av Kalmar stads historia, prosten N I Löfgren i andra delen av hans arbete Kalmar och dess stift i Småland.³¹ Som författaren på annat ställe visat, har det åsyftade tornet på Dahlbergs teckning varit Söderport i stadsmuren.³²

Höggorets form har Rosman rekonstruerat med ledning av 1600-talets stadsplaner, men han har glömt att meddela att han grävt fram en del av höggorets nordöstra vägg med tillhörande strävpelare (pl I). Höggoret har haft mittskeppets bredd och varit tresidigt avslutat. Han förutsatte även att kyrkan, som Vickleytavlan visar, har haft lika höga valv i alla fem skeppen, kyrkans tre och kapellens två skepp. Jfr sektionen (fig 145). Som framgår av det följande s 156 kan detta icke vara riktigt.

I Rosmans rekonstruerade plan har mittskeppet sex pelare i vardera norra och södra pelarraden.

Räkenskaperna från tiden för kyrkans återställande efter förstörelsen 1611 visar att så var fallet vid den tiden. De visar också att det är ytterst sannolikt att man kompletterade de gamla pelarna till de delar som blivit förstörda. I stort sett är Rosmans rekonstruerade plan riktig med undantag för västpartiet. Sektionen som är grundad på Vickleytavlan är oriktig.³³ Trots sina stora förtjänster är Rosmans rekonstruktionsförslag därför icke i sin helhet godtagbart och kunde icke bli det, därför att han var bunden av föreställningen att Vickleytavlan återger kyrkans interiör.

Rosman publicerade 1932 en något förändrad rekonstruktion av kyrkan. Den är utförd i större skala och har vid sidan en kortfattad sammanfattning av kyrkans byggnadshistoria, det hela i ett nu svåråtkomligt enbladstryck (fig 146). Det visar slutresultatet av Rosmans överväganden. Planen skiljer sig från 1926 års förslag endast däri att kyrkan fått två ingångar på södra sidan mot tidigare endast en i södra fasadens västligaste del. Troligen är förändringen ett resultat av Rosmans arkivstudier. I räkenskaperna har han funnit att kyrkan haft två ingångar på södra sidan. Hans grävningundersökning hade påvisat två platser i södra väggens östra del där det kunde ha funnits ingång. Han har valt den västligare av de två, be-

Fig 111. Korets nordöstra hörn med rester av norra och östra väggarna sedda från insidan (sydväst) från nr 9 på pl I. Foto G Weiden 1924.

NE corner of the chancel with remains of the N and E walls from the inside (SW) from no 9 in plate I.

Fig 112. Samma parti som föregående fig 111 sedan utgrävningen framskridit mera; (foto 9b); nr 9 på pl I. »Murarna i nordöstra hörnet visa tydliga kalkstensmurar med ett invändigt lager av $\frac{1}{2}$ stens tegel. I detta hörn påträffades golv av tegelsten» (Rosman s 29). — »I nordöstra delen sticka sockelstenarna utanför murlivet med 1 cm utan skråkant» (Rosman s 29, not). Foto G Weiden 1924.

The same part as in figure 111 (no 9 in plate I) after further excavation. "The walls in the northeast corner reveal distinct limestone walls with an internal layer of brick half-a-stone thick. In this corner a brick floor was found" (Rosman, p 29). "In the NE part the plinth extends beyond the wall by 1 cm, without a bevelled edge" (Rosman, p 29, footnote).

lägen i väggen till kapellet I (pl II) Detta var ett felaktigt val; den östligare södra ingången har icke fört till kapellet utan till koret (s 171).

Författarens förslag till rekonstruktion

För ett nytt försök till rekonstruktion är det lämpligt att börja med och utgå från tornet. Man vet

på grund av en mängd uppgifter att kyrkan har haft torn i väster. Det omtalas flera gånger redan i medeltida handlingar bl a i stadens tänkebok. Enligt denna upplät rådmannen Magnus Trulle den 12 augusti 1443 på ett par andra personers vägnar till Peder Abbarson en gård »som ligger nordhan kirkio tornit». ³⁴ När svenskarna i början av 1500

Fig 113. Korets norra vägg med strävpelare mitt på norra sidan och i nordöstra hörnet, bild 10a från nr 10 på pl I. Jfr fig 115, 116. Foto G Weiden 1924.

N wall of chancel with buttresses in the middle of the N side and at the NE corner. Cf figure 115, 116. Picture from no 10 (a) in plate I.

Fig 114. Korets norra vägg och strävpelaren på väggens ut-sida. Bilden nr 10b är tagen från ungefär samma plats som nr 10a; nr 10 på pl I. Foto G Weiden 1924.

N wall of chancel and the buttress on the outside of the wall, picture from about the same place, no 10 in plate I.

talet belägrade Kalmar slott, som då innehades av danskarna, försökte dessa i maj 1504 »bespisa» slottet genom att sända mindre båtar, s k »espingar», med livsmedel från sin i sundet liggande flotta. Detta ville svenskarna förhindra och besköt därför espingarna med sitt artilleri: »Then store slangan gick lös oc 5 espingar [blefvo] genom skotna» och med

den och andra stycken blev 31 man dödade »them vectaren sielff 4:de i kyrketornet görlige reknade oc aff tornet ropade». ³⁵ I fiendehand var tornet redan då en för slottet farlig observationspunkt. Senare, när artilleriet hade nått högre utveckling, blev det långt farligare.

Uppgifterna om kyrkan under 1500-talet är spar-

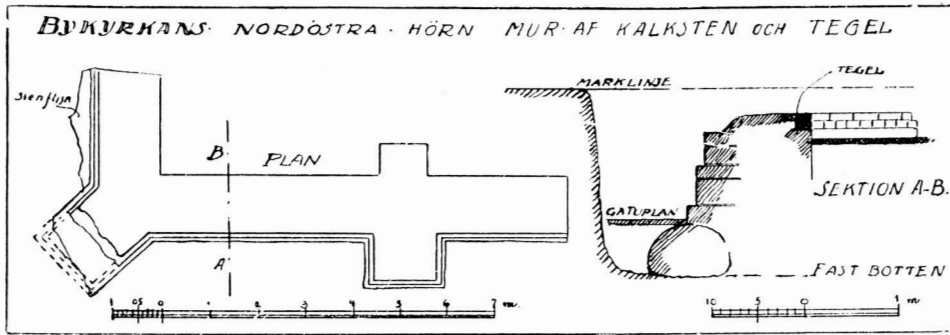

Fig 115. Korets norra och en del av dess östra vägg; plan och sektion. Uppmätning av Sven Rosman 1924. Söder uppåt. Jfr fig 113.

N wall of chancel and part of the E wall; plan and section. Scale drawing by Sven Rosman, 1924. South upwards. Cf fig 113.

Fig 116. Strävpelaren vid korets nordöstra hörn sedd från norr (nr 11 på pl I). Foto G Weiden 1924.

The buttress at the NE corner of the chancel, seen from N, no 11 in plate I.

Fig 117. Rest av korets östra vägg och t h strävpelaren vid nordöstra hörnet sedda från öster, från nr 12 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Remains of E wall of chancel and, right, the buttress at the NE corner seen from E, no 12 in plate I.

Fig 118. Samma murparti och strävpelare som fig 117 från öster, nr 12 på pl I. Enligt Rosman s 29 »exempel på sockel utan skråkant». Foto G Weiden 1924.

The same part of the wall and buttress as in figure 117 from E. no 12 in plate I. According to Rosman, p 29 "plinth without bevelled edge".

Fig 119. Annan bild av samma murrest som fig 116 ff, sedd från söder, nr 13 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Another view of the remains of the wall shown in figures 116 ff.

samma. Genom reduktionen i enlighet med Västerås riksdags beslut förlorade den allra största delen av sina inkomster, vilket helt naturligt medförde att den kom att förfalla. Flertalet av de prebenden som tillhört kyrkan förlänade Gustav Vasa till världsliga tjänstemän eller återlämnade dem till

donatorernas ättlingar (s 195 f och 201). År 1544 anhöll stadens myndigheter att konungen »vnne och effterlate wilde» till kyrkan de av hennes prebenden som ännu icke var förlänta. I brev den 15 sept 1544 svarade konungen att han vore »ther aldelis tilfridtz medt, hwar j elliest någott till szakenn

Fig 120. Norra delen av korets östra vägg och strävpelaren i NO hörnet sedda från söder, från nr 13 på pl I. Foto G Weiden 1924.

N part of E wall of chancel with the buttress at the NE corner seen from S from nr 13 in plate I.

göre wilde, Menn oss synes j göre ther så ringe till. Och skole tro, att Kyrcken faller eder snart på huffwedet». Han förmanar dem därför att tänka på att förbättra sin kyrka. De prebenden som man begärt att återfå gav — hade man framhållit — en ganska liten inkomst. »Menn», svarar

Fig 121. Del av korets södra vägg, sedd från norr; nr 14 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Part of S chancel wall seen from N; no 14 in plate I.

konungen, »thenn underwijsning szom eders Kyrkieherre, her Jöns [Petri] vppå szamme prebendes ränte vdi ett register förteeknade, nu öffwerantworede, kunne wij icke wäl tro, att szamme Prebender så ringe ränte, Effter the skole för Prebender räknade wara. Szå må i wäl beholle szamme prebender ther vnder kyrkien», dock på villkor att konungen finge vidare besked om prebendens »wisse ränte». ³⁶ Inga uppgifter finns om vilka reparationsåtgärder som vidtogs, men de har säkerligen icke varit tillräckliga för den stora kyrkans underhåll.

I sitt testamente förordnade Gustav Vasa om gåvor till kyrkor, skolor och sjukstugor men summorna var utelämnade och aldrig inskrivna. De summor som utbetalades bestämdes av konung Erik. Linköpings domkyrka fick 800 mark, Uppsala domkyrka och Kalmar kyrka vardera 500 mark, övriga domkyrkor 400 till 300 mark men Växjö domkyrka endast 50 mark. ³⁷ Antagligen var det ordinarier i Kalmar Petrus Carolis förtjänst att Kalmarkyrkan begåvades med så stort belopp. Han hörde nämligen till konung Eriks förtrogna.

Ett par uppgifter om kyrkan från 1500-talet är av särskild betydelse i detta sammanhang.

År 1541 utbetalades på slottets stat 6 mark i halvårslön till »Wehtaren vdi kirkotornen». ³⁸

Fig 123. Del av sakristians östra grund och vägg sedda från SSO, nr 15 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Part of the E foundation and wall of the vestry seen from SSE, from no 15 in plate I.

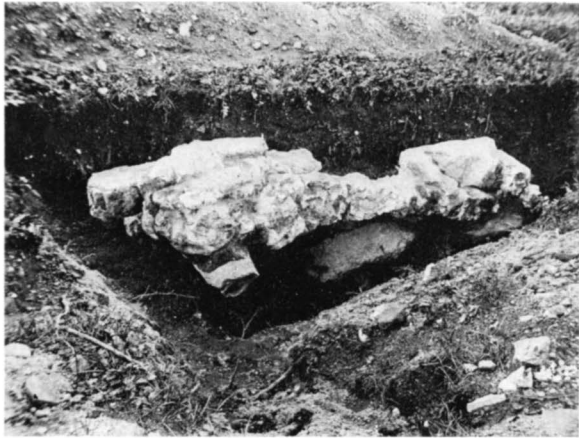

Fig 122. Del av korets södra grund och vägg sedda från insidan (norr), nr 16 på pl I. Längst fram t v är muren avbruten. Där var koringången (östra södra dörren). Se pl II. Foto G Weiden 1924.

Part of the S foundation and wall from the inside (N), no 16 in plate I. The wall is interrupted to the left. The entrance (east S door) to the chancel was there. See plate II.

Hans vakttjänst var som nyss visats av betydelse även för slottets säkerhet, och detta var skälet till att slottet betalade en del av hans lön. I ett kungl brev den 28 december 1562 till den nyss omtalade Petrus Caroli i Kalmar heter det: »Wijdere latte i förstå vm Kyrckenes bijgningh ther sammestädz [i Kalmar] och huru wijdtt man ther medh komen ähr Begärendes ... någon Kopper til köps ther att

Fig 124. Grunden till den äldre, rektangulära kyrkans östra vägg (Z på pl II och IV), sedd i genomskärning från söder, från nr 17 på pl I. Ovanpå muren ligger gravstenen nr 55 (fig 251). Foto G Weiden 1924.

The E wall of the older, rectangular church (Z in plates II and IV), seen in section from S, from no 17 in plate I. On the top of the wall is gravestone no 55 (fig 251).

täckie the Tornn medh, Så äre wij ther medh nådigst tillfridz attj må bekomme till någre Skip-pundh ...»³⁹ I båda de sista uppgifterna är det tal om mer än ett torn. På en »Afritningh på Calmare belagringh [...] dhen 3 junij åhr 1611», den s k »spionkartan» över Kalmar och dess omgivning, vilken tillkommit för att orientera Karl IX om det

Fig 125. Grunden till den äldre, rektangulära kyrkans östra vägg (Z på pl II och IV) sedd från sydsydväst, från nr 18 på pl I. Ovanpå muren ligger gravstenen nr 55 (fig 251). Foto G Weiden 1924.

The E wall of the older, rectangular church (Z in plates II and IV), seen in section from S, from no 18 in plate I. On the top of the wall is gravestone no 55 (fig 251).

militära läget vid Kalmar sedan den av danskarna belägrade staden just hade intagits finns en bild av Storkyrkan före förstörelsen senare samma år (fig 147 och 148). Kyrkan har västtorn med två

Fig 126. Grunden till västligaste pelaren i södra pelarraden sedd från sydost, nr 19 på pl I. Rosmans bildunderskrift: »Grund till pelare med anläggning till fyrkantig pelarbas.» Foto G Weiden 1924.

The foundation of the westernmost pillar in the S row of pillars, seen from SE, no 19 in plate I. Rosman's caption: "Foundation of pillar with foot of a square base."

höga, spetsiga spiror och en liten takryttare över korets östligaste del. Det är knappast troligt att den lågtyske eller holländske officer som gjort skissen skulle ha ritat kyrkan med två tornspiror i väster, om den haft endast en sådan. Han har även riktigt angivit kyrkans två ingångar på södra sidan och takryttaren över koret. Kyrkan hade som nämnts stor militär betydelse och det är säkerligen därför som den medtagits på kartan. Den visar fästningsverkan men i staden ingen annan byggnad än kyrkan. Det var också på grund av sin militära betydelse som kyrkan slutgiltigt förstördes av svenskarna själva. Tillsammans har räakenskapens, det kungliga brevets och spionkartans uppgifter beträffande tornet ett betydande bevisvärde. De visar att detta och någon del av den västra, äldre delen av Storkyrkan har tillhört en huvudsakligen i Skåne, Blekinge och Småland samt på Bornholm och Öland befintlig grupp av romanska kyrkor med mycket brett västtorn, i vissa fall försett med två spiror. Bl a Rydaholms kyrka i Småland och Kalmar grannkyrka Arby, båda med torn med dubbelspira, samt Växjö domkyrka tillhör gruppen och kan ge en föreställning om hur

Fig 127. Del av golv av kalkstenshällar i ingången från vapenhuset till södra sidoskeppet. Bild mot norr från nr 20 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Part of floor of limestone slabs in the entrance between porch and S aisle. Looking N, seen from no 20 in plate I.

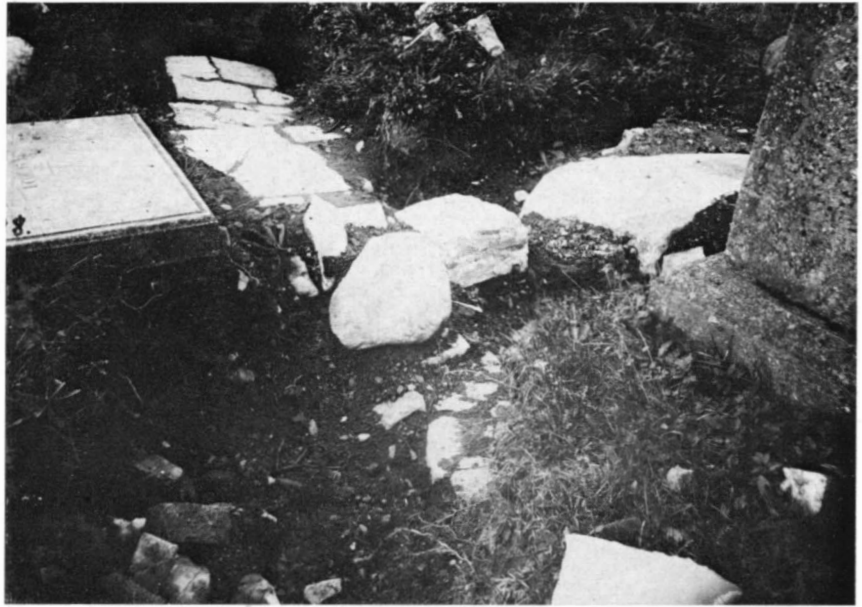

Fig 128. Rester av golvet i vapenhuset. Den stora stenen till höger är en del av gravstenen nr 169 (fig 311). Bild mot söder från nr 21 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Remains of floor of porch. The large stone to the right is part of grave-stone no 169 (fig 311). Seen looking S, from no 21 in plate I.

kalmarkyrkans torn kan ha sett ut 1611 (fig 150 och 151).

Enligt stadsplanerna fig 192 och 194 m fl har den i det föregående omtalade tillbyggnaden i kyrkans

nordvästra hörn skjutit fram ungefär 5 m framför västra fasaden i vilken tornet utgjorde huvuddelen. Grävningundersökningen bekräftade detta men fastställde måttet till ca 3 m. Om man antar att

Fig 129. Rester av kalkstensgolv i och utanför »Stora västra kyrkodörren», som förde till vapenhuset. Bild från öster från nr 22 på pl I. Foto G Weiden 1924. — Överst på bilden en del av Stagnellska gravhuset (nr 22 på pl I).

Remains of limestone floor inside and outside the "Large west portal", leading to the porch. Seen from E from no 22 in plate I. In the upper part of the picture is the Stagnellian burial chapel (no 22 in plate I).

Fig 130. Rester av kalkstensgolv i och framför dörren till vapenhuset (nr 23 på pl I). I övre vänstra hörnet en del av Stagnellska gravhuset. Foto G Weiden 1924.

Remains of limestone floor in and in front of the doorway of the porch. Part of the Stagnellian burial chapel in the upper lefthand corner (no 23 in plate I).

tornets östra vägg har vilat på den stora rest av en i nord-sydlig riktning liggande grundmur, som på utgrävningsplanen pl I finns strax väster om de två västligaste fyrkantiga grundklackarna, skulle tornets mått i väst-östlig riktning ha varit ungefär 9 m. Rosmans »förhall» på hans rekonstruktioner fig 145 och 146 har samma mått, och dess östra

och västra väggar vilar på samma grundrester. Frågan är då vilket mått tornet kan ha haft i nord-sydlig riktning. I den grupp kyrkor som det här gäller finns torn som är lika breda som långhusen och andra som är bredare än dessa. Några exempel på tornens längd- och breddmått kan anföras efter William Andersons arbete rörande denna grupp av

Fig 131. Från utgrävningen söder och sydost om Stagnellska gravhuset från nr 26 på pl I. Foto G Weiden 1924.

From the excavations S and SE of the Stagnellian burial chapel. From no 26 in plate I.

Fig 132. Murrester och rest av gatubeläggning intill södra sidan av den forna kyrkogårdsmuren (?) omedelbart öster om dess södra hörn. Bild mot öster från nr 27 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Remains of walls and street paving at the S side of the former churchyard wall (?) immediately E of the S corner. Seen looking E from no 27 in plate I.

kyrkor.⁴⁰ I Norra Åsum är tornet 11,40 m i nord-sydlig riktning och 5,8 m i öst-västlig. I Lyngsjö är motsvarande mått $9 \times 4,43$, i Fjelkestad $10,7 \times 4,9$. I dem är tornets bredd ungefär dubbla längden. I Färlöv (fig 155) är måtten $12,55 \times 5,27$ och i Tryde $13 \times 5,3$. I dem är sålunda bredden betydligt mer än dubbla längden. I Rydaholms kyrka har

tornet måtten $8,10 \times 5,75$, i Fjelkinge $10,30 \times 5,55$ (fig 156) samt i Hästveda $9 \times 5,5$. I dessa tre sistnämnda fall är bredden mindre än dubbla längden. Då det gäller att göra ett rekonstruktionsförslag till bredden hos Kalmarkyrkans torn ger grävningensresultaten föga ledning. Man bör därför försiktigtvis välja medelvärden och samtidigt se till

Fig 133. Bild från nr 27 på grävningsområdet med två i grävningen deltagande arbetare. Foto G Weiden 1924.

From the excavation area with two men working in the excavation.

Fig 134. Frilagd gatubeläggning på området söder om den förmodade äldre södra kyrkogårdsmuren. Bild mot öster från nr 29 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Exposed street paving in the area S of the supposed older S wall of the churchyard. Picture looking E from no 29 in plate I.

att proportionen mellan kyrkan och tornet blir arkitektoniskt rimlig. Tornets mått i väst-östlig riktning kan som redan nämnts i enlighet med grävningensresultaten bestämmas till 9 m. Om man väljer breddmättet 14 m förefaller detta att vara ett rimligt medelvärde, och det har valts även därför att då kommer den av fig 106 återgivna murresten att ligga utanför torngrunden men däremot den av fig 108 återgivna att ingå i denna grund. Det extrema alternativ man kunde välja vore att antaga att även grundresten fig 106 ingått i tornets grund. I sådant fall skulle tornets mått ha varit 9×23 m vilket icke förefaller troligt. Det motsäges även av att både Kalkkorets södra och »Södra valvets» norra vägg varit alltför tunna för att bära ett torn

Fig 135. Utgrävda grundrester för den förmodade äldre södra kyrkogårdsmuren. Bilden tagen från nordost från nr 28 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Excavated remains of the foundations of the supposed older S wall of the churchyard. Seen from NE, from no 28 in plate I.

Fig 136. Samma gatubeläggning som den fig 134 visar; från nr 29 på pl I. Foto G Weiden 1924.

The same street paving as shown in figure 134, seen from no 29 in plate I.

(pl I). Det är möjligt att tornet kan ha varit något smalare än 14 m, men det är av ingen betydelse för den följande bevisföringen. De båda tornspirorna på Kalmarkyrkan får med den antagna tornbredden vid basen måtten 7×9 m. De är icke jämgamla med tornkroppen utan senare, tillkomna under gotisk tid.

En slutsats av det anförda blir att den rektangulära treskeppiga kyrkan slutat i liv med tornets östvägg och att grunden fig 106 byggts senare. Det är mest troligt att den lagtsfören ny västgavel, som byggdes 1630 och följande år som ersättning för en provisorisk gavel av bräder, tillkommen efter branden 1611

Fig 138. Gatubeläggning och murrester omedelbart söder om sakristian. Bilden tagen från nordväst från nr 30 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Street paving and remains of masonry immediately S of the vestry. Seen from NW, from no 30 in plate I.

Fig 137. Frilagd gatubeläggning söder om sakristian. Bild mot SO från nr 30 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Exposed street paving S of the vestry, looking SE from no 30 in plate I.

(s 250 f). Detta förklarar, varför grunden är så tjock. Stengaveln stängde de prång som funnits mellan tornet, Kalkkoret och Södra valvet, pl II, men för att stänga prången hade tunnare murar

varit tillräckliga. Här bör erinras om Rosmans iakttagelse att Kalkkorets grund var dåligt byggd (s 128).

Om man skall försöka göra en rekonstruktion av kyrkan före förstörelsen 1611, är det lämpligt att börja med tornet. Den koppartäckning av tornspirorna som Petrus Caroli hade tänkt sig blev inte utförd, ej heller en befallning av Johan III 1569 om deras täckning med bly. De fick behålla sin spånbeklädnad. 1602 var tornet i stort behov av reparation och den påbörjades så smått samma år. Då fick »Per Tornbijgiare för Tornett blef tiärratt» 11 daler, en medhjälpare fick 6 mark och »i lega för Tiärukettulen» betalades 4 mark. Likaledes utbetalades arbetslön till flera personer för »arbete på Kyrketornet» bl a till Måns Gudmundsson 4½ mark. Även anskaffades »en Cordell, til att ther med vpwinda i Kyrkiotornett allehanda wirke» som erfordrades till arbetet. Till mästern Petter Barbunn betalades 2 mark för han »hugg på tornet» (träarbete?) och 5 öre till »Nils Smed för han slog Bultar till Tornett» samt 10 öre i arbetslön för han slog 20 st vrecklingar. Kyrkoväktarna fick 6 öre »för dhe hulpo op stora Klockan» i tornet. Det kan tänkas att klockan först vid detta tillfälle hängdes i tornet, men troligare är att den hängde i en lägre våning och flyttades upp för att höras bättre. Jfr s

Fig 139. Samma grävningssområde som på fig 138. Foto G Weiden 1924.

The same excavation area as shown in figure 138.

Fig 140. Grundrester och golvbeläggning av kullersten från en byggnad med kvadratisk plan nära sakristians sydöstra hörn. Bild mot sydväst från nr 31 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Remains of foundations and flooring of cobblestones from a square building near the SE corner of the vestry. Picture taken from SW, from no 31 in plate I.

149. År 1604 fanns en stor och två små klockor »i kyrkiotornet» och en »ofver Högekoren» i dess takryttare. På spionkartans bild av kyrkan fig 148 finns en takryttare över korets östligaste del; antagligen var den placerad mitt över östligaste valvet i koret (»högekoret») så som takplanen pl IV visar.

Den är där betecknad 25e. Träarbetet i tornet tycks mest ha gällt anordningen för klockornas upphängning. Då arbetet var färdigt 1602, betalades 2 öre »för dett giordes Reent i Tornett». Arbetet hade letts av Lasse Pärsson och Oluff Pärsson, »Kyrkones förestandare». Som ersättning

Fig 141. Rester av en byggnad som utgrävdes 1924 på dåvarande lasarettets tomt ungefär 5 m sydost om kyrkan. Foto mot nordnordväst från nr 32 på pl I. Foto G Weiden 1924. Enligt Liss-Eric Björkman troligen borgmästaren Henric Lassens hus »vid torget näst kyrkogården» som han 1428 sålde till Bertel Guldsmed.

Remains of a building excavated in 1924 on the site of the former hospital about 5 m SE of the church looking NNW from no 32 in plate I.

Fig 142. Samma utgrävningsområde som fig 141. Från nr 32 på pl I. Foto G Weiden 1924.

The same excavation area as shown in figure 141. From no 32 in plate I.

fick den förre 2 tunnor och en skeppa råg och 1 tunna 5 skeppor korn; Oluff Pärsson fick en tunna råg och en tunna korn samt 5 daler. Lasse Pärsson (Lars Pedersson) var sedermera borgmästare åren 1610–1614 (H s 202).

Det huvudsakliga arbetet både på tornet och på kyrkan utfördes åren 1604 och 1605. Den 3 februari det förra året betalades 12 öre till »Bygningzmännerna til dryckespenningar, dhå dhe först besågo Kyrkionnes Brist och feel». 1604 och 1605 års

räkenskaper⁴¹ ger bl a besked om tornets våningsindelning och vilka arbeten som utfördes i de olika våningarna. Där gjordes nämligen då betydande reparationer och förändringar. Räkenskaperna för dessa års arbeten har uppställts och försetts med förklarande text av Bengt Håkansson efter en av Willem Skinnare förd kladd. Den är den redigaste och innehållsrikaste räkenskapen i hela serien rörande Kalmar gamla stadskyrka och är Bengt Håkansson till stor heder. Om tillkomsten meddelas följande i räkenskaperna: År 1604 dog Bengt Håkanssons hustru »Anna Nielzedotter» och begrovs under hans egen »flisa» den 2 augusti samma år. Då »lofuede forbemälde Bengt Håkansson udi Testamente till Kyrkian efter sin framledne hustru, när Gudh förläner honom ther till någon förmögenhet, 12 daler eller 24 lod Sölfuer». Han infriade detta löfte genom arbetet med den utförliga räkenskapen. »Den 13 Junij Åhr 1606 på Skottkammaren tillsade dhe gode Män Lucas Marcuszon, Lasse Person och Lasse Per Olufzon Borgmestare udi M. Willem Skinnares, Matz persons, Truls Kråkz och Oluf persons, Kyrkionnes Föreståndares närware, migh Bengt Håkanson, som Thenne Räkenskap förklaratt och Schrefwit hafuer udi Arbetzlön for mitt omak, hwilkett iagh Kyrkionen skyldigh war, efter min Salige framlidne hustru Anna Nielsdotter til Testamente och här med aldeles uthan någon vidare maning quittat är, peningar 12 daler». Bengt Håkanssons yrke är icke känt.

Tornet hade sex våningar och minst två var välvda. Flera poster i räkenskapen som kommer att anföras i det följande, gäller »dhet öfwerste hvalfvet i Kyrketornet». Eftersom det funnits ett översta valv bör det även ha funnits ett nedre valv. Då tornet som nämnts även hade betydelse för försvaret, är det antagligt att det var dess ursprungliga understa och översta våningar som varit välvda. En välvd översta våning skyddade de underliggande våningarna mot utifrån kommande eld.

En uppgift s 154 visar att antagandet är riktigt. Över detta valv kan innan tornet förhöjdes eventuellt ha funnits en murkrona eller låga väggar med skottgluggar under ett sadeltak (fig 169).

Räkenskapen redogör för arbetena i tornet med början i den översta våningen. De utfördes till största delen 1604. Ehuru det kan synas något

Fig 143. Fönsternisch i västra väggen till byggnaden fig 140 ff belägen ca 5 m sydöst om Storkyrkan. Bild mot väster från nr 33 på pl I. Foto G Weiden 1924.

Window splay in the W wall of the building about 5 m SE of the Great Church. Picture looking E from no 33 in plate I.

oegentligt har det befunnits bäst att i detta fall följa räkenskapens ordning vid beskrivningen av tornet och utarbetandet av rekonstruktionsförslaget. Pl III a visar en rekonstruerad sektion med våningsindelning och pl V–VII b tornets fasader. Beskrivningen återger räkenskapernas uppgifter om varje våning. Man bör dock ha i minnet att de endast gäller förändringar som utfördes. Tornet kan därför bl a ha haft flera murhål som inte omnämns därför att ingen förändring skedde med dem.

Tornets sjätte våning

»Är kommet till Kyrkiotornet, uti Rummet uppe wed klockorna, twärt öfuer fensterne, Furu Balkar

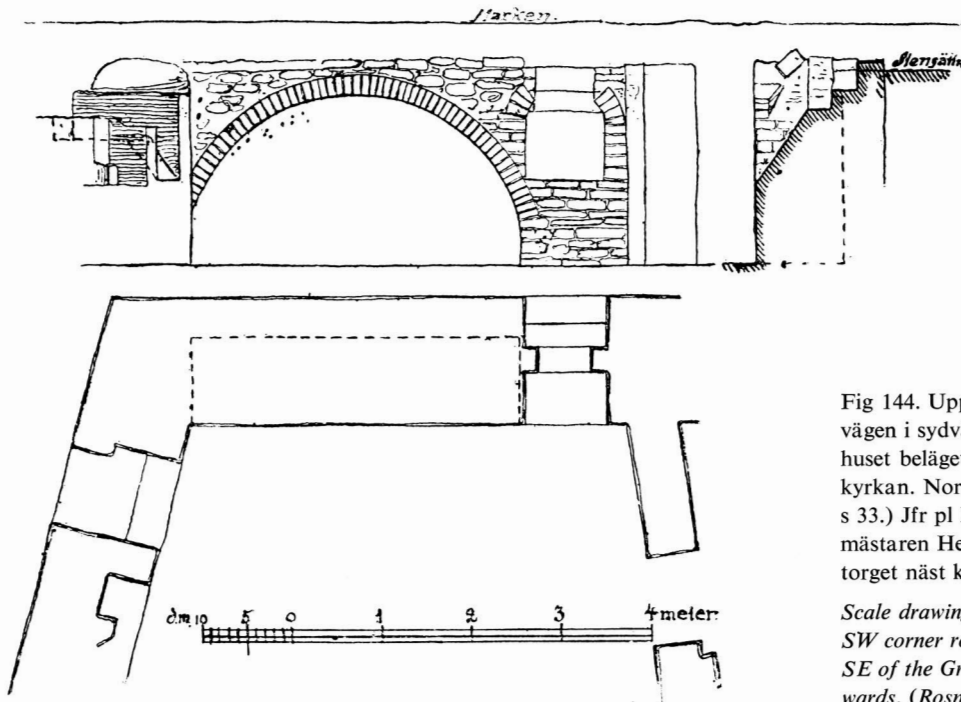

Fig 144. Uppmätning av nordvästra vägen i sydvästra hörnrummet i huset beläget ca 5 m sydöst om Storkyrkan. Nordost uppåt. (Rosman a a s 33.) Jfr pl I. Troligen 1428 borgmästaren Henric Lassens hus »vid torget näst kyrkogården».

Scale drawing of the NW wall of the SW corner room of the house c 5 m SE of the Great Church. NW upwards. (Rosman, p 33.) Cf plate I.

23 st, Ekeplanka $\frac{1}{2}$ st. til kyrkiövaktarne, att gifva Tekn efter Klockoslaget, Swarfuade pelare 39 st., Swarfuade knappar 33 st. Till Bryggior i fenstren Ekeplanka 1 st. Sågebräder 6 st.» — Mats Timmerman »hafuer arbetat vpe i kyrketornet brede wid klockorna, och anställt Balkar twärt i alla fenstren dhe dher sedan inmurades fast med ändarna och pelare ther emellan satte, med knappar swarfwe dher oppå satt, och gjorde Botn och wändring i alle fensterne, med sine egne Timbermän». — »Lasse

Snidkare ... för han hafuer gjort till Kyrkiones behof 40 st. pelare til Bron öfver Kyrkian, 39 st. pelare til Tornet [och] 33 st. knappar til Tornet, 3 daler 4 öre.» — Unge Per Målare fick »i arbetslön och Betalning, för dhet han af sit egit, beströck de pelare uti Tornefenstren, med Brunröd olliofärga» 6 mark. Detta är räkenskapernas uppgifter om arbetet 1604–1605 i översta våningen.

Avgörande för frågan om vad som gjordes är hur man skall tyda uttrycken »twärt öfuer fensterne»

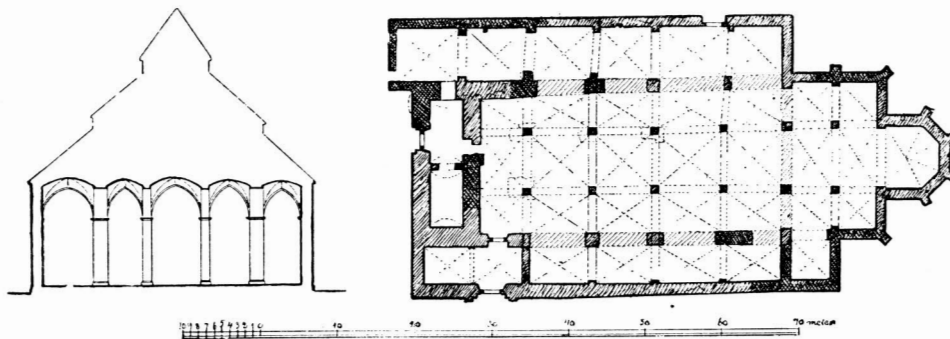

Fig 145. Sven Rosmans förslag till rekonstruktion av Storkyrkan 1924. Tvärsektion och plan (Rosman a a fig 22 s 32). Reconstruction of the Great Church, proposed by Sven Rosman, 1924. Cross section and plan (Rosman, fig 22, p 32).

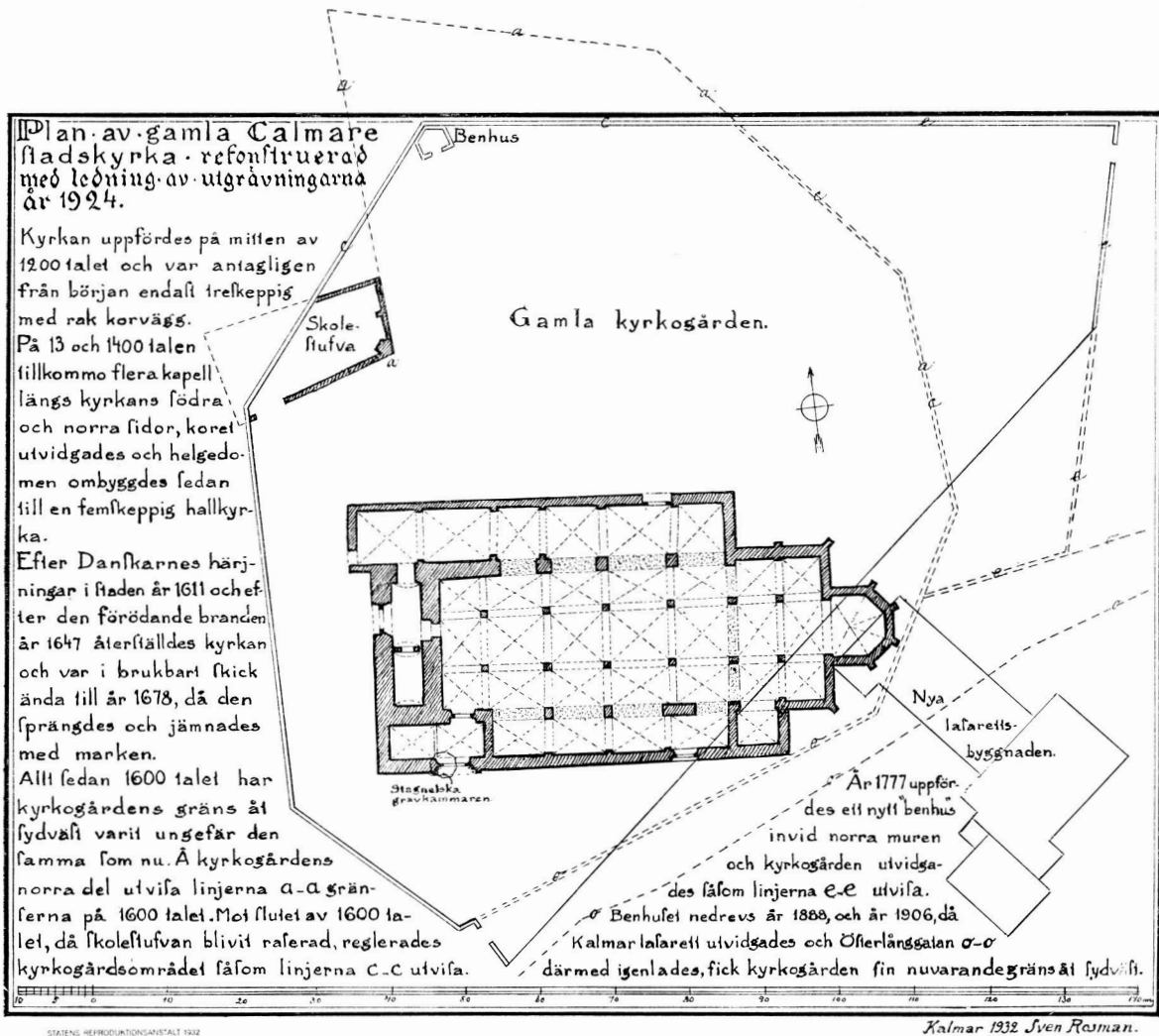

Fig 146. Sven Rosmans slutliga plan till rekonstruktion av Storkyrkan, jämte kort historik. Ettbladstryck signerat: »Kalmar 1932 Sven Rosman.»

Sven Rosman's final plan of the reconstruction of the Great Church and a brief history. One-sheet print signed: "Kalmar 1932 Sven Rosman."

och »tvärt i alle fenstren». Enligt Söderwall betyder det förra »från ena sidan till den andra» och det senare »på tvären, i tvär riktning». Det är tydligt att båda uppgifterna gäller ett antal av de omtalade 23 balkarna. Den förra uppgiften bör därför tolkas så, att rummets ljus- och ljudöppningar har utvidgats, eventuellt nyupptagits, varefter balkar lagts över de uppbrutna hålen i stället för murade bågar, ett både under sen medeltid och senare mycket vanligt förfaringsätt. Klockorna hade som

tidigare omtalats flyttats upp i rummet 1602, och de gluggar som då fanns kan ha ansetts vara för små, varför de måste utvidgas för att klockorna skulle höras bättre. Då Mats Timmerman »anställt Balkar tvärt i alla fenstren dhe dher sedan inmurades fast med ändarna», bör detta betyda att balkarna »på tvären» sköts ut vinkelrätt mot väggarna och murades fast i dem. Denna förklaring synes ofrånkomlig med hänsyn till de övriga uppgifterna om pelarna m m. Som strax skall visas var det

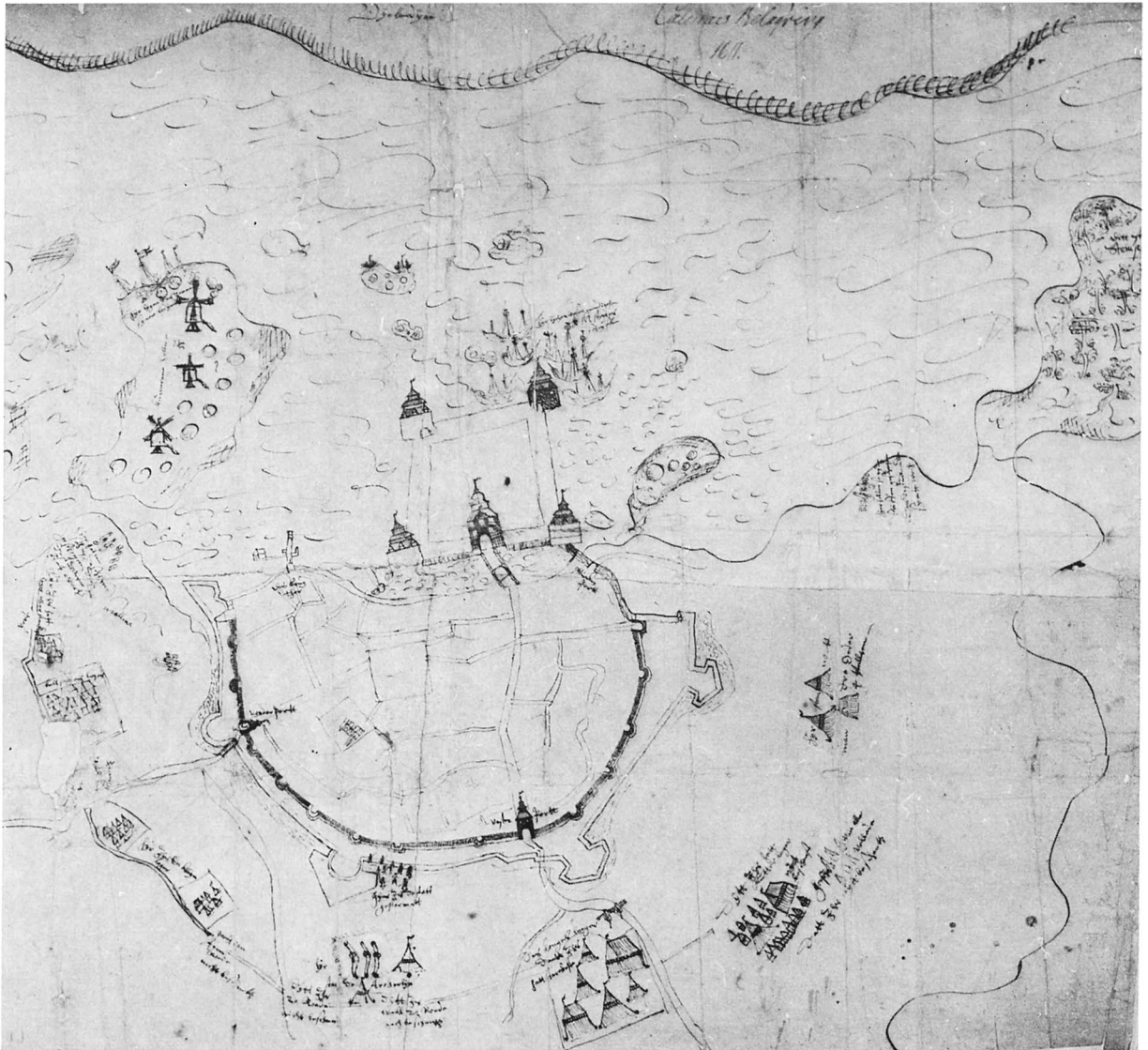

Fig 147. »Calmars belägring 1611», den s k spionkartan med påskrift på baksidan: »Afritningh på Calmare belagringh ... Långemåle dhen 3 junij åhr 1611.» KrA, Sveriges krig 1:33 (Köhlin nr 4).

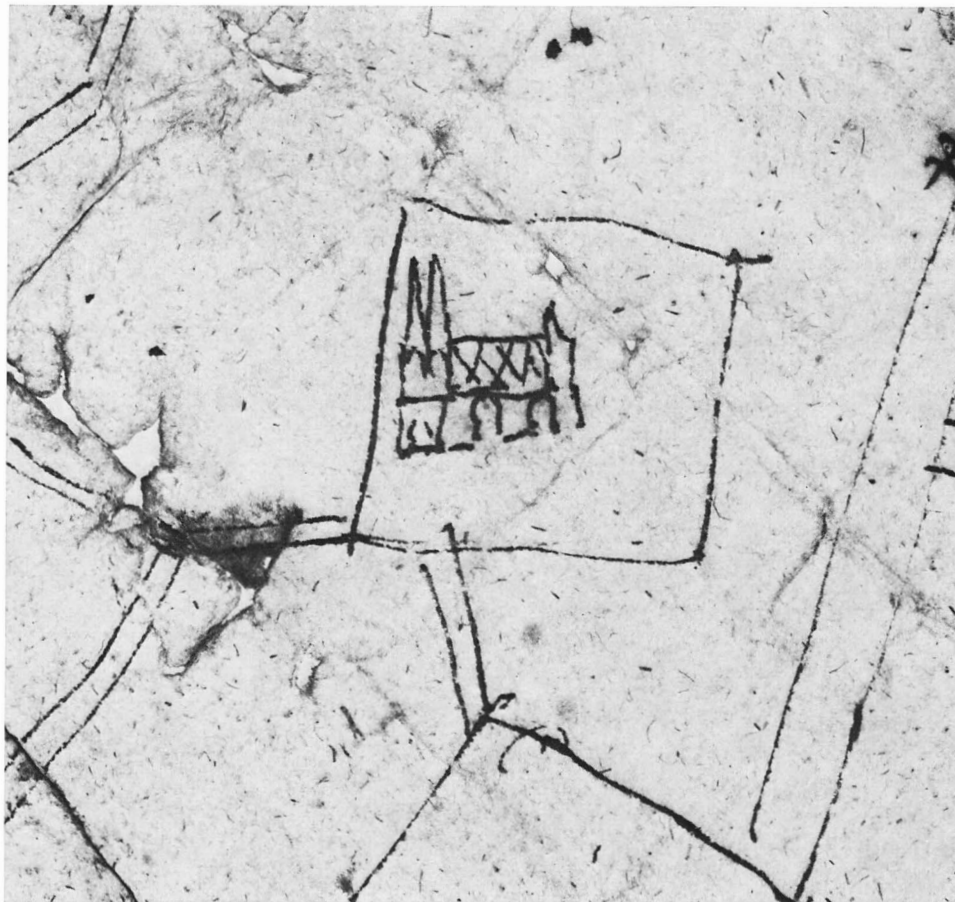
»The Siege of Kalmar 1611», the so-called "spy map" with the following text on the back: "Sketch of the siege of Kalmar ... Långemåle 3 June year 1611."

här fråga om endast tre murhål, och 23 bjälkar är så mycket virke att det väl kan ha räckt till både för dem och för betydligt mera. På de från muren utskjutande balkarna gjordes balkonger framför »fönstren», troligen främst av arkitektoniska skäl för att smycka fasaden. »Botn och wändring» (vandring), dvs golv i fönstren och på balkarna gjordes av den ekeplanka och de 6 st sågebräder

som användes »till bryggior i fenstren». Balkongerna försågs därefter med barriärer i vilka de 39 »pelarna», dvs balustrarna och de 33 »knapparna» ingick. Skillnaden i antal mellan pelarna och de »dher oppå» satta knapparna var sex. Orsaken var att de balustrar som satt närmast postamenten inte skulle ha någon knapp, för att det skulle bli mera luft kring postamentens överdelar; knapparnas an-

Fig 148. Storkyrkan och dess kyrkogård 1611, förstörd detalj av spionkartan fig 147.

The Great Church with churchyard, 1611, enlarged detail of the "spy map", figure 147.

tal i varje balustrad blev därför två mindre än antalet »pelare». Balustradernas och därmed balkongernas antal måste därför ha varit tre. Delas de 39 »pelarna» med tre, blir antalet 13 i varje balustrad. Detta var det största antal som enligt renässansens arkitekturteoretiker kunde tillåtas i en barriär mellan två postament; var balustrarna flera, exempelvis 14, måste de uppdelas med ett postament och 7 balustrar på vardera sidan om postamentet. Den regeln har kyrkans byggmästare sålunda känt till och iakttagit. Det är möjligt att det även fanns en ljudöppning i rummets östra vägg, där icke lämpligen kunde finnas någon balkong. Se pl VIIa. Virket räckte väl till även för detta hål.

Dörrar i fönsterhålen gjordes av Albrecht Snickare. Han tillverkade bl a en »Dörestälning», dvs en dörrkarm, och en »dör som kom för ett stort fenster i Kyrkotornet», antagligen i denna våning.

I övrigt tillverkades 13 st nya dörrar till kyrkan år 1604. Ävenledes användes 3 st furubalkar och 12 st »Harka Bultar» »till att upstödia och befästa dhet förskötna Träwärk, Brede wid klockorna». Det var de 1602 utförda anordningarna för klockornas upphängning som behövde förstärkas. Räkenskapen nämner ingen trappa i den översta våningen. Den omtalas i den nästa. Slutligen fick kyrkoväktarna 5 mark år 1606 »för dhe hafue af Nyo Bygt wächthuset i Kyrkiotornet», säkerligen i denna våning, där väktarna bl a »skulle ge Tekn efter Klockoslaget». »Wächthuset» var ett rum där tornväktarna kunde vila sig och söka skydd vid dåligt väder.

Spionkartans bild av tornet och dess spiror (fig 148) kan ge föreställningen att tornkroppen på sin övre del haft två mindre torn såsom fallet är på vissa skånska kyrkor, däribland Färlöv (fig 155). Ovanstående redogörelse för översta våningen visar

att så icke kan ha varit fallet. Där finns ingen plats för några sådana torn.

Femte våningen

»Till andra Rummet ned Bätter [från det föregående] er kommet till Trappan, Sågebräder 3 st. Läckter 2 st. til ledstänger.» Då det användes »läckter till ledstänger», bör trappan ha varit rak. Den har fört till den övervarande sjätte våningen. Bräderna har använts till nya trappsteg, men de gamla »trappstockarna» i vilka stegen infälldes var användbara. Räkenskapen omtalar inga ljusöppningar i femte våningen, vilket icke hindrar att sådana kan ha funnits och icke blivit förändrade.

Fjärde våningen

»Till Tridie Rummet [uppifrån] ned Bätter, Er kommet til Fensteren, Stora dörrar 3 st. med 4 lister, Skuflock 3 st., Stor döre Järn 6 st., Stora dörhakar 6 st. inmurade, Klinkor 2 st., Klinkeskölder 2 st., Klinkohakar 2 st. inmurade, Tak Spijk 69 st.» I denna våning fanns sålunda tre stora »fönster» som inte var nyupptagna och de försågs med nya dörrar. Det är troligt att klockorna tidigare har hängt i denna våning med dess tre stora ljudgluggar och att de flyttats två våningar högre 1602 för att höras bättre. »Till Botnen» dvs golvet i samma rum förbrukades 6 st furuplankor; troligen skulle de ersätta utslitna plankor. De låg på det valv som var slaget över det undervarande rummet (se nedan). »År kommit till Trappan i samme tridie Rummet, Furu trappe stockar 2 st., Sågebräder 4 st. [till strappsteg], Läckter 3 st. til ledstänger, Harka Bultar 8 st., $\frac{1}{2}$ wräklinger 12 st.» Denna trappa var sålunda ny, helt av trä och rak. Den förde till femte våningen. Fjärde våningens rum bör ha varit högre än den femte, emedan det till trappan gick åt en tredjedel mera bräder till steg och läkt till ledstänger. Det måste ha funnits ingång till mittskeppets vind från tornet och det bör ha varit från denna våning.

Tredje våningen

»Till fierde Rummet ned Bätter, till en Bryggia, ther man går in på Kyrkio hualfuet», användes virke och spik. Om denna brygga från vilken man kom in på sidoskeppens valv, se vidare s 156 ff.

»Till Fensterdören dher Bredo widh», dvs bredvid dörren till bryggan, »döreställning 1 st., dör 1 st, döre Järn 2 st., döre hakar 2 st., klinka 1 st., klinkohake 1 st., klinkosköld 1 st., Skuflock 1 st.» Det framgår ej i vilken vägg denna dörr satt, men det kan knappast ha varit i den östra. Räkenskapen nämner här ingen trappa i denna våning; den finns dock upptagen på annat ställe. 1605 har Mats Timmerman »giordt en stor trappa till dhet öfuersta hualfuet, och en annor trappa i Kyrkio-tornett med lederstänger på båda sidorna, Giorde och ett nytt golf, på thet öfwersta hualfuet i Kyrketornet». Den först nämnda trappan bör ha fört från tredje våningen, som var välvd, upp till fjärde våningen där Mats Timmerman lade nytt trägolv ovanpå valvet. Dessförinnan hade Hans Murmästare »förbättrat dhet öfversta hualfuet i Kyrketornet». »Öfre hualfdören» hade 1606 ett utanlås, som förhindrade »skalkaktiga påjkar» och andra obehöriga att komma upp i de övre våningarna och till klockorna.

Andra våningen

»Till Fempte Rummet ned bätter, till Orgelwärcz dören och trappan [till bottenvåningen], dörkramper 2 st., Låsehaspe 1 st., furu Balke $\frac{1}{2}$ st., Tiock Sågbräda $\frac{1}{2}$ st.» använda till dörren till orgelläktaren och någon mindre reparation. Här skedde endast en komplettering av en befintlig dörr. Den senare av de båda ovan omtalade trapporna som Mats Timmerman gjorde förde från andra till tredje våningen. I en del av de skånska kyrktornen av detta slag har i andra våningen funnits en empor som öppnade sig mot långhuset. Intet har framkommit som talar för att så varit fallet i detta torn; det är dock möjligt att dörren till orgelläktaren kan ha varit insatt i en sådan öppning.

Bottenvåningen

Från femte rummet uppifrån räknat »Till Torndören, neder i kyrkione, döre Råma 1 st., döre lås 1 st., Låsekrampe 1 st., Nycklar 2 st.» Räkenskapen omtalar intet material eller arbete till trappan från andra våningen till bottenvåningen. Antagligen var den av sten. Det är tydligt att den icke blev förstörd 1611, ty då kyrkan därefter återställdes behövde man endast reparera den med en del nya

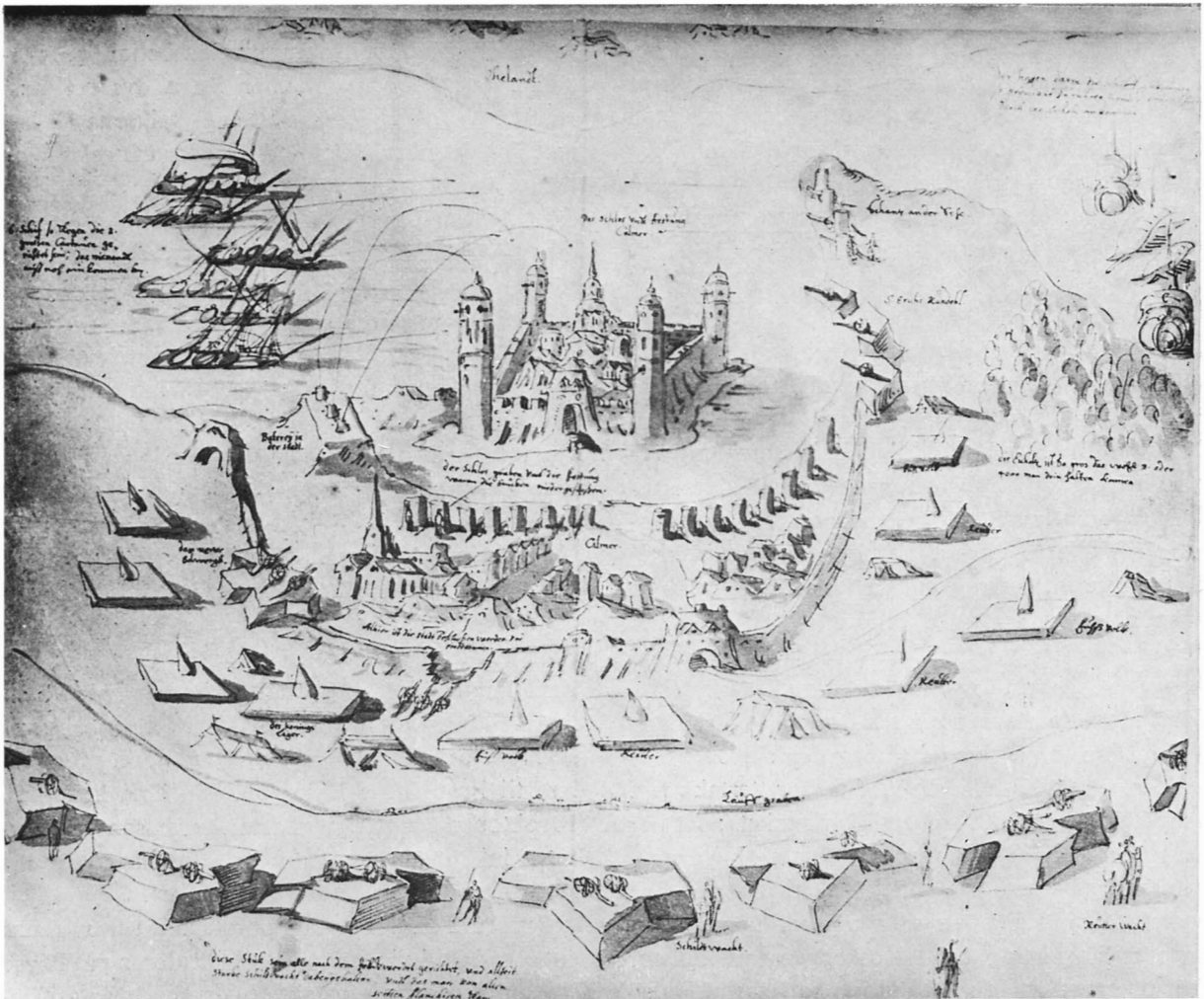

Fig 149. »Das Sclos vndt Festung Calmer«, perspektivbild visande belägringen 1611, tydliggen tecknad ur minnet. Slottet och Storkyrkan är ganska felaktigt återgivna. — Wolfenbüttel, Herzog August-Bibliothek (Codex Augusteus 36.13,2°, fol 50). Fotogr kopia i KrA (Köhlin nr 5).

»Das Sclos vndt Festung Calmer», perspective picture showing the siege of 1611, obviously drawn from memory. The castle and the Great Church are rather erroneous. Wolfenbüttel, Herzog August-Bibliothek (Codex Augusteus 36.13,2°, fol 50).

trappsteg. År 1636 har »Lasse Stenhuger huget trapsten til tornets wpgangelse» i tre dagar och på den tiden kan han icke ha hunnit med mera än några få trappsteg. Torndörren »neder i kyrkan» från trappan är den enda dörr i tornets bottenvåning som omtalas i räkenskaperna och den förde till kyrkorummet (jfr s 176). Den omtalas senare många gånger. Den reparerades 1605 och fick ny karm tillverkad av »Gisle Hjulmakare», som »til-

giordt 1 st. Dörr Råma til torndören neder i kyrkijan». Ingen annan uppgift lämnas här om rummet i bottenvåningen, men som redan nämnts bör det ha varit välvt. Ingen dörr omtalas till rummet i handlingarna från tiden före 1611, men det måste ha funnits någon ingång så att man kunde komma in i valvet. På »spionkartans» bild av kyrkan fig 148 finns ett par streck nedtill på tornets västra vägg som skulle kunna antyda att här funnits en väst-

ingång, men ingenting i räkenskaperna talar för att så varit fallet. Strecken kan bero på en tillfällighet. I många torn av denna typ öppnar sig valvet i bottenvåningen mot långhuset med en eller två bågar. I handlingarna finns ingen antydning om något sådant i denna kyrka. Längre fram under 1600-talet finns uppgift om att rummet använts som upplagsplats för vissa tyngre föremål bl a ett smidesstäd.

Bron över mittskeppet (pl IV b)

Från en dörr i tornets tredje våning var som omtalats s 154 utgång till »en Bryggia, ther man går in på kyrkio hualfuet». Denna »bryggia» var en bro som från tornet förde till »dhen stora Bryggian som går öfuer Kyrkian, emellan dhe Södre och Norre Medelhualfuen» dvs mellan södra och norra sidoskeppens vindar. Vid denna bryggas båda ändar fanns dörrar in till vindarna. Räkenskapen talar nämligen om »dhe 2 dörer, på Bägge sidor om samma Bryggia». Här är sålunda fråga om två broar, en väst-östlig och en nord-sydlig som stått i förbindelse med varandra och förmedlat förbindelsen mellan tornets tredje våning och sidoskeppens vindar och därifrån vidare med deras yttertak m m. År 1606 fanns »1 st utanlås til kyrketaket»; det bör ha suttit för den dörr i tornets tredje våning genom vilken man kom till den väst-östliga bron och vidare till vindarna över sidoskeppen. Golvet i tornets tredje våning och sidoskeppens valvhjässor bör på grund av vad här anförts ha legat på ungefär samma nivå.

Till den förstnämnda väst-östliga »bryggan» användes 4 st furubalkar, 3 st furuplankor, 4 st »Twärparker», 7 st läkter, 16 st stora vräcklingar och 32 st läktespik. Det är sannolikt att två av furubalkarna var bärande och att de två andra tjänade som överliggare i barriären. De 7 st läkterna har troligen, delade i lämpliga längder, använts till spjälor i barriären.

Timmermansarbetet på den nord-sydliga bron utfördes av Mats Timmerman; »för han gjorde dhen store Nye Broen öfver Kyrkian» och ett par andra mindre arbeten erhöill han 8½ daler i arbetslön. Materialåtgången var 2 st ekebalkar, 2 st furubalkar, 2 st furustolpar, 2 st furubalkar »öfuer pelarne», 40 st »Suarfuade pelare», 9 st sågebräder och 10 st läktespik. Balkarnas längder är som van-

ligt icke uppgivna i sådana sammanhang, men av materialräkenskaperna framgår att befintliga furubalkar var 16 och 18 alnar långa dvs 9,6 resp 10,8 m. Vilket av dessa mått som balkarna än har haft har de haft tillräcklig längd för att oskarvade räcka över det ungefär 7 m breda mittskeppet. Ekebalkarna var alla 16 alnar långa, och de har med sina ändar inmurade i mittskeppets norra och södra väggar bildat den bärande stommen i bron. De 9 st sågebräderna har, delade i längder av brons bredd, lagts som golv på ekbjälkarna. På dem har man lagt de två furubalkarna och har på så sätt fått golvbräderna fästade utan att använda spik. De två furustolparna har, söndersågade i bitar, gjorts till postament som tillsamman med de »40 st Suarfuade pelarna» uppburit de »2 st furubalkar öfuer pelarne» vilka tjänat som överliggare i brons båda barriärer, en på vardera av dess sidor. De 40 »pelarna» i barriären var svarvade balustrar, som eftersom spikförbrukningen var så liten måste ha varit infällda i överliggaren och i barriärens bottenstock utan användande av spik. Balustrarna var svarvade av »Lasse Snickare» som »giort 40 st pelare til Bron öfuer Kyrkian». Till dem hade den 18 oktober 1604 från »Lasse Andersson i Kälestorp» inköpts 20 st »Swarfueträ, som kom til dhen stora Broen öfver Kyrkan till pelare».

I vardera ändan av den nord-sydliga bron fanns en dörr in till vinden. »Till dhe 2 dörer på Bägge sidor om samma Bryggia» tillverkade Mats Timmerman »två inspyndade doreställningar och två stora dörrar med 3 lister». Arbetskostnaden därför ingick i den förut omnämnda summan för bryggan, 8½ daler. Enligt Söderwall betyder »spunda» och »sprunda» bl a »sätta tapp i tunna». ⁴² De »inspyndade» eller »inspyndade doreställningar», dvs dörrkarmar, som omtalats var insatta i och täppte tillsammans med sina dörrar till ett par dörrhål i mittskeppets norra och södra väggar vid brons ändar. Över dessa båda dörrar hängde fanor. Räkenskapen meddelar: »Är kommet till att befästa några Faner hos dhe dörrar som gå af Kyrkian in på Medelhualfuen, Fänike kors 3 st., Fänike kramper 6 st.» Mats Timmerman hade tillverkat »3 st. kors under Fanorna». Brons läge på den angivna platsen visar att mittskeppets valv måste ha varit betydligt högre än sidoskeppens; om de varit unge-

Fig 150. Rydaholms kyrka, Småland, västtornet från nordväst. Foto E Erici 1935.

Rydaholm Church, Småland, W tower from NW.

Fig 151. Arby kyrka och kyrkogård nära Kalmar, sedda från sydväst. Bläckteckning av P Frigelius 1747. KLB.

Arby Church and churchyard near Kalmar, from SW. Ink drawing 1747.

fär lika höga och kyrkan sålunda varit en hallkyrka, skulle bron ha varit meningslös och outförbar.

Om man från bron gick genom södra dörren, kom man »till wändringen (vandringen) öfuer Södra Medelhualfuen, huilka äre fem». Vandringen utgjordes av bräder på underlag av 44 st »Sparränder» vilka tillhörde takstolarna (jfr s 160 och e på

fig 152).Vandringen gick österut över de fem valvkuporna till en tvärvägg, sydligaste delen av den rektangulära äldre kyrkans östvägg, bakom vilken »Långa korets» två valv vidtog (s 162). Södra sidoskeppets östra vägg var bevarad på vinden; om den var bevarad även nere i kyrkan kan icke säkert avgöras. Jfr pl II. En annan kort vandring gick från den västligaste valvhjässan till takfoten till en »a/

sättning» dvs en takkupa med dörr, »dher man stiger up i södra Rännan, emellan Södre Medeltaket och dhe fem Twärgafler». »Rännan» var en stor i öst-västlig riktning utefter hela södra sidoskeppet löpande avloppsränna för regnvattnet (pl IIIb).

Södra sidoskeppets och södra kapellradens tak

För framställningen rörande kyrkans tak hänvisas till pl IV som har bokstavs- och sifferbeteckningar svarande mot texten. Över mittskeppet hade kyrkan ett sadeltak (B) vars vatten rann ned på de lägre liggande sidoskeppstaken. Åren 1604 och 1605 ombyggdes taken över båda sidoskeppen med i allt väsentligt oförändrad form och med oförändrad konstruktion (fig 152). Mittskeppstaket ombyggdes icke. Sidoskeppens pulpettak (C och L) bröts ned; en del av virket i den bärande konstruktionen var användbart och återuppsattes, varom mera i det följande. Vid takfoten hade dessa tak som redan omtalats gångbara rännen av ek, invändigt klädda med bly, vilka likaledes nedbröts. »Thett gamble Bly, som nederbrötz af dhe gamla Renner, på Södre och Norre Medel kyrkiotaket, efter dher war fullt med Sand, Kalk och tiäre, Er dhet derföre luttrat och omsmält ...» Rännorna vilade på yttre delarna av sidoskeppens ytterväggar. De hade varit otäta, vilket medfört att murverket under dem blivit skadat. Väggarnas övre delar måste därför delvis ommuras och samtidigt i stor utsträckning förses med nya hammarband. Man började arbetet 1604 med taket över södra sidoskeppet (C) och iståndsätte först den östra hälften av detta tak. Arbetet utfördes på det sätt som nu för tiden kallas »på räkning». »Hans Erich Murmestare» fick 40 daler i betalning »för det han hafver förbättret Fottmuren under dhet första halfue Kyrketaket på Södra sijdan, som war svåra förfallen, så och pålagt Taktegel på samma första halfdel, och med kalch bestrukt uthantil, sampt halfua dher under, som af väto war mykit förderfuede nedh wed Rennerna och anderstädz dhet hans embete krafde, med sitt eget folk». Kalkstensmurverket reparerades därvid med tegel. Timmermansarbetet utfördes av »Oluf Kyrkespännare» som med sitt eget folk hade tillhuggit och uppsatt »Furusparrar», »Twärsparrar», »Sparändar» och »Knää», 22 st av var-

dera slaget »på den förste haalfdell af Södre kyrketaket» och därför erhållit 24 daler (fig 152). »När Timberwäret war färdigt och Taket dher på lagt, på dhen förste halfdel af Södre Kyrkotaket», gavs den 14 oktober 1604 till »Bygningsmännen til drykespeninger» 2 mark. Byggnadsarbetet hade letts av mästern Willem Skinnare och samma dag förärade borgmästarna honom en »Grön Engelsk Kiortell» som kostade 8 daler för hans »omak vid Kirkio Bygningen».

I fortsättningen infordrade man anbud på de större takarbetena. I fråga om den andra (västra) delen av taket över södra sidoskeppet hade borgmästaren 1605 »förtingat» med Hans Murmästare om förbättring av »Muren under Murbanden», påläggning av taktegel och dess smetning med kalkbruk utan och innan. Dessutom skulle han kalkstryka, dvs smeta även den östra delen av taket på insidan »som på första året [1604] icke göras kunde, förthy dhet war seent på åhret». För dessa arbeten skulle han erhålla 42 daler. Beträffande timmermansarbetet på västra delen av södra taket hade borgmästaren »förtingat» med Mats Timberman om »Sparwäret» till ett fast pris, antagligen 30 daler. Härför hade Mats med sitt eget folk, »först tilhuggett Sparwäret, med murband, Knä och twärsparrar, och dhet upsatt». Sparrverket utgjordes liksom på takets östra del av sparrar af furu, tvärsparrar, »Knää» och »Sparändar», 22 st av vardera slaget. Sedan hade han »upslaget Lächter [på vilka taktegel lades], inlagdt Rännorna [1, på pl IV] och tilpyntat Bordweden til Rännerna och dhem fastslagit, giordt en afsättning [2], ther man kan uthstiga i Rennorna med allt tilbehör, och tilhugget tu fenestertälle» (3 och 4). Därjämte hade han utfört »något annat smått arbete», varför han i ett för allt erhöill 30 daler 4½ öre. Som nämnts var det »förtingade» priset säkerligen 30 daler.

Till »murbanden», nu benämnda hammarband, vilka inlades överst i ytterväggen som underlag för takstolarna, och till rännen användes ekbjälkar. Det utbetalades 4½ öre i förslelön »för dhe Ekebalkar ifrå Malmen som Esbiörn Trulsson förärat til Kyrkiobygningen huilka blefe brukade til Murband». Till murband under »Södra medeltaket» användes ytterligare 12 st ekebalkar.

Då södra sidoskeppets tak var 85 alnar dvs 53

in långt och det uppbars av 44 takstolar, har avståndet mellan dem varit ungefär 2 alnar (1,2 m), ett även nu för tiden vanligt mått. Fig 152 visar hur man kan tänka sig att sidoskeppens takstolar, både de som togs ned och de som nyuppsattes, har varit konstruerade. »Murbanden» är betecknade a, furusparrarna b, tvärsparrrarna c och d samt sparrändarna e. De sistnämnda som även uppbar vandrigen över södra sidoskeppet (i) bör med sina norra ändrar ha varit inlagda i mittskeppsväggen. De 44 st självvuxna knän (k) som ingick i takkonstruktionen har säkerligen suttit mellan takstolarna och hammarbanden och varit fästade vid båda (b och a). Anordningen är densamma som användes redan i stavkyrkorna och ändamålet var att hindra takstolarna att förskjuta sig. Flera uppgifter i räkenskaperna talar för att knäna använts på detta sätt. »Matz Timberman hafver ... först tillhuggett Sparvärket med murband, Knä och tvärsparrar och dhet uppsatt.» Detta talar bestämt för att knäna tillhört takstolarna. Mats Timmerman fick emellertid även betalning »för dhet han inlagt en Twär Ränna på södra Kyrketaket och tilpyntat med knä på båda sidor», men dessa knän ingick icke i det antal av 44 st som ovan omtalats. Knäna hade i detta senare fall till uppgift att hålla rännan mellan två av kapellbyggnaderna på södra sidan i läge. Knän har säkerligen använts på flera sätt, men de 44 st som omtalas i samband med »sparrvärket» på södra sidoskeppet har tillhört dess tak. Det användes lika många på norra sidoskeppstaket (s 164).

På sparrarna spikades läkt (f, fig 152) och nedtill vid rännorna bordved (g), 4 eller 5 bord i bredd för att skydda den underliggande muren. Läkten, bordveden och knäna höll takstolarna i läge. De sammanhölls däremot inte av någon längsgående sparre i sina övre ändrar vilket kan synas förvånande. Orsaken var troligen att mittskeppets sydvägg mot vilka sparrarna i takstolen stödde icke var helt rak. Det kunde då vara en fördel att låta sparrarna stöda direkt mot muren mot vilken tegeltaket då kunde anslutas bättre. Det var också detta som gjorde det nödvändigt att staga takstolarna med självvuxna knän invid hammarbanden.

I södra sidoskeppets tak hade Oluf Kyrkespänare och Mats Timmerman vardera »tillhugget tu fens-

terställe» (pl IV 3–6), dvs tillsammans fyra takkupor vilkas fönster gav ljus åt skeppets vind. »Till dhe fyra fensterställningar på Södra medeltaket» användes diverse materialier och till deras fönster 4 st »Fenster Råma», 4 st »Glas Bogar», 4 st »Glas fenster», 8 st »Fensterhängsle» och lika många »Fensterhakar» samt 4 st »Änwärper, Änwärshakar och Änwärps kramper».

På takläkten lades tegel (h, fig 152). Man använde så långt det gick det gamla takteglet och det nya som behövdes för komplettering hade köpts från Lübeck. Den 24 augusti 1604 betalades 3850 »stenar» köpta i Lübeck »af Conrad tullskrifware på S. Mariæ Tegelhoff». Takteglet smetades helt och hållet med kalkbruk på insidan och även på utsidan smetades fogarna. På södra sidoskeppsväggens murkrön låg taket aldeles intill »rännan». Den mottog vattnet från södra sidoskeppets tak och medelbart även från mittskeppstakets södra hälft.

De rännor som fanns före reparationen var utbyggna ur ekstockar och som redan nämnts klädda med bly inuti. De nya rännorna gjordes på samma sätt men måhända delvis av ekplankor. Kyrkan inköpte av »Petter Segeslagare» (Segellagare?) »1 st. Cordell om 15 famnar till att dhermed belägga Balkar, och annor ting, när the store Kyrkerännor, och annat tungt wärke op windes». 1605 inköptes dels 16 st »Ekerännor», dels 12 st Ekerännor om 16 alnar. De senare räckte för en sträcka av 115 m, således tillräckligt för de öst-västliga rännorna på både södra och norra sidoskeppstaken. De återstående behövdes, som senare kommer att visas, på andra ställen i kyrkan. De nya rännorna kläddes icke som de gamla med bly, utan det gamla blyet såldes 1605, sedan det omsmälts, till »Hindrich Strohark». Däremot köpte man av »Claes kopparslagare» dels 13 skålpund koppar »huilken koppar slogz på skarfuigarna på kyrkorännorna», dels 2 skålpund som »blef slagen på någor quisteholl, på de Nye Kyrkiorennor, att inte någon skade skulle sig dher af förosaka». Rännorna beckades invändigt (s 165).

Mats Timmerman hade som nämnts (s 159) gjort »en afsättning ther man kan uthstiga i Rennorna» på södra sidoskeppstaket. Därom meddelar räkenskapen ytterligare: »Till afsättningen dher

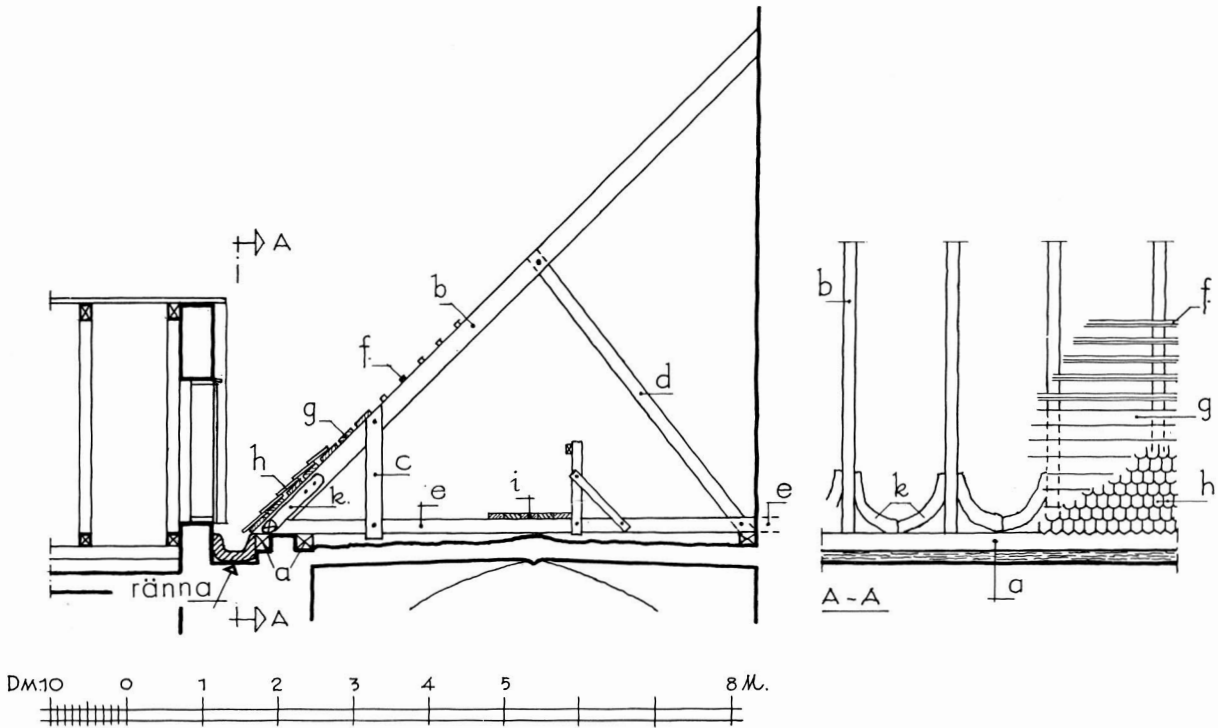

Fig 152. Rekonstruktionsförslag till sidoskeppens takstolar. Skala 1:100, ritning av J Söderberg 1973. — a. »Murband» (hammarband). — b. Furusparrar. — c, d. Tvärsparsparrar. — e. Sparrändar. — f. Läkt (på vilken teglet lades). — g. »Bordved» (till skydd för underliggande murverk). — h. Taktegel. — i. »Vandring» (gångbana) över södra sidoskeppet. — k. Självvuxna knän som förhindrade sparrarna (b) från att förskjuta sig.

Attempted reconstruction of the roof trusses of the aisles. a. Wall-plate. b. Pinewood rafters. c, d. Struts. e. Tie-beam. f. Battens (on which the pantiles were laid). g. Boarding (to protect the masonry below). h. Pantiles. i. "Walkway" over the S aisle. k. Natural "knees" to prevent the rafters (g) from moving. Rännan = gutter.

man stiger up i södra Rännan emellan Södra Medeltaket och dhe fem Twärgaflar, Furubalkar 2 st. Lächter 5 st., Sågebräder 3 st., dör 1 st., dörejärn 2 st., dörehasar 2 st., Takspik 12 st.» Avsättningen var en med dörr försedd takkupa i södra sidoskeppstakets västligaste del nere vid takfoten (2, på pl IV). Intet av dess beslag var »inmurat» och »avsättningen» och dess dörr satt därför icke i murverk utan i takkupans träkonstruktion. Man kom som nämnts till denna utgång på en vandring över det västligaste sidoskeppsvalvet från dörren till »bron» över kyrkans mittskepp (s 158 f). Genom dörren i avsättningen kunde man gå ut i rännan och fortsätta i den både åt öster och väster. I förra fallet hade man den södra raden av kapellbyggnader

der på höger (söder) sida. Dessa byggnader hade sadeltak med fall mot väster och öster och murade gavlar både mot norr och söder. Härom meddelar 1605 års räkenskap: »Är kommet till dhen förste Södre gafuel dören näst Kyrko tornet, på södra sijdan om Kyrkian, dher man först stiger up i Rännan, på högre handen dher på är 1 dör» (7). Den hade 2 st »dörejärn», en »dörehaske inmurat», 2 st »dörekrämper inmurat», 2 st »dörehaspe», och till dörren hade använts 8 st takspik. Byggnaden (E på pl II och IV) som var kyrkans vapenhus, ehuru denna benämning icke förekommer i handlingarna, hade sålunda en gavel mot norr och i denna en dörr. Då dess dörrhasar och dörrkrämper var inmurade måste gaveln ha bestått av murverk, ej

av trä. Dörren förde till byggnadens vind. På södra sidan hade huset en port, »Store Kyrkodören». Räkenskapen omtalar intet tegel, ej heller något arbete för det omtalade dörrhålet mot rännan och de övriga av samma slag som omtalas i det följande. Dörrhålen måste därför ha funnits före reparationen och då endast försetts med nya dörrar och beslag.

Fortsatte man i rännan kom man »Till andre gafwel rummet, dher nest österåth på högra handen [F pl IV], dher på äre 2 dörar» (8 och 9) med 4 st »dörejärn», 2 st inmurade »dörehakar» och 2 likaledes inmurade »klinkohakar» samt 2 st »klinikor» med lika många »klinkoskölder». Denna gavel var sålunda likaledes murad. Till den hörde 2 st »rännor» (10 och 11) av ek och »Kopparlagen [!] på Ränna» vägde 13 skålpund. De båda rännorna som sålunda till vissa delar var kopparklädda har varit belägna en på vardera sidan om byggnadens sadeltak och mottagit dess vatten. De har lutat mot söder och utgjort avlopp även för den ovanför liggande öst-västliga rännans vatten från norra medelkyrkotaket och södra fallet i mittskeppets tak.

»Till Tredie gafvell rummet [G], i öster bätter, på högra handen, dher på äre 2 dörar» (12 och 13) likaledes med inmurade »dörehakar och klinkehakar» samt beslag som hos de föregående. Även här fanns »Rännor 2 st.» (14 och 15).

»Till Fierde Twärgafwel Rummet [H], på högre handen, bätter öster åt, dher på äre 2 dörar» (16 och 17) med inmurade dörrhakar m m. Även till taket över detta rum hörde 2 st rännor (18 och 19).

»Till dhet femte Twär gafwel Rummet [I] aldra österst, på högre handen, dher på äre 2 dörar» (20 och 21) med inmurade dörrhakar m m. Till denna byggnad hörde en ränna (22) till vilken hade använts ett halvt lispund koppar, samt till byggnaden i övrigt 2 st »Tvär Järn» och 15 st takspik. Med taket I slutade tvärgavlarna i det närmaste i linje med södra sidoskeppets östvägg.

»En Twär Ränna dher bredö widh» till vilken använts »Ränna 1 st., Bly 16 skålpund» och »Järn Ringh 1 st.» var troligen en hängränna (23) till huset J som hade gavel mot öster och väster.

»Till alla Rännorna på södra sidan om dhet södra Medel kyrkiotaket, är 3 bord» spikade på taksparrarna till gavelrummens sadeltak vid deras anslut-

ning till rännorna för att skydda det undervarande murverket. Härtill hade åtgått $2\frac{1}{2}$ tolfte bordved, 120 famnar »Sigtråd», 1 lispund 4 skålpund bly och 1 lispund 11 skålpund drev, de två senare posterna till tätning av rännorna. Enligt räkenskapens ordalydelse måste det ha funnits två rännor bredvid varandra mellan andra och tredje och mellan tredje och fjärde gavelbyggnadens tak, tydligen för att ge bättre avlopp åt de bakomliggande takens stora vattenmängder.

Räkenskapen meddelar vidare att »till Fott Muren under Murbanden, och Rännorna mellan gavelbyggnaderna så och att göra mindre dörar på dhe fyre Söder Tvärgafvar» och till ett par andra mindre arbeten användes $8\frac{1}{2}$ »hundrat» murtegel. De fyra södra tvärgavlar som nu fick mindre dörrar var den andra till och med den femte. Antingen uppbröts befintliga eller gjordes nya dörrhål i gavlarna och teglet förbrukades i så fall till murning av dörrromfattningar och lagning av de sönderbrutna murarna; i annat fall förminskades befintliga murhål. Kanske gjordes förändringen för att husens vindar skulle bli mera användbara för magasinsändamål.

Öster om de fem gavlarna följde den redan omtalade byggnaden J, som innehöll sakristian och kyrkans bibliotek, »Liberiet». Se vidare härom s 168 f. Den hade takfall mot norr och söder och gavel med en »fensterdörr» mot öster (pl IV och VIIa).

Norr om Sakristian och öster om södra sidoskeppet samt i linje med det senare låg »Långa koren» som hade två valv. Dess yttertak var en direkt fortsättning av södra sidoskeppets. 1605 års räkenskap meddelar: »Är kommet till fensterdören öfuer Högkoren på södra sidan, dhe man kallar Långa koren, dör 1 st. [25], döre Järn 2 st., dörehakar 2 st. inmurat, klinka 1 st., klinkehake 1 st. inmurat, klinkosköld 1 st., Takspijk 9 st.» Då dörrhakarna till »fensterdören» över Långa koret var inmurade, bör dörrhålet ha funnits i en murad mindre gavel som rest sig på Långa korets sydvägg i den del av detta kor som var belägen öster om sakristian. I denna vägg under gaveln var »Lille södre kyrkiödören» belägen. Den var koringång. Man har ofta under 1600-talet både före och efter 1611 kallat hela den tillbyggda gotiska delen Högkoret, uppenbarligen ett minne från den katolska tiden då kor-

skranket bör ha stått i gränsen mellan den äldre och den tillbyggda delen av kyrkan fig 153.

Väster om vapenhuset (E) har funnits en byggnad (D) i linje med de övriga korbyggnaderna. Den kan icke ha varit något kor anslutet till kyrkorummet utan har troligen tjänat något icke religiöst ändamål. Den hade gavel mot väster vilken omtalas i samband med ruinens återställande efter branden 1611, och direkt ingång utifrån i västra gaveln (s 173). Antagligen innehöll den det rum som några gånger i räkenskaperna kallas Södra valvet. År 1604 den 12 december fick Mats Timmerman betalt för »en gamal dör förbättrat til Södre hvalfuet». Byggnaden revs 1629 (s 248). På den av fig 149 återgivna mycket felaktiga teckningen som ger en framställning av belägringen av Kalmar år 1611 kan man se två parallella byggnadslängor med gavlar mot väster. Det är möjligt att det är Södra valvets och Kalkkorets västgavlar som stannat i tecknarens minne. Mellan dem synes kyrktornet som har endast en spira. Bl a höjden hos slottets fyra postejer — de är tre gånger för höga — visar att bilden måste ha tecknats ur minnet.

Bakom kapellradens gavlar reste sig södra sidoskeppstaket, ovanför detta mittskeppets högmur och överst mittskeppets vattentak (pl V). I södra sidoskeppstaket fanns som nämnts fyra takkupor med fönster som gav ljus åt skeppets vind. Man kan ta för givet att likartade takkupor har funnits även i mittskeppets tak för att ge ljus åt dess övre vind. Det är nämligen troligt att vinden som bl a användes som magasin hade ett övre »golv», som vilade på takstolarnas nedersta horisontala bjälkar (pl III b). Både detta och det undervarande rummet ovanpå valven behövde belysning och det undre rummet kunde knappast få sådan på annat sätt än genom gluggar i mittskeppets högmurar såsom pl III b visar. Det måste dock betonas att det icke finns något direkt bevis för befintligheten av dessa murhål. Rekonstruktionsritningen pl V samt fig 171 a och b visar hur man kan tänka sig södra fasadens utseende omedelbart före förstörelsen 1611.

Taket täcktes som nämnts med tegel vilket varit fallet även före ombyggnaden. Till södra sidoskeppets tak åtgick »2 650 stenar, fem tjog i hundrat», »Så och alt dheth gamla dogliga Taktegel, som til förene på samma sida lågh, huilket intet räknat

är». Den förra uppgiften visar att de nya stenarna var lybskt tegel, ty därav räknades 5 tjog i »hundrat», medan det av det svenska teglet gick 6 tjog på »hundrat». Det lybska teglet hade anskaffats redan föregående år. För köpet av detsamma redogöres utförligt i Willem Skinnares räkenskap 1604. Den 24 augusti detta år »er gifuit til omkostnat i Lybeck för Taktegl, som kom till Calmar Kyrkio. Först när iag^{42a} gick i Tegelgården till att beskoda teglet om thett war skönt Rödt, som thet wara borde, är gifuit Arbetz folket till Drykz peninger, Täre peninger 1½ Lyb.str — När de kommo med pråmen til Skipbordet med teglet, steg iag sielf i pråmen, och moste gifua Embetz folkett som [skepparen] Hindrich Nielson är wittne til 2 Lyb. str. — När teglet war inskipat udi skipett är gifuit Hindrich Nielsons skipz folk til Dryckzpeninger, Täre peninger 6 Lyb. str. — När wij förlyktes om Frachten, med Hincrich Nielson ward beslutat att han skulle hafua i fracht för huart Tusentd 6 mark och tå fördrakz 4 Lyb. str. — Och efter thet iag inte kunde förýttra thet Silfuer som iag med mig hade på Kyrkionnes wägnar med mindre iagh wille förlýta på wigten och Kornett wid pass på 5 Daler, Er iagh för denskuld förorsakatt på Kyrkonnes wägnar och på mitt egitt Ewentýr att vthläggia mina egna Tyska peninger, och stå faran öfuer Siön, och begärer dog inte mer af Kyrkian igen uthan allenast mina uthlagde peningar, eller thets wärd.»

I början av september 1604 hade skeppet anlant till Kalmar och den 10 september »blef teglett upskipat och fördt til Malmen, ther til legde man Båtar och folk (:undentagendes att Ståtholderen lånte oss Slotzpråmen en Resa), och thet iagh och Mattz person [kyrkans föreståndare], så och min dottermans dräng, och twå mina egne drängar arbetade ther på en heel dag, thet man intet Rächnar:) wardt vtgifwit vdi Matz persons närware, peninger 1 daler.»

»Natten ther efter, gaf iagh Gunnar Kyrkewächtare, att han skulle Wächta Teglet att ther ingen skade skulle skee, peninger 2½ öre. — När Takteglett togz utaf Skipet, tå schreff Hincrich Nielson på sin sido, och Matz person på sin sido, och funno förne 3850 Stenar til fýllest, och ther war än tå öfwer 23 str ändock någor få str woro sönderslag-

ne.» — Den 14 september fick skepparen sin betalning. Då fick även båtsmännen på skeppet 4 öre till dryckespenningar.⁴³

Norra sidoskeppets och norra kapellradens tak

Norra sidoskeppets tak förnyades 1605 efter anbud. »Hafwer Borgemestaren förtingat med Hans Murmest. om dhet hele Norre Kyrketaket öfver medlerste hualfuen, och hafuer han dher på arbetat med sitt egitt folk.» Först har Mats timmerman »nederbrutit af Rännerna på Norra sidan om kyrkiotaket så och af dhet gamble Sparwäret». En del av det nedbrutna kunde åter användas. Sedan har mäster Hans »först förbättrat muren wnder Murbanden, som mykit förderfwat war, murat under och på båda sidor om Rennorna, Kalkstrukit hualfuen, som af wäto förderfuede wore, på huilken Murning [han] fått mycket arbete, inlagt [tegel-] takett, och med Kalck uthan och innan bestrukit, samt all annor murning som dher til behöfdes, Hafuer och med samma förtingning förbättrat dhet öfwerste hualfuet i Kyrketornet» (s 154). I betalning härför erhöll han 55 daler 1 mark samt ett »Sölfstop om 11½ lodh, lodet 2 mark».

Borgmästaren hade likaledes »förtingat med Matz Timberman om Träwäret och alt annat huad Timberrmans arbete tilsade, under Norre Kyrkiotaket öfver Medelhualfven och hafuer om Träwäret dher på arbetat med sitt egitt folk». Först har han gjort en ny kran »med 2 hiul, och huad til hörer» med vilken man hissade upp materialier på taket; »Sedan tilhugget Murbanden, insatt några nya Sparrar, insatt ny knä, öfweralt, och några nya tuärsparrar, opslagit Lächten, giordt 3 fensterstelle [pl IV 26, 27, 28] 3 fensterbogar, inlagt Rännorna [29], med knä på båda sidor, anslagit Bordweden, på dhen ena sidan om Renna med fyra Bord, och på dhen andra sidan medh Fem Bord, giordt wandringen öfuer hualfuen, och 14 st. Nya dörar stora och små» samt gjort mindre arbeten i kyrkans lada och i skolhuset, och för allt detta erhöll han 58 daler. Vandringen var en gångbana av bräder på vinden över norra sidoskeppsvalven.

Taket över norra sidoskeppet (L) var konstruerat på samma sätt som södra sidoskeppstaket och hade lika många takstolar. Norr om norra sidoskeppet låg den norra raden av kapellbyggnader, i räk-

skapen ofta benämnda »norra hualfuen»; de hade inte som på södra sidan särskilt tak över varje byggnad utan hela raden täcktes av två sadeltak (M och N) med fall mot norr och söder med en smal öppning mellan dem ungefär på mitten. Mellan sidoskeppstaket och taken över Norra valven fanns liksom på kyrkans södra sida en nyss omnämnd öst-västlig gångbar ränna (29), kallad »Norra rännan». Dess båda ändar i öster och väster stack utanför väggarna som spygatter och dessutom fanns en tvärränna (32) med lutning mot norr i öppningen mellan de båda nyss omtalade taken över Norra valven. Om dessa anordningar och deras detaljer lämnar räkenskaperna åtskilliga uppgifter.

Man måste först reparera sidoskeppets norra yttervägg som uppbar både takkonstruktionen och norra rännan. »Är kommet till Norra Medeltaket, till muren under murbanden och under Rännorna, och till en twärmur öfuer hualflegan fram för Båra Cammaren, Murtegel 8½ hundrat.» Bårkammaren var ett av de forna kapellen på kyrkans norra sida och antagligen det tredje från väster, på planen pl II betecknat S (s 173). Vidare »Är kommet till Norra Medeltaket [L], till Muren under Murbanden, och under Rännorna till att inlägga och bestryka [dvs med murbruk smeta teglet på] Norra medeltaket innan och uthan, Så oc at alt öfwerbestryka sex dhe Norre medel hualfuen [troligen på valvens övre sidor]; Item at förbäthra ett stycke på taket öfuer Liberijtz koren [J], så och ett stycke på taket, westan för afsätningen» (24) på samma tak, samt till ett murningsarbete i skolan förbrukades 23 läster, 5 tunnor kalk. Notisen lämnar den oförklarade uppgiften att norra sidoskeppet hade sex valv. »Liberijtzkoren» var samma byggnad som sakristian (s 168 ff).

Till murbanden användes en ny och 20 st gamla ekbalkar, till takkonstruktionen 44 st gamla furusparrar, 44 st gamla »Twärsparrar» och 44 st gamla »Knäa», sålunda exakt lika många som till södra sidoskeppets tak. Vidare förbrukades 305 st läkter, 996 st läktspik, 1 200 st gammal läkt- och takspik samt »T[yskt] Taktegel 1 200 stenar» och »S[venskt] Taktegel 1 tusend 4½ hundrat» dvs 1 740 tegel, »Så och alt dhet gamla dogliga Taktegel som til förne på samma sida lågh, huilket intet

är räknat». Till »3 fönsteravsättningar» dvs takkupor på norra medeltaket (26, 27 och 28) förbrukades 5 st nya furusparrar. Till dessa takkupor användes ytterligare 10 st sågebräder »att fodra fönstren med», 3 st »Glas Bogar», 3 st »Glas Fenster», 6 st »Fensterhängsle», 6 st »Fensterhakar», 9 st »Stormjern» samt »Änwärper», »Änwerpshaker» och »Änwerpskramper» 3 stycken av vardera slaget. Änwärper var ett slags gångjärn. Norra sidoskeppstaket har tydligen varit mycket bättre bevarat än det södra, eftersom virket i dess konstruktion kunde bibehållas i så stor utsträckning. Då det ingick lika många sparrar och knän m m, nämligen 44 st i de båda sidoskeppens takkonstruktioner, bör båda dessa tak ha varit lika långa.

»Till Rännorna på Norre Medeltaket» åtgick 8 st »Rännor», 2 st »Rännaringar», »Koppar 6 st. om 1 Lp 18 p», 2 lispund bly, 7 tolfter »Bordwed», 4 lispund 13 skålpund drev, 360 famnar »Sigråd» och »1 tusend» gammal takspik. »Till att Tiära dhe Nya Rännor för än dhe lades up på Kyrketaket, och reda Bordweden ther hos» förbrukades 2 tunnor tjära. Sedan rännorna upplagts på sina platser, har tre karlar uti en hel dag »Rensat Kyrketaket och Rennorna, att icke någon kalch eller Stengrus skulle förhindra Becken på Rennorna» och härför erhöles 18 öre i arbetslön. Därefter arbetade kyrkvaktarna i två hela dagar och »bekade rännorna».

Till »vandringen öfwer Norra Medelhualfuen» kom man genom den s 156 omtalade dörren vid norra ändan av den stora bron över kyrkans mittskepp. Från denna vandring kunde man komma ut i norra rännan på två ställen. 1605 års räkenskap meddelar att »til afsätningar, dher man går öfwer Norra Medelhualfuet, vth i Rännan» gjordes 2 st »döreställningar»; till dem användes 2 st dörrar jämte tillhörande beslag samt »28 st. Taakspijk til döre Järnen», men intet av beslagen var »inmurat». Dessa dörrställningar fanns därför icke i någon stenvägg utan i taket. Den ena utgången (30) var belägen i nordväst mitt emot dörren från bron över mittskeppet, den andra längre öster ut. Om den senare säger räkenskapen: »Är kommet till Bryggian, öfwer Norra medelhualfuen, dher man går uth i Norra Rännan, Ekebalkar 2 st., Furubalke 1 st., gammal Bordwed $\frac{1}{2}$ tolft, Sågebräder 3 st., Lächter 4 st. til ledstänger, Stor spijk

14 st.» Denna brygga har fört från den långa östvästliga bryggan på norra sidoskeppsvälvens hjässor, tidigare kallad »vandringen», och från denna fört fram till »avsättningen» (31) där utgångsdörren till rännan var belägen. Troligen är det denna dörr som räkenskapen omtalar i följande ordalag: »Är kommet till Fensterdören öfwer (= ovanför, söder om) twärrännan Norr åth [32] öfuer dhe Nordeste hualfuen, dör 1 st.» jämte sedvanliga beslag av vilka intet anges vara inmurat. Även denna dörr har därför suttit i en trävägg. Det är icke troligt att man satt dörren över själva rännan. Vart skulle den då föra? Den bör därför ha suttit mitt emot, dvs söder om den syd-nordliga rännan. I det föregående har omtalats »en twärmur öfuer hualflegan framför Båra Cammaren» till vilken användes en obestämd del av 1 020 tegel. »Hualflegan» har troligen varit en sköldbåge, dvs en båge på vilken valvets »anfang» vilat och den har påmurats på sin övre sida, så att den blivit rak och kunde tjäna som upplag för den omtalade norr ut ledande rännan.

Bårkammaren inreddes vid samma tillfälle (s 173). Dess plan är så oregelbunden att det är troligt att byggnaden på sin tid bildats genom att ett prång mellan två tidigare byggda kapell försetts med en nordvägg. Det har då varit nödvändigt att bygga sköldbågar mot de äldre väggarna innan man kunde överbälva rummet, och det har varit på sköldbågen vid östra väggen som rännan legat. Bårkammarens valv har varit lägre än norra sidoskeppets, ty räkenskapen omtalar »dhen lilla Brygian som man går ned på hualfuen öfuer Båra Cammaren» från Norra rännan. De många kapellen kan givetvis ha haft något varierande valvhöjder, men det är troligt att de i allmänhet varit lägre än sidoskeppsvälvens. Bryggan ned på Bårkammarens valv har fört från den dörr (33) genom vilken man från Norra rännan kunde komma in på Bårkammarens och hela den västliga delen av norra kapellradens vind. Om en andra dörr som förde till den östliga delens vind heter det: »Är kommet till dören [34] der Brede wid [norra kapellradens östra gavel] ther man stiger af Norderste hualfuen och in i Rännan, döreställning 1 st., dör 1 st., dörhakar 2 st.» jämte övriga beslag, inga därav inmurade. Dörren bör därför även här ha suttit i en trävägg. Den norra kapellraden har därför icke haft någon stenvägg

mot Norra rännan utan taket har anslutit sig direkt till rännan.

Byggnadsarbetet leddes även 1605 av Willem Skinnare. Den 3 januari 1606 har borgmästarna för år 1605 »förärat migh Willem Skinnare för mitt omak med Kyrkio Bygningen» 6 daler och två tunnor råg å en daler tunnan.

Plan

I sitt slutliga skick, sedan 1604–1606 års byggnadsarbeten avslutats, har kyrkans plan haft det utseende rekonstruktionsritningen pl II visar. Rekonstruktionen är grundad på Rosmans grävningsresultat och arkivmaterialet från tiden före stadens och kyrkans förstörelse 1611. I vissa fall har uppgifter från tiden för kyrkans återställande efter 1613 varit relevanta och kunnat utnyttjas. Då så skett är detta alltid direkt angivet. De funna grundresterna är på pl II betecknade med prickning.

Kyrkan bestod av följande huvuddelar: Västtornet, det rektangulära treskeppiga långhuset, i räkenskaperna ofta kallat »kyrkan»; dess fortsättning åt öster, kallat »koret» som var av samma bredd som långhuset och liksom detta treskeppigt. Det var en förlängning i gotiska former av långhuset. Invid korets södra sida var sakristian belägen (J på pl II). Öster om koret låg »högkoret» av mittskeppets bredd, tresidigt avslutat mot öster. Det var detta kor som under 1400-talet kallades »Nya Vårfrukapellet» (s 198 f). Det treskeppiga »koret» benämnes stundom i räkenskaperna högkoret, ett minne från den katolska tiden. Invid långhusets norra och södra sidor var raden av medeltida kapellbyggnader uppförda. För dem redogöres utförligt i det följande s 192 ff. Det östligaste på norra sidan (O, P) kallades »Lýbeska choret» och det västligaste Kalkkoret (U). Det västligaste på södra sidan var Södra valvet (S) och öster därom vapenhuset (F) med kyrkans huvudingång. Av de tre följande kapellen kallades ett, okänt vilket, »Barkes-torpakoret» (s 196).

Västtornet

Västtornet är i detalj beskrivet s 149 ff. Det var sex våningar högt och hade två höga spetsiga spiror.

Långhuset

Långhuset har haft två pelarrader vardera med fyra pelare. Grävningsundersökningen frilade grunderna till fyra i norra raden och två i den södra. Den västligaste pelargrunden i södra raden hade »anläggning till fyrkantig pelarbas» (Rosman s 31 och fig 126). Räkenskaperna från tiden före 1611 lämnar ingen uppgift varken om pelarnas antal eller form. Av handlingarna rörande kyrkans återställande efter branden nyss nämnda år framgår att pelarna då var skadade men icke helt förstörda och att de bibehölls och kompletterades. De bestyrker också att långhusets mittskepp även då hade fyra pelarpar.

Mittskeppets bredd var ungefär 7 m, sidoskeppens ungefär 5 m. Vardera har ursprungligen haft fem valv. Som s 156 visats har mittskeppets valv varit betydligt högre än sidoskeppens, men några exakta höjdmått kan icke anges, ej heller finns några närmare uppgifter om valvens form. Troligen har de varit kryssvalv med strålar. Vid utgrävningen påträffades en hel del formtegel av olika form och en del av dem var säkerligen från medeltiden (fig 182 ff). Pl III b visar ett förslag till tvärsnitt S–N genom långhuset och kapellraderna. Se härom vidare s 167 f.

Koret

Grunden till korets norra vägg framgrävdes i sin helhet 1924. Den hade rest av en strävpelare mitt på väggens utsida och på insidan grund till knektar. En annan strävpelare har stått mot korets nordöstra hörn. Koret måste ha haft ett pelarpar i linje med nordväggens strävpelare. Vid tidigare grävningar på kyrkogården har man som s 129 omtalats påträffat rester av runda pelare och av »knippepelare med fem pelare i varje knippa». Dessa detaljer har antagligen tillhört koret som bör ha haft runda pelare. De femtaliga »Knippepelarna» har varit engagerade vid väggarna och utgjort fortsättning på valvens strålar (fig 153). Härav kan man sluta sig till att kyrkans tillbyggda östra del, koret och stora Vårfrukapellet i mittskeppets förlängning, under 1600-talet benämnt högkoret⁴⁴, haft stjärnvalv. Tillbyggnaden har ägt rum någon gång mot 1400-talets mitt (s 192) och vid den tiden var sådana valv mycket på modet.

Då kyrkan förlängdes uppbröts hål i den äldre kyrkans östvägg mellan mittskeppet och koret och kanske även mellan sidoskeppen och koret. I hålen inslogs bågar och i dem uppsattes korskrank som avstängde koret från långhuset (pl II). Fig 153 visar hur man kan tänka sig koret anordnat före reformationen. Framför korskranket på dess mot långhuset vända sida stod helgakorsaltaret. Ovanför detta befann sig triumfkrucifixet, antingen stående på den bjälke som uppåt avslutade korskranket eller hängande i triumfbågen. Man kan förutsätta att det fanns altaren även i sidoskeppens östra del på sidorna om helgakorsaltaret (s 201 ff).

I korets mittskepp, troligen i dess västra travé, stod högaltaret. Om så varit fallet bör korstolarna, en för varje präst, ha stått i den östra⁴⁵. I denna del ägde prästernas gemensamma gudstjänst rum, den som åsyftas i ett i det följande refererat testamente i vilket S:t Petri och S:t Pauli altares präst förpliktigades att »ganga til koor om sönnedagha ok Andra hælga dagha» (s 195). I korets södra sidoskepp, som under 1600-talet kallades »Långa koret» och i det norra fanns antagligen minst ett altare i vardera. Invid korets västligaste södra pelare fanns antagligen en ambon av kalksten sammanbyggd med pelaren. Ambonen var synlig ovanför korskranket. Se vidare härom s 206. I stora Vårfrukapellets östligaste del stod stora Vårfrualtaret. Den lilla byggnaden (J) vid korets södra sida var sakristia (s 168).

Högekoret, det forna Vårfrukapellet, var väsentligt lägre än långhuset och koret, vilka utifrån sett utgjorde en enda byggnadskropp. Erik Dahlbergs bilder av kyrkan fig 93 och 179 ger säkerligen en i stort sett riktig bild av högkorets exteriör. Den visar två rundbågiga fönster i norra väggen och ett i vardera av de två synliga östväggarna. Under 1600-talets början har fönstren säkerligen ännu haft kvar sin spetsbågiga medeltida form, men den förändrades till rundbågig i samband med kyrkans återställande efter branden 1611. Planen gör det självklart att högkoret haft sju fönster på sätt som den rekonstruerade planen visar. Den tresidiga avslutningens övervälvning är likaledes självklar. Om koret som ovan antagits haft stjärnvalv, är det troligt att även högkoret har haft sådana valv.

Det finns ytterst få uppgifter om högkoret före 1611. År 1606 fick Bengt Grovsméd betalning för 13 st utanlås som han tillverkat för kyrkan, bland dem ett »för Högekorn» och det bör ha suttit för dörren i korskranket. Han har nämligen även tillverkat ett för »lille kyrkodören» dvs den östra södra dörren, som förde till koret, ett till »offerkistan i högkoren» och ett till sakristian. Det först omtalade låset kan därför icke ha suttit på något av dessa ställen i högkoret eller i dess närhet. Då benämningen »högkoret» i räkenskaperna användes både om koret och om högkoret är det omöjligt att i detta fall avgöra var korskranket stått, men det troligaste är att det stod kvar på sin medeltida plats ända till branden 1611 (fig 153). — År 1604 gjordes ett »Glasfenster til Högekoren i Kyrkan» för 16 öre ett mindre kompletteringsarbete. I övrigt finns inga uppgifter om högkorets fönster från denna tid.

Sektion

Bottenplanens och takplanens mått på pl II och IV kan sägas vara i allt väsentligt riktiga. För en tillförlitlig rekonstruktion av sektion och fasader fordras även tillförlitliga höjdmått och det måste konstateras att inga sådana finns. Det enda man vet angående höjderna är att golvet i tornets tredje våning och sidoskeppens valvhjässor har legat på ungefär samma höjd samt att »Bårakammarens» valv i norra kapellraden varit lägre än norra sidoskeppets valv. Man har då att välja mellan att antingen avstå från att försöka rekonstruera sektionen och fasaderna eller att genom införande av vissa sannolika höjdmått skapa en relativt sann helhetsbild av kyrkan före 1611. Här kommer det senare förfarings sättet att väljas. Det gäller därvid att avväga höjdmåtten med försiktighet, så att bilden av kyrkan icke blir alltför storartad, å andra sidan att beakta att höjderna, och enkanneligen tornets, blir arkitektoniskt rimliga i förhållande till planens mått. I fråga om tornet måste man ha i minne, att det var en stadens statussymbol och att det troligen påbyggs i höjd och försetts med sin dubbelspira och sina dekorativa balkonger för att göra sig bättre gällande i stadsbilden. Man har därför skäl att anta att det har haft ett för ögat väl avvägt förhållande till kyrkan i övrigt.

Sidoskeppen har varit ungefär 5 m breda. Om

man antar att deras valv varit 7 m höga till hjässan, torde detta vara en rimlig höjd. Golvet i tornets tredje våning och bron över mittskeppet har då också legat på ungefär 7 m höjd. Antar man vidare att sidoskeppstakens vinkel vid takfoten varit 45° — mindre vinkel finns det ingen anledning att räkna med vid en kyrka i gotiska former — kommer sidoskeppstaken att ansluta sig till mittskeppets väggar ungefär 13 m över golvet. Däröver bör ha funnits ett stycke synlig mur nedanför mittskeppets takfot. I rekonstruktionsförslaget är detta mått förslagsvis angivet till 1,5 m. Däröver har kommit mittskeppets yttertak. Dess takvinkel har antagits vara 60°. De längsta bjälkarna i takkonstruktionen måste då ha varit 10 m, vilket icke var något ovanligt mått för bjälkar. De som levererades till 1604 och 1605 års arbeten var till stor del 10,8 m. Mittskeppet har varit ungefär 7 m brett och 11 m har ansetts vara en rimlig höjd för dess valv i förhållande till sidoskeppens. Mittskeppsväggarnas höjd ovanför mittskeppsvalvens har då varit ungefär 2¼ m. Så mycket har man nog räknat som nödvändigt för att motväga valvens sidotryck. Vad kapellradernas valv beträffar vet man som nämnts att det som före 1611 kallades bårakammaren hade lägre valv än norra sidoskeppet (s 165). Kapellen har tillkommit vid olika tider och kan givetvis ha haft varierande valvhöjder, men det är troligt att de åtminstone i flertalet fall varit lägre än sidoskeppen. Kapellens vattentak har antagits ha haft ungefär 60° vinkel vid takfoten.

Med de gjorda antagandena angående höjder och takvinklar får tvärsektionen det utseende som pl III b visar. Se vidare om fasaderna s 174. Spirornas höjd på rekonstruktionsritningarna är tagen »på känn». Vid efterkontroll har det visat sig att tornets höjd är ungefär lika stor som kyrkans längd före den gotiska tillbyggnaden.

Sakristian och »Liberijtzens Koren» eller »Liberiet»

Räkenskapernas uppgifter gör att dessa båda rum bör behandlas i ett sammanhang. Båda har varit belägna i kyrkans östra del. Sakristian omnämnes sällan i räkenskaperna, första gången 1602, Liberiet 1604, men båda har givetvis funnits mycket tidigare. Uppgifter för bestämmandet av läget finns först i 1604–1605 års räkenskaper.

Kyrkans östra fasad, pl VII a, har haft en gavel över mittskeppet och på vardera sidan därom en halvgavel framför vardera sidoskeppet samt ytterst i söder och i norr en hel gavel med takfall mot norr och mot söder. Var och en av de fyra halvgavlarna och gavlarna har haft en med dörr försedd glugg till vinden över valven. På pl IV och VII a är gluggarna från söder mot norr betecknade 25 a–25 d. Om dörrarna i dessa gluggar ger räkenskaperna både före och efter 1611 uppgifter av betydelse för frågan om sakristians och liberiets läge. Samtliga fick enligt 1604–1605 års räkenskap nya dörrar med beslag; detta upprepades 1623 och 1624 då den avbrända kyrkoruinen återställdes (s 240).

Willem Skinnares huvudräkenskap för år 1604–1605 (Smål 1605 n 14. Räkn A) på vilken framställningen rörande detta tidsavsnitt huvudsakligen är grundad, meddelar: »Är kommet till fensterdören på östre gafulen öfuer Södre Medelhualfuen, dör 1 st., döre Järn 2 st., dörhakar 2 st. inmurat, klinka 1 st., klinkehake 1 st. inmurat, klinkesköld 1 st., Tak spijk 9 st.» Det som kallades Södra medelvalvet var södra sidoskeppet jämte dess fortsättning mot öster som även stundom kallades Långa koret (s 162). Den omtalade gaveln var den andra från vänster på pl. IV och VII a med gluggen 25 b. Emedan ett par av beslagen var »inmurat», måste både denna och de i det följande omtalade gavlarna, där liknande uppgift finns, ha bestått av murverk.

Vidare »är kommet till Fensterdören, på öster gafvelen, öfuer dhe Norderste hualfuen dörhaspe 1 st., d. krampe 1 st. inmurat, döre krampe 1 st.» Nordeste valven var norra kapellradens valv och den omtalade dörren var 25 d. Ytterligare »är kommet till Fensterdören på öster gafulen, öfuer Norre Medelhualfuen dör 1 st. dörhake 1 st. inmurat, klinka 1 st., klinkehake 1 st. inmurat, klinkosköld 1 st.» Denna uppgift gäller norra sidoskeppets östra halvgavel och dess dörr 25 c. Omedelbart efter denna uppgift läses: »Är kommet til Fensterdören, på öster gafvelen, öfuer Liberijtzens Koren dör 1 st., döre järn 2 st., d. krampe 1 st. inmurat, d. krampe 1 st., dörrhaspe 1 st.» »Liberijtzens Korens» gavel kan följaktligen icke vara densamma som varken Norra medelvalvens, Nordersta valvens

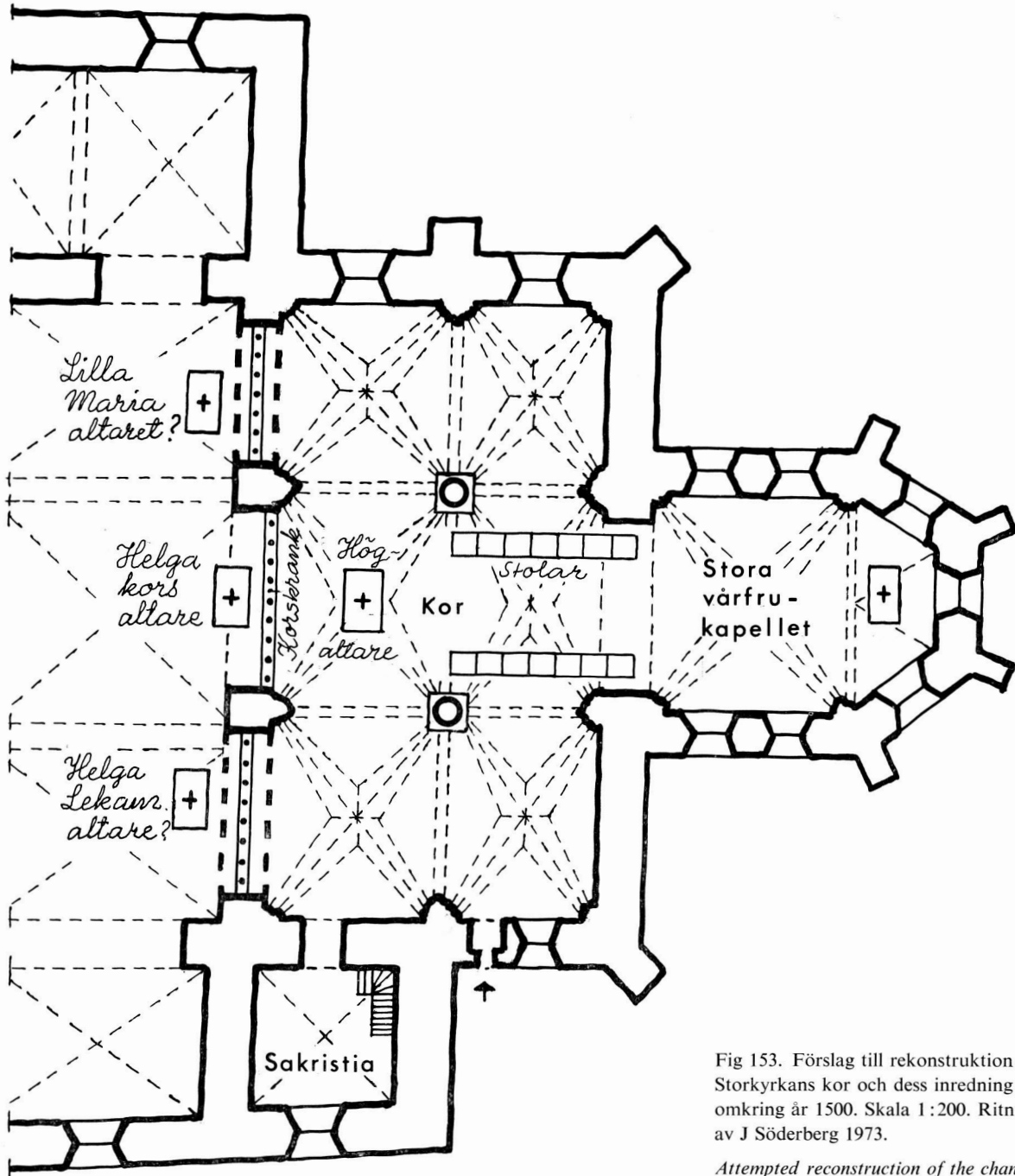
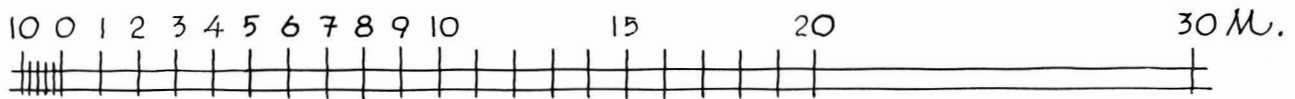

Fig 153. Förslag till rekonstruktion av Storkyrkans kor och dess inredning omkring år 1500. Skala 1:200. Ritning av J Söderberg 1973.

Attempted reconstruction of the chancel of the Great Church and its furnishings around the year 1500.

eller Södra medelvalvens gavlar, ty de hade alla redan fått dörrar och dörrbeslag. »Liberijtz Korens» östra gavel måste därför ha varit den längst t v på pl VII a med gluggen 25a, och kyrkans bibliotek måste ha varit uppställt i den östligaste byggnaden (J) invid kyrkans södra vägg (pl II).

I det föregående har framhållits som sannolikt att denna sistnämnda byggnad uppförts som sakristia i samband med kyrkans östligaste tillbyggda del (s 168) och det är svårt att förstå varför man skulle flytta sakristian från denna till synes mycket lämpliga plats. Å andra sidan är det svårt att förklara varför man kallat byggnaden »Liberijtz Koren» om dess huvudändamål varit att tjäna som sakristia. Den möjligheten återstår därför, att sakristian legat antingen bakom norra halvaveln 25c dvs i korets nordöstra valv eller i östligaste rummet (O) i norra kapellraden över vilket rum gluggen 25d varit belägen. Flera omständigheter har ansetts kunna tala för det förra alternativet bl a uppgifterna s 158 och 164 att mittskeppet och södra sidoskeppet haft fem valv men norra sidoskeppet sex sådana, av vilka ett i sådant fall kunde ha sträckt sig in i koret mot en vägg som avbalkat dess nordöstligaste valv.

Det senare av de båda alternativen (sakristia i valv O pl II) har gjorts gällande av Sylvander som anfört följande därom. »På norra sidan af kyrkan och invid hög-choret var sakerstian inredd och kallades 'sacerstegehvalvet'. Den har varit inredd i nordersta skeppets östra hvalf, ty först uppgives att en del af skeppets östra gafvel höjde sig från sacerstegehvalvet och därefter angifves det sidoskepp, i hvilket den var inredd, genom uppgiften om 'sacerstegan på norra sidan». För att bestyrka detta meddelar Sylvander i not följande citat ur räkenskapen: »Till öster-gafvelen öfver sacerstegehvalvet — dörr 1». »Till sacerstegan på norra sidan — fönster 1» — »Kyrkoräkenskaperna 1604.»⁴⁶

Det av Sylvander angivna läget för sakristian är i och för sig rimligt, men hans bevis är otillräckligt och icke bindande. Den första och viktigaste av hans räkenskapsnotiser finns i 1604–05 års koncepträkning (räkensk B) som innehåller samma uppgifter som huvudräkenskapen A men i annan ordning. Den uppgift i konceptet som Sylvander hän-

visar till lyder: »Till öster gafuelen, öfr sacristigehualfuet Dör 1, Kramper 1 inmurat, döre Järn 2, haspe 1, krampa 1» (90r). Man konstaterar att räkensk B för gaveln över sakristievalvet uppger en dörr och exakt samma sorter och antal beslag som räkensk A angivit för dörren i »Liberijtzkorets» gavel. Sylvanders andra notis har icke återfunnits i räkenskapen men däremot en annan som lyder: »Ehr kommet til hög kornn på Norra sidan, glasfenster 1 str». Det är möjligt att det är denna uppgift som antingen skrivits av fel eller feltolkats av Sylvander. Hur som helst ger de båda av Sylvander anförda uppgifterna intet bindande bevis för att sakristian varit belägen i norra kapellradens östligaste valv.

För att komma till resultat är det nödvändigt att undersöka vad räkensk B ger för uppgifter om dörrarna och beslagen i de fyra gavlarnas gluggar. De följer här: »Till öster h[u]alfuen på södre medeltaken, Dörr 1, Klinka 1, dörehakar 2 st inmurat.» Denna uppgift gäller gluggen 25b pl VIIa. — »Till fensterdören på öster gafulen, [öfuer Norre Medelhualfuen] f[enster] Dörr 1, Dörr hake 1 in murat, Klinka 1, Sköld 1, Klinkohake 1 inmurat.»⁴⁷ Denna »fensterdörr» har av skrivaren blivit ofullständigt lokaliserad, men det är intet tvivel om att uppgiften gäller norra sidoskeppets gavel, hålet 25c på pl VIIa ty räkenskapen A uppger alldeles samma beslag för »Fensterdören på östergafvelen öfuer Norre Medelhualfuen» som räkensk B för »fensterdören på öster gafulen».

»Till öster nordesta hualfuet» användes enligt räkensk B »dörehakar 1, krampa 1 inmurat». Denna uppgift måste gälla gluggen 25d i norra kapellradens östra gavel och den är samstämmig med räk A som dock uppger ytterligare »1 dörekrampe». Härefter följer den av Sylvander åberopad notisen »Till öster gafuelen öfr sacristigehualfuet, dörr 1» etc. Den kan icke gälla gluggen 25d, ty den hade redan fått dörr och beslag. Därför bestyrker icke uppgiften utan motsäger Sylvanders påstående att sakristian varit belägen i norra kapellradens östligaste valv. Däremot bevisar den att sakristian varit belägen i södra kapellradens östligaste rum (J pl I) ty då gluggarna 25d, 25c och 25b alla fått dörr och beslag, bör densist anförda uppgiften gälla den återstående gluggen 25a. Be-

viset får ytterligare stöd av att enligt räkensk A användes samma antal och sorters beslag till »Liberijdz koren» som enligt räkensk B till »sacristige hualfuet». De båda räkenskaperna A och B har använt olika benämningar på huset J. Den förra kallar det »Liberijtz Koren» och den senare »sacristigehualfuet». Det är tydligt att sakristian alltid sedan den byggdes har funnits i huset J som uppförts för detta ändamål.

»Liberiet» hade medeltida anor och en icke o betydlig del av dess bokbestånd hade förvärvats före reformationen (s 217). Under 1500-talets senare del växte biblioteket främst genom ordinarien Petrus Carolis försorg. Då boksamlingen ökat så mycket att det blivit för trångt i sakristian, måste den få ett eget rum, »Liberijtz». Räkenskap A meddelar att den 5 april 1605 fick Albrecht Snickar 1½ öre »för han gjorde 2 ledestänger till Lyberÿtz trappan och Slogh dhem fast». Samma dag fick Bengt Klensmed 2 öre »för han förbättrade låset till Liberÿtz dören och slog det åter fast». Slutligen användes samma år en obestämbär mängd kalk »till at förbättra ett stycke på taket öfver lyberÿtz koren». Av dessa uppgifter finner man, att rummet i »Liberÿtz Koren» har varit entresolerat och att »Liberiet» har varit det övre rummet till vilket »Liberijtz trappan» förde. Det nedre rummet »sacristigehualfuet» har varit sakristia. Bokbeståndet i »Liberiet» är förtecknat s 216 f.

Ingångar

Kyrkan hade före 1611 tre ingångar. Läget för dem alla kunde fastställas vid grävningssökningen 1924. År 1606 var samtliga försedda med utanlås, dvs hänglås. Ingångarna kallades då »store kyrkodören», »lille kyrkodören» och »Norre kyrkodören». Stora dörren var belägen i vapenhusets södra vägg i västra delen av södra kapellraden (E pl II). Lilla dörren fanns i östra delen av korets sydvägg och norra dörren i »Lybeska» korets norra vägg i östligaste delen av norra kapellraden (P på pl II). Kyrkan hade däremot ingen västingång genom tornet. Den torn-dörr som flera gånger omtalas i räkenskaperna sägs, då någon lokaluppgift lämnas, alltid vara belägen »neder i kyrkian», dvs i kyrkans västligaste del. Genom denna dörr som har funnits omtalad

första gången 1604 kom man till torntrappan som förde till tornets andra våning (s 154 f). Dessutom hade kyrkan ytterligare två ytterdörrar som icke ledde till själva kyrkorummet utan till med kyrkan sammanbyggda utrymmen. Det ena kallades »Kalkkoret» (U) beläget i norra kapellradens västligaste del. Det användes som magasin för kyrkans förråd av kalk (s 173). Det andra, »Södre kyrkiohualfuet» (D) upptog södra kapellradens västligaste del; båda hade dörr i gaveln mot väster. Kalkkoret hade 1606 två utanlås och Södra valvet hade vid samma tid ett sådant lås. I gaveln hade Kalkkoret en »fönsterdörr» till vinden.^{47a} »Är kommet till fensterdören på wester gafuelen, öfuer dhe Norderste Hualfen» en dörr och flera beslag bl a en »dörekrampe» som var »inmurat». Kanske satt det ena av båda utanlåsen för denna dörr. År 1605 hade Mats Timmerman »1 gamal dör förbättrat til S. Hualfuet». Det är möjligt att Södra valvet var detsamma som kyrkans »Byggningshus» (s 173).

Golvet

Uppgifterna om golvet före 1611 är mycket få. Det framgår dock att det åtminstone till stora delar har varit belagt med kalksten och gravhällar av samma stensort. Som exempel kan nämnas att Hindrick Andersson år 1604 blev begravnen »udi Kyrkian, wnder sin egen Flijsa». Samma år blev »Håkan Gumeson (Gudmundsson) Borgmestere i Calmar begrafwen udi Kyrkian under sin egen flijsa, och hade stora Klockan frijt». — Samma år betalade »Alf Bengt Håkanson» 2 daler »för Ringningh med stora klockan när hans hustru Anna Nielzedotter begrofz i Kyrkian under hans egen flijsa then 2 augusti».⁴⁸ Likaledes levererade hustru Kerstin »S. petter Krögers hustru» 20 daler penningar »för sin S. Mans Lägerstadh i Kyrkian, under en af Kyrkiones egen flijsor» osv. År 1602 fick kyrkvaktaren en mark »för en flÿsa han upgrof af Kÿrkogården» och »dragarna» fick 4 öre för att de »Båro samma Flÿsa op i Kyrkian». I 1620-talets räkenskaper finns ett flertal uppgifter om att likstenar »grovos» upp ur gruset i kyrkan och inlades i golvet (s 244 och 247). De hade utgjort delar av golvet före branden 1611.

Fönster

Uppgifterna om fönstren före 1611 är få och mycket litet upplysande. »Fenster» i betydelse glasfönster var vid denna tid endast en mindre del av ett fönster i nutida mening. Det var vad som också kallades en »tafla». I en fönsterluft kunde ingå mycket varierande antal »fenster» eller »taflor». I tidens räkenskaper omtalas även »fensterdörrar», det var med dörrar eller luckor försedda murhål som öppnade sig mot fria luften. De hade vanligen inga fönster. Förmedlade öppningen förbindelse mellan två inre utrymmen, kallades den dörr; den stängdes med dörr eller lucka. Nämnar räkenskapen en »fensterlucht» eller endast en »lucht», är det fråga om ett fönsterhål som hade eller var avsett för fönster, sålunda vad som på nutida språk kallas en fönsterluft. Sådana kunde innehålla mycket olika antal »fönster». En uppgift om 10 eller 60 »fönster» i ett rum säger därför intet om hur många fönsterlufter rummet hade, endast att det hade fönster.

Bland notiserna om fönstren före år 1611 kan nämnas: 1604 hade kyrkan 6 st »Fenstergaldrar» av mässing som vägde 6 lispund 5 skålpund. 1606 fick kyrkoväktarna en mark för att de »hafva nedtagit och åter uphängt Messingzaldren för ett kyrkiofenster sedan Glasfenstret war förbättrat». Gallret tillhörde antagligen sakristian som hade en fönsterluft. 1605 inköptes ett »Glasfenster til Högekoren i Kyrkian» för 16 öre. Samma år köptes ett »Stort Glasfenster» och 14 st »Glasfenster». Då fick Sigfrid Glasmäster $2\frac{1}{4}$ mark 3 öre »för han hade Bygdt och förbättrat någor fenster i kyrkian och Scholestufven, förutan dhe 7 st. Nye glasfenster af honom köpte äro för 14 mark.» År 1606 inköpte kyrkan av Per Glasmestere »33 st. nye glas fenster» för 6 daler 6 öre. Hans Murmester fick $17\frac{1}{2}$ öre »uti arbetz lön för han hafwer Inmurat 33 st. Glasfenster». Per Glasmestere fick även samma år »arbetzlön för han hafuer giordt af Kyrkians glas, til att förfärdiga och Bota dhe söndrige Kyrkiofenstren med 211 st. Nye Rutor». Som synes ger dessa notiser inga som helst uppgifter om fönstrens lägen eller storlek. Man kan emellertid förutsätta att varje kor i kapellraderna haft minst ett fönster och att de vid denna tid ännu i allmänhet varit spetsbågiga. Notiserna visar å andra sidan att två

glasmästare vid denna tid fanns i staden. Då kyrkans sönderblåsta fönster skulle repareras 1625, fanns ingen. Man måste då hämta glasmästare från Kristianopel och från Tyskland (s 243).

Om den rektangulära treskeppiga kyrkans ursprungliga fönster vet man intet. De måste alla ha blivit förstörda eller förbyggda, då kapellen uppfördes. Sedan båda kapellraderna i sin helhet kommit till stånd, har själva kyrkans tre skepp fått ljus endast genom kapellens fönster. Högekoret och koret som haft rikligt med fönster har då stått mycket ljusa i förhållande till det ganska mörka långhuset. Se vidare de rekonstruerade fasadritningarna pl V till VIIIa.

Vid upprättandet av dessa ritningar har 24 fönster befunnits vara det sannolika, därav ett över dörren till vapenhuset. År 1623 då räkenskapen anger antalet fönsterlufter var det 21 st, men byggnaden D i västra södra delen som på rekonstruktionen pl II och V har 2 fönster var då riven. Kyrkan tycks sålunda med det nämnda undantaget ha haft ungefär lika många fönster före 1611 och efter återställandet.

Kapellbyggnaderna

Invid kyrkans södra sida fanns under 1600-talets början sju tillbyggnader och vid den norra troligen sex (pl II). Den västligaste på södra sidan kallades Södra valvet (D) och var möjligen samma rum som i räkenskaperna kallas Kyrkans byggningshus (s 173). Därefter följde ett vapenhus (E) och fyra kapellbyggnader (F, G, H, I) samt längst i öster sakristian J (s 168 f). På norra sidan fanns längst i öster »Lybeska koret» (O och P); det finns många uppgifter om att kyrkans norra ingång förde till »Lybeska koret» varför detta med säkerhet kan lokaliseras till rum P. Det kan icke med säkerhet avgöras om P och O ursprungligen utgjort ett eller två kapell. Se härom s. 196 f. Väster om Lybeska koret följde kapellen Q, R, S och T. Kapellet S inreddes 1605 till »Bårakammare» (s 173). Längst i väster låg »Kalkkoret» (U) där kyrkans kalkförråd förvarades (s 173). Det hade direkt ingång utifrån. För de medeltida altare- och kapellstiftelserna och deras historia redogöres utförligare i ett sammanhang s 192 ff.

Bårakammaren

År 1605 inreddes ett av kapellen på norra sidan till bårkammare, troligen det tredje från väster (S på pl II). Årets räkenskap omtalar att tegel använts till »en twärmur (dvs en nord-sydlig mur) öfwer hualflegan framför Båra Cammaren». På denna har dens 164f omtalade avloppsrännan i nordlig riktning från Norra rännan troligen varit belägen. Kappellet var välvtt med valv som var lägre än norra sidoskeppets, ty 1605 omtalas »dhen lilla Bryggian, på wilken man [från norra rännan] går ned på hualfuen öfwer Båra Cammaren». Uppgiften bevisar dock icke att Bårakammaren hade mera än ett valv, ty bryggan förde till vinden över de två västliga kapellen S och T på norra sidan. Bårakammaren hade med säkerhet endast ett valv.

Kapellets bågöppning mot sidoskeppet byggdes igen med en korsvirkesvägg. »Oluf Kyrkespännare» fick den 23 juni 1605 3 daler i betalning »för det han hafver tilhugget korswäret til Bårakammaren samt med dörrestälningen och pelarna in att fästia». Pelarna ingick möjligen i dörromfattningen? »Til att festa korswäret med i Muren i Bårekammaren» användes 2 st »murlänker», 2 st »Stor dörejärn» och till dörren 2 st »dörehaker». Hans Murmester fick 3 mark i arbetslön »för han murade Bore Cammare wäggen udi Kors wäret och huad till samma wägg behofdes». För »en stor dör till Båre Cammaren» fick Claes Snickare 7 öre i arbetslön. Albert Snickare »swaruade 3 st. Knoppar till Båra Cammaren och satte dhem sielf der up» och fick därför 3 öre i arbetslön. Det saknas uppgift om deras användning. Slutligen beströk Per Målare »dörren, Korswäret och pelarne på Båra Cammaren, med Brunröd Olliofärga» och erhöll därför 10 öre i betalning. Redan föregående år hade man av Bengt Klensmed köpt ett »dörelås» som sedan »kom för Båre Cammare dören» från norra sidoskeppet.

Kalkkoret och Södra valvet

Mats Timmerman »förbättrade» 1605 »en gawel dör til Södre hualfuet». I 1606 års inventarium är bl a upptaget »1 st. Vthanlås til Södre Kyrkiuhualfuet». Intet av de kor som öppnade sig mot kyrkan hade lås enligt 1606 års låsförteckning. Så var däremot fallet beträffande »Kalkkoret», som hade två utan-

lås, och Södra valvet. Kalkkoret var det västligaste rummet i norra kapellraden; därom föreligger flera säkra uppgifter från tiden efter 1613. Det hade gavel mot väster och i bottenvåningen en dörr. Antagligen var Södra valvet motsvarande rum i södra kapellraden som haft på motsvarande sätt utformad gavel och i den en dörr utifrån (pl VII b). Kalkkoret var upplagsplats för kyrkans förråd av kalk. Södra valvet kan ha varit ett magasinrum för andra förnödenheter; troligen var det gamla kyrkans »Byggningshus». En vad topografien beträffar riktig bild av belägringen 1611 visar Storkyrkan med två västgavlar och mellan dem ett torn (fig 149). Bilden som ritats ur minnet återger kyrkan mycket oriktigt men de två gavlarna kan ha tillhört Kalkkoret och Södra valvet vilka har stannat i tecknarens minne.

Kyrkans »Byggningshus»

Kyrkans »Byggningshus» omtalas första gången i 1604 års räkenskap. Den 28 november detta år fick »Anders Klensmed» betalning för att han hade förbättrat låset »til Kyrkiones Bygninghus» och gjort en »Stor Nyckel» till detsamma. Nästföljande år användes »til Bygningzhuset 1 st. dörekrampa inmurat» samt åter igen en »Stor Nyckel». Då dörrkrampan var inmurad, visar detta att huset var av sten. Det kan ha varit antingen Södra valvet som tagits i bruk till förvaring av kyrkans byggnadsmaterialier och verktyg eller ett särskilt för ändamålet uppfört hus på kyrkogården. Den 25 april 1605 såldes till Nils Kråk 6 st »Tiäretunnor af Kyrkiones Bijgningz partzeler, som hade stådt i Bijgningz huset sedan kyrkio tornet Bekades [1602], och wore nästan förfaldne».

Kyrkans källarhus och källare

Kyrkans källarhus och källare omtalas före 1611 endast i 1605 års räkenskap. Den 9 juli detta år »Er gifuit en landzknecht Pelle Persson benemd, $\frac{1}{2}$ öre uti arbetslön för han bar kyrkiones källardörr till Albrecht Snickare, att låta förfärda, och sedan åter til kyrkian igen, huilken dörr war sönder huggin af krigzfolket när Staden Stormades». Albrecht Snickare fick 3 öre för att han »förbättrade dörren som war sönderhuggit när Staden intogz». Bengt Klensmed har sedan »opfärdat och förbättrat 1 st.

Dörlås som var sönderslagit och förderfvat af Krigzfolket, när staden stormades, til Kyrkiones källar». Den krigshändelse som räkenskapen syftar på ägde rum natten till den 2 mars 1599, då hertig Karl stormade staden och sedan verkställde blodig råfst där, det s k Kalmar blodbad. Det dröjde sålunda mera än 5 år till dess de skador reparerades som »krigzfolket» då gjorde sig skyldigt till både i kyrkan och dess källarhus. Husets läge är icke närmare känt, men det har legat på eller invid kyrkogården. År 1647 betalades 6 öre »för 1 låås gjordes färdigh till husedh öfuer Kyrkiokällaren» (IV: 77). I källarhuset förvarades kyrkans vinförråd och det var för att komma åt detta som krigsfolket huggit sönder dörren.

Södra fasaden

Södra fasaden pl V som var vänd mot torget var kyrkans förnämsta med huvudingång genom vapenhuset i västligaste delen och kordörr i öster. Det kan föruttsättas att det funnits minst ett fönster mot söder i varje kapell, och att de liksom ingångarna i början av 1600-talet ännu haft kvar sin medeltida spetsbågiga form. Södra valvet (D på pl II) har rekonstruerats med två fönster på södra och intet på norra sidan, men detta är på intet sätt bestyrkt. De stickbågiga »fönsterdörrarna» i de fyra kapellens gavelrösten utvidgades eller nyupptogs 1605, och det har antagits att de då gjordes stickbågiga vilket vid den tiden var vanligt i sådana sammanhang. Det finns ingen säker uppgift om att kyrkan haft trappgavlar, men det är möjligt, då stora delar hade senmedeltida ursprung. Fig 171 b återger en perspektivskiss från sydost som visar hur kyrkan skulle ha sett ut med trappgavlar. Jfr fig 171 a.

Östra fasaden

Östra fasaden (pl VIIa). Kapellbyggnaden i ritningens mitt senare benämnd högkoret har traditionell tresidig avslutning. En del av grunden till dess nordöstra vägg och strävpelare påträffades vid grävningsundersökningen (pl I). Utseendet är även i överensstämmelse med Erik Dahlbergs bilder fig 179 och 195. Högkoret har på den förra bilden från 1645 fyra rundbågiga fönster och man kan förutsätta att hela antalet varit sju och att de fått den rundbågiga formen vid kyrkans återställande

efter branden 1611. På samma bild har kyrkan trappgavlar både i öster och väster. I handlingarna finns dock ingen säker uppgift härom, men det är möjligt att kyrkan har haft sådana gavlar både före och efter 1611. Frågan måste lämnas öppen. Över korets östligaste del fanns en takryttare i vilken en av kyrkans mindre klockor hängde (s 213). Det finns ingen uppgift om fönster i sidoskeppens och de båda kapellradernas östra gavlar; däremot hade var och en av dem år 1605 en »fönsterdörr» till vinden. För dem har redogjorts s 168 f. På rekonstruktionsritningen är dessa hål stickbågiga. Det är dock möjligt att de då var spetsbågiga.

Norra fasaden

Pl VI visar rekonstruktionen av norra fasaden. Norra kyrkodörrens läge konstaterades vid grävningundersökningen. Den förde till »Lijbeska koret» och har på ritningen givits spetsbågig form då den sannolikt tillkommit ganska snart efter reformationen. Högkoret har två spetsbågiga fönster i norra väggen; antalet och läget överensstämmer med Dahlbergs bild från 1645, ehuru de där är rundbågiga. Att norra korväggen haft två fönster kan betraktas som självklart och likaledes att varje valv i kapellraden haft ett fönster. Som redan s 164 visat, har kapellen på norra sidan tillsammans täckts av två sadeltak, åtskilda av ett mellanrum med en avloppsränna för regnvattnet (fig 172).

Västra fasaden

De smala utrymmena Y och X (pl VIIb) norr och söder om tornet hade pulpettak som kallades »afsider». Utrymmena har tillkommit då kalkkoret och Södra valvet byggdes. De har varit stängda mot väster med väggar av bräder, senare av sten (s 250 f). Någon dörr i tornets västfasad finns icke omtalad; dörren från torntrappan mynnade »neder i kyrkan». Tornet har troligen aldrig haft någon dörr i västra väggen. Läget för det norra kapellets, »Kalkkorets», dörr konstaterades vid grävningundersökningen. Den södra gaveln, som tillhörde det rum som benämndes Södra valvet, hade likaledes en dörr; den omtalas i räkenskapen, men läget i detalj är icke känt. Vardera gaveln hade en »fönsterdörr» i röset. Tornets dubbelspiror var spånade och tjärade (s 146).

Kyrkans byggnadshistoria och konsthistoriska ställning

Sven Rosmans 1924–1925 utförda grävningsundersökning visade, att kyrkans treskeppiga del har tillkommit under två tydligt urskiljbara byggnadsperioder. Gränsen har varit belägen vid Z på pl II och IV. Den där utgrävda grundmuren och vad som legat väster om densamma har varit den äldre delen av kyrkan. Den har varit byggd av öländsk kalksten på en grund av gråsten. Närmast före utvidgningen har kyrkan haft rektangulär treskeppig plan med fyra par antagligen fyrkantiga pelare (fig 126). Någon del av denna kyrka har haft skråkantad sockel. En bit därav är bevarad, men icke i ursprungligt läge utan förflyttad då kyrkan 1678 förstördes genom sprängning (fig 110). Om kyrkan ursprungligen haft valv, öppen takstol eller plant tak har icke kunnat utrönas. Under senmedeltiden och intill år 1611 har den haft tegelvalv. Som den föregående utredningen visat, har kyrkan även haft ett brett västtorn som vid slutet av medeltiden och ännu 1611 hade dubbla spiror. Det finns inga säkra uppgifter om materialets beskaffenhet i tornet, huruvida även det varit av kalksten eller av i trakten hopsamlad gråsten. Den treskeppiga kyrkan har även innan den förlängdes mot öster varit så stor, att det med hänsyn till stadens invånareantal knappast är troligt att den tillkommit i ett sammanhang. Det finns dock nu inga möjligheter att i detalj utröna denna del av byggnadens historia. Vissa hypoteser härom kan dock framställas, varom mera i det följande.

Den rektangulära treskeppiga kyrkan har tillbyggt mot öster med en lika bred treskeppig del, under 1600-talet benämnd än »högekoret», än »koret», samt med ett tresidigt avslutat kapell av mittskeppets bredd under 1600-talet benämnt »högekoret». Den tillbyggda delen har haft en utbyggnad på södra sidan som varit sakristia; den kallades under 1600-talets början även »Lijberijtzkoret», därför att kyrkans bibliotek då var uppställt där. Även i dessa tillbyggnader var materialet öländsk kalksten på grund av gråsten. Av påträffade byggnadsdetaljer att döma har koret haft runda pelare och dess valvstrålar som varit av tegel

har uppburits av femtaliga knektar av kalksten. Man kan härav sluta sig till att koret måste ha haft stjärnvalv (fig 153).

Intill den äldre, västra delen av kyrkan har vid olika tider tillbyggt kapell både på norra och på södra sidan. Vid medeltidens slut har de utgjort sammanhängande rader invid kyrkans båda långsidor. Kapellen har med bågar öppnat sig mot sidoskeppen.

Storkyrkan med sitt västtorn som i detalj är beskrivet s 149 ff har som redan där antytts tillhört en särpräglad grupp av kyrkor med breda västtorn som finns i stort antal i Skåne, särskilt i landskapets östra och södra delar samt i Blekinge, på Bornholm, på Öland och på Smålands östkust. Enstaka exemplar förekommer även i inre Småland, i Östergötland och i Uppsverige, i Danmark även utanför Bornholm samt i Nordtyskland i Mark Brandenburg och Niedersachsen. De har som arkitekturhistorisk grupp första gången behandlats av William Anderson i hans arbete Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn.⁴⁹ I den konsthistoriska litteraturen benämnes gruppen »kyrkor med brett västtorn».

William Anderson har uppdelat de skånska kyrkorna av detta slag i tre grupper och mer eller mindre nära anslutit de icke skånska monumenten till dessa grupper. I nu förevarande sammanhang är det lämpligare att uppdelat dem i två stora huvudgrupper, den skånska gruppen och den bornholmsk-öländsk-småländska gruppen, som var och en innehåller en del varianter. De skånska kyrkorna har inga speciella anordningar för försvar, vilket däremot är fallet med dem på Bornholm, Öland och Smålands östkust.

De skånska kyrkorna i gruppen är, eller har vanligen varit, enskeppiga och bestått av långhus och kor med rak östvägg eller av långhus, kor och absid; en del av dem har haft ursprungligt västtorn, men i flertalet fall är detta torn tillbyggt, vilket alltid är fallet då tornet är väsentligt bredare än långhuset. Absiderna har haft hjälmvalv. Långhus och kor har även i vissa fall varit välvda, i andra

Fig 154. Everöds kyrka, Skåne, från nordväst. Foto M Olsson 1972.

Everöd Church, Skåne, from NW.

fall har de haft öppen takstol eller bjälktak. Tornen har rektangulär plan och bredden i nord-sydlig riktning är alltid större, stundom dubbelt eller mera, än längden i öst-västlig riktning. Som typiska exempel på de skånska kyrkorna med breda västtorn återges bilder av Fjelkinges och Everöds torn (fig 156 och 154) samt av Färlöv (fig 155). Ett antal exempel på måttförhållandena har lämnats i det föregående s 142 f. Här kan tilläggas att Everöds torn i planen har måtten $9,40 \times 4,85$ m.

Bottenvåningen i tornen är vanligen tunnvalvd med vederlag i öster och väster. I många av kyrkorna öppnar sig tornets bottenvåning med en eller två bågar mot långhuset. Stundom finns ingång i västväggen, i andra fall saknas västingång. I förra fallet har tornets bottenvåning varit ett förrum,

»vapenhus», i det senare måhända dopkapell. Andra våningen är i vissa fall utbildad som ett emporium med en altarnisch i östväggen och med rundbågiga öppningar mot långhuset på sidorna. Tornen har i ursprungligt skick ofta haft tre, stundom fyra våningar; en, två eller någon gång tre av dem har varit välvda. I vissa torn finns sten-trappor mellan våningarna inlagda i ytterväggarna, i andra har funnits endast trätrappor. Som redan nämnts har de skånska tornen inga speciella anordningar för försvar, men saknade därför icke betydelse som försvarsverk, ty under medeltiden kunde varje fast stenbyggnad, i synnerhet om den var försedd med torn, tjäna som en fästning. Fler-talet av de skånska tornen har mycket smala och svårframkomliga trappor i vilka endast en person i taget kan taga sig upp. Trappstegen är höga och ojämna. Att forcera en försvarad trappa av detta slag, där försvararen har alla fördelar och angriparen inga, har varit praktiskt taget omöjligt; här måste en angripare söka andra möjligheter.

William Anderson daterar de flesta skånska kyrkorna av detta slag till 1100-talets förra del, några till slutet av samma århundrade (a a, s 117 ff). Erik Lundberg behandlar i anslutning till William Anderson den skånska gruppen kyrkor i sitt arbete *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400* (Stockholm 1940). Lundberg daterar de äldsta kyrkorna något senare än W Anderson, men anser att gruppen i sin helhet tillkommit under 1100-talet.⁵⁰ Differenserna är utan betydelse för dateringen av kyrkan i Kalmar. Den måste under alla förhållanden bli mycket ungefärlig, emedan inga konsthistoriskt daterbara detaljer där finns bevarade.

Bornholms, Ölands och Smålandskustens kyrkor skiljer sig från de skånska därigenom att de i många fall har speciella försvarsanordningar. På Bornholm finns sju kyrkor av detta slag och fyra rundkyrkor vilka ursprungligen är byggda som kombinerade Gudshus och fästningar.⁵¹

Som exempel på bornholmska försvarskyrkor med brett västtorn kan väljas Öster Marie, S Bodils och S Knuts kyrkor. Öster Marie är ruin sedan 1885 men fig 157 visar en exteriörbild av kyrkan från nordöst innan den övergavs. Den har långhus, kor, absid och västtorn, alla uppförda i ett sam-

Fig 155. Färlövs kyrka, Skåne, från sydöst. Foto M Olsson 1972.

Färlöv Church, Skåne, from SE.

Fig 156. Fjelkinge kyrka, Skåne,
från nordväst. Foto M Olsson 1972.

Fjelkinge Church, Skåne, from NW.

Fig 157. Öster Marie kyrka, Bornholm. Den gamla kyrkan och klocktornet från nordöst. Efter tuschteckning av Martin Borch 1874. Kliché Danmarks Kirker.

Öster Marie Church, Bornholm. The old church and the bell-tower from NE. After an ink drawing by Martin Borch, 1874.

manhang (fig 158). Absiden har hjälmvalv och koret tunnvalv. Långhuset har varit övervalvt med två parallella tunnvalv med vederlag i norr och söder. De har i rummets mittaxel uppburits av fyrsidiga pelare. I plan är pelarna 125×172 cm med den större längden i nord-sydlig riktning. Tornet som är något bredare än långhuset har måtten $6 \times 10,5$ m. Dess bottenvåning är tunnvalvd och öppnar sig mot långhuset med två rundbågar. Den murade trappan till andra våningen är belägen i sydvästra hörnet och är ursprunglig.

Andra våningen är likaledes tunnvalvd och har liksom bottenvåningen vederlag i öster och väster. I östra väggen finns en dörröppning till rummet på vinden mellan de två tunnvalven; på vardera sidan om detta dörrhål finns ett annat; de har öppnat sig, ett mot vardera av långhusets båda skepp. I väggarna till dessa hål finns kanaler för skjutbommar med vilka hålens dörrar mot kyrkan kunnat stängas inifrån tornet.

Tredje våningen har två tunnvalv ställda vinkelrätt mot dem i de båda undre våningarna. Fjärde våningen har troligen varit en öppen murkrona med sex öppningar (fig 158). De har ingen annan avslutning uppåt än det sekundära vattentakets remstycken. I golvet kvarligger ännu en grov ek-

bjälke som varit spygattbjälke och avlett murkronans regnvatten genom en spygatt i västra väggen.⁵² Översta våningen har därför åtminstone tidvis stått öppen och varit tinnad, sedan man vid ofred tagit bort dess vattentak för att förhindra att det sattes i brand.

Rö kyrka som revs 1887 har varit anordnad på samma sätt som Öster Marie ifråga om såväl kyrka som torn, och tornet har varit något bredare än långhuset. Planmättet var ca 6×12 m.⁵³

S Bodil (fig 160) består av långhus, kor och absid byggda i ett sammanhang. Till denna kyrka har efter kort tid fogats ett kraftigt torn som är betydligt bredare än långhuset. Tornet planerades och grundlades med måtten 11,5 m i nord-sydlig och 10,8 m i öst-västlig riktning, men det senare måttet minskades med 3 m sedan grunden lagts. Det nuvarande tornmättet är därför ca $7,8 \times 11,5$ m. Långhusets yttre breddmått är 8,8 m.

Bottenvåningen har två parallella tunnvalv och öppnar sig med två bågar mot långhuset.

S Ib (fig 161) är anordnad på likartat sätt, men kyrka och torn är uppförda i ett sammanhang. Tornets mått $8,5 \times 11$ m. Långhusets bredd 10 m.⁵⁴

S Knuts kyrka (fig 159) består likaledes av absid, kor och långhus samt ett ursprungligen ganska tunt

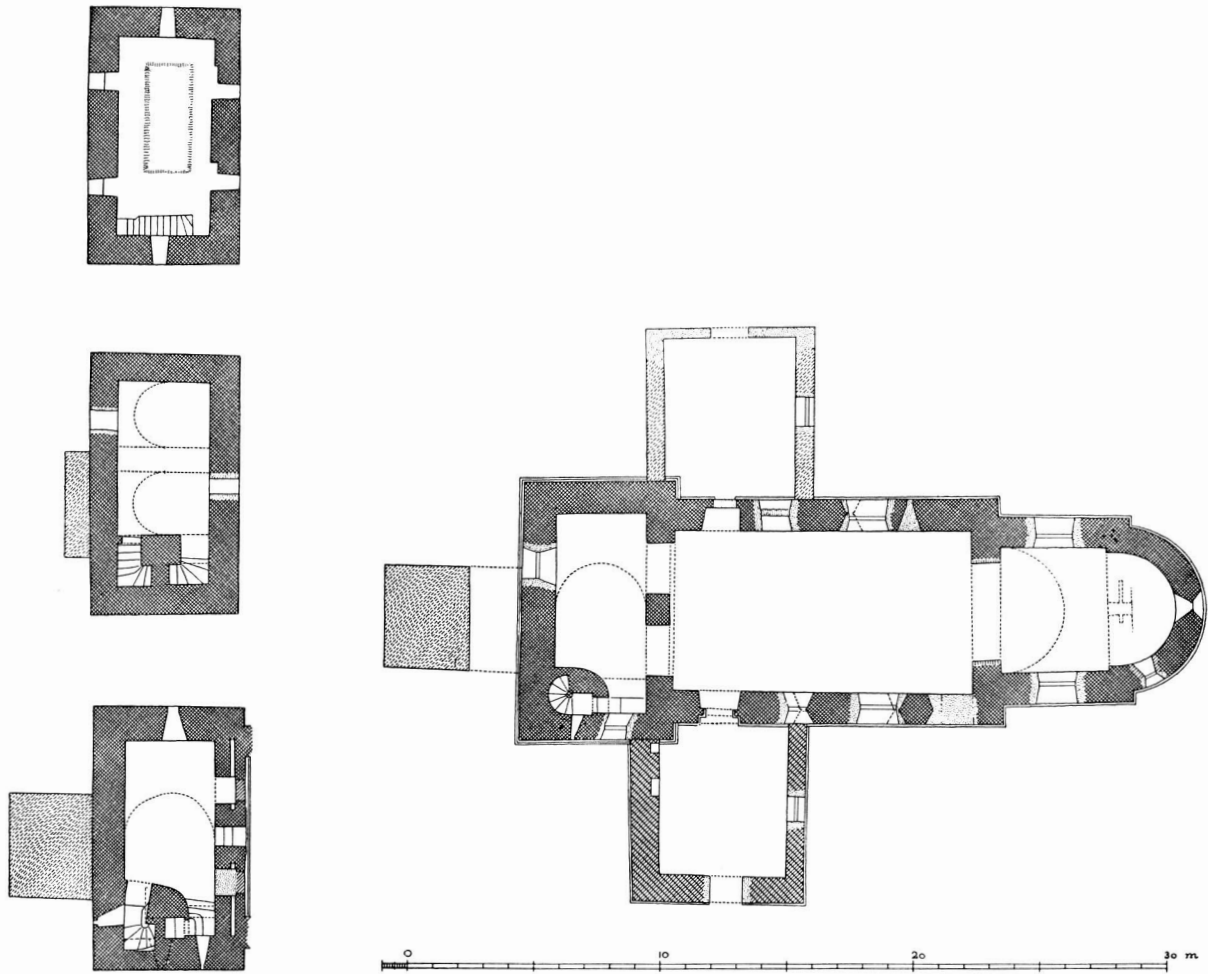

Fig 158. Öster Marie kyrka, som den var omkring 1874, planer av kyrkan och västtornet, skala 1:300. Kliché Danmarks Kirker.

Öster Marie Church, as it was around 1874. Plans of the church and the W tower.

torn vars bottenvåning öppnat sig mot långhuset med två ännu bevarade bågar. Det tycks aldrig ha blivit fullbordat utan dessförinnan utvidgats mot väster. Antagligen har det först nämnda tornet icke uppförts med tanke på försvar, vilket däremot varit fallet beträffande det förstörade tornet; det är ombyggt och förändrat i senare tid.⁵⁵

Samtliga dessa kyrkor har romansk karaktär. S Bodils som ursprungligen byggts utan torn och S Knuts som planlagts för ett torn utan försvarskaraktär bör vara något äldre än Rö och S Ibs som har kyrka och torn planlagda och byggda i ett sammanhang. De förra har säkerligen tillkommit

under 1100-talet, de senare under samma århundrade eller senast under 1200-talets början.

Ölands kyrkor som i detta sammanhang är av särskild betydelse har ingående studerats av Ragnhild Boström som publicerat en rad arbeten om dem och senast lämnat en sammanfattande översikt av deras byggnadshistoria.⁵⁶ R Boström har konstaterat att av öns 34 kyrkor två tredjedelar ursprungligen varit små tornlösa byggnader bestående av långhus, kort något smalare kor och absid. Den återstående tredjedelen av Ölandskyrkorna har däremot ursprungligen haft torn antingen i öster över koret, eller i väster. Ursprung-

Fig 159. S Knuds kyrka, Bornholm, från sydöst. Kliché Danmarks Kirker.

St Knud's Church, Bornholm, exterior from SE.

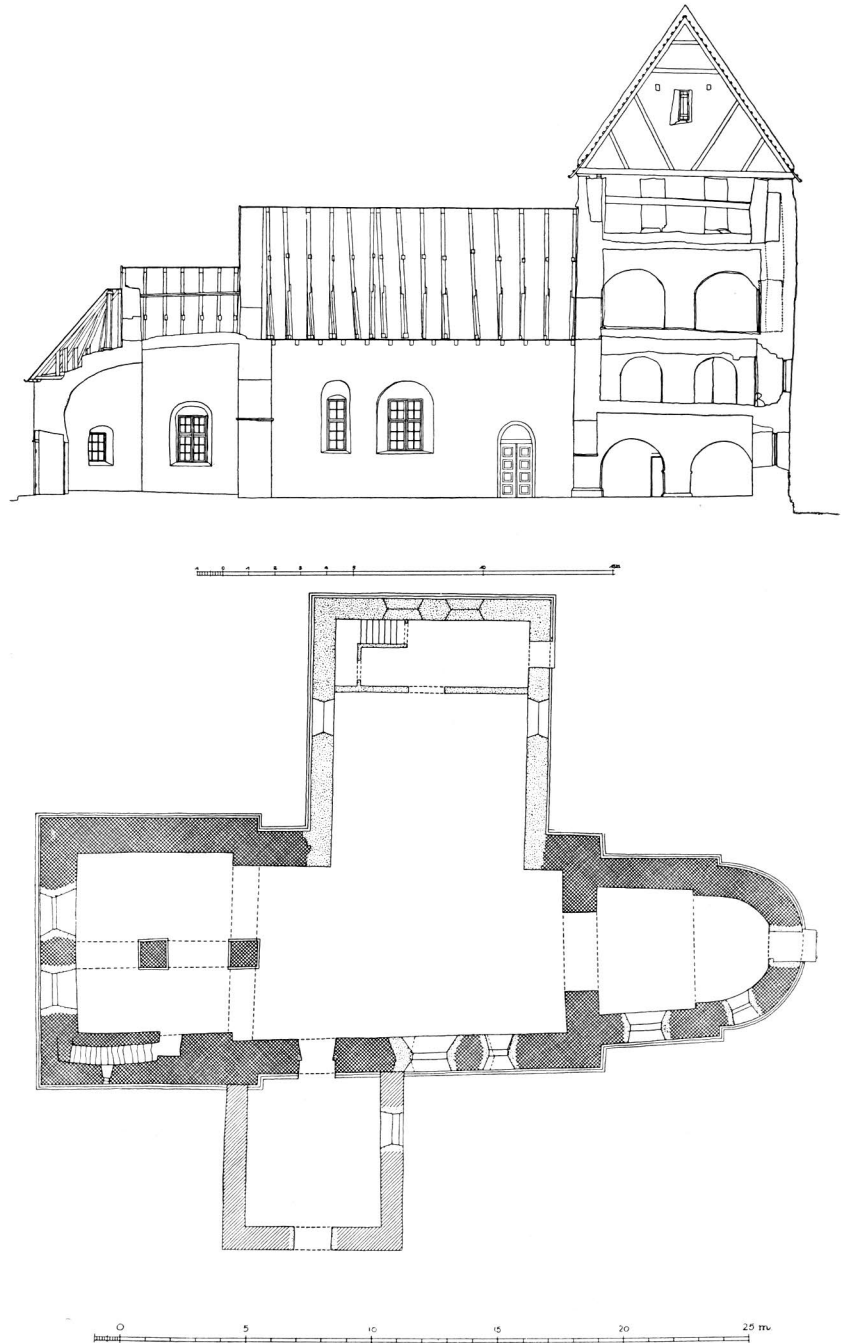

Fig 160. S Bodils kyrka, Bornholm. Exteriör från nordöst. Kliché Danmarks Kirker.

St Bodil's Church, Bornholm, exterior from NE.

Fig 161. S Ibs kyrka, Bornholm.
Plan samt längdsektion mot
söder. Skala 1:300. Kliché
Danmarks Kirker.

*St Ib's Church, Bornholm. Plan
and longitudinal section looking S.*

liga västtorn hade bl a Alböke, Gräsgård, Köping, Hulterstad, Föra och Resmo. Tornen har icke samma proportioner som de skånska och en del småländska; planformen är närmast kvadratisk i Köping, Föra och Resmo, rektangulär i Alböke, Gräsgård och Hulterstad. Ursprungligt östtorn har troligen funnits i Sandby och Segerstads

kyrkor, sannolikt även i Gärdslösa. Både de tornlösa och de med torn försedda kyrkorna har ursprungligen sannolikt haft öppen takstol. Absiderna har däremot haft hjälmvalv. R Boström anser, att åtminstone flertalet av kyrkorna tillkommit under 1100-talets förra del eller mitt.

Förändringen av dessa kyrkor började med att

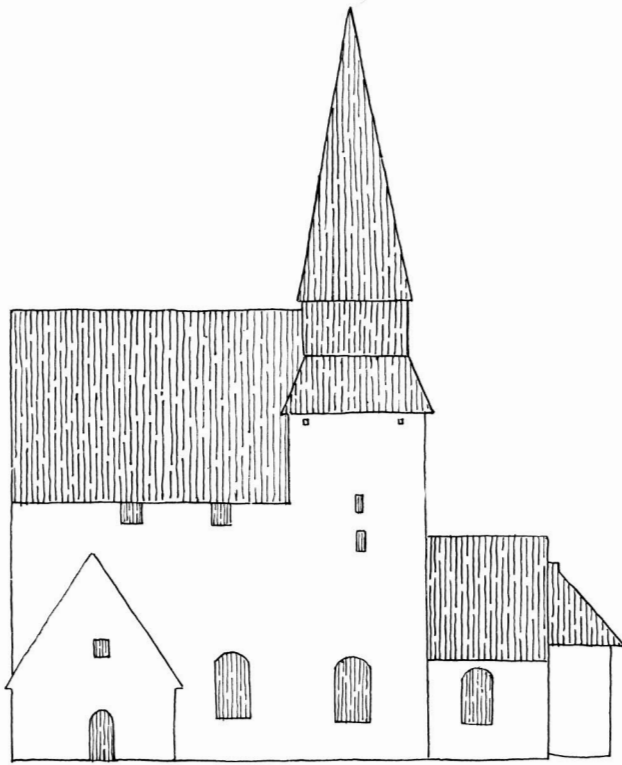
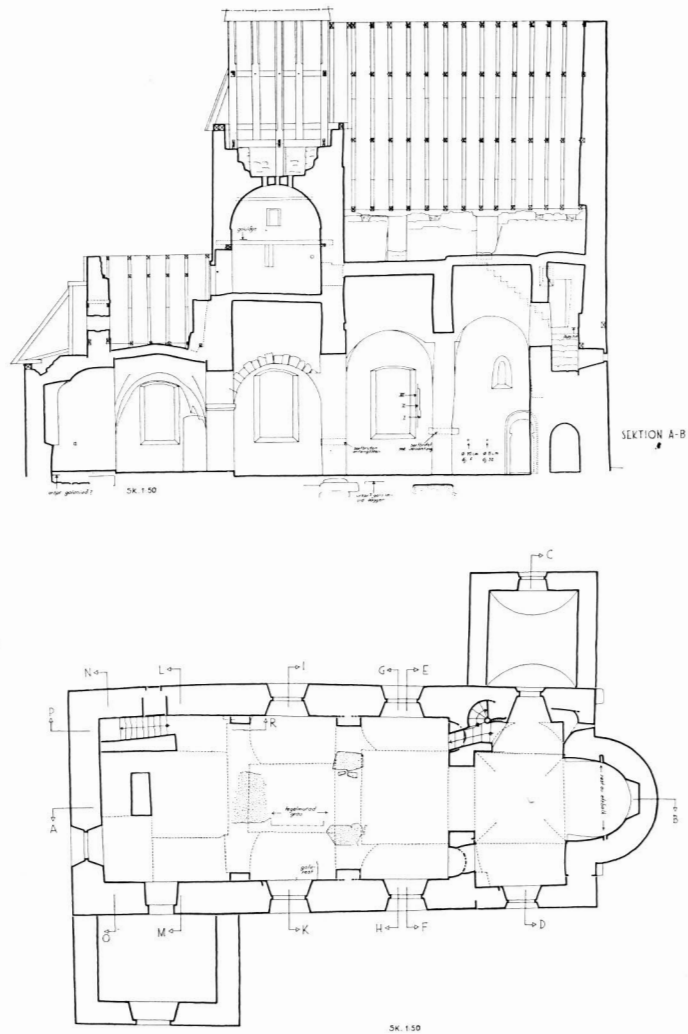

Fig 162. Hossmo kyrka, Småland. Försvarskyrkans syd-fasad. Rekonstruktion, skala 1:300. A Tuulse 1955.

Hossmo Church, Småland. S front of the fortified church. Reconstruction.

Fig 163. Hossmo kyrka. Längdsektion mot söder samt plan. Skala 1:300, uppm I Anderson, G Fogde och A Tuulse 1952.

Hossmo Church. Longitudinal section looking S and plan.

man i några fall, bl a i Algutsrum, Gärdslösa och Långlöt, byggde klocktorn invid långhusets västgavel. Senare fogades till en del kyrkor verkliga fästningstorn med flera välvda våningar där en besättning kunde bo under längre tid. Så skedde bl a i Föra, Persnäs, Bredsättra (fig 168) och Källa (de tre förras torn ännu bevarade). I andra fall, t ex Smedby, byggdes försvarstornet över långhusets västra del. I samband med kyrkornas befestande välvde man långhus och kor och förhöjde ytterväggarna ovanför valven, så att där bildades antingen en försvarsvåning med skottgluggar eller ett skydds- och förvaringsrum. Man byggde även om de ovan nämnda klocktornen till försvarstorn.

Så uppstod den för Öland karakteristiska klövsadelskyrkan som i sitt mest fullständiga skick hade två försvarstorn, ett i väster och ett i öster, långhus, kor och absid i bottenvåningen och däröver en försvarsvåning mellan tornen. Kyrkornas förvandling till försvarsverk har på Öland skett från omkring 1170-talet till omkring 1200-talets mitt.

Förhållandena var likartade på Smålandskusten både norr och söder om Kalmar. På området finns två rundkyrkor, Hagby och Voxtorp. Där finns även eller har funnits en hel rad fästningskyrkor bl a de ännu kvarstående och undersökta Hossmo, Kläckeberga, Halltorp och Arby samt ett antal rivna eller genom ombyggnad helt förstörda såsom

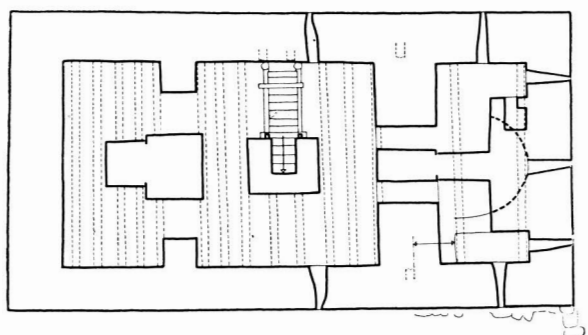
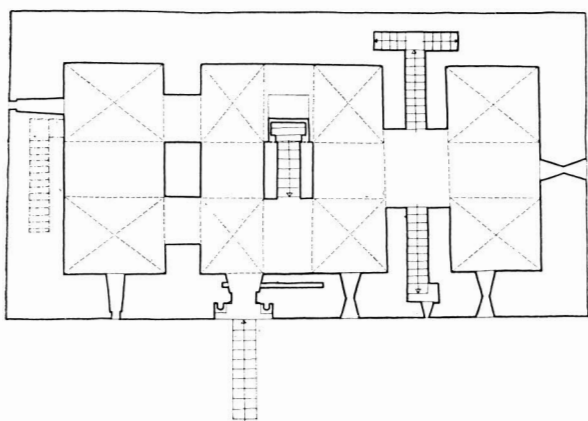

Fig 164. Halltorps kyrka, Småland. Underst plan av markvåningen under kyrkan; däröver kyrkvåningen (efter I Anderson).

Halltorp Church, Småland. Plan of ground floor (below) and the church.

Ramdala i Blekinge, Förlösa, Ryssby och Söderåkra i Småland. Hossmo och Kläckeberga hade militär betydelse som befästa förposter till Kalmar ännu under Kalmarkriget 1611.

Hossmo kyrka har undersökts och utförligt beskrivits av Armin Tuulse.⁵⁷ Under kyrkans golv och i dess murverk har påträffats delar av sk Eskilstunamonument, ornerade gravkistor av sten från 1000-talet.⁵⁸ De visar att en kyrka funnits på platsen redan under missionstiden på 1000-talet. Antagligen har det varit en stavkyrka. Den har efterträtts av den nuvarande som i sitt ursprungliga skick bestod av långhus, kor och absid samt torn över långhusets östra del. Utmed korets norra vägg fanns ett litet avlångt tunnvalvt rum, använt som sakristia ända till 1784 då det ersattes av en

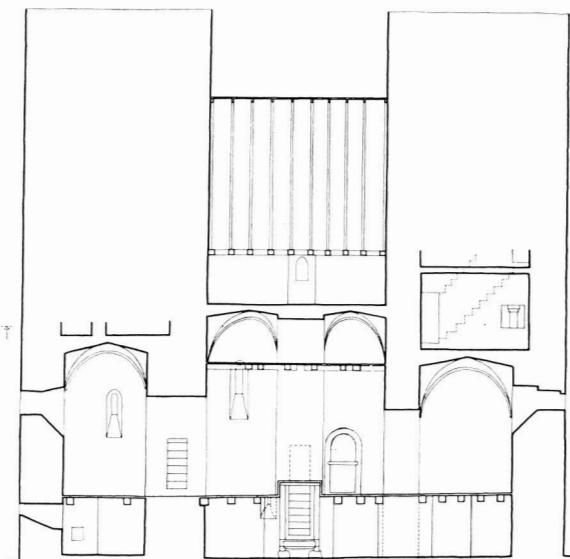

Fig 165. Halltorps kyrka, Småland. Rekonstruerad längdsektion genom kyrkan, sedd mot söder (efter I Anderson).

Halltorp Church, Småland. Reconstructed longitudinal section looking S.

större sakristia på norra sidan. Östtornets ändamål har från början varit att uppbära klockorna. Det hade då ingen försvarsuppgift. Absiden var täckt med hjälmvalv och koret hade platt innertak av trä. Långhusets östra del under tornet hade redan från början stenvall; i mitten ett tunnvalv med längdriktningen i öster-väster och mot detta på vardera sidan ett tvärställt tunnvalv med längdriktningen i norr-söder. Långhuset i övrigt hade öppen takstol. Valvsystemet i långhusets östra del under tornet talar för inflytande från cisterciensernas byggmästare i Alvastra eller Nydala kloster, och bl a detta gör att Tuulse daterar stenkyrkan i dess äldsta form till tiden omkring 1175.

Omkring år 1200 eller något senare ombyggdes kyrkan för försvarsändamål. Koret välvdes med ett kryssvalv av kalksten och långhusets västra del försågs med kraftiga tunnvalv av kalksten med öst-västlig längdriktning; mot denna ställdes djupa sköldbågar som gjorde tjänst som transversala tunnvalv. Över de nya valven försågs långhuset med en i två etapper byggd försvarsvåning med skottgluggar, två på södra och lika många på norra sidan (fig 162 och 163).

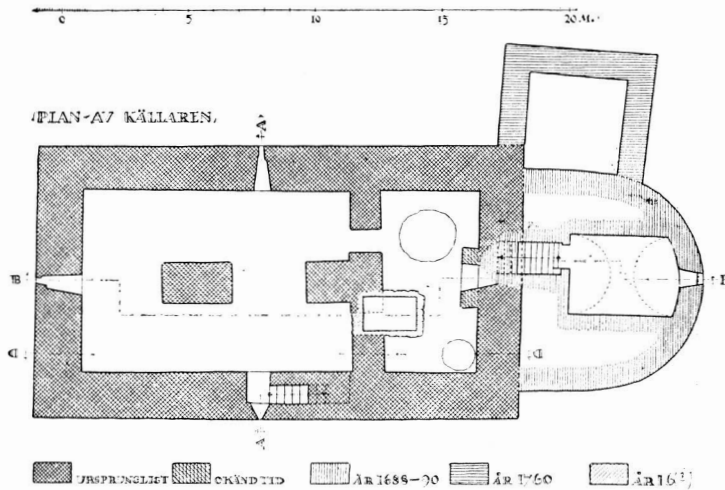
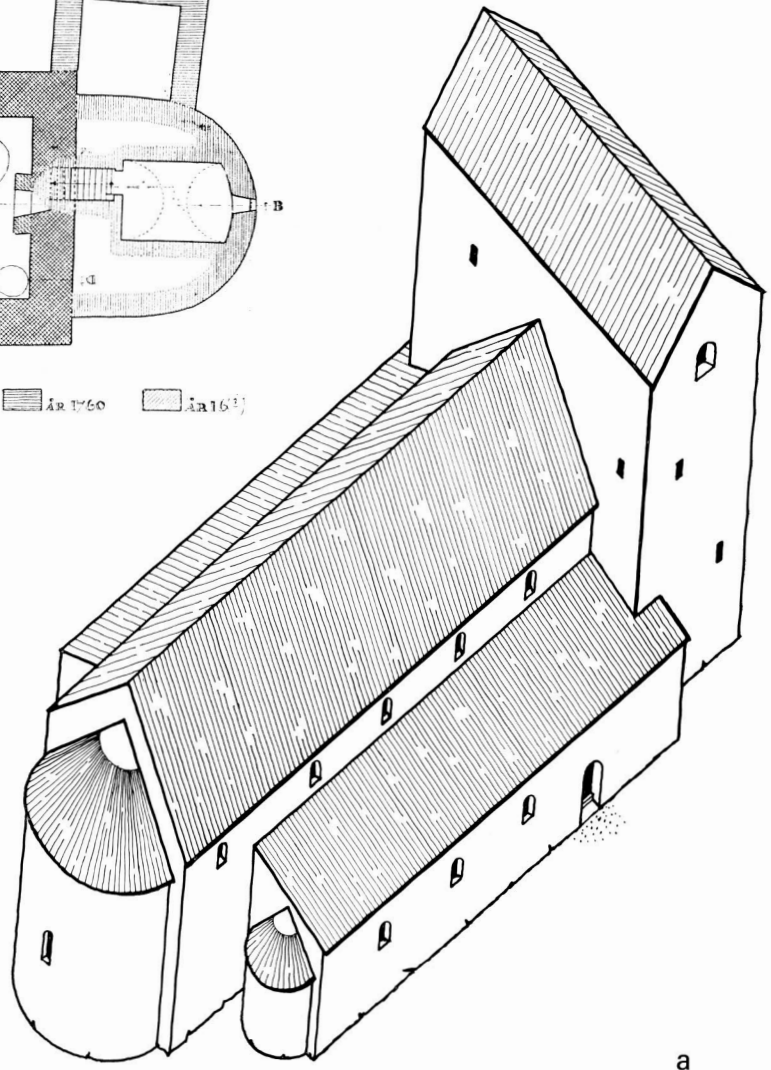

Fig 166. Kläckeberga kyrka, Småland. Plan av markvåningen under kyrkan, skala 1:300 (efter H Åkerlund).

Kläckeberga Church, Småland. Plan of ground floor below the church.

Fig 167 a. Hulterstads kyrka, Öland. Förslag till rekonstruktion av den äldsta kyrkan. Skala 1:300, R Boström 1961.

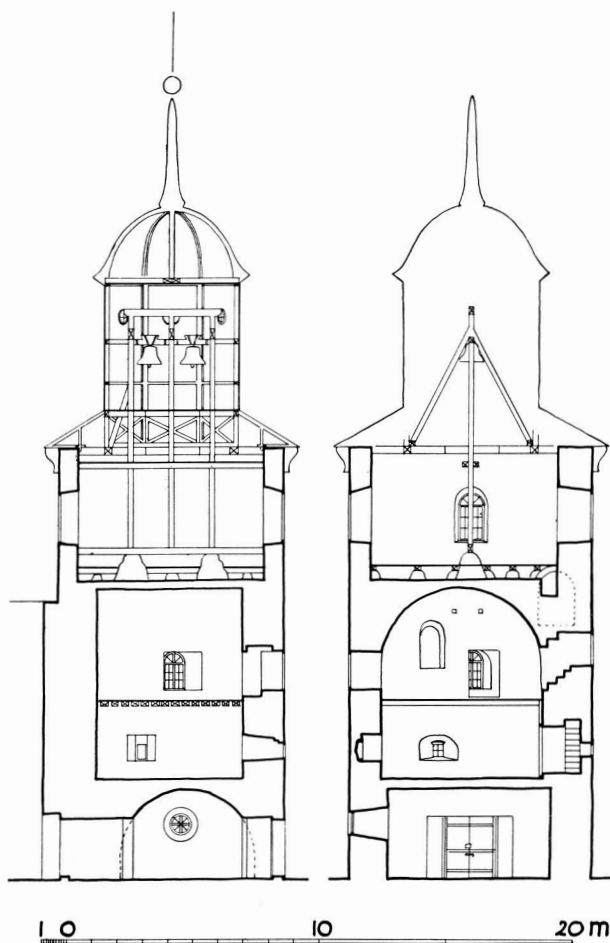
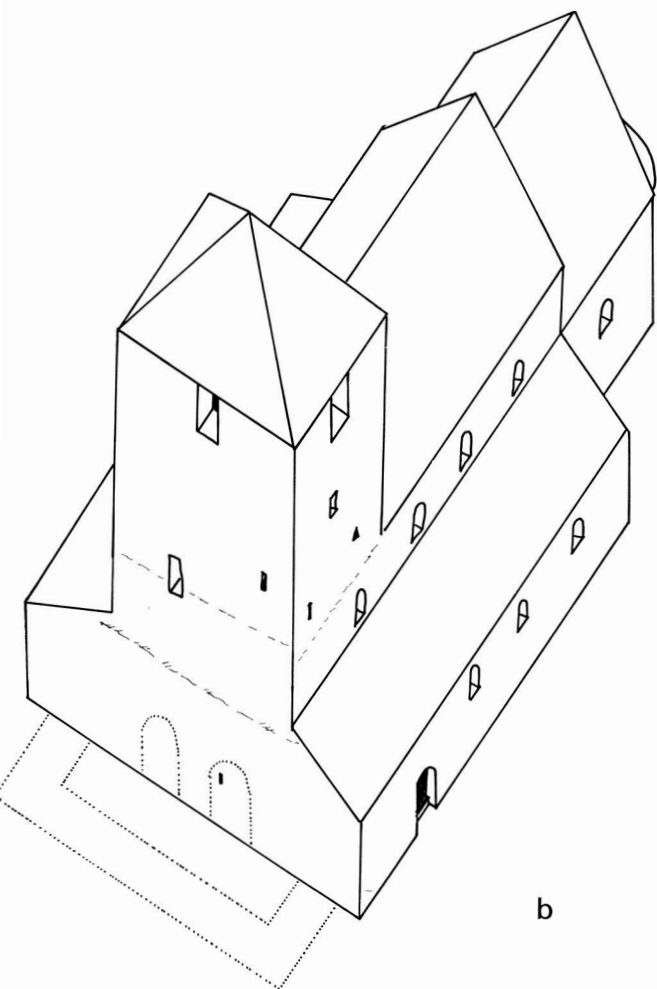
Hulterstad Church, Öland. Suggested reconstruction of the first church.

Ungefär vid samma tid som Hossmo ombyggdes till försvarskyrka byggdes i Möre ett par redan från början utpräglade fästningskyrkor, Halltorp och Kläckeberga. Den förra är belägen söder och den senare norr om Kalmar vid kustvägarna till staden. Båda kom liksom också Hossmo att tjäna som viktiga förposter till Kalmar under hela medeltiden och ännu längre. Båda har inbördes mycket stora likheter. Halltorps kyrka undersöktes mycket ingående av Iwar Anderson i samband med en restaurering 1951–1957.⁵⁹ Kyrkan, som varit byggd i fyra våningar, är belägen där den gamla vägen

från Blekinge mot Kalmar passerar Namnerumsån som numera kallas Halltorpsån.

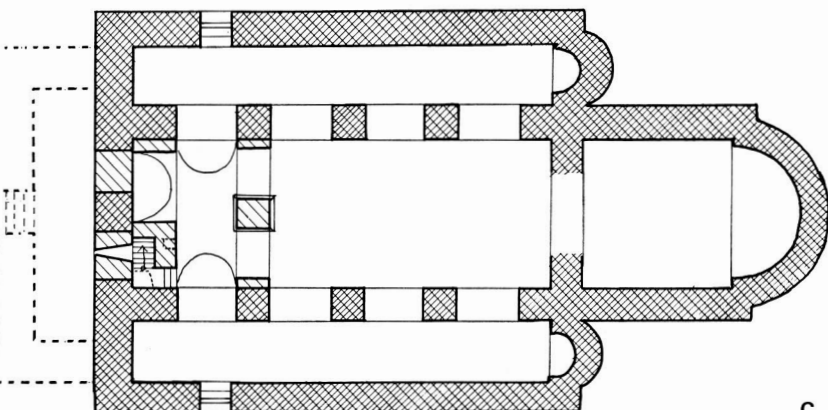
Undersökningen visade att Halltorps kyrka i sin första utbyggnad har varit planerad som en tvåskeppig kyrka med kor och absid sammanslagna och omslutna av ett östtorn som var bredare än långhuset. Sedan man fullbordat bottenvåningen och påbörjat andra våningen, ändrades planen. Östtornet fick samma bredd som långhuset och ett lika brett torn byggdes över långhusets västra del. Byggnaden mellan tornen uppfördes i fyra våningar. Bottenvåningen som var tvåskeppig och hade

b

Fig 168. Bredsåtra kyrka, Öland. Västtornet. Sektioner mot söder och väster. Skala 1:300, uppm S Hesselgren & S Fränne 1931.

Bredsåtra Church, Öland. W tower. Sections looking S and W.

c

Fig 167 b-c. Hulterstads kyrka efter den stora ombyggnaden, exteriör från sydväst samt plan (period II). Rekonstruktion, skala 1:300, R Boström 1966.

Hulterstad Church after the great rebuilding; exterior from SW and plan (period II). Reconstruction.

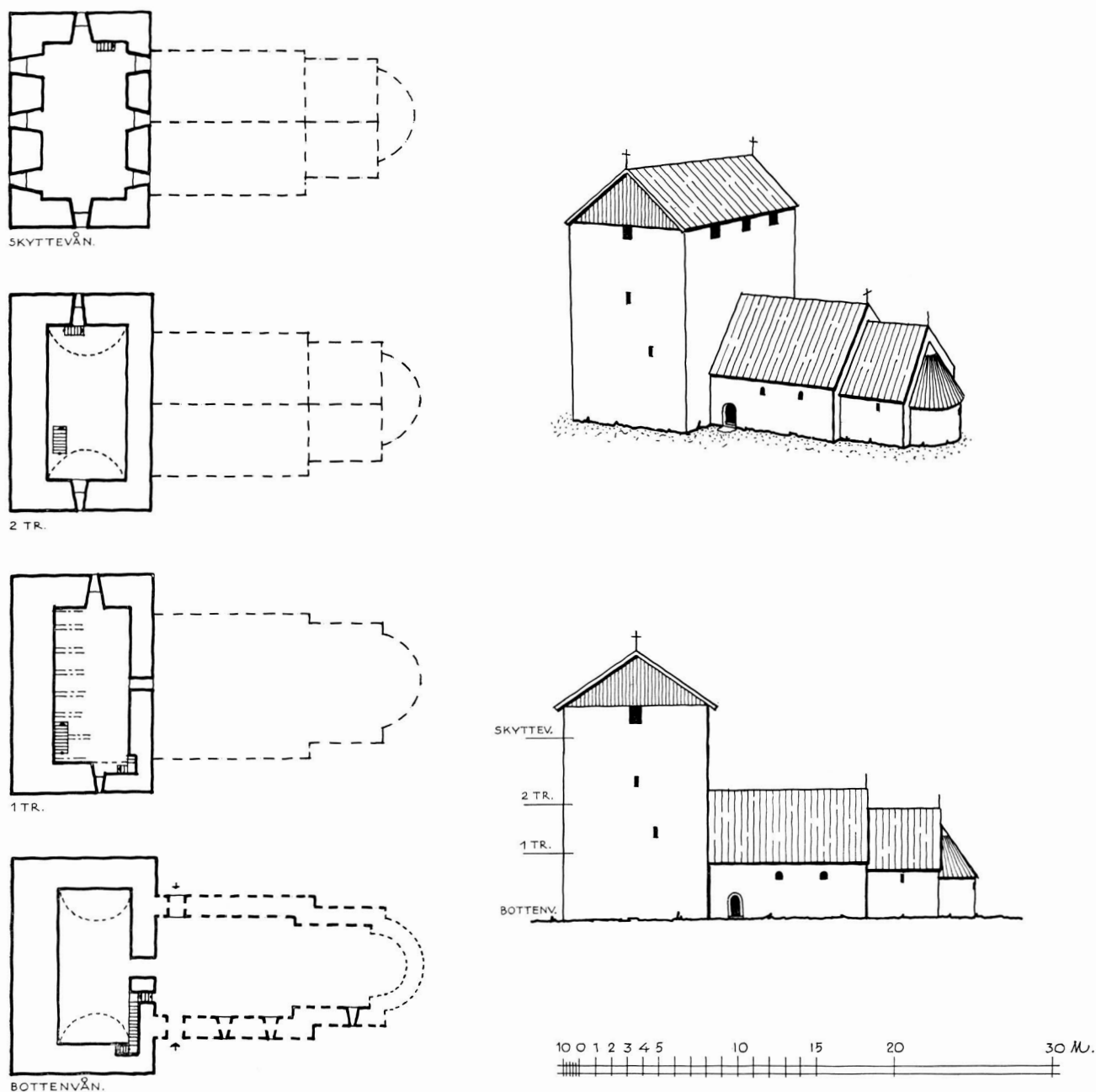

Fig 169. Ritning, utvisande hur man kan föreställa sig kyrkans tillstånd under dess två äldsta byggnadsperioder. Till en romansk, enskeppig kyrka med smalare kor (streckad på bilden) och eventuellt även absid (prickad på bottenvåningens plan, jfr period I, s 188) har tillbyggs ett brett väststorn (period II, s 188 ff). Skala 1:400. Ritning av J Söderberg 1973.

Drawing showing the possible appearance of the church during the oldest two building periods. A broad W tower (period II, page 188) has been added to an aisle-less Romanesque church with a narrower chancel and possibly also an apse (cf period I, page 188).

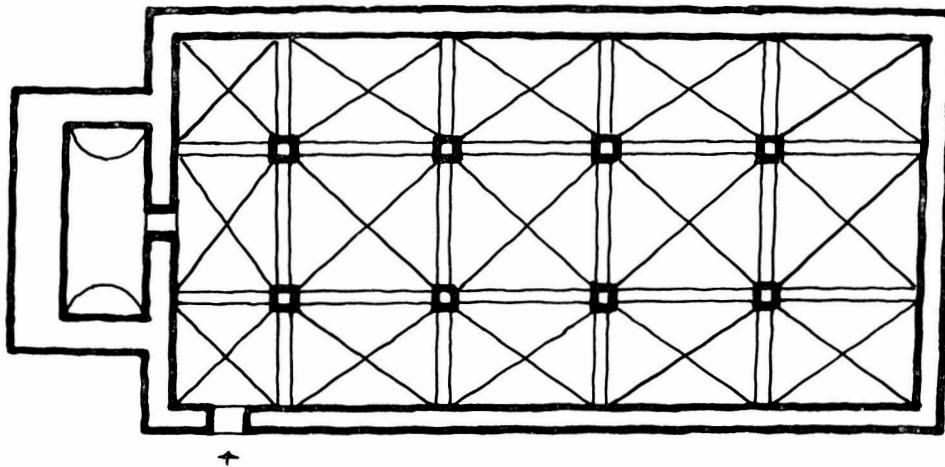

Fig 170. Förslagsritning som visar kyrkans plan omkring år 1400 (period III) s 190. Utmed kyrkans långsidor fanns ett okänt antal kapellbyggnader. Skala 1:400. Ritning av J Söderberg 1974.

Tentative drawing showing the plan of the church around the year 1400 (period III) page 190. Along the long sides of the church were chapels, number unknown. Scale 1:400.

bjälktak, hade ingen annan förbindelse med yttervärlden än några mycket smala ljus- och luftgluggar. Den har tjänat som tillflyktsort och skyddsrum. Där påträffades bl a fragment av britsar, laggkärl och svarvade skålar och fat samt rester efter måltider. Till detta rum kom man från andra våningen. Ingången till byggnaden var belägen mitt på södra väggen ungefär 3 m över marken och förde till andra våningen som var kyrka. Den var tvåskeppig med mycket grova pelare och kryssvalv (fig 164 f). Själva kyrkorummet hade dock bjälktak inlagt i höjd med valvens anfang (fig 165). Det låga rummet mellan bjälklaget och valven har varit ett utrymme där försvararna kunde vila och förvara krigsmaterial och andra förnödenheter. Ovanför valven fanns en skyttevåning. Kyrkborgen har av myntfynd att döma stått färdig senast under början av 1200-talet.

Söderåkra kyrka söder om Halltorp, som revs 1735, har antagligen varit av samma typ. Att så varit fallet med Kläckeberga är säkert. Kyrkan undersöktes av H Åkerlund i samband med en restaurering 1938.⁶⁰ Även den har haft en låg bottenvåning med bjälktak och utan ingång utifrån samt däröver en välvd kyrkvåning. Fig 166 visar bottenvåningens plan. Övervarande våning eller våningar blev ombyggda redan under medeltiden. Inga spår

efter torn kunde därför iakttagas, men likheten med Halltorp gör det sannolikt att även Kläckeberga ursprungligen varit eller avsetts att bli en klövsadelskyrka. Den kan dateras till tiden omkring år 1200.

Orsaken till att dessa fästningskyrkor uppfördes har varit att man måste skydda sig mot anfall från de hedniska folken på andra sidan Östersjön, och även mot danskar som trängde in i Möre på kustvägen. Ester, kareler och andra stammar gjorde härjnings- och plundringståg mot de svenska kusterna från Norrland och söder ut. Allmänt känd är uppgiften om det estniska anfallet på Sigtuna år 1187. En annan källa meddelar att då biskop Albert från Riga år 1203 var på sjöresa från Tyskland till Riga mötte han vid Lister 16 estniska båtar från Ösel. Esterna hade på Listerlandet bränt en kyrka, dödat människorna och tagit några tillfånga samt plundrat landet bl a på kyrkklockor och andra kyrkliga värdeföremål. Så var, säger krönikeskrivaren, de hedniska esterna och kurerne alltid vana att fara fram både i Danmark och Sverige.⁶¹ För att förhindra detta, uppfördes av konungen och riket under 1100-talet och 1200-talets början både i Danmark och i Sverige kastaler och andra fästningsverk runt kusterna, bl a de kraftiga kastalerna i Stockholm, Borgholm och Kalmar.⁶²

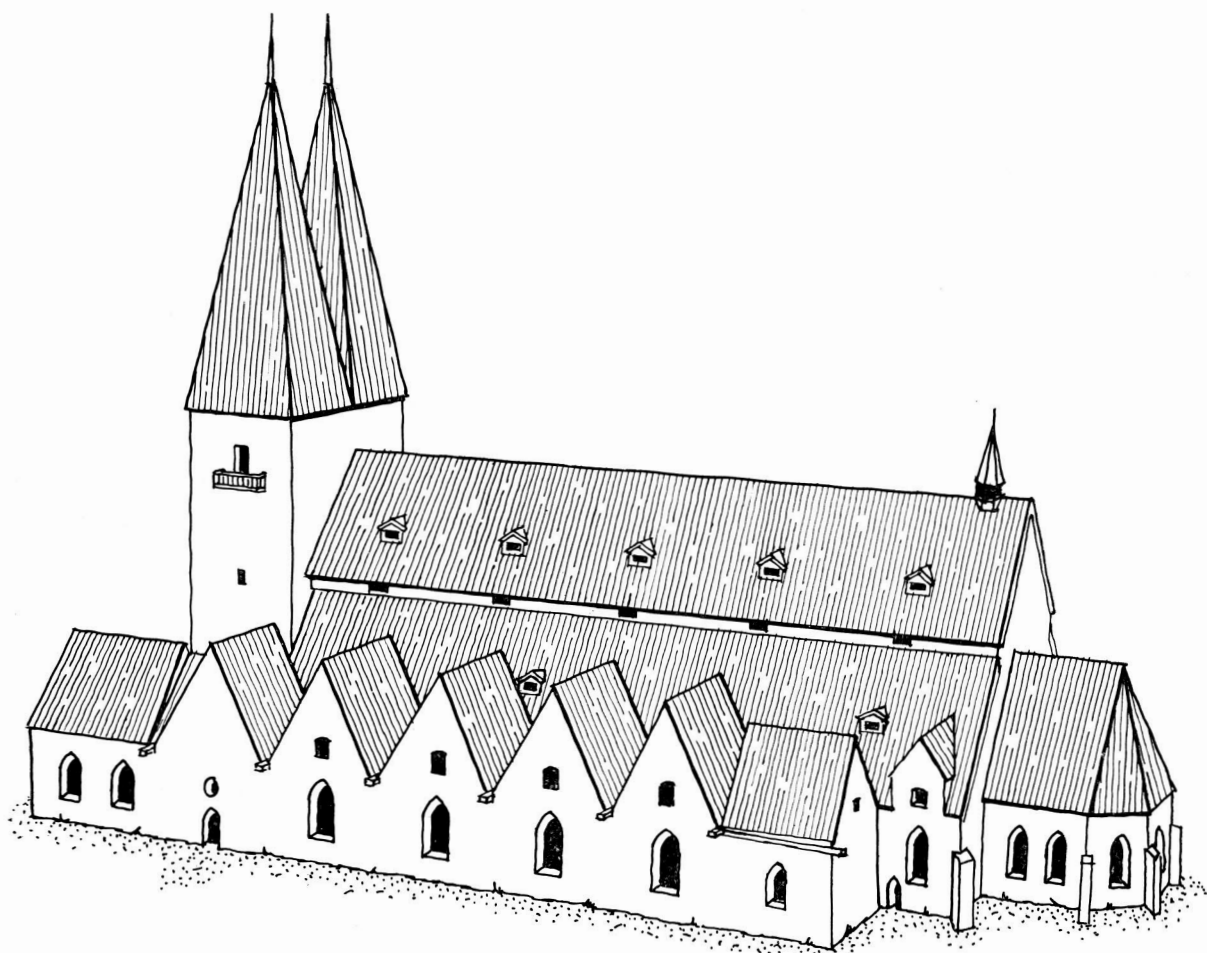

Fig 171a. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende före år 1611, sedd från sydost. Alternativ utan tinnar. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the Great Church as it was before 1611, from SE. Alternative without merlons.

I och med att de hedniska folken på andra sidan Östersjön kristnades avtog så småningom deras plundringståg västerut. Kristnandet skedde under förra hälften av 1200-talet.

Ser man Storkyrkan i Kalmar mot bakgrund av vad nu har anförts om försvarsanordningarna vid kusterna, om kyrkorna med breda västtorn i Skåne och om försvarskyrkorna på Bornholm, Öland och Smålandskusten kan man hålla för sannolikt att Kalmarkyrkan kommit till på följande sätt: Se fig 210A–G samt 169 ff.

I. (A) En enskeppig kyrka (kanske lika bred som mittskeppet i den senare treskeppiga kyrkan) med

ett smalare rakt avslutat kor, eventuellt även med absid, har uppförts på den viktiga handelsplatsen under 1100-talets förra del eller mitt. Då var Kalmar ett etablerat samhälle. I beskrivningen till den arabiske geografen Idrisis världskarta, fullbordad 1154, omtalas landen Zweda och Finmark med städerna Siktun, Ubzala och Kalmar samt Kotelw som var en stad belägen vid mynningen av en flod med samma namn. Floden anses ha varit Göta älv och staden Kungahälla. Kalmar har sålunda vid 1100-talets mitt varit känt som en betydande ort av de sjöfarare som varit Idrisis sagesmän.⁶³

II. (B) Ett västtorn bredare än långhuset uppfördes

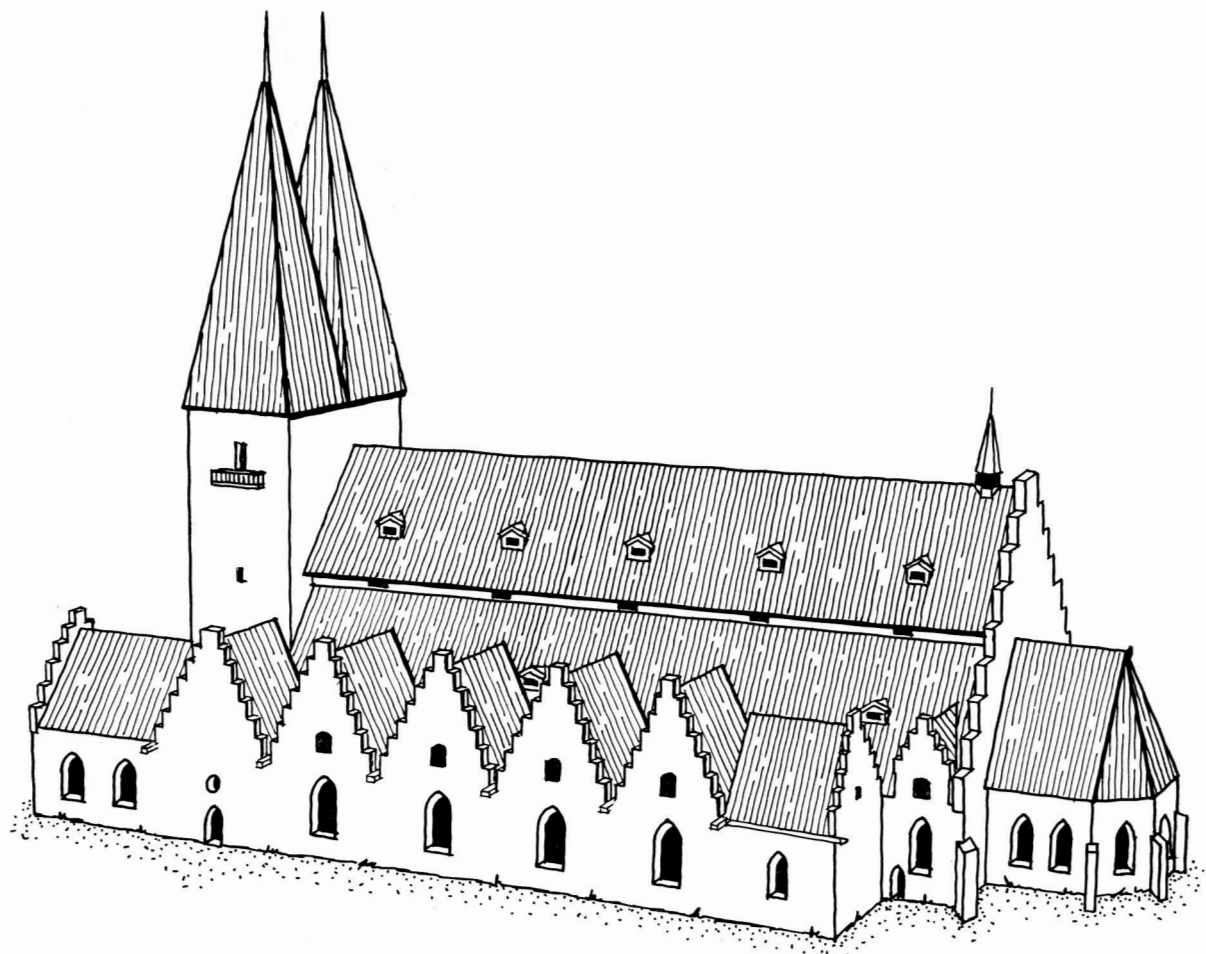

Fig 171 b. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende före år 1611, sedd från sydost. Alternativ med tinnar. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the Great Church as it was before 1611, from SE. Alternative with merlons.

intill kyrkans västra gavel under slutet av 1100-talet. I Saxo Grammaticus' verk *Historia Danica* från omkring år 1200 benämnes Kalmar »Oppidum» vilket enligt hans språkbruk bör översättas med »befästad bebyggelse eller stad». ⁶⁴ Liksom socknarna på Öland och på Smålandskusten har borgarna i Kalmar varit tvungna att skydda sig mot vendiska sjörövare. Det är därför troligt att tornet uppförts även för försvarsändamål som värn och tillflyktsort för staden. Den hade vid denna tid ingen mur men kan, som A Schüek framhållit, ha varit skyddad av en palissad som kanske stod på en

i plan halvcirkelformad jordvall med ungefär samma sträckning som den ringmur som senare omgav staden. Ringmuren som har haft flankeringstorn i alla brytningspunkter har tillkommit tidigast under slutet av 1200-talet. I stadens närhet har tidigare funnits en fornborg vid början av Stensö udde som har sitt namn efter borgen. Sten är den gamla benämningen på borgar av detta slag. Kartan fig 216 visar var fornborgen har legat. ⁶⁵

Kyrktornet kan tänkas ha övertagit och kompletterat fornborgens uppgift. Under hela sin tillvaro har kyrktornet sedan varit av militär be-

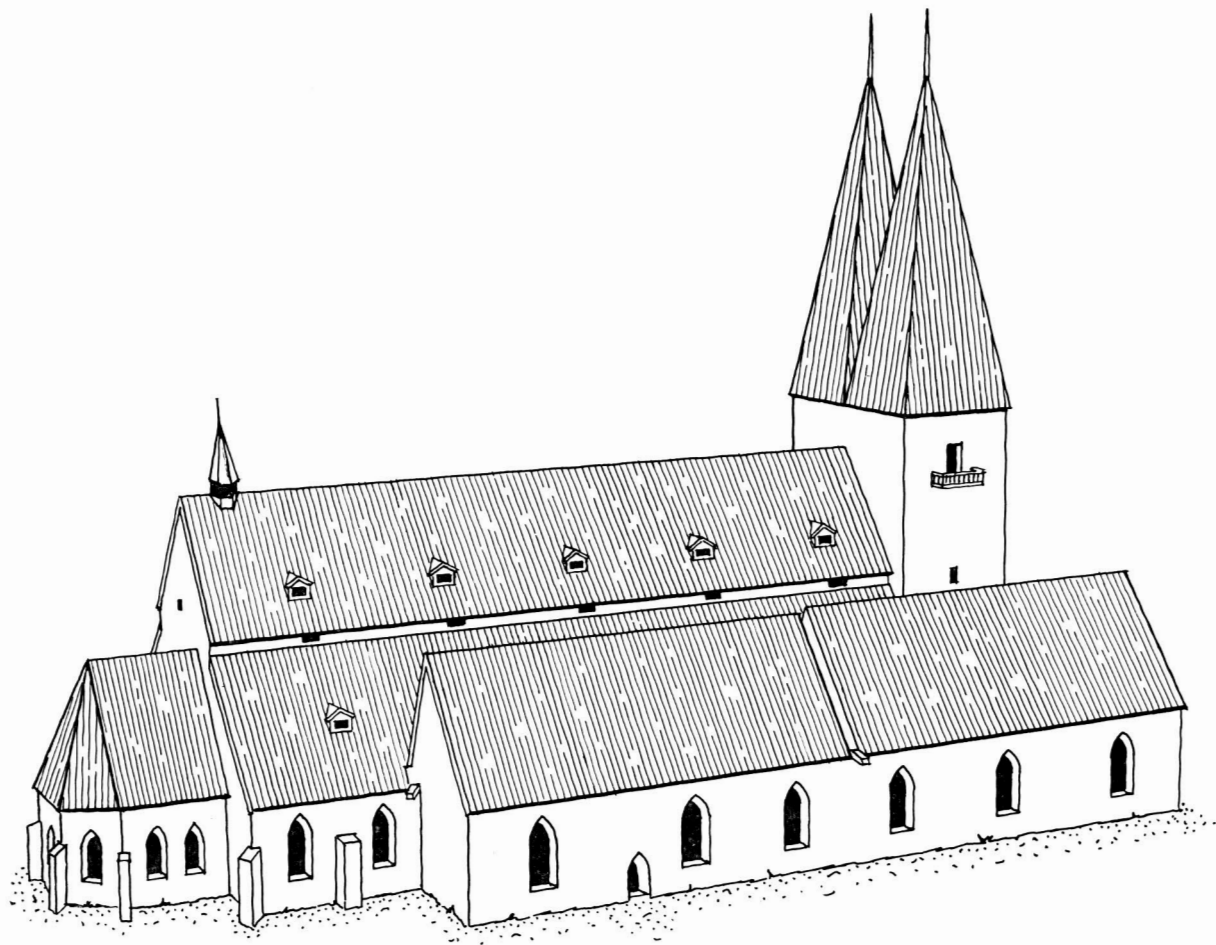

Fig 172a. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende före år 1611, sedd från nord-öst. Alternativ utan tinnar. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the Great Church as it was before 1611, from NE. Alternative without merlons.

tydelse, och det var den som gjorde att det slutligen förstördes av svenskarna själva år 1678, därför att det ännu vid denna tid utgjorde en fara för slottet. Det kan tänkas att kyrkans torn byggts före den kastal som utgjorde kärnan i den äldsta borgen

Kalmar. Kastalerna både i Borgholm och i Kalmar har daterats till konung Knut Erikssons regerings-tid under 1100-talets sista årtionden. Knut Eriksson slöt på 1170-talet en traktat med hertig Henrik Lejonet av Sachsen, genom vilken tyskarnas ställning i Sverige reglerades. Kalmar hade redan vid denna tid livliga förbindelser med tyska Östersjö-kusten och hade även tyska borgare. Det kan tänkas

att det starka kyrktornet kan ha varit en bidragande orsak till borgens grundande. Den har givetvis tillkommit för att skydda staden men också för att ha den under uppsikt och kontroll. Om borgarna hade ett så starkt försvarsverk som det breda kyrktornet, var det viktigt att konungen och riket ägde ett motsvarande maktmedel, i synnerhet därför att stadens borgare till stor del var tyskar.

III. Kyrkan göres treskeppig och förlänges mot öster. Detta kan ha skett i etapper varom man ingenting vet, kanske ungefär på likartat sätt som beträffande Växjö domkyrka.⁶⁶ Slutresultatet av denna utbyggnad har varit en treskeppig rektangu-

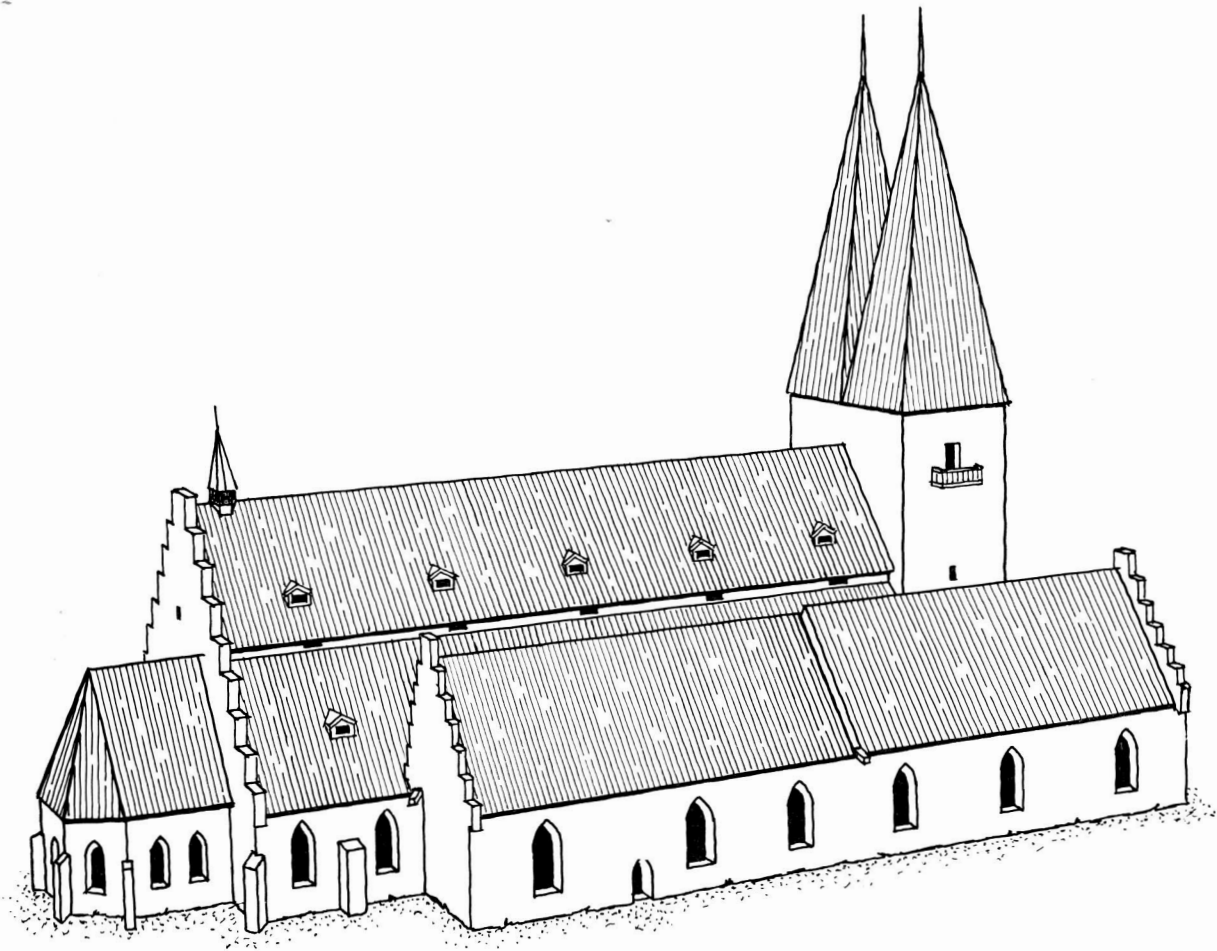

Fig 172b. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende före år 1611, sedd från nordost. Alternativ med tinnar. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the Great Church as it was before 1611, from NE. Alternative with merlons.

lär kyrka som slutat i linje med Z på pl I och II. (D) Jfr fig 170.

En alternativ möjlighet är att kyrkan dessförinnan under någon tid varit treskeppig, slutat i linje med fjärde pelaren från väster och haft ett rakt avslutat kor av mittskeppets bredd (C). Grundmuren Z, pl II, skulle i sådant fall ha varit grund för östväggen i detta kor. Murverket i den ursprungliga enskeppiga kyrkans norra och södra väggar skulle vid utvidningen så mycket som möjligt ha bibehållits och bestämt mittskeppets bredd i den utvidgade kyrkan.

Byggnadstid bör för båda alternativen ha va-

rit 1200-talet och 1300-talet. Den treskeppiga kyrkan med rektangulär plan bör ha varit helt utbyggd före 1300-talets utgång. Johan van Hoynghen instiftade 1376 ett s 193 ff närmare omtalat kapell som under 1600-talet kallades »Lijbeska koret». Van Hoynghen bestämde att koret skulle byggas vid norra väggen och det uppfördes invid den rektangulära kyrkans nordöstra del, P på pl II.

IV (E) .Invid den rektangulära kyrkans norra och södra sidoskepp uppfördes under medeltiden ett tiotal kapell invigda till olika heliga. De två äldsta vilkas donationsår är kända var båda till-

ägnade apostlarna Petrus och Paulus och var båda belägna invid norra sidoskeppet. Det ena, det nyss nämnda »Lijbeska koret», donerades som nämnts 1376, det andra stiftades av Vicke van Vitzen 1393. Några av de övriga kapellen vilkas grundningsår icke är kända kan vara äldre än 1376 och tillkomna redan under 1200-talet, andra kan vara byggda senare. Då de båda 1376 och 1393 donerade kapellen uppfördes på kyrkans norra sida kan det vara därför att södra sidan redan var fullbyggd med kapell. Södra sidan betraktades i allmänhet som förnämligare än den norra.

V. Kyrkan utvidgades mot öster med ett treskeppigt kor, två travéer i längd och med ett tresidigt avslutat kapell av mittskeppets bredd. Det har säkerligen varit helgat åt Vår Fru och varit det som kallades Stora Vårfrukapellet (s 198 f). Vid korets södra sida byggdes samtidigt en ny sakristia, under 1600-talets början även benämnd »Lijberijtz-koren», därför att kyrkans bibliotek förvarades där. Den utvidgade delen av kyrkan har haft strävpelare invid väggarna och runda pelare mellan skeppen samt stjärnvalv uppburna av femtaliga knektar. Arkitekturformerna har varit gotiska, men något underlag för en närmare stilistisk datering finns icke.

Som redan ovan framhållits har det i samband med koret nybyggda kapellet i kyrkans mittaxel varit det som under medeltiden kallades Stora Vårfrukapellet. År 1411 omtalas ett Mariakapell utan epitet och 1444 Lilla Mariakapellet. Vid sistnämnda tid bör kyrkan därför även ha haft ett stort Mariakapell. Det omtalas 1474 och senare som Nya Vårfrukapellet och Stora Vårfrukapellet. Detta kapell och det i samband därmed byggda nya tre-

skeppiga koret bör därför vara byggt någon gång mellan 1411 och 1444. Det är högst sannolikt att det nya koret med tillhörande Mariakapell och sakristia tillkommit med anledning av Erik av Pommerns s 118 ff omtalade stora donation av den 19 mars 1430 till »eth Collegium och en halfuan doom medh tretton kaneka preste» i kyrkan i Kalmar; kyrkan utfick också kapitalet två dagar senare den 21 mars 1430. De många prästerna behövde ett stort kor för sin gemensamma gudstjänst. Det är troligt att korbygget igångsattes redan kort efter det donationen erhållits och var färdigt senast 1444. Den tillbyggda östra delen av kyrkan bör därför dateras till 1430-talet. Fig 153 visar hur koret kan ha varit utformat under medeltiden. I en del av mittskeppet har korstolar varit anordnade, en för varje präst. Prästkoret har varit avskilt från kyrkan i övrigt med ett korskränk. Framför (väster om) detta stod Helga korsaltaret och över detta reste sig triumfkrucifixet. Tornets förhöjning och dess spetsiga dubbelspiror kan antagas ha tillkommit vid ungefär samma tid som det tillbyggda koret, eventuellt något tidigare. Spiror av denna form tillhör nämligen gotisk tid.

VI. Åren 1602–1606 utföras större reparationsarbeten på torn och tak m m. Stora klockan flyttas upp i tornets översta våning 1602. Våningens ljudöppningar utvidgas 1604 och framför dem byggas balkonger med balustrader, huvudsakligen av arkitektoniska skäl. Taken över sidoskeppen och kapellraderna byggas samtidigt om med oförändrad form och konstruktion.

VII. Kyrkan brännes och förstöres under Kalmarkriget 1611.

Medeltida altar- och kapellstiftelser

Högaltaret och S:t Nicolai prebende

I stadens tänkebok omtalas aldrig något högaltare och högkoret endast ett par gånger i förbigående, första gången 1393.¹ Högaltaret omnämnes däremot i ett s 118 ff omtalat av konung Erik av Pommern den 19 mars 1430 utgivet donationsbrev. Kyrkans dedikationshelgon var den helige Nikolaus

av Myra² och ett åt honom helgat altare måste allt ifrån början ha funnits där. Det bör ha varit högaltare. Var det ursprungligen haft sin plats är icke känt, men det måste ha varit i den äldsta, västliga delen av kyrkan. Under senmedeltiden stod högaltaret troligen i korets mittersta västra travé (fig 153).

Den 26 november 1442 upplät »Germund Hæra»

till »Nils Bagga en gardh medh hus ok jordh liggiandis wedher sancte niclauussa gildes gardh nordhan fore».³ Uppgiften visar att ett S:t Nicolai gille fanns i staden.

I ett av hustru Greta, borgmästaren »Rawel Benctsons ephther leffuerska», år 1515 upprättat testamente omnämnes »en tomt paa lärfftz gatune nesth swnnan före st:e Nicolai hem».⁴ Detta »hem» bör ha varit en till antingen S:t Nicolai prebende eller S:t Nicolai gille hörande gård. Till S:t Nicolai prebende testamenterade 1415 borgmästaren »Heneka bæra» »halfva badstufvan vid Vesterport på Smedjegatan, dertill en half gård vid norra stätöna af Kirkiogården, deri presten skall bo, item tredjedelen af hans brunn utanför Norra port nordan landsvägen, [samt] en hurfva af 6 spannländ belägen vid Stenbröna tvärt öfver Hælga Gäst». Den andra hälften av badstugan skänktes till samma prebende av prästen »Clas Warger».⁵

I Kalmar stads räkenskaper finnes ett par förteckningar från åren 1533 och 1535 över den fasta och lösa egendom som då tillhörde kyrkans prebenden och altaren. De äro upprättade av borgmästare och råd och anses ha varit uppgjorda för att ligga till grund för Gustav Vasas konfiskation av kyrklig egendom. Förteckningarnas uppgifter äro vad beträffar silvret återgivna i Olle Källströms arbete om Gustav Vasas silverkonfiskationer.⁶ S:t Nikolai prebende hade 1533 i ränta 13 1/2 mark 2 öre danska, »Clenodier» som var tillstädes: en förgylld kalk med »huitt disk» (=paten av silver), två förgyllda paxtavlor samt »någhett smått sijlfwer» 3 1/2 lödig mark 3 lod.⁷ Prebendets inkomster var då förlånade till Hans Ernest. År 1535 ägde prebendet »en bastue vppa Sanduiks gatu» med hus och jord till som årligen räntade 8 mark danska. »Item en liden [tomt?] opsidh med Hus och Gard till hope» som räntade 4 mark årligen. »Item en litten gård nest opsidh Jens Skinnare med Huss och Jord [som] tilhope Rentter 4 mark danska. Item gille stue nest didrik Klinsmiders gåard vppa skolegatuna.» Vidare en kältäppa som räntade ett öre samt »en gåard tomtt nest opsidh bonde Hemminghs öde».

Till altaret fanns 1535 tre »messe Reder», två altarekläden, två altare täcken och 2 st »gamble selkes örnegod». Av silver fanns en kalk med paten,

2 st paxtavlor samt brytsilver, säkerligen s k ströningar, tillsammans 3 1/2 mark 4 lod.⁸ År 1537 den 23 juli utfärdade Gustav Vasa förläningsbrev för Hans Ernest på »Prebendam Nicolai i Calmarne, vndantagendis söloffuit, som lydde Prebendam till».⁹ Det sista var en förnyelse av den nyss omtalade förläningen.

S:t Petri och S:t Pauli kapell och prebende stiftat av Johan van Hoynghen

Borgaren i Lübeck Johan van Hoynghen köpte 1358 av grevarna Johan och Adolf av Holstein-Stormarn för 240 mark lybska en årlig ränta om 24 mark lybska, därav 12 mark från »villa dauitistorpe» (Dawidsdorf) och 12 mark från »villa oldeniheldestorpe» (Alt-Jellingsdorf) »in terra ymbrie», på ön Femern med återköpsrätt för grevarna.¹⁰ Johan van Hoynghen hade åren 1361–1365 myntet i Kalmar som pant av grevarna Henrik och Claus av Holstein och Stormarn.¹¹ Han hade flyttat över till Kalmar och dött där 1376. Dessförinnan hade han upprättat ett testamente, enligt vilket han anslog räntan av de båda byarna på Femern till ett kapell och en vicaria vid stadskyrkan i Kalmar. Testamentet bekräftades av biskop Nicolaus Hermann i Linköping den 28 januari 1384.¹² Kapellet var invigt till apostlarna Petrus och Paulus. Detta framgår av ett av biskop Nicolaus den 5 mars 1384 »in villa Kalmarnensi» utfärdat brev enligt vilket han beviljade 40 dagars avlat för dem som på vissa högtidsdagar besökte det av »Johannes de Höyngen» vid Kalmar kyrka grundlagda S:t Petri och S:t Pauli kapell.¹³

Donator utsåg själv den förste innehavaren av vicarian. Hans syster Grethe var gift med släktingen Johan van Hoynghen d y. Den 14 augusti 1376 förlånade Johan van Hoynghen d ä med sin systers och hennes mans samtycke till en ung munk, Johan van Mülzen, på livstid den vicaria som han instiftat i Kalmar. I det kapell med vilket vicarian var förenad ville Johan van Hoynghen d ä bli begravd. Både kapellets och vicarians bestånd skulle tryggas med inkomsten från de båda ovan nämnda egendomarna på Femern. I brevet bestämdes vidare, att under Johan van Mülzens omyndighet en del av medlen skulle få användas till att avlöna en tjänstförrättande präst och återstoden skulle an-

vändas till kapellets uppbyggande.¹⁴ Det var sålunda vid denna tid ännu icke färdigt.

De holsteinska grevarnas brev av år 1358 fanns i Kalmar stads förvar. Det anfötröddes sedan av vicarius Johan Godert åt en borgare i Lübeck men beslagtogs av borgmästaren därstädes Gerhard van Attendorn för Johan van Hoynghen d y:s skulder.¹⁵ Då räntorna icke utbetalades, beklagade sig vicarians innehavare herr Benedictus Henekini hos rådet i Kalmar. Med anledning härav anhöll dess borgmästare och råd den 24 mars 1392 hos borgmästare och råd i Lübeck, att de skulle hjälpa herr Benedictus Henekini att utfå de brev och de räntor på vilka han som innehavare av S:t Petri och S:t Pauli kapell och vicaria i Kalmar hade rättmätiga anspråk. En namnförväxling hade skett. Kapellet och vicarian hade upprättats av den i Kalmar avlidne lübeckerborgaren gamle Johan van Hoynghen och icke av den likaledes i Kalmar avlidne kalmarborgaren med samma namn, vilken efterlämnat skuld i Lübeck.¹⁶ Framställningen understöddes genom ett brev från drottning Margareta, daterat »Castro nostro Kalmarnie» den 18 februari 1392 och ställt till biskop och domkapitel i Linköping samt till borgmästare och råd i Lübeck. Drottningen betygade att borgmästare och råd i Kalmar inför henne med ed bekräftat, att den omtalade vicarian vid vilken herr Benedictus var präst var upprättad av gamle Johan van Hoynghen och icke av den i Lübeck skuldsatte borgaren med samma namn.¹⁷ Resultatet blev att skuldbrevet återlämnades till rådmannen i Kalmar Bruno Sture och Benedictus Henekini enligt anteckning i Lübecks Niederstadtbuch den 29 september 1396.¹⁸ År 1402 övertog staden Lübeck grevarnas skuldebrev mot att Kalmar stad fick en revers på 1 200 mark lybska löpande med 5 % ränta. Som hypotek lämnades in-teckning i staden Lübecks kvarnar.¹⁹ Räntan betalades årligen av Lübecks stad, utom då ofred rådde mellan Sverige och Lübeck. Då innehölls räntan men utbetalades i efterskott sedan fred slutits.

Patronatsrätten till vicarian tillhörde enligt ett brev från Kalmar stad till Lübeck den 26 maj 1390 en frälseman från Kalmartrakten som hette Kyle Glotzow.²⁰ Han omtalas i stadens tänkebok 1404 och 1406 och hans änka Margareta 1407.

Han förde i sitt vapensigill två korslagda horn vilket var ätten Kyles vapen. Hans hustru Margareta anses ha varit dotter till Johan van Hoynghen d y och viss släktförbindelse synes ha funnits mellan släkterna van Hoynghen och Kyle men är icke närmare utredd. Kyle Glotzow skänkte den 26 juli 1404 en åker i Kalmar till prästbordet för sin och sin hustrus och sina barns samt »Johannis van Höghens» och dennes hustrus själar.²¹

I 1600-talets räkenskaper har den »Lybeska räntan» en särskild inkomstrubrik och utgör en av kyrkans säkra tillgångar. Den är alltid bokförd till 6 daler, och den var den enda av kyrkans många donationer som räddats undan 1527 års reduktionsbeslut. Kapitalet inestod hos rådet i Lübeck och var därför oåtkomligt för Gustav Vasa. Kapellets i Sverige befintliga ganska obetydliga egendom anslog konungen 1535 till underhåll för kyrkoherden Jöns Petri (s 201). Det till Lübeck utlånade kapitalet uppsades till betalning 1634. Den 27 augusti detta år diskuterades i Rådet i Kalmar den Lübeckska räntans infordrande. »Samma dag blef af samtliche Rådet för gott och rådsamt funnet att Capitalet och Räntan som plägar årligen ifrån Lybeck till Staden och Kyrkian i Calmar upbäras må nu medh allo upfordras och ahnwändaes till Calmare kyrkiones uppbyggande. Och ther till bleff Borgmäst: Hans Wergloes fullmächtig giordh att samme Capital med dess åtherstående Ränta Jnfordra och redho före giöre».²² Avsikten var att man skulle använda summan till att återuppföra de raserade delarna av kyrkans torn. Arbetet påbörjades men måste på kunglig befallning avbrytas av försvarshänsyn (s 257).

Kyrkan hade under 1600-talet ett kapell som kallades »Lybeska Choret». Att detta kor var det till vilket »Lybeska räntan» utgick är ofrånkomligt efter vad som anförts i det föregående. Kapellets läge kan säkert fastställas. Det finns nämligen många uppgifter i räkenskaperna som omtalar »Norre kyrkiedören i Lybeska Choren» och norra kyrkodörrens läge konstaterades vid grävningsundersökningen av kyrkans grundrester. Dörren och kapellet var belägna i östra delen av kapellraden på kyrkans norra sida²³ (pl I och II).

I 1627 års räkenskap finns en uppgift att kyrkan uppburit 3 daler 24 öre »af Nils Ohlsson Knut

Snickares för en liten Stol öfwer Myntmästare-grafuen». Det är troligt att denna grav var belägen i »Lybeska koret» och var den i vilken Johan van Hoynghen d ä hade begravts såsom han förordnat. Så länge kyrkan uppbar »Lybeska räntan» respekterades Myntmästargraven; i annat fall kunde rådet i Lübeck tänkas vägra att betala, därför att donators rätt blivit kränkt. Sedan den utlånade summan 1634 återbetalats, förelåg icke längre denna risk. År 1661 omtalas en begravning i »Kyrkienes graff i Lybeska choren». Det är troligt att den var identisk med Myntmästargraven som kyrkan nu ansett sig berättigad att ekonomiskt utnyttja för nytt ändamål.

S:t Petri och S:t Pauli kapell och prebende (Vicke von Vitzen d y:s stiftelse) samt Helga Tre Konungars kapell och prebende (Trium Regum)

Den 18 maj 1393 instiftade riddaren Vicke von Vitzen d y med sin andlige faders, biskop Knut i Linköping, »orloffue oc godwilia» ett nytt prebende »med eno nyo Capelle jnnan Calmarna kyrkio widh Norre wæggen».²⁴ Donationen gjordes vår herre Jesus Kristus till heder och ära, till honom och hans helga moder vår »miskunnelige frw Jomfrw Sancta Maria» och allt himmelrikets herrskap och enkannerligen till sankte Peder och sankte Pål, de heliga apostlarna för Vicke van Vitzens och hans föräldrars och anhörigas själar och för alla kristna själar »til hugnad oc synda böther». Till gudstjänsten i kapellet och till prästens »födho oc wphælde» skänkte Vicke von Vitzen två gårdar i Hossmo socken, en »brytia gard»²⁵ och en »landbogard» och så mycket han ägde i Dunö i samma socken; vidare sex gårdar i Norra Hagby och en gård i Södra Hagby, allt i Södra Möre härad, samt fyra gårdar i »wardhagræna Ther som Möre ok wæringd koma saman» (Gränö i Madesjö socken). Likaså donerade han allt han ägde i Harby och en »brytia gard» i Tomtaby. Tillsammans gav gårdarna 50 mark svenska penningar i årlig avkastning. De hade alla tillfallit Vicke von Vitzen efter hans avlidna hustru Katarina, dotter till Magnus Porse. Hon var gift med Vicke von Vitzen redan 1375.²⁶ Till patroner för kapellet och prebendet utvalde han »the helga aposla Sancte pæder oc Sancte pawal» efter hans

nyssnämnde andlige faders och kära herres och biskops råd och vilja. Med biskopsämbetets i Linköping samtycke och tillstyrkande upprättades sålunda med kort mellanrum två prebenden och kapell till apostlarna Petrus och Paulus vid norra sidan av Kalmar kyrka. Donationsbrevet ger mycket utförliga bestämmelser, av vilka endast de viktigaste här refereras.

Kapellets präst skulle läsa mässa och bedja för Vicke von Vitzens och hans hustru Katarinas själar, för hans broder Arnolds och dennes hustru »ælinas» själ och för samtligas föräldrars själar. Han skulle läsa fem mässor i veckan för alla de nämndas själar; om söndagarna till den heliga trefaldighet, om måndagarna »fore wara siæl oc alla crisna siæla», om tisdagarna till de heliga apostlarna Petrus och Paulus, om fredagarna till Helga Korset och om lördagarna till Vår Fru. Av det som vid mässorna offrades skulle kyrkoherren hava hälften och kapellets präst den andra hälften. Framdeles skulle ingen annan än donator och hans arvingar efter honom, ha rätt att förläna prebendet. Men om så skulle ske »ath gudh wil mik oc mina slækt swa ganslika til sik taka aff tesse werlde ath iak enga arffua epter mik haffdee j Swerike», då skall ingen annan än borgmästarna och rådmännen i Kalmar ha makt att förläna prebendet. Till dess innehavare skall de då ha rätt att taga en »dande prest» vilken de vilja som därtill duger. Till bostad åt kapellets präst skänker donator sin »litla gard wider kyrkiogardhin», att han må bygga den som han själv vill hava den, sig till »gagn oc hedher oc tak bade aff gudhi oc godho folke». Item »skal klærkin ganga til koor om sönnedagha ok Andra hælga dagha med siith röklin»²⁷ som kyrkionna rætter ok Biscops bud til sipher». Detta betyder att han, utom att läsa de tidigare nämnda mässorna, på sön- och helgdagar, tillsammans med kyrkans övriga präster skulle deltaga i deras gemensamma gudstjänst i kyrkans kor. Donationsbrevet beseglades av biskop Knut i Linköping, av rådet i Kalmar, av Tideman, kyrkoherre i samma stad, samt av donator och av hans båda systersöner »Hanus oc Claws van demm berghe».

Gustav Vasa utfärdade den 13 augusti 1534 ett förläningsbrev för »Knut Schriffuare på Calmarne på Prebendam trium Regum och Anima-

rum [Själakapellet s 201] liggendis i Calmarne, med alt thet ther under ligger». ²⁸ Den 30 juli 1546 utfärdades ett nytt förläningsbrev för »thenne oss ælskeliige tro mann och vndersätte Joen scriffweren tiill Barcestorp» för vad han »oss och wortt ricke Swerige troligen beuist och giortt haffuer ... wi haffue vntt och forlentt ... honum (oss tiill en behagelig tiidt) prebendam trium regum ligendes vdj wor Stadt Calmarna: metth all then rentta och rettughett, som ther tiill liger: och aff alder tiilligat haffuer». ²⁹

År 1562 yrkade Joen skrivares svåger Hans Kyle till Erstavik, tydligen på sin svågers och egna vägnar, hos Erik XIV:s Höga nämnd att han skulle återfå ett flertal gårdar i Uppland samt de egendomar som tillhört prebendet »Trium regum» vid kyrkan i Kalmar. Vid nämndens sammanträde den 6 oktober 1562 gav herr Hans Kyle bl a tillkänna »wm ena prebendhe såsom enn benempdh her Fijke v: Vitzen, huilkenn hadhe hans faders fadher syster [,] hadhe stichtedt j Calmer, ok kalles samme prebende Trium Regum, huilkedt schall ware skedtt anno etc 1458. Ladhe och ett salige Kong:e M:ttz breff i rättthe[n], lydhandhes att Hans M:tt hans föeldre samma prebendhe effter latidh haffuer att wederkennas jfrå kyrkienn, och schall these effterskriffne gårdher haffue lydt vnder samme prebende, först ehnn gårdh j Calmer ther then presth haffuer bodt vthj, som tijdhgärderne skulle uppeholle, Sedan j Hageby sochenn vdi Södre Möre j een by som kalles Norre Hageby, fem gårdher ränthe huardere, maltt två spenn, smör ett halfft pund, wedh sex lass, hester fyre, j Liungby sokenn enn gårdh j Tompteby, två gårdher j Hosamo och een gårdh j Alwessiö, ränthe och hwar dere lijke mygett såsom the andre för:ne godz». Nämndens beslut blev att »wij epther thenn bewijss som nw förhondhenn wore iche kundhe säya honnom jfrå, vthann att hann them annamme och sedhann obehindredt niuthe, bruke och beholle må ...» ³⁰

Jämför man den s 195 återgivna förteckningen över de 16 gårdar och en prästgård i Kalmar, som Vicke von Vitzen d y den 18 maj 1393 donerade till det av honom då stiftade S:t Petri och S:t Pauli kapell och prebende, med dem som den 6 oktober 1562 tilldömdes Hans Kyle och som skulle

ha varit donerade av samme Vicke von Vitzen omkring år 1458 till prebendet Trium Regum, finner man att 9 av gårdarna och prästgården i Kalmar förekommer i båda. Det är därför tydligt, dels att prebendet måste ha ändrat namn och kapellens altare fått andra dedikationshelgon, dels att det uppgivna donationsåret 1458 måste vara felaktigt. ³¹

På 1620-talet fanns vid Storkyrkan i Kalmar ett kapell som kallades Barkestorpakoret (s 249). Borgmästaren i Kalmar, Henneke Bæra, som innehade detta ämbete 1409 till 1415, skänkte enligt ett odaterat brev en gård i Barkestorp i Dörby socken till S:t Peders och S:t Påvels prebende i Kalmar efter vad i det följande anföres säkerligen till Vicke von Vitzens stiftelse. ³² Den 23 augusti 1496 bytte Påvel Kyle till sig denna gård från S:t Petri och S:t Pauli prebende mot en gård i Älverslösa i Kläckeberga socken. ³³ Påvel Kyle var 1491 bosatt på Barkestorp och gifte sig där samma år med Magdalena Björnsdotter i hennes andra gifte. Hon var dotter till Björn Jönsson (två pukehorn) i Ulvsunda och Catharina Ragvaldsdotter. ³⁴ Två korslagda pukehorn var, som redan nämnts, ätten Kyles vapen. Påvel Kyle hade första gången gift sig den 12 oktober 1472 på Kalmar slott med Sigrid Eriksdotter. Hon var död 1489 då Påvel Kyle å sina söners vägnar skiftade arv med Bengt och Nils Ryning. ³⁵ Påvel Kyle köpte 1498 ytterligare fyra gårdar i Barkestorp av sin svåger Nils Ryning. ³⁶ Hans Kyle till Erstavik som 1562 tilldömdes de gårdar som tillhört Trium Regum var sonson till Påvel Kyle och svåger till Joen Skrivare till Barkestorp. ³⁷ Det anförda gör det troligt att Barkestorpakoret donerats till kyrkan av någon medlem av de nämnda släkterna Kyle eller Skrivare som ägt Barkestorp. Då Hans Kyle och Joen Skrivare gjorde anspråk på de egendomar som tillhört Trium Regum, är det sannolikt att detta prebende varit knutet till Barkestorpakoret och att detta varit Heliga tre Konungars kapell.

Att ett altare bytte dedikationshelgon måste ha varit ovanligt, men i detta fall fanns särskilda förhållanden som kunde göra ett sådant byte motiverat. Storkyrkan i Kalmar hade två kapell helgade åt apostlarna Petrus och Paulus och vardera hade sitt prebende. Båda kapellen låg på kyrkans norra

sida och kanske bredvid varandra. Om man för- enade dessa båda kapell och gav dem ett gemen- samt altare, blev det ena prebendet ledigt och kunde anslutas till en ny altarstiftelse ägnad He- liga Tre Konungar. Att man verkligen förfarit på detta sätt bestyrks av att det på 1540-talet fanns endast ett S:t Peters och Påvels prebende men sam- tidigt ett prebende »Trium Regum». Det förra ägde 1546 endast en gård, det senare 8 hemman i Möre.³⁸ Det förra prebendet måste ha varit det som stiftats av Johan van Hoynghen, ty det hade största delen av sin egendom i Tyskland. Under medeltiden kunde prebendets förändring knappast ha skett på annat sätt än med medgivande av dem som var Vicke von Vitzens rättsinnehavare. Enligt uppgift av Per Månsson Utter skall det ha funnits ett intyg av år 1425, beseglat av biskop Knut av Linköping och hans broder herr Nils Bosson (Natt och Dag), enligt vilket »Ficke v. Wizen Ridder bekänner att Hans Kyle, Claes Kyle och theres bröder woro hans rätte arfuinger».³⁹ Dessa bröder Kyle »Hannes Kyla Prester och Konung Erichs Kappellan», »Clawes Kyla then eldre, Albricht Kyla, Pawel Kyla och Clawes Kyla then yngre sambroder» samt »Peter Wlff på thera syster weg- nar som är min Hustru och oppa wara barna wegna» donerade den 27 december 1422 »til wart Kappelle thet ware foreldra byght hawa i Kalmerna Kirkio, gudh thera sial nadhe, wan aker widh Kalmerna ligger widh Tighil husith» (= tegelbruket) och som hade 7 spannländs areal, samt »then akren widh helghe gest (= hospitalet) widh Kritenstens hwirivo» (= horva, liten åker) om 4 1/2 spannländ, det nyss- nämnda kapellet och dess klerker till evärdelig ägo; därjämte det kålgårdsrummet »nordhan stadhen ther brunnen är».⁴⁰ Vicke von Vizen d y omtalas sista gången 1414 och det bör vara till hans stiftelse S:t Petri och S:t Pauli kapell och prebende som hans barn gjorde sin donation. Då prebendet överflyttades till Trium Regum, torde detta ha skett med både Johan van Hoyngens och Vicke von Vitzens efterkommandes samtycke. Som Liedgren visat har arvsförbindelse under 1400- talet funnits mellan Johan van Hoynghen d y och medlemmar av ätten Kyle. Då Påvel Kyle som nämnts 1496 bytte till sig en gård i Barkestorp från S:t Peder och S:t Påvels prebende, är det möjligt

att prebendet ändrat karaktär först efter denna tid.

Den rättsgrund som Hans Kyle åberopade, då han 1562 yrkade på att av hans förfäder till Trium Regum donerade egendomar skulle återgå, måste ha varit det vid Västerås riksdag 1527 fattade be- slutet att adeln skulle återfå de gods som donerats, sålts eller förpantats till kyrkor och kloster efter Karl Knutssons räfst 1453. Hans Kyles uppgift att de gods han önskade återfå var donerade av Vicke von Vitzen 1458 är med säkerhet felaktig vad år- talet beträffar, ty donationsbrevet i Tänkeboken uppger som nämnts året 1393 och Vicke von Vitzen dog omkring 1415. Årtalet 1458 har kanske uppgivits i god tro eller kanske därför att det låg långt tillbaka i tiden men dock efter Karl Knuts- sons räfst 1453.

Den heliga Trefaldighetens och Sancta Maria Magdalenas kapell och prebende

Den danske riddaren och riksrådet Abraham Bro- dersson (tjurhuvud) instiftade den 25 januari 1407 detta kapell. I donationsbrevet⁴¹ säges att detta skett för att gudstjänsten skulle kunna utökas. Han har därför »styctat eena prebendha i Kalmarna i Linköpings biskopzdömö, i saa måtto at iack ther haffuer latith byggia och aff nyo sticktath et capell medt altare ther wti nordhen wid[er] för Kalmarna kyrke». Detta har skett med biskop Knuts i Linköping och herr Nils', dekan i samma stad, ja och samtycke. Kapellet skall »i Gudz namn tiiluiighes the helge treffolloghet oc sancta Maria Magdalena». Till gudstjänsten och kapell- prästens uppehälle skänkte Abraham Brodersson med sina vänners råd och samtycke följande gårdar i Kalmar stad: »en gård hoos Norre port, som iack köpte aff Cristina Kamella, item en gård, som ligger emot Albrichth Skriffuares⁴² apelgårdh, huil- keth Henningh⁴³ bär mich witne, item en gårdh bak Hans Königs⁴⁴ gårdh, som iack köpte aff Henningh Wethamans, item en gard ther genstan nordhen hoos, som iack köpte aff ena enkiö, som raadhen i Kalmarna wel witherliget är, item ena strandeboodh, som ligger hoos brygen hoos the närre sidhena, huilken iack köpte aff Metta Vrlex, item alla denna dela, som iack köpte y sidhan wedh råstugen aff en, som hether Niilse». Utanför

staden skänkte Abraham Brodersson »Nörakyr i Harby en gård y Haars törp i Kleckebergia sokn, item en gård i the samme sokn in på Harsöö, item en gård i Lynby sokn y en gårdt i Haarby, en gård i samma byn, som Blåman boor wti, item en gård y Köst i Möra torpa (Mörtorp) sokn, y Waxtörpa (Våxtorp) sokn i Ärgölösa iij (3) gårda, item i Kyrke Deröby en gård» med allt vad till dessa egendomar hörde. Donator och efter honom hans arvingar skulle hava jus patronatus i stiftelsen med rätt att tillsätta klerk efter klerk så länge världen står.

Skulle emellertid — vilket Gud förbjude — så ske att alla arvingar äro döda, då skall »konings domare» och rådet i Kalmar ha rätt att förläna. Den klerk som förlänas med tjänsten skall all den ovan angivna egendomen »i sine were haffue epter syna nytta», dvs han skall själv ha hand om egendomen och bruka dess avkastning till sin nytta. Som motprestation skall han var dag »ewerdeligha» hålla eller låta hålla en messa i kapellet; på söndagarna till den Heliga Trefaldighet, om måndagarna för alla själar, om tisdagarna till »sancte Pedher oc sancte Pål», om onsdagarna till den Helige Ande, om torsdagarna till sancta Maria Magdalena, om fredagarna till Helga Korset och om lördagarna till Vår Fru. Dessa mässor skola evärdeligen hållas och i dem »skal iack oc mina wener baadhe leffuande oc dödha haffuas i åminelse». För att alla dessa stycken och artiklar skola bliva evärdeligen stadfästa, har »jach Abram ridare» hängt mitt insegel under brevet och beder jag vördig fader biskop Knut och herr Nils dekan i Linköping att till vittnesbörd hänga sina insegel med mitt under detsamma.

Abraham Brodersson hörde till drottning Margaretas mest betrodda män och användes av henne i såväl fredliga som krigiska värv. Han deltog bl a i unionsmötena och var dansk befälhavare vid belägringen av Stockholm 1393–94. Han var mycket rik och ägde vid sin död mera än två hundra gårdar och därtill en mycket stor summa i reda penningar. Sommaren 1410 följde han konung Erik av Pommern på dennes krigståg till ön Als men blev härunder ställd inför rätta, dömd till döden och halshuggen. Den verkliga anledningen var enligt Sven Tunberg att konungen begagnade tillfället

att bli av med en inflytelserik och besvärlig storman. Hans gods blev indragna till kronan.

I donationsbrevet står att han har låtit bygga kapellet. De donerade gårdarna tillhörde kyrkan och berördes icke av indragningen, ty prebendet ägde 1535 flera av de 1407 donerade gårdarna bl a »Harsiöö» i Kläckeberga socken och »Harby» i Ljungby socken samt i staden åtta gårdar och ett par kålgårdar utanför muren. Vid samma tid ägde prebendet även två »messe reden», ett »altar Klede» och två »örne gott». ⁴⁵ Enligt Arvid Västgötes jordabok 1542 ägde S:t Magdalenas prebende även detta år 10 gårdar i Kalmar stad och 5 landbönder i Möre. ⁴⁶ Heliga Trefaldighets altare ägde 1533 en kalk som vägde 1 lödig mark 4 1/2 lod. ⁴⁷ Kapellet låg på norra sidan om kyrkan men någon närmare uppgift om läget är icke känd.

Vårfrukapellen

Omkring den 11 november 1411 upplät skraddaren Petrus Rughe till Petrus Campanarius en tomt, belägen i närheten av kyrkogården mellan Karolus Rikes gård och »fundum curie capelle beate marie virginis». ⁴⁸ Någon uppgift om när kapellet grundats är icke känd, ej heller om dess läge i eller invid kyrkan. Antagligen var det gammalt.

Den 7 september 1444 på »warfru affton natiuitatis» var förre bonden Anders Korff på rådhuset inför sittande rådet och gav sin del i sin gård till kyrkor och kloster för sin själ, därav 50 mark »til warfru cappale thet litla». Någon tid därefter, då Anders Korff var död, gick hans hustru upp på rådhuset och gav sin hälft i gården till kyrkor och kloster och kapell »j alle mattho som henna bonde haffde giffwit sin deel», dock på villkor att hon fick bruka gården så länge hon levde. ⁴⁹ Då det 1444 fanns ett litet Vårfrukapell bör det även ha funnits ett stort och det bör ha tillkommit någon gång mellan 1411 och 1444.

Henrik Witte, borgare i Kalmar, som 1471 var borgmästare, gav 1474 med sin hustru Margittas och sina släktingars vilja och samtycke »en gard vnder varfrwe Nyia Capelle i Calmarna kyrki» till evärdelig ägo med hus och jord och alla tillhörigheter »prestenom til bestand oc vphælle som Capellet hauer». Gården var belägen »vpa hyseke gathonne» (vid Husgatan). Klerken som »Capellet

hauer eller fanger» skall förplikta sig att bedja för Hendrik Wittes själ och hans föräldrars själar i alla de mässor »som the sighthia wid fornempde varfrw altare». Enkannerligen skall presten »som varfrw Capelle hauer» förplikta sig att säga en mässa var måndag »för alla kristna själar» Swa lenge Capellet staar prest epter prest wid gudz hempd ok jomfrw maria vrede huilket som stadfest och screuet er bade i messoboken oc stadzens tenkebok». ⁵⁰ Då i detta brev talas om Vår Frus nya kapell, måste detta betyda antingen att ett helt nytt kapell uppförts eller att det tidigare omtalade Lilla Vårfrukapellet blivit om- eller nybyggt. Det förra alternativet förefaller mest sannolikt, ty 1533 omtalas »Stora Vårfru-altaret», ⁵¹ vilket talar för att det då även har funnits ett mindre Vårfrualtare, i så fall i »warfrw cappale thet litla». Det nya och större Vårfrukapellet var säkerligen det tresidigt avslutade kapell av mittskeppets bredd som någon gång mellan 1411 och 1444 uppfördes tillsammans med kyrkans nya treskeppiga kor. Fig 153 visar ett förslag till rekonstruktion av 1400-talskoret och det till detsamma hörande Stora Mariakapellet. Det var vanligt att Mariakapellet lades på denna plats. Så har exempelvis varit fallet i Uppsala domkyrka vars Mariakapell var det som senare gjordes till gravkor för Gustav Vasa.

Stora Vårfru-altaret ägde 1533 en krona av silver som vägde 5 lödiga mark 2 lod. År 1535 hade »Altare Beatæ Virginis» en krona som vägde 5 lödiga mark 3 1/2 lod. Med den obetydliga viktskillnaden är det antagligen fråga om samma krona och följaktligen även om samma altare i båda fallen. Dessutom fanns 1541 »ett Vårfru-beläte av silver» utan angiven placering i kyrkan och utan angiven vikt. Man kan förutsätta att det tillhört ett Maria-altare, antagligen det lilla Vårfrualtare. ⁵²

Nya Vårfrugillet omtalas 1498. Det måste därför ha haft en äldre föregångare. Detta äldre gilles sigillstamp från 1300-talet är bevarad ^{53a} (fig 178a). Den 27 augusti 1492 mottog Willam Witte 50 mark gutniska »pa jomfrw marias vegna». ⁵⁴ Det ungefärliga läget av Jungfru Marias tomt och gård är angivet i samband med ett köp den 25 april 1523. Då var Vaste Monsson inför rätten och upplät till Larens Pedhersson sin tomt »som lyggyandess är synnan opsidhess wedh kalmarne kyrkyo

gardh ... hwylykyn tompth som strekker sygh ffran kyrkyo gardhen och södher in tyl sancte spiritus tompth och jomffrw maria tompth xlij (41½) alin vesther ffran sancte larense (Lars') tompth östher j gathone xxxij (32) alne vesther ffran hanss gulsmedh tompth och östher j alle gathone xlviij (46½) alin». ⁵⁵ Tre av de kyrkliga stiftelsernas tomter och gårdar låg sålunda söder om kyrkogården. Samma dag den 25 april 1523 sålde borgmästare och råd för 40 mark örtugar »eth lythet heman» som tillhörde »jomffrw marie» och var beläget mellan Dyrich Lyesks stenhus och Vaste Göss gård. ⁵⁶ Av uppgifterna angående granntomterna finner man att detta lilla »heman» icke kan vara detsamma som den nyss omtalade Jungfru Marie tomt.

S:t Kristoffers altare och prebende

S:t Kristoffers altare och prebende omtalas i Tänkeboken första gången i ett testamente daterat den 16 mars 1422. Då nämns även S:t Kristoffers brödraskap samt dess hus med källare. »Herra hannes van der borgh præst» gör i testamentet utförliga föreskrifter om 60 mark svenska penningar, hur de skall användas och fördelas under olika förutsättningar. Under alla förhållanden skall dock 50 »mark swenska denariorum koma the fikkeryonne (= vicaria) til nytto, hwilka herra hannes fornempde stadh gat haffwer j sancti cristofori brödherschap. til altara klædhe oc mæssobook oc annadh fikkeryne widherthorff». ⁵⁷ Brödraskapets hus Kristoffers gillesstuga, kallat Panneryng eller endast Christoffer, var, jämte rådhuset, stadens förnämsta profana byggnad. Den omtalas i Tänkeboken första gången 1402 ⁵⁸ och därefter vid en mängd tillfällen. Huset har antagligen varit beläget i stadens sydöstra del i närheten av stranden någonstades i nuvarande stadsparken väster om Stadsparksrestaurangen. ⁵⁹ Gillet hade emellertid 1535 två hus »gamble Christoffers gillestue med en källare vnder» och en »litten keller vnder store Christoffer». ⁶⁰

Den 9 juni 1477 kom hederlig man herr Laurens Nicolai, »prester som Sancti cristoffers prebendam haffuer» på rådstugan för fogden och sittande rådet. Då vart han överens med borgmästarna och rådet att han så länge han lever skall behålla den årliga ränta »Som aff gaar litla Cristoffer». Men när han »aff gaar» skall hans hus som han nu bor

i [och som han tydligen ägde men som stod på gillet mark] »fölgia jordenne wnder sancti cristoffers altare och prebende til ewerdeligha egho». ⁶¹ »Litla Cristoffer» bör ha varit den ovan omtalade »gamble Christoffers gillestue». År 1491 den 21 februari omtalas »hustrw cristin som [ovannämnde] her laffrensens forsigia (=hushållerska) var som hade sancte cristoffers prebenda her i bykirkien och ther fran do». ⁶² S:t Kristoffers prebende ägde 1533 en kalk med disk, två skedar, en paxtavla och 36 st s k ströningar av silver, ⁶³ de sistnämnda troligen till största delen prydnader som tagits från mässkläder och helgonbilder. År 1535 ägde det »en Calch och disk» av förgyllt silver samt »berett» silver tillsammans vägende 5 lödiga mark 4 lod; vidare 4 »gamble Messe reder», 2 »gamble altar Kleder» och 2 »Koppar liuse staker». S:t Kristoffers prebende ägde 1535 även »en bastue beleggend nordan wppa (=invid) Kirkegarden» som årligen räntade 12 mark danska, »Item en litten prestegaard ther nest opsid med for:ne bastue». Den räntade 3 mark danska »när presten icke besitter samme garden». Dessutom hade prebendet ännu vid denna tid »Rentte pennige» dvs utstående fordringar i ett flertal gårdar i staden. ⁶⁴

Den 29 september 1559 utfärdade Gustav Vasa donationsbrev för Kalmar stad »på h. Christophers huus» som indragits till kronan i enlighet med Västerås riksdags beslut. ⁶⁵

S:t Barbaras altare och prebende

Den i det föregående i samband med S:t Kristoffers altare omtalade Johannes van der Borgh »prester ok vicarius sancte christoffers brødher-scaps ij kalmarn» upprättade 1426 sitt testamente vilket den 18 maj intogs i stadens tänkebok. ⁶⁶ För att göra något till Guds lov och ära, »hanom och hans helga modher iomfru marie ok allo hymmerikis herscap ok enkannerlika sancto cristoffore» har han med sin andlige fader biskop Knuts i Linköping »godhwilia» beslutat att med sin avlidne morbroder, prästen Hans Cristiernsons hjälp »stadhga ena prebendam aff nyo ij kalmarn kirkio widher sancta barbare altare». Altaret fanns sålunda redan före denna tid i kyrkan, men var det stått är inte känt. Donationen gjordes till förmån för donators och hans morbrors själ, för bådas för-

äldrars själar och för alla bröders och systrars själar som var eller varit i Sancte Kristoffers brödraskap, samt för alla kristna själar.

Till gudstjänstens uppehållande och till prästens underhåll gav herr Johannes 200 »mark lubicenses» som inestod i Hans Northmæyers hus »wp der ghroue» i Wismar och som årligen räntade 12 lybska mark. Om kapitalet skulle uppsägas till betalning skulle det åter utlånas mot ränta efter råd och samtycke av borgmästare och råd i Kalmar och åldermannen i S:t Kristoffers brödraskap, så att gudstjänsten icke behövde nedläggas. Kapitalet utökades av herr Johannes med »allan min aker som liggjande ær widh systra kloster medh hus ok iordh æptir min dødh».

Donator förbehåller sig rätt att utse innehavare av prebendet så länge han lever: därefter skulle denne utses av borgmästare och råd i Kalmar med råd och samtycke av åldermannen och bisittarna i S:t Kristoffers brödraskap, vilka efter överenskommelse med donator förbundit sig att årligen betala 3 mark lybska till prästens uppehälle.

Prästen skall läsa mässor: om söndagarna till Den Heliga Trefaldighet, om måndagarna »for wara siæla ok wara foreldra siæla Brødha ok systra siæla ij sama sancti cristoffers brødher-scaps ok aldra cristna siæla»; om onsdagarna skall han hålla en mässa till alla heliga änglar »ok hawa aminnelse aff sancte cristoffore», om fredagarna skall det ske till Helga Korset och om lördagarna till Vår Fru.

Donator uttalar önskemålet att om någon i hans släkt skulle åstunda att få prebendet och han vore »thær till fallen», då skulle han ha företräde därtill. Det skulle åligga prebendets innehavare att en gång om året i fastan sjunga en själamässa för donators och hans morbroders och deras föräldrars själar, för bröders och systrars i S:t Kristoffers brödraskap själar och för alla kristna själar. Det skulle ske med brödraskapets ljus och med baldakin. Och samma dag skulle alla fattiga få ett bad och sedan var och en ett bröd och ett stop öl och ett sovel på prebendets bekostnad. Alla dessa bestämmelser åläggs prästen att iakttaga och hålla »widher wars herra ræthwisa doom [...] till æwinnelikin tyma». Prästen Hanns Betelsson (Bertoldsson) gav 1445 sin ärvda gård i staden till S:ta Barbaras altare. Gården låg vid Öningagatan. ⁶⁷

Den 20 oktober 1535 anslog Gustav Vasa S:ta Barbaras och S:t Petri och S:t Pauli (Johan van Hoyngkens) prebenden »mett alt ther vndj ligger tesligis ij (2) lyckier, Then ene vndj S: Laurentij, Then andre vndj Petrj et Pauli och the garder onder kirkian liggia» till underhåll för kyrkoherden i Kalmar Jöns Petri.⁶⁸

S:t Erasmus kapell och prebende

Den 26 juli 1428 var beskedlig man Lydecha Kovælt på rådhuset och upplät till herr Johan Dyna, »sancte erasmus capelle prest», en gård med hus och jord »liggiandis vidher foghlangin j wranne næst østan fore wihælms gardhe».⁶⁹ Den 21 april 1438 var »vppa radhuset herra johan dyna pres- ter ok vplæt sinom swagher peter karow en gard liggiandis j wranne nest [Hans] falkenbergx gardh medh hws ok jordh ok kalgardh alloedhis som herra johan haffde honom köpt».⁷⁰ I 1533 års förteckning över prebendernas egendom uppges att Erasmi prebende var »Berge screddare förlentt».⁷¹ Den 15 februari 1536 »fiick Birge Skreddere i Kalmarne eth pergamentz breff vtaff wor nådigiste herre på Sancti Erasmi Capell vdij for:ne Kalmarne, ther han hade fulle bewiszningh vtaff slotz fogten och Borgmestere och rådth ath hans hustrues framledhne forelder haffue Sticktett och ordineret same Capell».⁷²

S:t Andreas altare

Den 12 juli 1428 var borgaren »hinric voghel» på rådhuset »ok gaff vnder sancte andrissa altare eth bodharwm liggiandis næst nordhan fore blodhakkonna hwsom inna fore færío bronne» och därtill 28 mark som var inestående i det hus som var uppfört på bodarummet.⁷³

Klaus Könings kapell

Den 14 augusti 1430 upplät borgmästarna och rådet till »herra clausse kōning (Nikolaus Kenicius) canik j lyncøpung en gardh liggiandis østan fore kirkiogardzs jærnomen⁷⁴ nordhan kyrkiogardhen næst kirkiogardhenom væstan fore thøm gardhenom som ligger vnder hans cappell, holkin gardh han hafwer köpt aff stadhenom ok wæl betalath».⁷⁵ Det kan icke med säkerhet avgöras om kapellet var donerat av Kōning eller om han endast var

förrättande präst där. I ingendera fallet kan avgöras till vem kapellet var helgat. Det kan ha varit något av de i det föregående eller följande behandlade kapellen. Klaus Kōning var kyrkoherre i Kalmar till 1441 då han den 21 januari enhälligt blev vald till biskop i Linköping. Han dog 1458.⁷⁶

Själakapellet

Den 12 september 1474 var borgaren i Kalmar Anders Olson på rådhuset och »gaff wnte ok wplæth then helgha kirkio i Calmarna thet litla hemet i hans gard, stuffwona gathobodena och lop- tet ower gathobodena» på villkor att han och hans hustru fick bruka dem så länge de levde. Sedan skulle »hemet» bli under den Heliga Kyrkan med hus och jord till evärdelig ägo. Det står icke uttryckligen att gåvan var avsedd för Själakapellet men det är troligt att så var fallet, ty samtidigt förordnar Anders Olsson att om »the sielahusen som han ok hans hustru hado styktat vpe moth slotet» skulle brinna, vilket Gud förbjude, då skänker han »jordena som husen sta vpa til siæla Capellet her i bykyrkionne til ewerdeligha eghe». Samtidigt gav hans hustru Birgitta »sith sölff- bælte med hennes bonda wilia oc samtykkio til siæla Capellet for alla crisna siæla».⁷⁷ En donation till Själakapellet omtalas även 1480 den 21 mars då Anders Furt med sin hustrus samtycke till detta kapell skänkte sin gård med hus och jord »quittan ok frian» så när som på 40 mark som Själakapellet redan hade i gården.⁷⁸ I 1533 års förteckning över prebendernas egendom är för Själakapellet upptaget två kalkar som tillsammans vägde 3 lödiga mark 3 lod.⁷⁹ Själakapellets (Animarum) inkomst förlänades till Knut Skrifvare den 13 augusti 1534.⁸⁰ (Jfr s 195 f.)

Helga korsets altare och prebende =

Rådets altare?

Omkring den 29 september 1430 gjordes en stor donation till Rådets altare. Donationsurkunden har form av ett öppet brev från borgmästare och råd och är intaget i stadens tänkebok.⁸¹ De betyga i brevet att de av hederlig man herr Hans Remscher, »varom kirkiöherra», med hans närmaste arvingars samtycke har anammat en kvarn, liggande utanför stadens västra port på vänstra handen då man går

»til hælga gæst»,⁸² med hus och jord och en kålgård på vänstra handen vid ingången till kvarnen. Vidare har de anammat en kalk [av silver] som är värd mera än 40 mark. Gåvorna skulle användas »til gudzs thænist ok til radzens altare som fore radhstolenom ær» och till förökande av det prebendes inkomster som redan lydte under altaret. Med gåvan var följande villkor förenade: Herr Hans Remscher skulle ha rätt att tillsätta prästtjänsten vid altaret så länge han levde, och om efter hans död någon präst funnes i hans släkt som ville ha prebendet och »som thær til ær fallen», skulle rådet i Kalmar förlåna honom det, men efter donators död skulle rådet till evärdelig tid ha makt att förlåna prebendet till vem dem täcktes. »J sinom messom bønöm ok ydhkelikom aminnel-som» skulle klerken ihåtkomma herr Hans Remscher och hans fader Hinrik Remscher och hans moder Cristine Joansdotter och Greta och Cristina »Pædhersdottor» (Pedersdöttrar), Hinrik Remschers hustrur jämte alla deras barn samt herr Hans Remschers arvingar och efterkommande i hans släkt evärdeligen »swa som forenempde klærker ansvara vil ok skal for gudzs dom». Klerken skall varje vecka hålla tre mässor »vndan-taghe hælgha likama messo som hwar torsdagh schal siongas a radzens wæghna wtan ath enasta vppa thæn torsdagh nakar høghtiidh komber vppa holken tha kirkioherranom bør ath sionga eller lætha sionga vm honom thækkis». Klerken skall om söndagarna hålla mässa till den Heliga Tre-enighet, om måndagarna för alla kristna själar och om lördagarna till Vår Fru, och vid varje mässa skall han »halda collectas ok aminnel-som» för alla deras själar som förut omtalats. I brevet sägs icke till vem altaret är invigt.

Om någon av herr Hans Remschers släkt skulle önska lösa tillbaka kvarnen och kålgården, skall borgmästare och råd tillåta detta till det pris de då är värda, men köpeskillingen skall förbli under prebendet. Efter det att brevet redan var skrivet, gav herr Hans Remscher till samma altare ytterligare en kålgård »liggiandis wæstan widher qwernena».

Omedelbart efter detta brev finns i Tänkeboken en odaterad anteckning om den ränta som »ligger vnder altarit for radhmanna stolenom». Räntorna

var följande: Av staden på Herbordh Wittes vägnar 4 mark om året; vidare av två gatubodar vid »færiobro porten» som Haqwon Pæning hade byggt, de räntade vardera 3 mark. Item en gatubod vid sidan av Wilborgs bod som borgmästaren Olaff Bennasson gav och som räntade 3 mark om året den tid den var uthyrd. Item har altaret 3 mark i ränta av Hillebrands gård samt två tunnor smör i ränta av Giærdhreko Gudhskals tomt på Hindric Foghels vägnar.⁸³ Sammanlagda uppgick räntorna till 16 mark och 2 tunnor smör.

Av donationsbrevets lydelse framgår att donationen till altaret gällde ett redan befintligt prebende till utökande av dess inkomst. Altaret var beläget framför rådstolarna, dvs öster om dessa stolar; eftersom stolarna tillkom stadens styresmän måste de ha stått på en förnämlig plats långt fram i kyrkan. Då donationen gjordes var det stora gotiska koret, sådant pl II visar det, ännu icke byggt, och om högkorets utformning dessförinnan vet man intet. Man kan dock förutsätta att det var avskilt från långhuset med ett korskrank, och omedelbart väster därom nedanför triumfkrucifixet stod Helga Korsets altare som måste ha varit ett av kyrkans äldsta. Det var kyrkans lekmanaltare och det är därför möjligt att det var detta som var Rådets altare. Då emellertid Helga Lekamens mässa varje torsdag skulle sjungas på rådets vägnar, förefaller det naturligt att tänka sig att detta skedde vid Rådets altare. I sådant fall borde Helga Lekamens altare »wid höghakoren» vara rådets. Se vidare härom nedan. Helga Korsets prebende ägde enligt ägoförteckningarna 1533 och 1535 en kalk med paten vilka tillsammans vägde 3 lödiga mark.

Heliga lekamens altare = Rådets altare?

Den 12 september 1474 var hederlig kvinna hustru Margitta, borgmästaren Berendt Föglers änka på rådhuset och lät inskriva i stadens tänkebok »then rænta som hon hade stiktat ok skipat vnder helga likame altare wid höghakoren i Calmarna kyrkio vpa hennes bonda wegna». Gåvan utgjordes av vad som nuförtiden kallas inteckningslån i ett flertal gårdar i staden, nämligen i Magons Borra gård 100 mark »Calmarska», i Laurentz Winzenborgs hem 100 mark, vidare 350 mark i de två »bodharwm» som Peter Braghe fordom ägde och

som ligger mellan rådstugan och Arent överskärare, »for wtan bygningen». Vidare 100 mark i Rotger van Bokwoldes gård och 100 mark i skeppare Klemetz' gård där tvärs över i hörnet. »Item Jorden i birgitte beltares gard som hörer helga likame til for hwndrada mark». Item 100 mark i Peder guldsmeds gård näst västan för Jon Persons gård i hörnet vid den lilla gatan som löper till kyrkogården. Item 100 mark i Swen Persons gård på Västreports-gatan. Vidare 2 mark årlig avgäld i Margitta Skultes strandbod. Av varje 100 mark skall årligen utgivas 5 mark »gotniska» i ränta »til prestenom som messar fore helga likame altare prest epter prest til ewigh tiidh». ⁸⁴ Samma dag skänkte hustru Margitta ytterligare ett stycke jord som låg näst västan vid Hans Flörs port med gatuboden och loftet över boden samt de 5 nobler och 14 rhenska gyllen som Sigge Olofson hade tagit mot ränta; vidare den jorden som ligger näst nordan för hennes port på Norreports-gatan vid den lilla gatan som löper från kyrkogården, så ock den jorden vid Lærifsgatan mitt emot Anders Olssons gård med hus och jord och källare.

Slutligen skänkte hon dessa klenoder till Helga Lekamens altare: en förgylld kalk som vägde $2\frac{1}{2}$ lödig mark, ett »helgodoma kaar forgylt» som likaledes vägde $2\frac{1}{2}$ lödig mark, två »hwhita reliquiaria» som vägde $1\frac{1}{2}$ lödig mark, »jtem en messobook swa god som iic (200) mark, jtem eth messeredho ⁸⁵ aff gyllene stykke ok eth messeredho aff silke stykke med altare liiste oc al tilhörelse». ⁸⁶ Hustru Margitta gjorde sina donationer på sin husbonde, borgmästaren Berendt Föglers vägnar och det förefaller troligt att han ville gynna rådets altare. Detta kan tala för att det var Helga Lekamens altare som var Rådets.

Helga Lekamens altare låg enligt hustru Margittas gåvobrev »wid höghakoren» dvs omedelbart väster om korskranket som skilde långhuset från det vid denna tid tillbyggda gotiska högkoret (fig 153). Då det måste anses som självklart att Helga Korsaltaret stod i mittskeppet nedanför triumfkrucifixet, bör Helga Lekamens altare ha stått antingen i södra eller i norra sidoskeppets östra valv. Om rådstolarna icke stod i mittskeppet bör de ha stått i antingen norra eller södra sidoskeppet. Det kan icke med säkerhet avgöras, om

det var Helga Korsaltaret eller Helga Lekamens altare som var Rådets, varför frågan måste lämnas öppen. År 1511 gav prästen vid Söderköpings hospital Johannes Martini till »Helga Likama Gille» 100 mark till evärdelig ränta uti sin gård vid Västra-ports-gatan. ⁸⁷

I ägoförteckningarna från 1533 och 1535 omtalas både Helga Korsets prebende, Helga Lekamens prebende och »Corpus X' (Christi) Gillet». ⁸⁸ Det sistnämnda ägde en monstrans som vägde 7 lödiga mark. Den skänkte Gustav Vasa till byggmästaren Henrik van Cöllen. ⁸⁹ Den 20 oktober 1535 fick Henrik van Cöllen även förläningsbrev »oppå Helge Likams Prebenda och ene lyckia som haffuer legatt vnder Clostrett». ⁹⁰ I februari 1542 utfärdade Gustav Vasa ett öppet brev för Jöns Petri, »Kyrckerherre i Calmarna, Att corporis Christi gårdh, som ligger j Calmarna, med then jord ther vnder ligger» skulle ligga under prästbordet i Kalmar, emedan kyrkans tomt var lagd till hospitalet. ⁹¹

Kristi förklarings altare

Sedan »mester gerdh» den 7 oktober 1478 inför borgmästare och råd ingått förlikning med sedermera borgmästaren i Kalmar beskedlig man »Raf-fuel Benctson» om 200 mark gutniska, vilka 200 mark »voro mester gerdh vtfeste for hans systers bospæninge», skänkte mästern Gerdh den omstridda summan till Guds ära »jn til hælge clarilsse alter». Samtidigt skänkte mästern Gerdh även sin »bak-gardh» som låg söder om hans gård och som var hans rätta fädernegård »til forscrifne hælge clarilsse altare ath bliffue til æuerdelega ægho». ⁹² »Helge clarilsse» var troligen, som Gottfrid Carlsson antagit, en altarprydnad som föreställde Kristi förklaring vilken har givit altaret dess namn; det bör därför ha varit ett Kristi förklarings altare. ⁹³ Detta bestyrks av att i handlingarna rörande kyrkans silver både 1533 och 1535 är upptagen en kalk som vägde en lödig mark 10 lod vilken tillhörde »Altare transfigurationis Dni» (Kristi förklarings altare). ⁹⁴

Olof Kyles prebende

Den på många ställen i stadens tänkebok omtalade borgmästaren i Kalmar Olof Kyle (1475–1484?) har, senast 1440 instiftat ett prebende kallat »oloff kylo

bordh». Prebendet tillhörde »Kylo» kapell och dess altare; till vem altaret var helgat är okänt. Den 5 november 1440 skänkte »Katherina Hinrik Kritenstens» änka till »Kylo» kapell i Kalmar sitt hörnhaus beläget mellan Söderportsgatan och den gata som går utmed brödraklostret; härför skulle mässor läsas för hennes dåvarande man »Hinrik Bækman» och deras son »Clauus». »Hinrik bekmans» gård omtalas 1402 och »nicholaus (Claus) bekmans» gård 1419.⁹⁵

Den 27 augusti 1492 var på rådhuset »per germwndsson borgare i Calmarna medh hwstrw birgitto germwdh toressons effterliffwerska och forscrifna per germwndssons brödra». Då vittnade och »fulleliga tilstodo forscrifna hustrw birgitta ok forscrifna per germwndsons brödra ath forscrifne per germwndson hade them förnögth allan teres del j hans ok hans bröders fædernes gardh j sa matte Ath forsth gaffh han her olaff hakonson c (100) mark gwniska vedh Olaff kylo bordh item l (50) mark gwniska forscrifna hustrw birgitta haffde vpburith jtem l (50) mark gwniska hans brödra och l (50) mark gwniska willam witte pa jomfrw marias vegna». Och därmed upplät hustru Birgitta och bröderna deras delar i gården till Per Germundsson till evärdelig ägo. Herr Olof Hakonson var präst, antagligen vid Olof Kyles bord, men är icke nämnd som arvinge. Han mottog den största delen av arvet för detta prebendes räkning. Dessutom fick Willam Witte på Vårfrukapellets vägnar 50 mark gutniska.⁹⁶

S:t Sigfrids altare

År 1515 hade hustru Greta, borgmästaren »Rawel Benctsons epherleffuerska» av fri vilja och med sin broders samtycke givit ett stort antal uppräknade gårdar i staden till »iomffrv Maria oc St:e Sigfriidh i Kalmarna kyrkio. Oc antwardadhe thet till [svartbrödra] Clostreth noghet aff tesse ägadelarna», för att klostret skulle förvalta dem? »Item wtsath rentha peninga [i ett stort antal uppräknade gårdar och hus] till samme prebenda som är st:e Sigfridz altare», sammanlagt 800 mark gutniska, 270 mark svenska samt »twa nobla» jämte räntor. Dessutom hade hustru Greta skänkt ett flertal lyckor och kålgårdsrum »wthän om byn» för samma ändamål.

Genom ett brev år 1521 »antwardade priaren aff Kalmarne Closther brodher Niels Hwiith oc hustrv Gretha nogra [alla eller en del av de uppräknade?] ägadela in i Kalmarne raad», därför att de eller klostret för vissa orsakers skull icke sågo sig i stånd att förvalta dem (»the egh tröste förestonda för saker skull»). Det var som bekant oroliga tider. Danskarna innehade både Kalmar stad och slott där Søren Norrby var befälhavare, och Gustav Vasa hade börjat sitt befrielsekrig. Priorn och hustru Greta bad nu ödmjukligen att dandemännen i rådet för Guds skull ville åtaga sig förvaltningen vilket de lovat att göra. »hwath rentha eller leggha her kan gaa aff thenna förscrifna ägadela tha skulo the till Kalmarne closter med saa dana skell at the vilie opholla the gudz tienist som her ephther scriffwit staar. fförst fäm messor hwarge wikw för St:e Sigfridz altare [i Storkyrkan?] oc ther till saa mongh Sielabadh som ther kan till löpa om aareth oc viglias. Oc bediandes alle dande men borgamestare oc raad ephther thenne dagh kommandes: man ephther man at the för Gudz skull oc retwisone skuldh» utkora två myndiga dandemän som granneligen skall ha omsorg om att gudstjänsten upphålles »oc the [hustru Greta, hennes husbonde och släkt] faa theras retteligheet som före sackt är», dvs de omtalade mässorna och själabaden, så att de myndiga dannemännen kan svara inför Guds stränga dom, tagande lön av Gud allsmäktigt och av S:t Sigfrid.⁹⁷

I förteckningarna över Storkyrkans ägodelar såväl 1533 som 1535 är för S:t Sigfrids altare upptagna två kalkar som tillsammans vägde 2 lödiga mark, 4 lod. I den senare förteckningen är även antecknat två mässereden.⁹⁸ Det är därför tydligt att Storkyrkan under början av 1500-talet hade ett åt S:t Sigfrid helgat altare.

Enligt ovanstående tolkning av brevet skulle borgmästare och råd ha åtagit sig att förvalta donationen och överlämna dess avkastning till svartbrödraklostret på villkor att klostrets prästbröder uppehöll gudstjänsten vid S:t Sigfrids altare i Storkyrkan (?) i enlighet med testamentets i brevet angivna bestämmelser. Då brevet är otydligt formulerat och annan tolkning än den här givna kan vara möjlig, återges det in extenso som bilaga 2 s 329. Detta har synt motiverat även därför att brevet

ger flera uppgifter om stadens gator, tomter och hus och dessas ägare under 1500-talets början.

S:t Olofs altare och prebende

Gustav Vasa utfärdade den 3 november 1543 ett öppet brev för herr Peder Esberni skolmästare i Kalmar på vissa delar av tionden i Södra Møre samt på en tomt i Kalmar. Om tomten sägs att konungen »gunsteligen tillatidtt att förb: e Peder må bygge sig någre Huss opå en Tompt liggendes näst Sunnan för Kyrkeherrens gård i för:ne Calmar, hwilken tomt tillförenne vnder Sancti Oloffz Prebenda ther sammestädz legat hafwer».⁹⁹ I ägoförteckningen från år 1533 uppges att S:t Olofs altare då ägde en kalk som vägde 1½ lödig mark 3½ lod; 1535 en kalk vägande 1½ lödig mark 2 lod.¹⁰⁰

S:t Laurentius' altare och prebende

Den 14 augusti 1517 gör skeppar Nils, borgare i Kalmar, veterligt att han »aff Sancti Laurencij fforstandara», borgmästaren Laurens Torbernsen i Kalmar, uppburit 120 mark gutniska vilka »Jens Jønson» utlagt för kapitalet som S:t Laurentius placerat i Jens' gård. För denna summa har skeppar Nils »ffor dödzmala skyldh panth sath [...] myn gaardh j hws och iordh som liggiandes ær oppa Sandwika gatw j mellan Mattes Hyorth och Per Wasta gaardh». Han förpliktar sig att till S:t Laurentius årligen ge sex mark gutniska i ränta till »en ewigh messa hwarth aar om Michelsmesso swa længe iak fornempta peninga vndher haandom eller j wærie haffwer» utan att denna ränta avdrages från huvudsumman då lånet återbetalas.¹⁰¹ — Den 25 april 1523 upplät Vasthe Monsson till Larens Pedhersson sin tomt »som strekker sygh ffran kyrkyo gardhen och södher in tyl sancte spiritus tompth och jomffrw maria tompth xlij (61½) alin vesther ffran sancte larensse tompth östher j gathone xxxij (32) alne vesther ffran hanss gulsmedh tompth».¹⁰² Denna uppgift gör det troligt att i staden även funnits ett S:t Lars gille som haft sin gillestuga på den nämnda tomten.¹⁰³ Gustav Vasa anslog den 20 oktober 1535 S:t Barbaras samt S:t Petri och S:t Pauli prebenden »mett alt ther vndj ligger, tesligis ij (2) lyckier Then ene vndj S. Laurentii» till kyrkoherden Jöns Petris i Kalmar underhåll.¹⁰⁴

Sancta Annas altare

Den 14 november 1429 upplät »herra henric gæsling sancta anno altareprester» till Thorde Stensson en halv gård liggande »oppa the twargatunne som ligger opsidhis widher andres lippo gardh».¹⁰⁵ Altaret ägde 1533 6 lod silver. År 1535 ägde det ett Agnus Dei jämte silver som tillsammans vägde 6 lod, 2 »messe reden», 2 »alltar Kleder», 2 handkläden och 2 tennstakar.¹⁰⁶ Till detta altare var S:a Annas gille anslutet. Det omtalas i Tänkeboken första gången 1407 och dess gillestuga 1408. Gillets föreståndare och »seniorer» omnämnes 1413, dess badstuga 1515 och dess jord 1446.¹⁰⁷

Sanct Anthonius' kapell

Enligt uppgift av N I Löfgren fick detta kapell 1496 en gård i staden av Oluf Nicolai, munk i Stockholms Gråbrödrakloster.¹⁰⁸ S:t Antonius altare hade både 1533 och 1535 en kalk som vägde 2 1/2 lödig mark 3 lod; vidare två »messereden» och två tennstakar.¹⁰⁹

Utom dessa hade kyrkan vid medeltidens slut även följande altare, flertalet av dem omtalade endast i 1533 och 1535 års förteckningar över kyrkans egendom.

Marie sju smärtors altare

Compassionis Mariæ, Marie sju smärtors altare, ägde en monstrans av silver som 1533 uppgavs väga 3 lödiga mark och 1535 lika många mark och 3 lod, samt två mässereden.¹¹⁰

»Garpekoret» och »Garppealtaret»

»Garpekoret» och »Garppealtaret» hade 1533 en kalk som vägde 2 lödiga mark 1 lod, år 1535 en kalk och en paxtavla om tillsammans 3 lödiga mark 3 lod,¹¹¹ samt två mässereden, ett altarkläde och två tennstakar. — Garpar var under medeltiden ett smädenamn på tyskar; det är icke känt till vilket helgon altaret var invigt.

S:t Jörans (S:t Georgs) altare och prebende

Altaret ägde 1533 en kalk om 2 lmk, 1 lod och en monstrans som vägde 1 lmk 6 lod samt två altarreden och två altarkläden.¹¹² Enligt 1540 års »Summarum» omtalas ett S:t Jörans prebende.¹¹³

Helgeandsaltaret

»Sancte spiritus tomph» omtalas i Tänkeboken i samband med ett tomköp den 25 april 1523.¹¹⁴ Altaret ägde 1535 två mässingsstakar, två mässe-reden, tre altarkläden samt två örngott.¹¹⁵

Jobs altare

Jobs altare var 1533 ägare av en kalk som vägde 1 lödig mark, 1 lod »och ingen messe klede».¹¹⁶

Johannes Döparens altare

Johannes Döparens altare hade 1533 en kalk med fot av koppar. Den vägde 2 lmk. 1535 uppges en kalk om 1 lmk 1 lod, kanske samma kalk med kopparfotens vikt frånräknad.¹¹⁷

S:ta Katarinas altare

Johannes Witta kallar sig 1430 »vicarius perpetuus» Enligt 1533 års ägoförteckning var vid detta altare »tilstades en kalk och veger ii (2) lodighe marck oc ii quintiin».¹¹⁸

S:ta Margaretas altare

S:ta Margaretas altare ägde enligt 1535 års förteckning en kalk av 1 lmk 1½ lods vikt, två mässe-reden, två altarkläden samt »en lithen gård vppa käl-gårdhen».¹¹⁹

S:t Sebastians altare

S:t Sebastians altare ägde 1533 silver som vägde 4½ lmk 3 lod men »inge messe rede».¹²⁰

Inredning och inventarier

FAST INREDNING FRÅN TIDEN FÖRE 1611

Altare

För de olika kapellens och övriga altare under medeltiden har redogjorts i det föregående s 192 till 206. För tiden efter reformationen fram till år 1611 finns inga uppgifter av något slag om vare sig altare eller altaruppsats, men troligt är att hög-altaret fortfarande hade samma plats som under den senare medeltiden (fig 153). Det omnämnes 1604.

Predikstol

Predikstolen omtalas i räkenskaperna före 1611 första gången 1603. Då fick Hans Muremestare 2 mark »för han hafwer gjordt en Karm Kringom Predicostolinn». Hur karmen, gjord av en murmäs-tare, varit beskaffad är svårt att bedöma, men det är troligt att den varit gjord av murverk av något slag. År 1604 inköptes för 3 öre en nyckel till predikstolen. Den hade sålunda då dörr. Den 28 november 1604 inköptes från Anders Klensmed »2 st. Järnfötter, 4 st. Kramper, 2 st. Ledhängsle till en fotepall wid predikstolen, för låga prester». Samma år den 28 november fick Anders Klensmed 4 öre för flera mindre förbättringsarbeten, däribland på »Järnen til fotepallen på predikstolen». Detta års utgifter för predikstolen uppges sammanfattnings-

vis vara: »En Pipefoot med Skruf til Liusestaken» samt »till en fotepall: 2 st. Järnfoter 4 st. Fotekramper, 2 st. Lodhängsle, 1 st. Små hasper, 2 st. Små kramper».¹ Fotepallen var en höj- och sänkbar anordning inuti predikstolen för att kortvuxna präster skulle kunna stå bättre synliga för församlingen. Inga uppgifter finns om predikstolens utseende, ej heller om dess plats i kyrkan före 1611. Efter kyrkans återställande hade predikstolen sin plats vid andra pelaren från öster på manfolks-sidan (södra sidan). Det är troligt att den stod på samma plats även före 1611 ty allt talar för att man var starkt traditionsbunden vid återställandet. Då predikstolen 1603 var av stenmaterial ligger det nära till hands att antaga att den var en medeltida ambon av kalksten sammanbyggd med pelaren. En ambon fanns ofta i samband med korskranket. Från den upplästes vissa kyrkliga texter och därifrån predikades även. Den var predikstolens föregångare. Tänkeboken (s 9: 10) omnämner en ambon år 1404, före det stora nya korets uppförande. Om platsen och utformningen kan man därför icke veta något men uppgiften är likväl av intresse då den bestyrker förekomsten av en sådan anordning i kyrkan i Kalmar. Jfr om predikstolen s 297.

Orgelläktare

Kyrkan hade 1605 en orgelläktare längst i väster med ingång från tornets andra våning (s 154). Om utseendet är intet bekant.

Orglar

Gustav Vasa skrev den 7 oktober 1555 till fogden på Öland Siffrid Jönson »att han ock lather komme till Calmarne 3 lester aff tijenden på Öland till the orger, som vår nådige herre (hertig Erik) vill haffve nu till reede gjorde i Calmarne».² Det är möjligt, men icke säkert, att detta gällde Storkyrkans orgel; det kan lika väl ha gällt Slottskyrkans. Hur som helst så hade Storkyrkan vid 1600-talets ingång ett orgelverk och det var då i dåligt skick. Det spelades av Anders Orgellekare. 1602 års räkenskap meddelar: »Er lefuere Trulz Kråk kyrkiones förståndare huilkett hans Rekenskap åhr 1603 skal förmåla, huilkett Anders Orgelekare bekom på sin Lön, penningar 13½ daler.» Lönen hade troligen förskotterats av Truls Kråk.

År 1602 tillkallades Hindrich Bredelius,³ orgelmakare i Ronneby för att reparera orgeln. »I fracht, och til förtärningh för Hindrich orgelmakarens tingest fördes hit ifrå Rotneby» betalades av kyrkan »Riksdaler 5 str». Man gjorde en överenskommelse med mästern Hindrich att han skulle »opfärda Orgelwärbkett». Till reparationen inköptes materialier av många olika slag. Ett större antal nya orgelpipor tillverkades. Härför inköptes den 16 april 1604 från »en Strålsundisk köpman Petter Breen 22 st. förtenede Blechtaflor» som »sedan brukades till Orgel pipor». Samma dag »kiöptes af Niels Swensson Bysmedh» 7 st blecktavlor av samma slag och för samma ändamål. Samtidigt gjordes även nya bälgar och orgelhuset reparerades och försågs med nytt lås. Joen Lådmakare erhöll betalning för att han »giorde Bottnen och husett till Båliorna for Orgelwärbkett» och Anders Klensmed »för han giorde låsett ferdigt til Orgelwärbkett». Till detsamma användes även materialier av många andra slag. Den 19 juni 1604 var arbetet färdigt. »Då hafuer Hindrich Orgelmakare förbättrat och fulbordat af Kyrkiones Bekostning, det som war förderfuat och obrukeligt, Orgelwärbk 1 med dhes tilbehör.» Orgelmakaren fick enligt 1602 års räkenskap överenskommen

betalning. »Ehr gifuit Hindrich Orgelmakare, på förtingat Arbete, till att opfärda Orgelwärbkett ... R. daler 30 str, Suenskt mijnt 70 daler.» Enligt 1605 års räkenskap är samma dag (19/6 1604) »Rächnatt med Hindrich Orgelmakare och är honom gifuit — som Borgmest: med honom öfwerens warit (undantagandes dheth han Åhr 1603 [!] bekommit hafuer)», dvs 30 st. riksdalrar, »Rijkzdaler 23 st. 12½ [lod], Sölftop 1 om 16½ lod, Sölfskedar 2 om 7½ lod» summa 36½ lod, lodet räknat till 2 mark. Dessutom »Suäniska penningar 17 daler. Löper alz udi Swäniska penningar 55 daler 9 öre.» Riksdalrarna vägdes som annat silver. Dessutom förärade borgmästarna honom som hedersgåva två silverskedar som tillsammans vägde 6 lod. »Blef och hans hustrv föräradt, Sölfhänge förgyllt, 1 om 3½ lodh» och hans dräng fick »till dryckespenningar 2 mark». Dessutom »hafuer Borgmesteren gifuit honom [Bredelius] udi bettalning för dheth han hafuer spelat udi orgorne öfr wintern Åhr 1604, 5 daler». Samma dag utbetalades 4 daler »till Peer Hansson uti Båtzlega, för dheth han förde Orgelmakaren Hindrich Bredelius till Rottneby» jämte hans hustru och folk med deras tillhörigheter.

Innan slutbetalningen skedde 1604, hade sakkunnig tillkallats för att provspela orgeln. Den 29 maj 1604 utbetalades 4 daler i tärepennningar till »Jacob Skomakare för dheth han drogh til Söderköpingh efter Frantz Orgelekare, till att låta proba the ny upfärdade orgor». »M. Willem Skinnare» erhöll 3 daler för han »hölt förbenämpde Frantz Orgelekare till 14 dagars kost». Frantz Orgellekare själv fick 12 daler i arvode den 16 juni 1604 och »Joen kyrkiowäktare» fick 3 daler »för han hafuer lyft Beliorne hos Orgelwärbkett, Begynnandes S. Jacobij tid Åhr 605, och til Jacobi 606».

Sägerverket

Kyrkan hade vid 1600-talets ingång ett urverk. Det är okänt om det satt i tornet eller i kyrkan. År 1602 flyttades den stora [ring]klockan upp i tornets sjätte våning (s 146) och samtidigt fick Niels Smed 2 daler »för han giorde Järn Länkarna af Njö, ifrå Segerwärbkett, up til stora Klockan, när Segerwärbkett flöttes». Det reparerades samtidigt, ty arbetslön utbetalades samma år »för en kopparskifua sattes i Seger wärbkett». Det kan inte avgöras

om det flyttades upp i tornet eller till västligaste delen av kyrkan. Det omtalas i det följande icke i samband med tornet förrän det flyttades dit efter branden 1611 (s 302). Enligt 1604 års inv ägde kyrkan då »ett Segerwærk færdigt med alt tilbehør». Nästföljande år togs en »Cordell ned af Segerwerket» och förbättrades med ny hampa. Detta var det tåg i vilket ett av de stenlod som drev urverket var upphängt. Ett »vthanlås för Shägaren» omtalas 1606. Verket var sålunda inneslutet i ett särskilt rum eller skåp.

Stolar

Bänkar omtalas aldrig under tiden före 1611. Man hade stolar, kallade »stolestånd», i vilka man omväxlande stod och knäföll. Platserna bestämdes i stor utsträckning av vederbörandes sociala ställning och rang. Kungsstolarna som omtalas första gången 1571 intog den främsta platsen. De hade nybyggts eller reparerats detta år. Då »er giffuit ehn Tijsk Löffsnider» betalning av slottets byggnadsmedel för arbeten på slottet samt för »1 Belete på Drotninges stoel i kjrchen». Lövsnidaren var antagligen Antonius Wats. Han fick betalning för arbete »på Calmere Sloth» åren 1572 och 1573, vardera året med 30 daler.⁴ Betalningen i 1572 års räkenskap kan mycket väl delvis gälla arbete som utförts 1571. I sistnämnda års räkenskap omtalas ingen lövsnidare. Samma år 1571 utlämnades »1 hundrat Tuebret Spiick til K. M. Stoel i Kirc-kenn». Att det gällde stolar i Stadskyrkan är tydligt, ty samma år fick »Suen Måler for han formålte Konung:e Mattz och Drotningenes Stoler i Stadz Kiirchenn» 60 mark.⁵ Stolarna ommålades 1585 till Johan III:s och Gunilla Bielkes besök i Kalmar 1585–1586. Då förbrukades »till Konungens och Drotningz Stoollar vtij Stadzkjirckian Åkergäll 2 p[und]h, Skättgäll 20 lod, Fin bergrönt 2 ph, brunrott 10 ph, Mönija 6 ph, blijgäll 10 ph, Rösell 1 ph, Liuss grönn 1 ph, 4 lod, Olijeblå 3 ph, Fint lack 20 lod, Bergaske 32 lod, Sinobell 8 lod, Lim 10 ph, Saff grönn 5 lod, Gumi 30 lod».⁶ Stolarna har av dessa uppgifter att döma varit rikt ornerade med beslagsornament och hermer m m i skulptur samt

bemålade i många färger ungefär som taken och stuckorneringen i de samtida Kungsmaket och Gyllene salen i Kalmar slott.⁷

Rådsstolen som är framför rådets altare omtalas redan 1430. Samma år omnämnes även »radhmannastolen» (s 202 f). Borgmästare och råd var kyrkans »tillsynsmyndighet». Särskilda stolar för borgmästare och råd har också funnits allt framgent. År 1650 förnyades »dhe 2 stolarna som Rådet stå uthi» och till dem gjordes då 12 nycklar, förmodligen 1 för varje medlem.

Biskopen och domkapitlet, skolmästaren och övriga lärare, »hörare», hade särskilda stolar. Alla räknades tillhöra kategorien »herrestolar». År 1604 omtalas en »Cappittels stoll uti kyrkian». Då blev en »Cappittels stol, en Scholmesterstol» och en »Hörare Stoll» förbättrade. Samma år omtalas även »2 st. Hörare stolar».

Borgerskapet, liksom även en del av herrestolarnas innehavare, betalade »Stole lösen» och »Stolelega» för sina »stolestånd». Stolelösen betalade man för rätten till stolen eller i vissa fall för rätten att själv låta bygga stol på en viss plats. Som exempel kan nämnas, att år 1604 betalades sammanlagt 6 daler i stolelösen som »några vtgifuit hafua [vilka] löste rummen af Kijrkionne [... och] egne stoler Bijgt, och kostar huart ståndh» 2 mark. Samma år betalades i stolelega tillsammans 7½ mark. Stolelösen var rättsligt sett av likartad karaktär som tomtavgäld för den som nu äger hus på mark som är upplåten mot tomträtt. Stolestånden ärvdes och kunde säljas och köpas efter vissa regler dock med iakttagande av båda parter, köpares och säljares rang och sociala ställning. Som exempel kan anföras att den 25 september 1604 »er giffuit Niels Vngepelles hustru» 2 mark »för dhett hon skulle wijka et Stolestånd, som [ordinariui?] M. Peder Caroli och hans Arfuingar tilhörer, och inryma dhett Kijrkioherdens Hederligh och wällärd M. Niels Petri hustru». Detta belopp utgav borgmästaren i kyrkoföreståndaren Willem Skinnares frånvaro, emedan kyrkoherdens hustru hade rätt till fritt stolestånd. Kanske var platsen även för fin för Nils Ungepelles hustru.

LÖSA INVENTARIER FRÅN TIDEN FÖRE 1611

Pyxid

Intet medeltida föremål av detta slag som med säkerhet tillhört Storkyrkan finns bevarat. Vid utgrävningen av medeltidsstadens och slottets hamn i Slotts fjärden 1932–34 fann man locket av ett kärl av tenn, som att döma av bildframställningarna på översidan varit en pyxid, en ask i vilken det invigda brödet, hostian, förvarades (fig 173–175). Pyxiden bör ha tillhört någon av stadens kyrkor, kanske närmast Storkyrkan. Locket är åttkantigt, lågt pyramidalt med svagt karnisformad profil och har ett sittande lejon på pyramidens spets. Bredd 7,2 cm, höjd 5,2 cm.

Bildserien börjar i fältet bakom lejonet på fig 173 med bebådelseängeln Gabriel som hälsar Maria. Hälsningens lydelse är antydd med AVE GR i språkband varav en del är synligt överst på fig 174. I andra fältet fig 174 mottar Maria hälsningen. Hon har gloria och framför henne står ett dopfuntliknande kärl och i detta en gotisk lilja. I tredje fältet fig 173 f sitter Maria med krona på huvudet och Jesusbarnet på vänstra armen. Barnet sträcker välsignande ut högra armen och Betlehemsstjärnan lyser över gruppen. Fjärde fältet, mitt fram på fig 173. En av Heliga tre Konungar, Melchior, Kaspar eller Balthasar, knäböjer framför Maria och Barnet; hans krona ligger på marken. I handen håller han ett pyxidliknande kärl av ungefär samma form som den pyxid locket tillhört; i kärlet har förvarats rökelse eller myrra; det har uppfällt lock. Femte fältet t h på fig 173: Den andre konungen stående med krona på huvudet. Sjätte fältet: Den tredje konungen. De sex fälten på lockets insida har skrafferad botten och på den en gotisk lilja i varje fält (fig 175). Locket tillhör SHM och har inv nr 21144:502.⁸ Datering: förslagsvis 1300-talet.

Dopfuntar

En dopfunt omtalas i räkenskaperna första gången i 1604 års inventarium: »Fonthar af Messing 1 st.» Den stod i södra sidoskeppet, söder om mittskeppets västligaste pelare invid huvudingången. En uppgift i 1625 års räkenskap omtalar nämligen två små stolar »Sunnan den eftersta Pelaren utmed Stoorå gången der funten war för feigden» 1611. Om funtens utseende finns inga uppgifter, men möjligen var den en medeltida metallfunt. Då ingen uppgift om vikt finns för funten men för flertalet övriga metallföremål är det troligt att denna var mycket tung.

I Kalmar museum finns en del av en romansk dopfunt, funnen 1922 vid grävning på tomten Västerlånggatan 16, på ett område som tillhört eller legat mycket nära kyrkogården (fig 176). Det finns all anledning att antaga att den tillhört den gamla Storkyrkan (utan inv nr). Materialet är grå kalksten. Höjd 44, bredd 45 cm. Cuppan har varit fyrsidig och den bevarade delen är en av cuppans sidor. Den är svagt böjd med rak överkant, längs de rundade sidorna en defekt rundstav; överst två mot varandra stående djur, ett lejon och en enhörning; därunder ett palmettliknande växtornament; nederst på vardera sidan fragment av likartade ornament, allt i låg, platt relief. Insidan är släthuggen och svagt konkav (sektion fig 177). Datering: 1200-talet.⁹

På kyrkogården har funnits botten av cuppan till en godronnerad funt av kalksten, nu i Kalmar museum, inv nr 22431. Den har, stående upp och ned, tjänat som postament för ett gravkors av gjutjärn; delar av korset sitter kvar i stenen. Då det rostet sönder har stenen tillvaratagits av museet (fig 178). Datering 1200-talets slut eller 1300-talets förra del. Även denna funt kan tänkas ha tillhört Storkyrkan, men detta är dock mera tvivelaktigt än beträffande den förstnämnda funten. Den som uppsatt gravkorset kan nämligen ha förvärvat stenen på annat håll.

Fig 173. Lock av tenn, som tillhört ett kärl (pyxid) till förvaring av hostian, funnet i Slotts fjärden (Kalmar gamla stads hamn) år 1932–1934. Bild från sidan. Foto SHM 1973.

Pewter lid of a vessel (pyx) for the host, found in Slotts fjärden (harbour of the old city of Kalmar) 1932–1934. Picture from the side.

Fig 174. Detalj av locket fig 173 ff med en framställning av Madonnan med barnet. Foto SHM 1973.

Detail of the lid in figures 173 ff, with a representation of the Virgin and Child.

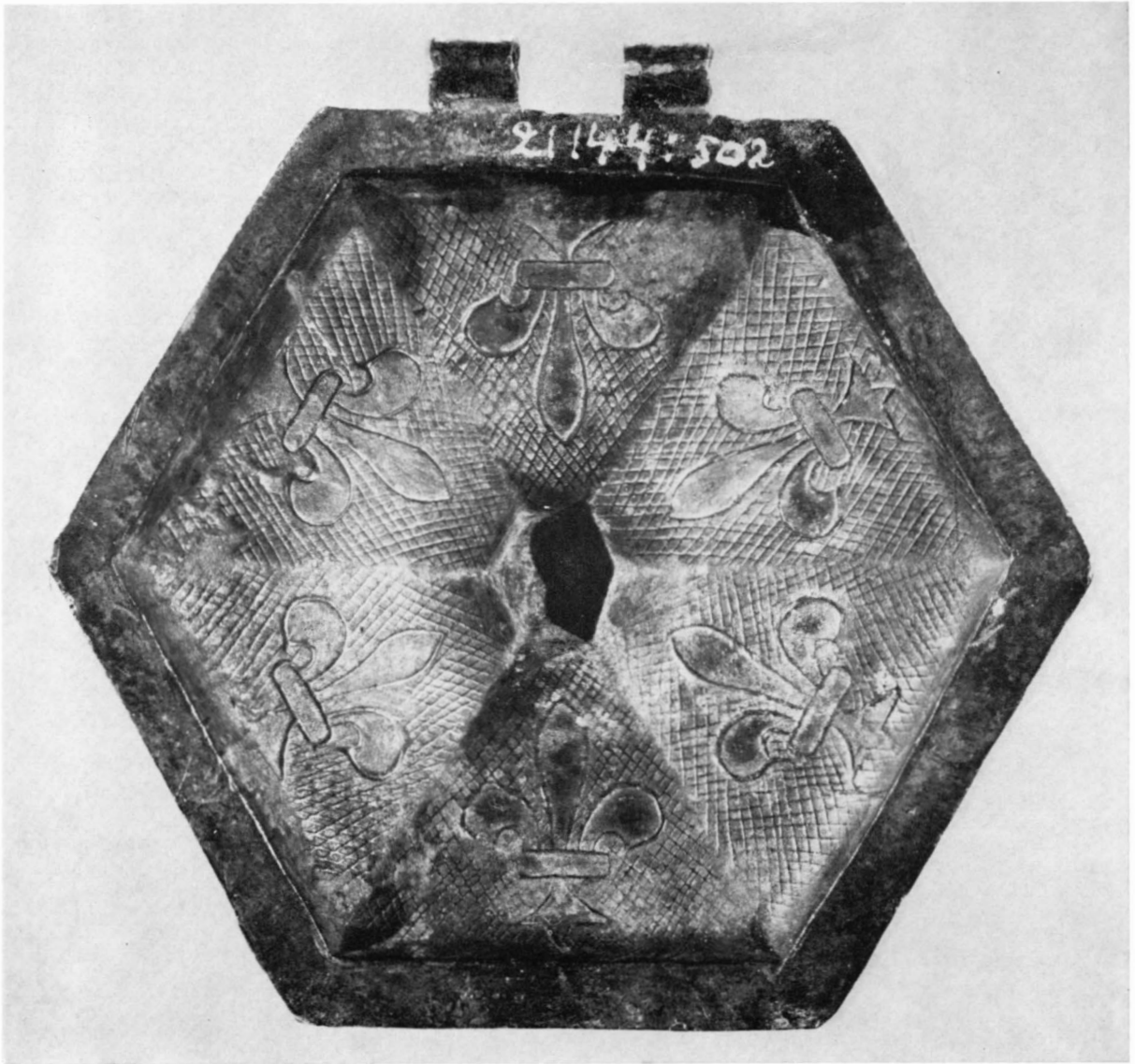

Fig 175. Undersidan av locket fig 173 ff. Foto SHM 1973.
The underside of the lid in figures 173 ff.

Fig 176. Del av dopfunt funnen på området för Storkyrkans forna kyrkogård i Kalmar. 1200-talet. Foto R Näslund 1971.

Part of a baptismal font found on the site of the former churchyard of the Great Church at Kalmar. 13th century.

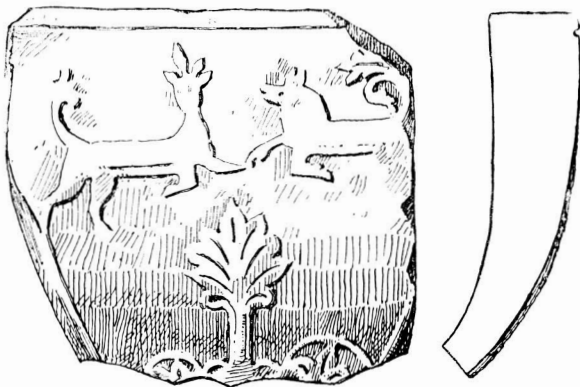

Fig 177. Samma del av en dopfunt som fig 176 jämte tvärsnitt. Teckning av S Rosman 1924 (?).

The same part of the font as shown in fig 176 and cross section. Drawing by S Rosman 1924 (?).

Fig 178. Skål till dopfunt från omkring 1300, av kalksten, tidigare använd som postament till gravkors av gjutjärn på Gamla kyrkogården. KLM. Foto K Pettersson 1974.

Bowl of a limestone baptismal font dating from c 1300, used earlier as the base of a cast-iron grave cross in the Old Churchyard.

Kyrkan hade före branden en rik uppsättning av silver och textilier samt ett för tiden icke obetydligt bibliotek. För år 1604 finns två inventarieförteckningar som i allt väsentligt upptar samma föremål. Den ena finns i Smål. 1605 nr 6, räkenskap A och den andra i Smål. 1605 nr 14, räkenskap A. Den senare har något utförligare beskrivningar, men båda sammanställda ger den fullständigaste bilden av föremålen. För varje föremål återges därför först den förra förteckningens beskrivning och därefter, åtskilt av tankstreck, den senares om den ger någon ytterligare upplysning. Därefter upptages med angivande av årtal det fåtal föremål som tillkom under åren 1605 och 1606.

Vid 1604 års ingång hade kyrkan följande föremål:

»Silfuer»

1. »Kalk med paten 1 st. om 78 lod.» — »g. Kalk med patenen, 1 st. om 78 lodh förgylt innan och uthan, med förtecknat arbete, samt och en förgylt paten.»
2. »Kalk med paten 1 st. om 56 lod.» — »Kalk med patenen, 1 st. om 56 lodh förgylt innan, och något uthan på foten, så och patinen ofvan på förgylt.»
3. »Kalk med paten 1 st. om 43 lod.» — »Kalk med patenen, 1 st. om 43 lodh förgylt, några små Ränder ofuan om kring och innan på patinen.»
4. »Kalk med paten 1 st. om 26 lod.» — »Kalk, förgylt med någre putzer på Foten, Amulerett, och med 4 Rubiner, samt en förgylt paten Amuletet och några beläter udstockne.» Vikten är icke angiven, men det måste vara kalken nr 4, ty det finns ingen uppgift om att den sålts eller att en ny förvärvats. Det har varit en medeltida kalk med bl a emaljarbete.
5. »Silfkanna 1 st. om 40 lod.» — »Sillfkanna hwitt, 1 st. om 40 lod.»
Under år 1604 tillkom:
  6. »Silfkanna 1 st. om 26½ lodh.»
  7. »Silfstop 1 st. om 16½ lodh.»
  8. »Silfhänge 1 st. om 3½ lodh.»

9. »Silfskedar 12 st. 35½ lodh.»
»Försålde persedlar 1604 och 1605»:
6. »Silfkanna 1 st. om 26½ lodh.»
9. »Silfskedar 14 st. om 39 lodh 3 quintin.»¹⁰
10. »Silfwer 7½ lodh 3 quintin.»

Enligt inv 1606 14/6 utgjordes kyrkans bestånd av silverföremål av nr 1 till 6 ovan.¹¹ Under tiden efter 1606 har kyrkan förvärvat ytterligare ett par silverkannor och ett stop vilka 1611 räddades undan fienden. Jfr s 234. Den medeltida kalken nr 4 var försvunnen 1613.

»Koppar

Gammel Koppar kätill 1 st. om 6 p.»

»Messing

Cronan på altaret . . . . . 1 st. med 7 armar¹²
Cronan på predicostolen . . . 1 st. m. 16 armar o.
pipor¹³
Fonthar af Messing . . . . . 1 st.¹⁴
Store Altarestakar . . . . . 7 st.
Stake på fremste pelaren . . . 1 st. med 1 arm och
2 sköldar
Stake på predikostolen . . . . 1 st. med 2 pipor
Stake M. Wilhelms . . . . . 1 st. med 1 arm och
1 pipa
Liten Messingzstake . . . . . 1 st. med 2 pipor
Messingz Becken . . . . . 1 st. om 6 p
Rökelse kaar . . . . . 1 st. om 2 p
Messingz tapp . . . . . 1 st.
Fenstergaldrar . . . . . 6 st. om 6 Lisp. 5 p.»

»Klockomalm

Stor klocka . . . . . 1 st. } i kyrkiotornet
Små Klockor . . . . . 2 st. }
Klocka . . . . . 1 st. ofuer Högchoren
Klocka . . . . . 1 st. vid Högaltaret
Klocka . . . . . 1 st. udi Scholestufvan
Klocka . . . . . 1 st. udi Kornhuset» — »prim-
klocka udi kornhuset». Troligen
använd som vällingklocka.
»Klocka . . . . . 1 st. hos Segerverket»

»Theen

- Then kanna . . . . . 1 st. om 6 p.
Thenstop . . . . . 1 st. om 4 p.»

»Messekläder»

1. »Chorkåpa af Brunt Samet . . . . . 1 st.» —
»Corkåpa af Brunt Samet, med gyllenstycke omkring siderna, udi bäläter och m. frantzar.»
2. »Chorkåpa af Blått blommerat Samet 1 st.» —
»Corkåpa af Blåt blommerat Samet, med gyllenstycke udi Beläter, och med frantzar.»
3. »Messehaket af Rött Samet . . . . . 1 st.» —
»Messehaket, af Rött Samet, med 3 skölder af Inseguld och pärlor inlagde, 1 st.»
4. »Messehaket af grönt blommerat Samet . . . . . 1 st.» —
»Messehaket af grönt blommerat Sammet med Kors och en sköld af Inseguld, 1 st.»
- 5-7. »g[amla] M[esse] Haklar, af blommerat guldornerat blackota . . . . . 3 st.» —
»g. Messehaket af Silke och Inseguld blommerett, något Blackot, 1 st.» —
»g. Messehaket af rött Silke och Inseguld blomerat, med blått foder, 1 st.» —
»g. Messehaket af rött Silke och Inseguld Blomerett fodrat med golt duplk 1 st.»
8. »g. M. Hakel, av Rött blommerat Samet . . . . . 1 st.» —
»G. Messehaket, af rött blommerat Samet, med korss af gyllen stycke och inwärcede beläter 1 st.»
9. »g. M. Hakel, af grönt och röt fergat Silke . . . . . 1 st.» —
»g. Messehaket af grönt och rött Silke med Inseguld inwärcat, 1 st.»
10. »g. M. Hakel, af guldwerk, med blått foder . . . . . 1 st.» —
»g. Messehaket af silke och Inseguld inwärcat, med blått foder, 1 st.»
11. »g. Messehaket af tryckt lerft . . . . . 1 st.»
12. »g. Messehaket, förslitin . . . . . 1 st.»
- 13, 14. »Dalmatiker af rött Samet . . . . . 2 st.» —
- 15-19. »g. Messesärker . . . . . 5 st.» —
»g. Messesärk af svenskt leroft, och en plat af Blomeeret gyllenstycke 1 st.» (inv. 1605) —
»g. Messesärk af svenskt lärft, och med en röd sametz plett 1 st.» (inv. 1605) —
»g. Messesärk af svenskt lärft, med en plat af grönt Samet, 1 st.» (inv. 1605).
20. »g. Stola eller Lista af röt guldwerk . . . . . 1 st.» —
»g. Stola Lista af rött silke och Inseguld inwärcat med lerftzfoder 1 st. om 4½ aln»
21. »g. Stola eller Lista af Cartek Silkes sömat . . . . . 1 st.» —
»g. Stola Lista af Cartek, sömat med silkes och Inseguld och med lerftz foder, 1 st. om 3 aln.»
22. »g. Stola eller Lista, af blått blommerat Silke . . . . . 1 st.» —
»g. Stola Lista af Blått silke och Inseguld Blommeret med lerftz foder, 1 st.»
- 23, 24. »g. Diskekläder af hol. lerwft . . . . . 2 st.»
25. »Nyt Altarekläde af Blått och Rött Siden taft . . . . . 1 st.» —
»Altarekläde, 1 st. af Sidentaft, med guldborder in wärcat och tre Bökstäfver af ijnseguld H.G.S.»
26. »Altarekläde af Swart Samet och huit Cartek . . . . . 1 st.» —
»Altarekläde af Swart blomerat Samet och huit Cartek, med silkes frantzar och tryckt lerotz foder, 1 st om 4 aln 1½ quarter.»
27. »Altare kläde, af Violen Brunt Samet 1 st.» —
»g. Altare kläde af violen Brunt Samet, med fyra listor twärt ned öfwer af guldborden (guldbårder), Så och en bred lista ofvanpå med Silf och ijnseguld inwärcat, med Blå silkes frantzar förknöplade med ijnseguld, 1 st.»

28. »g. Altare kläde, af röt blomerat guldwerk . . . . . 1 st.» —
 »g. Altare kläde af rött Silke och Inseguld blommerat och med leroft foder.»
29. »g. Altare kläde, af silke och guldwerk . . . . . 1 st.» —
 »g. Altare kläde med silke och guld Inwafvet, och grönt Cartek på båda sijdor.»
30. »g. Altare kläde, af Blåt Cartek . . . 1 st.» —
 »Altare kläde af Blått Cartek, med guld Ränder och frantzer och med Swart Duellk foder, 1 st. om 4 aln. 1½ quarter» (samma uppg. i Inv. 1605).
31. »g. Altare Lista, med Silke och guld-sömmat . . . . . 1 st.» —
 »g. Altare lista Bokstäfver af ymse-guld udi Silkessköldar med Silkesfranzar, 1 st.»
32. »g. Altare Lista, af golt Cartek . . . 1 st.» —
 »g. Altare lista med goldt Cardeck, med Beläter och Bokstäfver af ijnseguld och med silkesfrantzar, 1 st.»
- 33, 34. »g. Altare Listor, med beleter och Båkstäfver . . . . . 2 st.» —
 (33) »g. Altare Hörnlista, af grönt maserat Cartek och guldwirkade beläten och bokstäfver, 1 st.»
 (34) »g. Altare Hörnelista af Rödt maserat Cartek, och guldwirkade Bokstäfver och Beläter, 1 st.»
35. »g. Altare Hörn [?] lista, af grönt Cartek . . . . . 1 st.»
36. »g. Altare Hörn [?] lista, af rött Cartek . . . . . 1 st.»
37. »g. Altare Tåken, af Kläde guldskinsömmat . . . . . 1 st.» —
 Altaretäcken af kläde med Guldskinsömmar, och insänkt med Sprijdsilke, 1 st.»
38. »g. Altare Lakan, af Leroft med 2 bredder . . . . . 1 st.»
39. »Altare-duk, af leerft, med 1 bredd . 1 st.» —
 Altareduk af leroft en bredd, 1 st. om 2½ aln.»
40. »g. Bord duk, af leerft med 1 bredd . 1 st.» —
 »g. Bordduk af lerft en bredd 1 st. om 6¼ aln»
41. »g. Bord duk, af leerft med huitsöm . 1 st.» —
 »g. Bord duk af Sleisiskt leroft, 1 st. om 7 aln 1½ quarter.»
- 42, 43. »Handkläder, Blårandet . . . . . 2 st.»
44. »g. Stolakläde af Ullen Comlat [?] . 1 st.»
45. »g. Stola Tåken, af klede, guldskin fourat . . . . . 1 st.» —
 »g. Stolkläde af kläde, med guldskin sommat, och insänchte taflor af Spridsilke [el. Spradsilke?] och lerftsfoder, 1 st.»
- 46, 47. »g. Stolakläder . . . . . 2 st.» —
48. »Båratäcke af swart sammet . . . . . 1 st.»
49. »Båratäcke af swart Engelst . . . . . 1 st.»
 År 1604 tillkom:
50. »Nyt Diskekläde af Skirduk med perler . . . . . 1 st.»
51. »Ny Altarelista af Blåt Damask . . 1 st.»
52. »Ny Bord duk af Hol: lerft, 1 Bredd silkesömmat 1 st.»
53. »Ny Bord duk af Helsing lerft med trådefransar 1 st.»
54. »Förlåt af grönt Cartek och golt silke 1 st.» --
 »Förlått, af grönt Cartek, med gult Silke, tärninget och blomerett, Hustru Karin Folke Byrges gaf, 7 dukar, 1 st.»
55. »Messesärk af Gyllenduk, och en plat back på nede till af Rödt Samet . . 1 st.»
56. »Bordduk af Hol. lerft, och med röt Silke sömat, med 2 sköldar af guld, en bredd. Jungfru Kristin Tot gaf, 1 st. om 7½ aln.»
57. »Diske kläde af skirduk, med perlor och Inseguld, inwärcat, och med guldnipper [?] och Jesu namn. Jungfru Anna Tott gaf, 1 st.» — »Att lägga klädet uti, fin ask, 1 st.»
58. »Swart Engelst [kläde], som Brode Niels gaf efter sin salige hustru, 1 st. om 5 aln 3 quarter.»
59. »Bordduk af Skijsich lerft, med huit tråde frantzer, 1 st. om 7¾ aln.»
60. »Altarelista af Blått Damask, med 7 Silfuer puther och bokståwer, med

guldborder och Brandgult Spwjijsilke och dwulk [?] foder, 1 st. om 4 $\frac{3}{4}$ aln.» — (inv. 1606) »W. Hans Christo gaf efter sin lille S[on] Salige Claes Hansson.»

I inv. 1606 har icke tillkommit något ytterligare textilföremål.

»Bohagz och Bygningz partzeler»¹⁵

Inv. 1604

»Orgelwärc 1 st. } Färdigt med allt tillbehör.
Segerwark. 1 st. }

Kyrkiopung 1 st. af grönt samet —

g. Offerkista 1 st. wid stora kyrkiodörren

g. Kistor 2 st.

Liuse kista 1 st.

Liusestakar af trä 7 st. med många pipor
g. swarfwade 2 st.

Höflat träsäte 1 st. med Rygstöd.» —

»g. swarfwade träsäter 2 st.» (inv. 1605).

»Kyrke pungh af grönt Blomerat Samet med guldbotn, och med en liten klocka, 1 st.» — »Offerpung 1 st. af grönt Samet med en liten klocka.» (Inv. 1606, Smål. 1606 nr 5).

»Vdhanlås 1 st. för offerkistan i Högchoret

- » 1 st. uti Sacristian
- » 1 st. för Högcoren [korskranket]¹⁶
- » 2 st. för stora offerkistan
- » 1 st. för Norra Kyrkiodörren
- » 1 st. för lille Kyrkiodörren
- » 1 st. för Stora Kyrkiodörren
- » 1 st. för Kyrkiporten [mot torget]
- » 1 st. för Södra Kyrkioualfuet
- » 1 st. til öfre hualfuet
- » 1 st. hos orgelwärcet
- » 1 st. til stora klockan.»

Inv. 1606 har samma uppgifter men därtill ett utanlås »til kyrketaket» och ett »för öfre hualfdören».

»Tilljordt 1604–1605:

Häcktilse Stock 1 st.

Träliusestakar 7 st. med några Järnpiper
g. Träfötter swarfwade 2 st.»

»Kjirkiones Böker och Liberij»¹⁷

Biblia Teutsch Dreij Theilen in folio. 3 st.
Biblier Swenska, in folio. 2 st.

Gambla Testamentet på Suensko, in folio. 1 st.
Nija Testamentet på Suensko, in 4:to 1 st.
Biblia D. Hieronimi, in membrana manuscripta,
in folio. 1 st.
Biblia Latina Santis Paguini, in folio. 1 st.
Nouum Testamentum Theodoni Bezae, in folio. 1 st.
Tomus Tertius operum D. Martini Luth: latinorum, in folio. 1 st.
Tomus Quartus operum D. Luth: Latinorum, in folio. 1 st.
Tomus Quintus operum D. Luth. Latinorum, in folio. 1 st.
Tomus Sextus operum D. Luth: Latinorum, in folio. 1 st.
Der Erste Theil operum D. Luth. Teutsch, in folio. 1 st.
Der Andere Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Dritte Theil Teutsch in folio. 1 st.
Der Fierdte Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Funfte Theil Teutsch, in folio. 1 st.
[Sjette delen saknades]
Der Siebende Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Achte Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Neunde Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Zehende Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Der Eilfte Theil Teutsch, in folio. 1 st.
Kirchen Postillæ D. Mart: Luth: Teutsch, in folio. 2 st.
Postilla Nicolai Hemingi Dansch, in folio. 1 st.
Postilla Nicolai Selnecceri. 3 Part: in 8:uo. 3 st.
Institutiones Nicolai Selnecceri. 3 part: in 4:to. 1 st.
Opera Philippi Melanthonis latina, in folio. 1 st.
Lexicon Græcum Gesneri, in folio. 1 st.
Bibliotheca Gesneri, in folio. 1 st.
Dictionarium Ambrosij Calepini, in folio. 1 st.
Flauius Iosephus de Antiquitate rer: Judaicar: in folio. 1 st.
Calendarium Andreae Hondorfij, Reisebuch Henrici Bunt, in folio. 1 st.
Tomus Quintus operum Johan: Brentij, in folio. 1 st.
Psalterium Johan: Brentij, Decas prima, in 4:to. 1 st.
Psalterium Johan: Brentij, Decas Sexta, in 4:to. 1 st.
Opera Volfgangi Musculi, in Math: et Johan: in folio. 1 st.
Examen Trident: Concilij D. Mart: Chemnitij, in 4:to. 4 st.

Psalterium Daudis Latinum, cum Euangelij Dom: in 8:uo.	1 st.	Stellarium Coronæ Mariæ, in folio.	1 st.
Psalterium Daudis Latinum, Notulis exorna- tum, in folio.	1 st.	Opus Angelicum, Siue Summa Angelica, in folio.	1 st.
Psalterium Daudis Latinum vetus, in folio.	1 st.	Sermones Vincentij de Tempore, in folio.	1 st.
Opera Virgilij Maronis, Seruio Interprete, in folio.	1 st.	Vita Christi, Ludolphi Cartusienſis, in folio.	1 st.
Troporum Scripturæ liber, Bartholomej West- hemeri, in 4:to.	1 st.	Pantheologia Raijneri, in folio.	1 st.
Opera Sturmij in Ciceronem, 7 partes in 4:to.	7 st.	Speculum Aureum Henrici Herp, in folio.	1 st.
Messe Boch Swensch, in 4:to.	1 st.	Prima pars Theologiæ Thomistiæ, in folio.	1 st.
Hand Boch Swensch, in 4:to.	1 st.	De Veritate Catholicæ Fidei Thomæ Aquinatis, in folio.	1 st.
Psalm Boch Swensch in 8:uo.	1 st.	Reen Pappirs Boch, med spennen inbonden, in folio.	1 st.
Dialogus Vrbani Rhegij Teutsch in 4:to.	1 st.	Gamalt Kijrkio Memorialz och Schult Register	1 st.
Stephanus Riccius in Terrentij Comædias, in 8:uo.	2 st.	Historischer Bericht vom Heiligen Abendmal [Christoph Rezelij] ¹⁸	1 st.
Augustinus de Ciuitate Dei Tom: 5. part: 2 in 8:uo.	1 st.	Conciones aliquot latinæ, manuscriptæ Georgij Michaëlis, in 16:to	1 st.»
Officiale Dansch trijek, in Folio.	1 st.		
Liber Cantus in membrana manuscriptus, in 8:uo.	1 st.		
Breuiarium in membrana manuscriptum, in 4:to.	1 st.		
Konst Boch på Architectur, in folio.	1 st.		
Fier Buch Georgij Schallern, Teutsch, in 4:to.	1 st.		
Admonitio Neostad: cont: librum concordiæ, in 4:to.	1 st.		
Expositio Actorum Sijnodicorum in librum In- terim, in 4:to.	1 st.		
Psalm Buch Niederlendisch, in 16:to.	1 st.		
Discantz Böker, 4:tuor voces, röde inbundne.	4 st.		
S. Cijrilli opera, in folio.	1 st.		
D. Bernhardi opera, in folio.	1 st.		
Origenis opera, in folio.	1 st.		
Moralia B[ea]ti Gregorij, in folio.	1 st.		
Sermones Meffret, in folio.	1 st.		
Liber Decretalium Epistolarum, in folio.	1 st.		
Liber Decretorum Bartholomæj Brichsiensis, in folio.	1 st.		
Casus Longi Bernhardi super Decretales, in folio.	1 st.		
Decretalia Gregorij Noni Pontificis, in folio.	1 st.		
Rubricæ Juris, Fratris Astexani, in folio.	1 st.		
Rubricæ Juris, quæstionum et Additionum, in folio.	1 st.		
Glossæ Thomæ Aquinatis, in 4:tuor Euange- listas, in folio.	1 st.		

Biblioteket hade medeltida anor och icke så få av dess 1604 förtecknade böcker gick tillbaka till tiden före reformationen. Den 1 december 1451 testamenterade Johannes Witta (dekan i Linköping) och såsom sådan 1426 prost i Kalmar¹⁹ några handskrifter »ad liberarium ecclesie Kalmarnensis», nämligen »Compendium theologicum extractum Hugotonis et postillam Conradi». Åtskilliga av de i den föregående förteckningen upptagna böckerna är enligt Isak Collijns mening medeltidsodices, andra är inkunabler, som tillhört Storkyrkans medeltida »liberi». ²⁰ Till den förra gruppen hör bl a »Biblia D. Hieronimi, in membrana manuscripta in folio», »Liber Cantus in membrana manuscripta in 8:uo» samt »Breuiarium in membrana 4:a». Inkunablerna är ett tjugotal däribland »Moralia B. Gregorij», »Sermones Meffret», »Liber Decretalium Epistolarum», »Liber Decretorum Bartholomæj Brichsiensis», »Stellarium Coronæ Mariæ» och »Opus Angelicum» m fl. Mot slutet av 1400-talet skedde en livlig bokexport från Lübeck till Sverige, och flertalet av inkunablerna har enligt Collijns mening kommit till kyrkans bibliotek den vägen.

En del av biblioteket gick förlorat 1611 och det som räddades åt kyrkan av Nils Klockare var endast den svenska bibeln. En del av det övriga bokbeståndet har dock räddats men ansetts obehöv-

ligt eller olämpligt för kyrkan och därför konfiskerats av staten som danaarv. Att så varit fallet framgår av en anteckning i Palmsköldska samlingen i UB (vol 300 s 687): »Det Liberii, som stådt i Calmar kyrkia och hemfallit Chronan till Danaarff, blef aff HKM:t förährat till Præsidenten dersamma-städs Christoffer Larson Grubbe».²¹ Han var en lärd och litterärt intresserad man som bl a utgivit ordspråkssamlingen »Penu proverbiale» (1665).²² Gravsten nr 273.

Sigillstamp av brons för Mariagillet i Kalmar, nu i SHM (inv nr 14572). Spetsoval form, L 5,8 cm, B 5 cm (fig 178 a). Madonnan sitter på en bänk med Jesusbarnet på sin vänstra hand; bakgrunden strödd med rosor eller stjärnor. Omskrift mellan två pärl-lister: + S'CONVIVII · BEATE · MARIE · IN · CAL + . På frånsidan ryggås med bärögla. Gravyren tämligen skadad. Sigillstampen än enligt uppgift funnen i Kalmarsund och köpt till museet av Oscar Montelius 1912 för 25 kr.

Fig 178 a. Avtryck av Mariagillet i Kalmar sigill från omkr år 1300. SHM.

The seal of Saint Mary's Guild, Kalmar. 14th cent. Impression from the original stamp. Museum of National Antiquities.

II. EN KRÖNIKA OM STORKYRKAN FRÅN TIDEN EFTER KALMARKRIGET 1611 TILL KYRKANS SLUTLIGA FÖRSTÖRELSE 1678

Inledning

Vid striderna 1611 förstördes staden svårt bl a genom brand som även drabbade Storkyrkan. Dess valv störtade in och pelarna blev mer eller mindre förstörda. Av tornet raserades nästan allt ovanför tredje våningens valv vilket knappast kan ha skett enbart genom brand. Det är möjligt att demoleringsåtgärder vidtagits i samband med de utfall som gjordes från slottet. Fred med Danmark slöts i Knäred den 20 januari 1613 och enligt fredsfördraget skulle Kalmar och Öland omedelbart återlämnas till Sverige. Så snart detta skett började genast återuppbyggnadsarbetena, dock icke på Storkyrkan utan till en början på Lilla kyrkan (se nedan).

Konungen, Gustav II Adolf, ville att staden, då den återuppbyggdes, skulle göras till en modern fästning med reguljär stadsplan och omgärdad med vallar och bastioner. Han skrev den 11 augusti 1613 till ståthållaren på slottet Hans Eriksson (Ulfsparre till Broxvik) att han icke ville »hafue Gatur och Tompter på sådant Maner som the hafue varitt til förenne, vthan mera ordentelig, Och på thet sätt, som ähr brukeligt vthj well funderade Städer vthi Tyssland». Han ville också, att hela staden med tiden skulle bli bebyggd med stenhus, »sijnnerligen wid Gaturne»,¹ ett gammalt önskemål för vilket särskilt Johan III hade ivrat. Den som fick uppdraget att göra ny stads- och befästningsplan för Kalmar var en från Flandern inkommen militäringenjör Andreas Serssanders. För honom utfärdades instruktion den 1 december 1613 att både upprätta plan för fästningsverken och stadsplan. Serssanders utarbetade omedelbart en plan

för en reguljär stad med ett runt torg i centrum och sexton från torget utgående gator som skuros av två ringgator. Staden skulle omges av sex bastioner med mellanliggande kurtiner. Serssanders' förebild har antagligen varit en idealplan för en befästad stad i Daniel Speckles bok *Architectura von Vestungen* som hade utkommit 1608. Speckles plan återgår i sin tur på italienska förebilder, främst staden Palmanova i närheten av Udine.²

Sersanders' förslag till plan innebar att all tidigare bebyggelse skulle raseras, även Storkyrkan, men konungen önskade att kyrkan skulle bevaras, och Sersanders fick omarbeta planen i överensstämmelse därmed. Denna omarbetade plan godkändes av konungen i början av år 1614 (före 14 februari) och blev i huvudsak genomförd. Originalplanen finns icke bevarad, men däremot två kopior, den ena från år 1627 (fig 92, 180), den andra odated (fig 181). Borgerskapet ogillade den nya stadsplanen och ville återfå sina gamla tomter, men konungen förbjöd »strengeligen» alla avsteg från densamma och gav vallmästaren Påwel von Essen befallning, »att han her vtinnen skall hafua eet fljigt inseende, att huar dhe bijggie vtöfuer be:te afritning, då skall han rifue thet omkull igen».³ Den nya stadsplanen medförde att torget som under medeltiden legat sydost om kyrkan förflyttades något väster ut, så att det kom att ligga söder och sydväst om kyrkan. Det var något större än det gamla och hade som nämnts cirkelrund form utom invid kyrkogården där en liten sträcka var rak (fig 181).

Samtidigt med att man började återuppbygga

staden vidtog man åtgärder för att få ett gudstjänst-rum. Man började redan 1613 med att återställa Lilla kyrkan, som blivit skadad men troligen icke bränd, för att använda den under den långa tid man måste räkna med att det skulle taga att iständ-sätta Storkyrkan. För Lilla kyrkan och dess historia redogöres nedan. Den var 1616 så färdig, att man på allvar kunde börja arbetet med Storkyrkans återställande. De därmed förenade problemen var betydande, icke minst de ekonomiska. Kalmar var nämligen vad folkmängden beträffar under tiden närmast efter kriget en liten stad, och Storkyrkans återställande var ett för tiden mycket stort företag, tekniskt och ekonomiskt. Kyrkans ordinarie inkomster var blygsamma och räckte icke långt. Det var den stora enskilda givmildheten och ett väl organiserat tiggeri hos framstående förmögna personer samt hos olika myndigheter som, tillsammans med borgerskapets offervilja, gjorde företagets genomförande möjligt. Kyrkans ordinarie inkomster var vid denna tid följande:

Tionden av åkern från socknen och staden utgick in natura i råg eller korn men oftast i spannmål som var en blandning av hälften råg och hälften korn. Någon sällsynt gång ingick även vete i tionden (s 259). Under de närmaste åren efter Kalmarkriget var åkrarna så förstörda av strids-handlingar och bristande skötsel, att tionde icke förekommer i räkenskaperna förrän 1619. Den uppgick då till 4 tunnor $4\frac{1}{4}$ skäppa spannmål och 1620 till 5 tunnor $\frac{1}{2}$ skäppa. »1621 åhrs Åhrswäxt» gav 1622 i tionde 3 tunnor $1\frac{1}{2}$ skäppa råg och 8 tunnor $4\frac{1}{2}$ skäppa korn. År 1625 var den endast 3 tunnor råg och 4 tunnor korn. Under följande år är den ej sällan bokförd tillsammans med domkyrko-tunnan varför den exakta storleken ej kan anges.

»*Lijbeska räntan*» utgick årligen alltsedan 1400-talets början och var en av kyrkans säkraste inkomstkällor. Under tider då Sverige befann sig i krig med Lübeck innehölls räntan, men utbetalades i efterskott sedan fred slutits. Lübecks stad hade kapitalet som lån mot inteckning i sin stads kvarnar (s 194). Räntan utgjorde hela tiden 6 daler årligen. Den 27 augusti 1634 beslöt rådet i Kalmar att uppsäga lånet till återbetalning för att använda det till kyrkans »uppbyggande». ⁴ Jfr s 257.

Avgifter för brudringning och för pällen var en

säker inkomstkälla, men storleken berodde på äktenskapsfrekvensen och summan var aldrig stor. De som skulle gifta sig måste beskattas lindrigt. Taxan var under förra delen av 1600-talet 2 mark för brudringningen och en mark för pällen, men den senare användes icke av alla. Inkomsten var 15 mark 1617, $5\frac{1}{2}$ daler 1619, 10 mark 1620 och 4 daler 1621.

Avgifterna för de dödas lägerstad, klockorna och bårklädet var likaledes en säker inkomst, men den varierade från år till år med dödligheten. Avgiften för gravplatsen utgick efter taxa, men man fick icke köpa sig grav var som helst. För grav i kyrkan fordrades borgmästarnas och biskopens consens. Man skulle ha gravplats efter rang och ställning i samhället. Detsamma gällde klockorna. För förnämna och framstående personer ringdes med alla klockorna i hela timmar tre gånger, andra fick nöja sig med endast de mindre klockorna. I detta avseende var rangen dock något mindre avgörande. De tre ringningarna var själaringningen, uppbär-ringningen och efterringningen och de hade mycket gammal hävd. Med tiden började vissa förnämna eller förmögna personer utvidga ringningarnas antal, stundom till sju gånger i hela timmar (s 282). År 1683 stadgades därför att endast tre ringningar fick ske och samtidigt bestämdes, att för en adelsman skulle ringas vid middagstid kl 12, för en magistratsperson kl 11 och för en borgare kl 10 fm. Samma tider gällde för dessa personers hustrur och barn.⁵ Utöver taxan gavs ofta av den dödes efterlevande votivgåvor antingen i penningar eller i silverföremål, ofta bälten av silver, silverskedar eller annat; under byggnadstiden skänktes ej sällan byggnadsmaterialier. I senare fallet användes de till byggnaden; övriga gåvor såldes vanligen såvida de icke kunde användas vid gudstjänsten, men även sådana såldes »då nöden så kraffde». Avgiften i penningar var 1615–1616 59 daler 22 öre, 1619 var den 116 daler 7 öre och 26 lod »sölff», 1620 220 daler 3 öre, 1621 297 daler 5 öre och 1622 endast 66 daler 19 öre. Därtill kom votivgåvor för vilka redogöres i den följande beskrivningen i den mån de ansetts vara av större intresse.

Offerkistan gav kyrkan mycket betydande inkomst. Ur densamma uttogs, vanligen flera gånger om året och alltid i vittnens närvaro, större belopp.

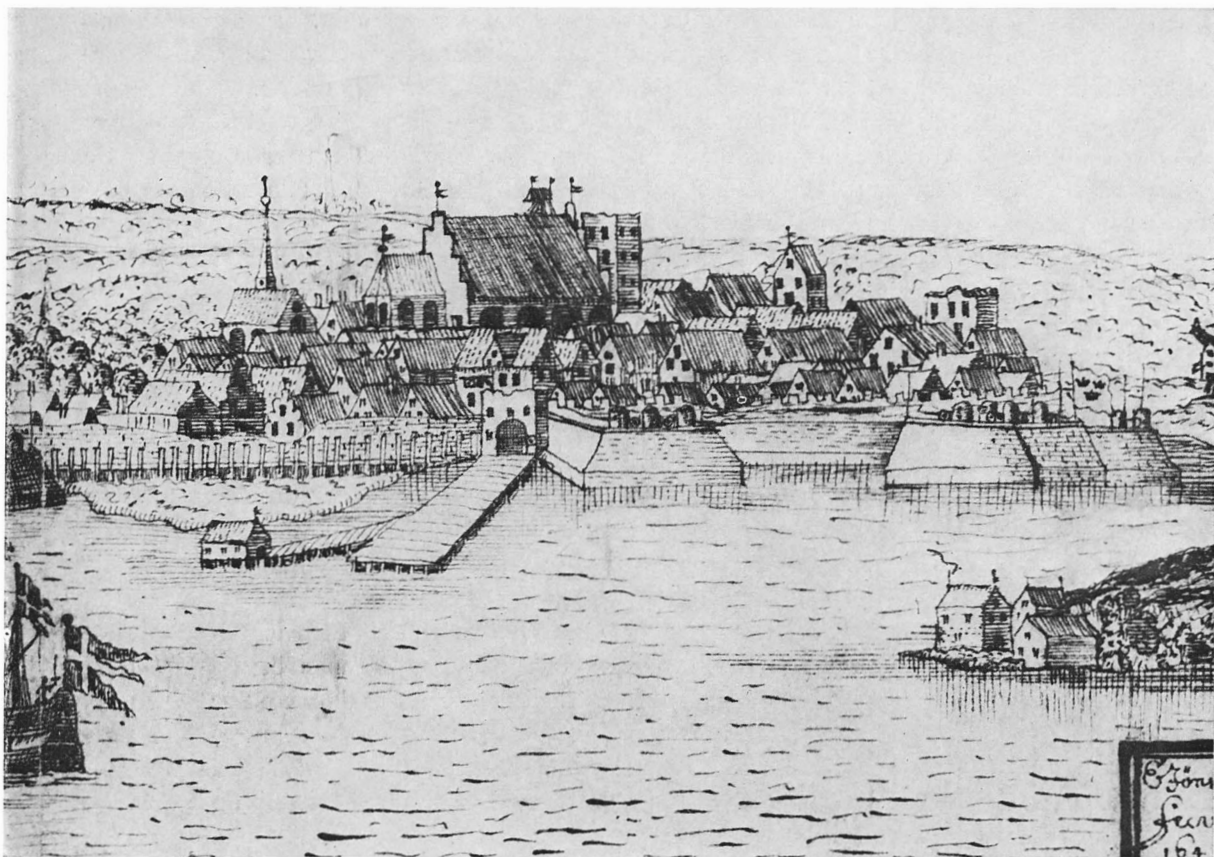

Fig 179. Kalmar gamla stad med Storkyrkan och Lilla kyrkan från nordost, av Erik Dahlberg 1645. Detalj av fig 93. UUB.

The Old Town of Kalmar with the Great Church and the Small Church from N, drawn by Erik Dahlberg, 1645. Detail from figure 93.

Den innehöll under århundradets förra del vanligen både svenska och tyska penningar och någon gång övervägde de senare. Offerkistan gav 96 daler år 1618, 83 daler 1619, 124 daler 16 öre 1620. År 1621 uttogs 22 daler tyska och 17 daler svenska penningar den 19 juli, 26 daler svenska den 11 augusti och 10 daler den 17 september, summa 75 daler. Tyska och svenska penningar räknades sålunda ha samma värde. År 1624 gav offerkistan 91 daler 26 öre jämte 3 daler »som fallet i hatten för ähn offerkistan opbars i Store Kyrkian» 14 juni 1624 (II: 114). Vanligen gavs inemot 100 daler årligen, 1626 dock endast 55 dlr.

Kyrkans tomter och hus gav under den första tiden efter kriget ingen inkomst, dels därför att de

på dem byggda husen var nedbrända och dels därför att kyrkan liksom andra tomtägare fick sina gamla tomter utbytta mot andra, inordnade i den nya stadsplanen. De gav ingen avkastning förrän de blivit bebyggda. Tomtörena var låga, de utgjorde årligen sammanlagt mellan 20 och 30 daler.

Källarelega. Under Lilla kyrkan fanns tre källare. Så snart reparationen av denna kyrka var slutförd, utyrdes källarna som användes som lagerlokaler av några av stadens främsta borgare, »Gert w. Gladen», »Hans Ferkelåås», »hustru Elizabet Jacob Ferkelåås» och »Hans Amfer». Kyrkan fick årligen i »källarlega» omkring 20 daler.

Domkyrkotunnan från den egna superintendentian hade tillkommit för att ge en om ock ringa ersätt-

ning för de inkomster kyrkan förlorat genom Gustav Vasas reduktion. Inkomsten hade utgått under vissa perioder under 1500-talets senare del men sedan åter indragits till kronan. Vid ett besök i Kalmar 1616 medgav Gustav II Adolf genom brev d 3 december, att staden finge »till en behagelig tid behålla domkyrkotunnan, som faller här uti Kalmar superintendentia, på det borgerskapet här måtte desto förr komma sin kyrka till rätta igen, så att de sedan däruti kunna göra deras gudstjänst».⁶ Domkyrkotunnan utgjorde en tunna spannmål från varje kyrka i superintendentian. Den indrevs av fogdarna men levererades av dem mycket oregelbundet, ej sällan efter ett par år. De fem nordliga häradena i länet och superintendentian lades 1627 till Linköpings stift och efter den tiden utgjorde domkyrkotunnan 56 tunnor spannmål.

Försäljning och uthyrning av »Stolestånd» gav kyrkan betydande inkomst, dock först sedan arbetena fortskridit så långt att den försetts med stolar. Stolestånden köptes vanligen, men kunde också »legas», dvs hyras för viss tid. Dessa inkomstposter förekommer första gången i 1625 års räkenskap. Då betalades 1 037 daler smt⁷ »af dem som haffa köpt sina Stolar i kyrkian». Detta var en mycket stor summa, beroende på att stolarna blivit färdiga detta år; i fortsättningen blev den betydligt mycket mindre. I »lega för Stolar i kyrckian» erhöles samma år 6 mark.

Gåvor eller som rubriken i räkenskapen vanligen lyder under början av byggnadstiden: »Aff gudfructiga och fromma menniskior skenkt och giffuit til kyrckenes oprettelse och Bygningh» var den viktigaste icke ordinarie inkomstposten. Senare lyder rubriken »Skenkningar till Kijrckiones oprettelse». Man skänkte penningar, silverkärl och i stor utsträckning silverbälten och silverskedar men även bruksföremål av allehanda slag samt byggnadsmaterialier. De sistnämnda användes till bygget, de övriga gåvorna såldes, ofta omedelbart. De som icke hade något annat att skänka, gjorde tillfälliga dagsverken, enstaka eller flera. För dessa gåvor redogöres i det följande vanligen i samband med de arbeten för vilka de skänktes.

Dagsverken. Då kyrkan var i särskilt stort behov av arbetskraft, beslöts om hjälpdagsverken. De viktigaste var frivilliga som borgerskapet överens-

kommit om att göra. Frivilligheten var dock endast nominell, ty det var av prestigeskäl knappast möjligt att draga sig undan. Man kunde emellertid göra flera eller färre dagsverken efter råd och lägenhet. Vid andra tillfällen beslöt borgmästare och råd att utskryva dagsverken. Det skedde då efter bestämd plan och gällde samtliga personer som ägde burskap eller arbetstillstånd inom staden och på dess malm. De frivilliga dagsverkerna var vanligen betydligt flera än de pålagda, ty vid de förra medverkade även överhetspersoner och ståndspersoner som icke tillhörde borgerskapet. De och troligen flertalet av borgarna arbetade icke själva utan lät sina tjänare utföra dagsverkerna. Till vissa enkla arbeten kommenderades soldater av kommendanten eller andra överhetspersoner. Soldaterna fick länge i sådana fall ingen ersättning men fick vanligen en eller ett par tunnor öl till uppmuntran och officerrarna undfågnades med vin eller öl. Dagsverkerna omtalas i den följande beskrivningen i samband med de arbeten för vilka de givits eller, om ändamålet icke var bestämt, i början eller slutet av redogörelsen för varje års verksamhet, i den mån de ansetts vara av intresse.

Sakören. Dessa var dels kyrkliga dels världsliga. De förra utdömde domkapitlet eller annan kyrklig myndighet av dem »som hafue taget Wppenbar skriffit för sina begångna synder» eller av andra skäl. De senare tillföll kyrkan på grund av kungliga beslut efter av härdsrätterna eller rådhusrätten i laga ordning fällda domar, och böterna inlevererades i dessa fall av fogdarna. För mindre förseelser såsom »parlemente i Mönsterås» och andra slagsmål dömdes ibland till visst antal dagsverken vid kyrkobygget. Saköresbeloppen var av mycket varierande storlek. År 1620 erhöles 97 daler 19½ öre inlevererade av fogdar. Samma år fick Petter Rytter »medh dem som graffue effter Penningar, wth giffua Saakören till Kyrkian» 1 daler. Samma år hade två personer »slagitz liteth i Kyrkian. Blef afsagdt på Rådstufun, huar skulle giöra 6 Dagswärken [åt kyrkan]». Den ene gjorde dagsverkerna, den andre betalade i stället 6 mark (I: 139). Samma år »haffua Stadzens Förmän effterlätidh till kyrkian, som Norkiöpings Boerna hafua förbrutidh mot Stadzens privilegior» (fortsättningen utplånad av fukt). Det framgår emellertid att de i böter läm-

nade 2 tunnor sill som skulle vara värda 3 riksdaler tunnan. »Men Dhenn Ena war Swr och gälder för 2 daler» (I: 139). De »Sakörespenningar» som 1621 tillföll kyrkan var 140 daler, 1622 70 daler

21½ öre, 1624 16 daler »effter Capitells doom» samt 1625 234 daler 20 öre utdömda av världslig rätt och 5 dlr efter »Kapitlets dom».

Återuppbyggnaden från år 1615 och till branden 1647

Handelsmannen »Hans Färkelåås» dä var kyrkans föreståndare och ledare för arbetet åren 1616 till 1618 (I: 67). Räkningen är förd i silvermynt och alla utgifter äro gjorda i detta mynt till omkring 1625. År 1624 avlöstes silvermyntet officiellt av kopparmynt men det dröjde något innan förändringen hunnit genomföras och det var till en början ingen skillnad i värde mellan en daler i silver och en i koppar.

1615–1617

Den första åtgärd som vidtogs för Storkyrkans återställande ägde rum 1615. Då satte man dörrar i ruinens dörrhål. Härtill användes bräder, dörrjärn och en låskrampa »till dören wdj thenn Stora förstörda Kyrckian» (I: 44) och arbetslön utbetalades för »Stora kyrkan, en dörr och Rahmen der till» (I: 56). Nästföljande år 1616 tillverkades »dhen Stora Kyrkiodören» och »Stora Kyrkiodören, öffuersta ramen», den senare i det fönsterhål som kanske fanns ovanför dörren redan före 1611; båda dessa arbeten utfördes av timmermannen mästare Hans Fick som för det senare arbetet erhöll 6 mark. Det gällde huvudingången, den västra dörren på kyrkans södra sida. Dörren ersattes redan 1620 av okänd anledning med en ny. Antingen var den första dörren endast provisorisk eller hade den skadats på grund av livlig trafik under byggnadsarbetet. Den nya dörren hade tillverkats 1619, då »för Stoore Kyrckio dören» betalades i arbetslön 3½ mark. Den uppsattes 1620, ty då inmurades i »Store Södre Kijrkedören 3 Dörehaker med fiedrar». Det var en tung enkeldörr som hängde på tre gångjärn.

Sedan kyrkan blivit stängd började man taga till vara det användbara materialet från de instörtade valven och föra bort de stora mängderna av grus och brandrester. Detta arbete pågick 1616 till 1618 varvid takpik i flera poster förbrukades till att

laga skottkärror med, »när dhe gingo sönder när dhe ränsade Kyrckian» (I: 74). 1618 är bl a även »giffuit Joen Kyrkiowächtare för han ladhe samman Thegel i kijrckian Wthj 5 dagar när kyrkiann Reensades».

Medan dessa arbeten pågick, sökte man ordna ekonomin för det stora arbetet, varom redan är talat i inledningen s 220, och på att skaffa en kyrkklocka. Det senare betraktades som oundgängligen nödvändigt icke endast för gudstjänstens skull utan även därför att ringningarna gav kyrkan inkomster. För Lilla kyrkan hade man lånat en klocka från grannförsamlingen Arby (1614). Kyrkan hade 1604 och säkerligen även 1611 haft en stor och två små klockor som hängde i tornet och en i takryttaren på koret (pl V). Dessutom fanns en primklocka, »wid Högaltaret». De hade alla gått förlorade under striderna 1611.

Man hade redan före kriget beslutat att anskaffa ytterligare en stor klocka och 1609 beställt en sådan i Lübeck. Den hade icke kunnat levereras under kriget, men 1616 meddelar räkenskapen: »ähr Inkiöpt stora Klockan i Lybek och wäjer 5 skip-pund 2 ¼». Den kostade »382 dal:r 16 sk. tysk mynt» (I: 68). Härtill kom vissa omkostnader: »Ehr giffuit för all Kyrkiones omkostnadt i Tysslandh, dragarelhön, wägarelöhn och alt annat medh, Penningar 3 dal:r 37 skilling:r» (I: 80). För frakt av klockan från Lübeck till Kalmar betalades endast 2 daler (I: 80).

Insamling till betalning av den beställda klockan hade igångsatts redan 1609 och insamlarna hade lyckats rädda penningarna undan danskarna. Resultatet redovisas i 1616 års räkenskap: »Huadh frome och Gudfruchtige Christna Menniskior hafua gifuit och föräkrat till Klocke Kiöp, som M. Wilhelm Skinnare och Hans Ferkelåås hafua samman församblat ähr 1609 som längden Wthwijsar huars

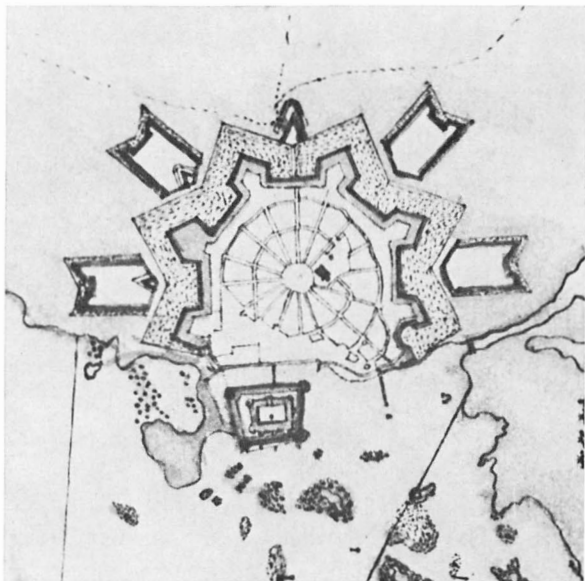

Fig 180. Detalj av fig 92, utvisande Andreas Sersanders' stadsplan och befästningsanläggning 1614, samt kyrkogårdens dåvarande storlek och ingångarna till densamma.

Detail from figure 92 showing town plan and fortifications for Kalmar by Andreas Sersanders, and the size of the graveyard at that time and the entrances.

och eens Namn som hulpit hafua». Givarna tillhörde alla stånd, ordnade efter kyrklig rangordning. Först prästerskapet: »M. Hans Superintendens» (Johannes Petri Ungius) 4 daler »M. Daniel Skolemästare» (Daniel Nicolai Repplerus) 1 daler. »Herr Lars Cappelan» 2 mark. — Därefter »Chronones Högbetrodde Män och Tiänare»: Wälb. Ståthållaren [Isaach] Hendrich[son]⁸ 2 daler samt officerarna efter rang. — »Bärgerskapet I Stadhenn hafwa föräkrat till Kläckokiöp 1609». Lasse Pederson Borgmästare 2 mark. Därefter borgarna 170 st efter förmåga och givmildhet vanligen 1 daler. Andra gav en »Sölffsked» och många gav mindre belopp penningar ned till 4 öre. Den 1609 insamlade summan räckte dock icke till, utan man måste göra ytterligare insamling för att kunna betala klockan. Bl a har »M. Pawel Wallmester (Påwel v. Essen⁹) förähet till Storklockan, Peng:r 2 dall:r» år 1616 (I: 54). Detta var dock icke nog, utan kyrkan måste låna 150 daler av staden till klockköpet. Lånet återbetalades 1619 (I: 129).

För den nya klockan byggde man 1616 en stapel

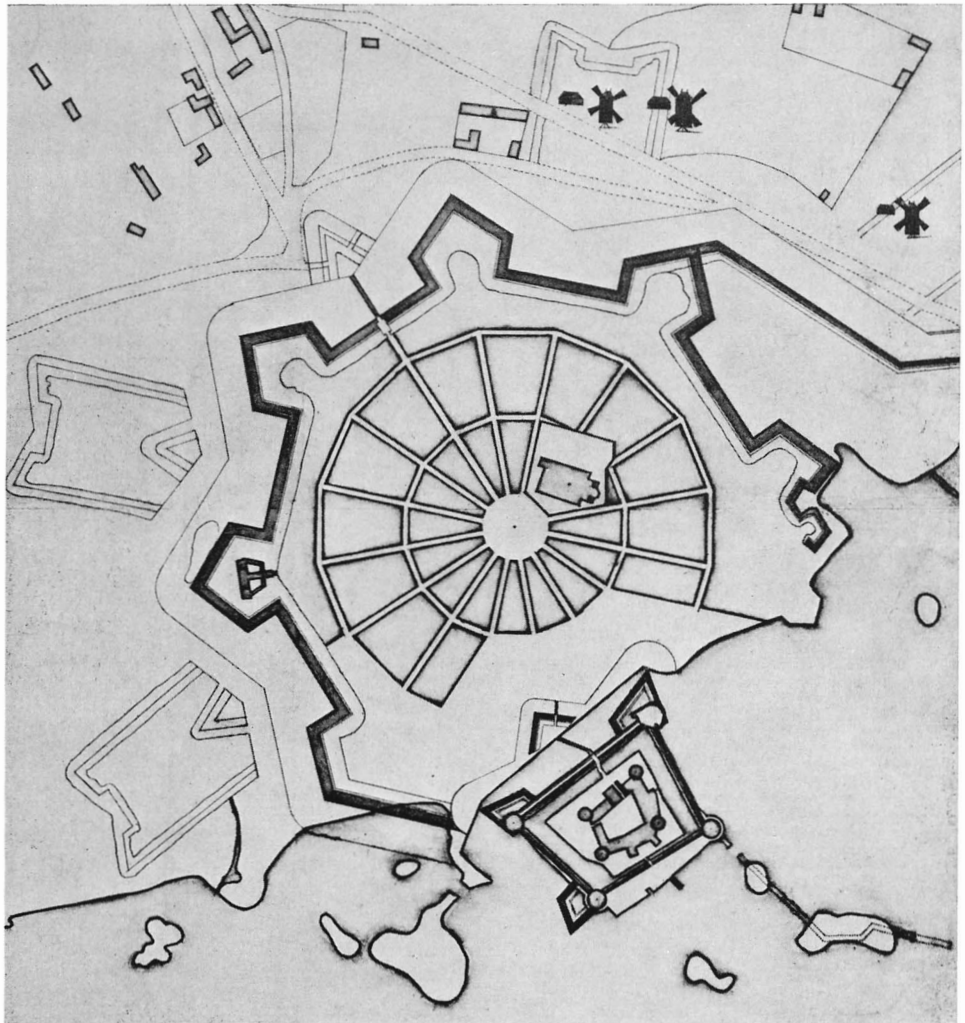
på kyrkogården i väntan på att tornet skulle bli återställt, vilket dock kom att dröja mycket länge. Stapeln byggdes av mästare Hans Fick. Honom »ehr gifuit för han gjorde Klocko Stapelen som förännerna förtingade med honom på sin egen Kost och tärningh» 15 daler. Till stapelns uppförande användes 24 st furubalkar, 2 tolfter bräder, »1 hundrat» dvs 120 st stor spik och »2 hundrat» takspik, en »Flögstång», en »Kopparflög» och en »Kopparknapp» (I: 73). De båda senare tillverkades av »Jöran Kopparslagare» som »för en Kopparflög och en kopparknapp som ähr på Klockostapelen» erhöill 7 mark (I: 79). Båten som förde klockan från Lübeck lossade den icke vid bron i stadens hamn utan i Kalkugnsviken söder om slottet. Till »Bysseskyttarna på Slättet» betalades nämligen 1 daler 16 öre »för the drogo Stora Klockan ifrån Kalckugnen och på Kyrkiogårdenn» (I: 79). Mästare Hans Fick gjorde axeln till stora klockan av en ekbalk (I: 80) och Bertil Smed fick 6 daler 28 öre »för han Beslog axeln på Stora Kläckan med allt sitt behör» (I: 79). Härtill åtgick 15 st stångjärn och »1½ hundrat» stor spik (I: 73). Klockan sattes sedan upp av »Bysseskyttarna på Slottet» som »för the hulpo Store Klockan till Stapelen», dvs upp i stapeln, fick 1 daler (I: 80). Klockan försågs med en »Klocko Kläpp» som kostade 3½ daler och 5 öre» (I: 69). Allt detta var färdigt och betalades 1616. Den »hampesträng» med vilken klockan ringdes nere från kyrkogården anskaffades dock först 1617 (I: 84), då klockan togs i bruk varefter den gav kyrkan en betydande inkomst.

På själva byggnaden gjordes ganska litet under åren 1615–1618. Man hade Lilla kyrkan färdig och höll gudstjänst i den. Tillgängliga medel användes till prästgårdens återuppbyggande och skolstugans reparation.

Kyrkans ordinarie inkomster 1616–1618 har omnämnts i det föregående. Bland gåvorna under samma tid kan nämnas följande: År 1615 skänktes två förgyllda bälten, det ena vägande 19 lod och det andra 15½ lod samt 5 st »Sölffskedar och ett litet stycke Sölff» sammanlagt vägande 14½ lod. Dessutom skänkte »Esbiörn för sin hustru» 5 alnar svart kläde till ett bårkläde (I: 67). För »M. Hans kyrkeherrens [Johannes Petri Ungius] Barn»

Fig 181. Plan av gamla staden och dess fästningsverk enligt Sersanders' plan 1614. Detalj av plan över gamla och nya staden troligen 1640-talet. Köhlin nr 76. Planen i sin helhet i KSH IV pl 86.

Plan of the Old Town and its fortifications according to Sersanders's plan of 1614. Detail from a plan of the Old and New towns probably 1640's.

skänktes ett »Sölffstop om 12¼ lod» år 1617. Den 8 februari 1618 »haff:r S. Mester Hans [Petri Ungius] Superintendentendes Effterleferska hustru Margareta [Bringia] Förährat till Kijrckan 1 st. Sölff stop Weger 50 lodh» (I: 61).

År 1616 skänktes i penningar 39 daler 24 öre. »Fru Brita S. Kyls (Kyles) Effterleferska» förärade en mässingsljuskrona med sex pipor; Hans Janeke (Janich?) gav 20 lod 2½ quintin »Sölff der i bland en Skedh om 3 lodh». Kyrkan fick det året ytterligare två silverskedar, den ena av Niels Klockare. »Eskil hampnefogdte Lefwerde som Borgerskapet i Fiskeriet förährde till Calmar Kyrkio, Torsk och sildh, ähr soltt för Peningar 3 dall:r» (I: 53). Detta år fick kyrkan även stora gåvor

till klockköpet (s 223 f). Nästföljande år 1617 uppgick kyrkans gåvor i penningar till endast 21 daler 2 öre. Därtill kom två tolfter sågebräder samt en del värdeföremål, bl a »ähr förähratt wthi Liibeck till ett Altarklede kappa och Duk» (I: 58) i tyskt mynt 7 daler och 7 öre (I: 86).

1618

År 1618 gjorde man en stor insamling bland stadens alla stånd och yrken »til Kyrckenes Bygning och oprettelse som huars och endz Nampn för-mälähr». Utrymmet tillåter endast att nämna ett fåtal av namnen. Förteckningen börjar med »Ere-wyrdig M. Joen [Birgeri Rhotovius] Superintendent» som skänkte 20 daler. Därefter följer gåvor

av prästerskapet och sedan av slottsbesättningen och slottets hantverkare bl a »Hans Man Bygemester på Calmar Slot». Härefter kommer invånarna i stadens fyra rotar. Från södra roten skänkes penningar 152 daler, »Sölff» 28 lod 1 quintin, »½ hundrat leckte», en »skiutkerra» och 2 tolfte sågbräder. Västra roten gav penningar, 78½ daler och 19 lod 3½ quintin silver. Norra roten gav 164 daler 3 mark i penningar, 27 lod silver, 6 tolfte sågebräder, 4 ü hampa, en gryta om 12 marker och en beslagen kista. Östra roten slutligen skänkte penningar 258 daler 20 öre, 27 lod $\frac{1}{3}$ q:n silver, 11 läster 4 tunnor kalk, 10 tolfte sågebräder, en »Liusa Krona med 4 pipor» skänkt av »welactad Borie Olson», samt en psalmbok (I: 108 ff). Stadens invånare skänkte sålunda år 1618 frivilligt sammanlagt 653 daler 28 öre och mera än 102 lod silver jämte alla nämnda naturprodukter till kyrkans återställande. Vidare har »främmande gudfrucktige och fromme Menniskior hulpith till Kyrckiones oprättelse» med penningar 87 daler 3 mark samt två vaxljus om 3 mark (I: 97). Bland givarna var »W[älborne] Hans Clason [Bielkenstierna] Admiral» som skänkte 11 daler, »Doctor Johan K.M. Präst» 1 daler, »W. Ställan Mörner» 5 dal. och »K. M:ts Tygmästare» 2 daler (I: 110).

Även stadens fattiga har måhända detta år fått lämna sitt bidrag till kyrkobygget, om än indirekt. »Ähr opburit aff Byrie Olssons Armbyssosom han hafuer leweradt» 25 daler samt »aff Herman Schrifuares armbyssosom» 10 daler, och »aff M. Påwels armbyssosom» 3 daler (I: 98). Det har icke kunnat säkert utrönas om dessa belopp utdelats till de fattiga eller om de använts till arbetet på kyrkan, men det senare är icke osannolikt.

Vissa främmande städer lämnade även penninghjälp till kyrkobygget detta år: Söderköping 20 daler, Strängnäs 14½ daler och Västerås 40 daler (I: 113). Omkostnaden för anskaffande av hjälpen var dock betydande. »Ähr betalt Gierdt Swenson för han war till Städerna j Östergötland och Öyland och fordrade hielp till kyrkiones bygning och woro förännerna öffuer eens med honom han skulle haffua 5 daler om wekan så länge han war bårta på sin egen bekostning, och war han borta i 10 weckor» 50 daler (I: 139). Resultatet av hans resa visade sig så småningom (s 231). Även en frivillig

dagsverkhjälp pålystes 1618. Genom den tillfördes byggnadsarbetet 1 341 dagsverken (I: 96).

1619

Arbetet på Storkyrkan sattes i gång på allvar 1619. Kyrkoföreståndare och ledare var då och 1620 garvaren »Hans Amfrid» (Amfred) (I: 95). Han lika litet som hans föregångare i detta förtroendeuppdrag utförde sitt arbete gratis. »Haffuer Hans Amfrid bekommit för Kyrkiones Bygning som swarar till Opbördh och Utgiffit för åhr 619, Spannmåål 20 tunnor» (I: 130). Kyrkoföreståndaren förde en kladd som sedan bearbetades och uppställdes bokföringsmässigt av på detta område sakkunnig person. 1619 gjordes detta av den i det föregående s 217 omtalade »Niels klockare» här kallad »Nils Swensson». Han har »uträknat och stält» kyrkans räkenskaper för vilket »stadens förmän» beviljat honom i ersättning 12 daler penningar och ett lispund talg (I: 131), det senare kanske till ljus under den tid han utförde arbetet. 12 daler var intet litet belopp mätt i dåtidens penningvärde.¹⁰

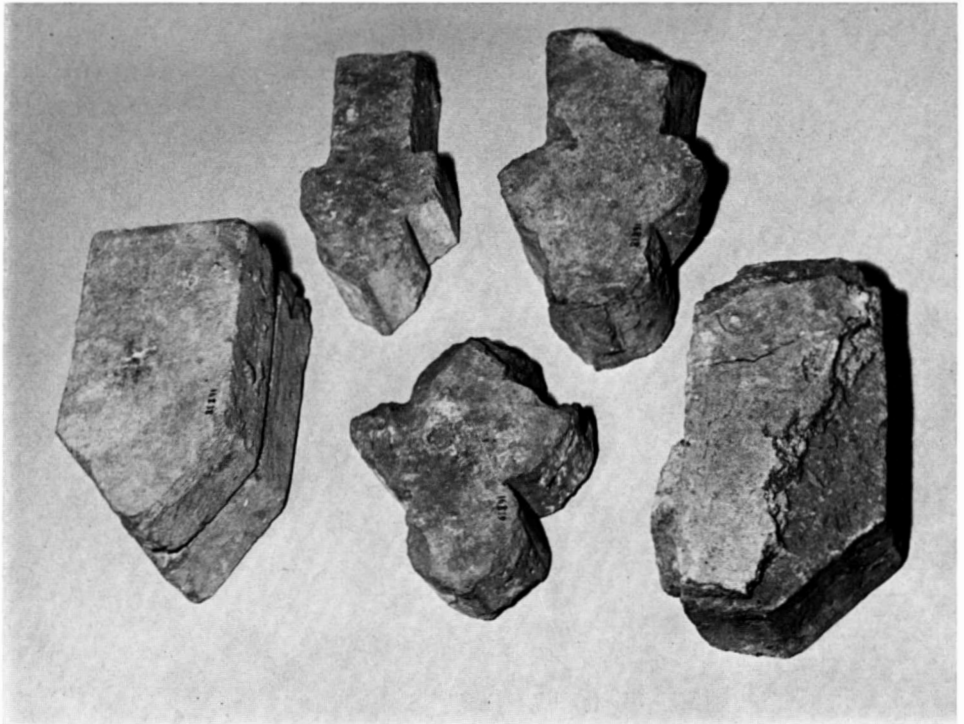
Hittills hade man anlitat stadens inhemska murmästare, timmermän och övriga hantverkare, men för det kommande stora och komplicerade kyrkobygget måste man anskaffa en mera sakkunnig byggmästare. År 1619 är därför »giffuit Gabriel Murmästare i Lijbeek Penningar 6 mark 6 öra på handhenn när han tingades hijt till kyrkian» (I: 129). Då är även »giffuit M. Nor¹¹ Murmästare sielff annan till Reesepenningar ifrå Christinobel (Kristianopol)» och »wdi gudz penning 2 dal:r» (I: 129). Mäster Gabriel var tillkallad som byggmästare, mäster Nor¹¹ som murmästare; den senare står i arbetslängden alltid i första rummet bland murmästarna. Senare arbetade även mäster Gabriel tillfälligt som sådan.

Man började återställningsarbetet från öster med högkoret och fortsatte det sedan bit för bit mot väster. 1619 arbetades på högkoret och på sakristian och dessutom fortsattes uppröjningsarbetet i kyrkan. Under året inköptes en mängd materialier bl a 145 läster 11 tunnor »Murkalck», 1½ skeppund stångjärn, 1 mark stål, flera tusen spik, 60 tolfte sågebräder, 11 tolfte furubalkar »17 alnar långa», »21 tusend 2½ hundrat taktegel», 2 skeppund 7 lispund 2 mark hampa, 260 st ställ-

Fig 182. Formtegel funna vid Sven Rosmans grävningundersökning av Storkyrkans grundrester 1924. I mitten tre »korstegel» som ingått i valvens strålar. Foto R Näslund 1971.

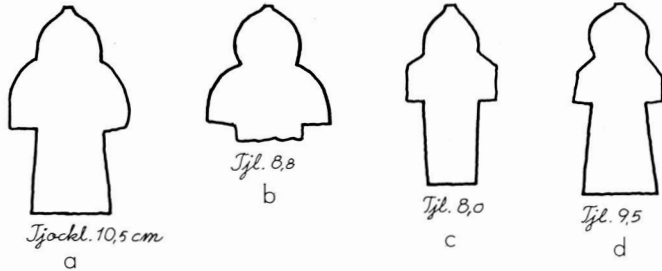
Moulded bricks found during Sven Rosman's excavations of the remains of the foundations of the Great Church in 1924. In the middle are three "cross bricks" which were part of ribs of the vaults.

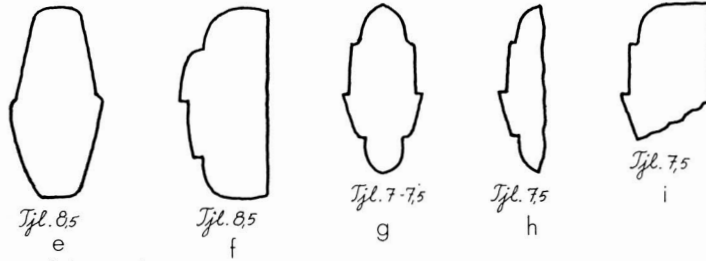
ningsstänger samt 4 lass »Biörkewidior». De sistnämnda blöttes och användes i stället för rep till att binda fast bommarna vid stängerna i byggnadsställningarna. Vidare köptes 5 st »Thoom ölträd», dvs tomma öltunnor, som sågades mitt itu och användes som bruksbaljor; slutligen anskaffades en mängd byggnadsbeslag, lås, gångjärn o dyl (I: 101). Det inköptes däremot intet murtegel; man använde det tillvaratagna och rengjorda teglet i rasmassorna. Som nämnts fortsatte man även uppröjningen inne i kyrkan: »Ähr giffuit Knechterne för the hulpo Skiutha grus uthur Kijrckan effter Byggmästarens befallning» två tunnor öl två gånger. De arbetade i tjänsten utan betalning men fick ölet som uppmuntran (I: 122, 127). Man beställde formtegel till den kommande valvslagningen. »Benedicto Snickare» erhöll betalning »för han haffuer giordt 9 st. tegelformer, effter dhenn form som Murmästaren haffuer begiärt, för huart stycke 8 mark» (I: 131), och »Bertil Smedh» fick betalt för att han beslagit sju av dessa tegelformar i vilka man skulle slå formtegel till valvstrålar, fönstrens omfattningar och till »fönster pelare» (fig 182 och 183 a-n).

Murarbetet pågick under år 1619 i 26 veckor från den 3 maj till den 16 oktober; de flesta veckorna arbetade tre eller fyra murmästare samt åtta eller flera hantlangare, de flesta av dem kvinnor; av de senare var några kalkslagerskor, andra gjorde handräckningstjänst åt murarna. Främst bland murmästarna i dagsverkslängden står hela tiden den från Kristianopel inkallade mästare Nor. Han hade 2 mark om dagen. Samma lön hade Biörn Håkansson. »Jacop murmästare» och flera andra hade ibland 12 öre och ibland 20 öre om dagen. Ett par veckor i juli och augusti var murmästarnas antal mycket stort, ända till 17 stycken. Även byggmästaren Gabriel murmästare arbetade då som murare från den sjätte till den tionde veckan och hade då 3 mark om dagen. Hans namn förekommer därefter icke i dagsverkslistorna och han har troligen slutat, ty från och med den tionde veckan har mästare Nor 3 mark; han har tydligen då efterträtt mästare Gabriel. »Hans Kalckslagare» hade 1 mark, Anna kalkslagerska, Gunnil Larsdotter, Anna i Berga och de andra kvinnorna hade 6 öre, undantagsvis en mark i daglön. Den totala lönekostnaden för murningarbetet under år 1619 utgjorde 600 daler

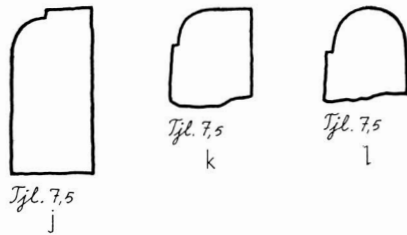
Valvstrålar

Fönsterstenar

Profiltegel

Tegel

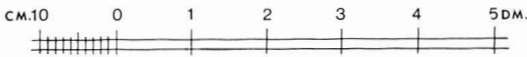
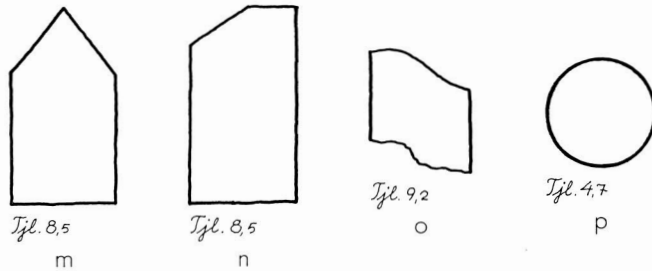
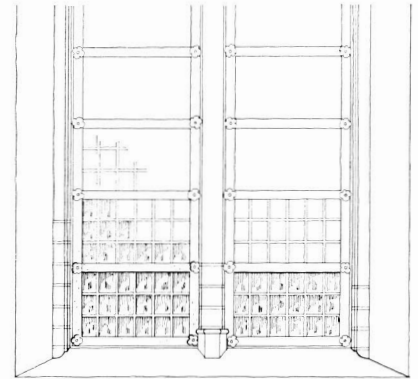
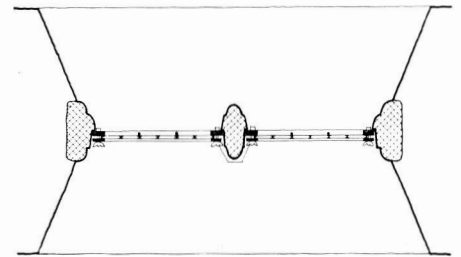

Fig 183. a-p. Formtegel funna vid Sven Rosmans grävningundersökning 1924. Skala 1:10. Teckningar av John Söderberg 1973.

a-p. Moulded bricks found during Sven Rosman's excavations in 1924.

Fasad.

Plan.

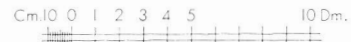

Fig 183q. Förslag till rekonstruktion av de nya fönster kyrkan erhöi på 1620-talet (detalj). Ritning av John Söderberg 1973.

Proposed reconstruction of the new windows with which the church was provided in the 1620's (detail). Drawing by John Söderberg, 1973.

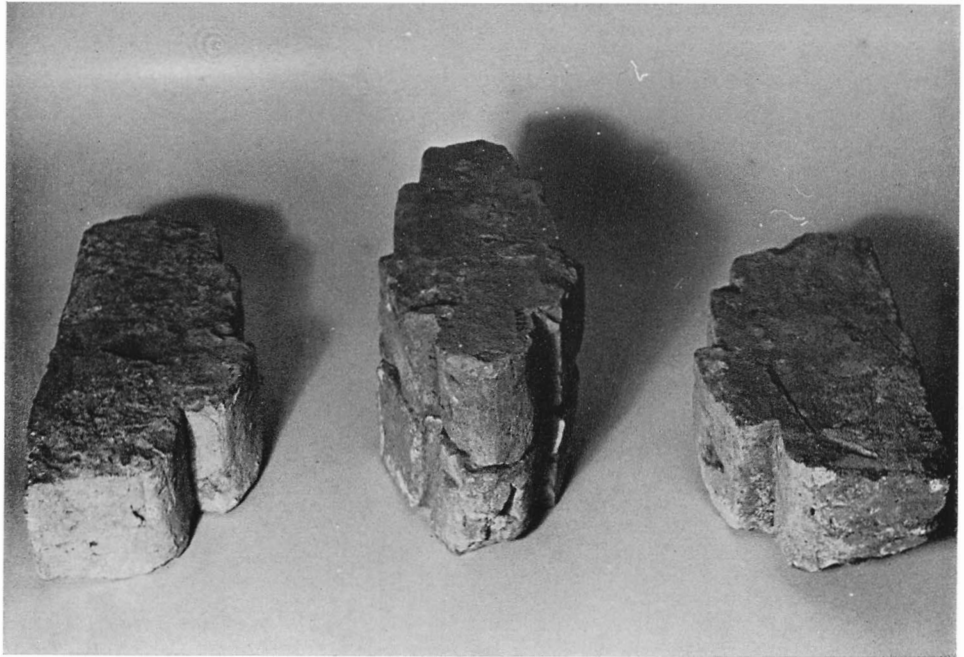
15 öre (I: 120). Murningsarbetet utfördes på högkorets, korets och sakristians väggar samt på högkorets valv. »Till Ställningarna och bågarna vnder hualffuet, samt alla andra bygningenes nödtorffigheter» användes det mesta av de omtalade inköpta materialerna, nämligen 60 tolfter och 7 st sågebräder, 377 st ställningsstänger, 110 läster kalk,

24 st »Basta tååt» dvs rep av lindbast, 4 lass björkvidjor och ett par tusen spik av olika slag. »Ähr kommit till nipplar at Binda Widiorna om Ställningen, ther till är kommit Bandstaka 1½ hundrat, Widior 4 laass» (I: 132).

Bland det som 1619 inköptes för penningar var också »Uthuggen sten 8 st:» (I: 101). Stenarna

Fig 184. Formtegel från fönstrens omfattningar och »pelare» funna vid Sven Rosmans grävningsundersökning 1924. Foto R Näslund 1971.

Moulded bricks from the surrounds of the windows and "piers", found during Sven Rosman's excavations in 1924.

hade huggits av »M. Staffan Steenhuggare» som för »8 st. hugna steenar» erhöll 11½ daler (I: 121). Stenarna kom sjöledes, ty de kördes från »bron» till kyrkan. Att de var »uthuggna» betyder att de var skulpterade eller profilerade. De har antagligen tjänat som konsoler för högkorets valv som var under arbete detta år. Om detta är riktigt har högkorets valv vid återuppbyggnaden fått den form som pl VIII b visar.

Högkoret och sakristian försågs även med yttertak 1619. Takkkonstruktionen utfördes av timmermannen mästare Thomas. Han och hans »mästersvännen Lucas, Jacop och Hans som haffua arbetat på trääverket och täckt högh Coren» fick 38 daler i betalning därför (I: 129). Mästare Thomas hade när han 1619 »förtینگades» till kyrkan erhållit 2 mark i Gudspenning (I: 145). Han hade 3 mark i daglön och de övriga 2 mark, men i oktober hade mästare Thomas 20 öre och de övriga 14 öre om dagen. De byggde högkorets takstolar och ställningarna under valvbågarna samt slog läkt på de förra; på läkten skulle taktegel läggas, men det gjordes av murmästarna. Det användes »5 hundrat Läckte» och »5 tusend 2½ hundrat Tagtegel», »16 hundrat stor spijk» och 62 st »Wräklingar» (I: 128).

»M. Thomas och hans mästare suenner som haffua arbetat på Trääverket och täckt högh Choren» erhöll i arbetslön 70 daler 3½ öre (I: 127). Taktegel brukade av murmästarna smetas med kalkbruk på undersidan och säkerligen skedde så även här. Högkorets yttertak bör ha blivit färdigt under år 1619, ty det försågs då med flögstång och flög på nocken. »Bertil Smedh» fick en daler i arbetslön »för han gjorde flögstången på högchoren aff 2 & kyrkiones iärn» (I: 131). »Ähr kommit till Flögan som står på högh Choren, Flögstång 1, Kåpparknapp 1, Kåpparflögh 1» (I: 128). »Flögan på högchoren» och »knappen under flögan» inköptes färdiga »för Penningar», den förra för 2 daler och den senare för 6 mark (I: 101).

Borgerskapet lämnade även 1619 frivillig dagsverkshjälp till kyrkobygget. För östra roten gjordes mellan 1½ och 26 dagsverken pr person, sammanlagt 430½ dagsverke; västra roten mellan 1 och 34 dagsverken pr person tillsammans 453½ dagsverken, norra roten 129 dagsverken, »Öster Rothen» 290½ och »Malmen» 37½ dagsverke, summa 1 341 dagsverken (I:113 f) sålunda alldeles samma antal som föregående år.

1620

Arbetet på högkorets och sakristians återställande fortsattes 1620. Garvaren Hans Amfred var som s 226 nämnts kyrkoföreståndare; han biträdde av klockaren »Nils Suensson». Väggar och valv i de båda rummen vitmenades och valven i högkoret försågs med dekorativ målning av något slag. »Till at hwijtmena i högh Choren och Sakerstigen medh» användes 10 tunnor »hwijtcalck» (I: 205) och »till Målningen wnder hualfuet i högh Choren» förbrukades 9 fat kimrök, 4 skålpund mönja, 3 kannor ättika och 4 st »pottor till Fergenn» (I: 147). Man anskaffade materialier, järn och tegel »till fönstren i båda rummen». Till »Hendrich Klen-smedh» utbetalades 46 [!] daler i arbetslön »för han hafuer smit aff 4 skippund 18 lispund 6 mark kijrkiones eget stånge Jern till fenstren i höge Choren och Sakerstigen, stor iern emillan Glaasfenstren» (I: 148). Det som utfördes var de stommar av järn på vilka de s k tavlorna i glasfönstren skulle fästas. Några fönster insattes dock icke i högkoret detta år, men däremot har sakristian fått sådana. Henrik Klensmed tillverkade under året »13 fensterjærn och 20 stöfftter till Fenstren i Sakerstigan» (I: 148) och »till Sacerstiefenstren ehr kommit, Glaasfenster 9, Stöfftter 20, Fensterjern 13» (I: 206). Man kan förutsätta att rummet liksom före 1611 hade endast en fönsterluft. År 1625 betalades 3½ daler »för en Jærngalder giordes til Sakerstigan» (II: 159). Samma år »ähr kommitt för Fönstren [dvs taflorna i fönsterluften] i Sakerstian, Jærngaller 1 st. (II: 139) och 1 daler betalades »för Jærngaldren inmurades» (II: 159). M. Hans Fick erhö 3 mark »för Sakerstigidören som giöres och slogh Jernen på henne» (I: 149). Det vill synas som om man i någon mån tagit sakristian och högkoret i bruk detta år, ty 1620 års räkenskap meddelar: »Hafuer M. Hans Fick arbetadh till kyrkiann ett långt Sätthe för Altaret i Store Kijrkian aff sin egen Breder» 12 öre (I: 149).

Arbetet med återställande av kyrkans östligaste treskeppiga del som benämndes »koret» fortsattes 1620. Knektar från slottet »rensade och skutho Gruus wthur kijrkian» liksom tidigare. Det gamla dugliga teglet var kanske nu slut eller otillräckligt, ty nytt tegel anskaffades. Under året »ähr anam-

mat aff Hans Færkelåås Tegellungh till kijrkian på Betalningh 6 tusend 3 hundradh 78 st:r Snedteggell» 1 200 på tusendet, sålunda 7 638 st och »1 tusend try hundradh 70 st:r Murteggell». ¹² De förra, av vilka fig 183 n återger ett, användes troligen bl a i fönsteromfattningarna. Till »M. Jörgen Tegelmäster för åthskilligh Slags Tegell han hafuer slaget till Kijrkian» (I: 146) betalades 5 daler, vilket var någon form av arbetslön till tegelmästaren. »Dauid Snickare» fick även en mark »för han botade en Tegelforma» och 2 mark »för en ny Tegelform». Under året inköptes för penningar 77 läster 20 tunnor murkalk. Dessutom hade ståthållaren »Wälb. Öffuersten Herman Wrangell effterlåtidh till lhäns ifrå Slättedh» 33 läster 4 tunnor kalk (I: 139). Under året fördes »en ladning med kijrkiones steen ifrån Steenberget Dellie [på Öland] och till Calmar» och till »Bernndt holtfougte» betalades 4 daler »på Gullandz kalcksteen som ligger i [borgmästaren] Oloff Pedersons Wedegårdh». »För huggen Steen till lister på Pelare» betalades 2 daler. Antalet uppges icke. Stenen höggs av »Class Stenhuggare» (I: 159 a). 13 tolfter balkar fördes i flotte från »Åbywik» till Kalmar och flottningen kostade 8½ daler. »Till Ställningarna, Bogarna wnder hualffuen sampt till alla andra Byggnings nödtorftigheter» förbrukades 23 tolfter sågebräder, 268 ställningsstänger, 3 »hundradh» stor ställningspik, 29 »hundrad» takspik, 60 st. »Bastetååt» och 2 lass »Bijerkewidior» (I: 204, 205). »Till alt Murwærket som Murat ähr 1620 i kijrkian på Sträckemuren och hualffuen» förbrukades 117 läster 5½ tunna kalk och »17 tusendh 7 hundradh» murteggell (I: 205). Då man tycks ha satt träformar endast under valvstrålarna, bör valven ha slagits »på stick». Murmästarna, hantlangarna samt alla andra »som hafua arbetadh på Murwærket för Daga Lhön» kostade 1 043 daler 23 öre (I: 204). För rivningen av ett stycke mur som »stod farligt» betalades 3 daler 9 öre (I: 145). »M[äster] Thomas och hans Mästerswänner som hafuer arbetadh på Kyrkionnes Trääwærke för Daga Lhön» erhö 150 daler 3 mark (I: 204). »Arbethes folck som hafua arbetadh för Penningar, Buret steen, och slagit kalck, samt annat nödtorftigt arbete drijfuit till Bygningen» gjorde 1 613 dagsverken, och dessutom »hafuer Borgerskapedh i Stadenn hulpit till

Kyrkian» 1563 dagsverken (I: 140). Korets pelare reparerades och kompletterades med »huggen» kalksten och »lister» av samma sorts sten; en del av sträckmurarnas krön ommurades likaledes med öländsk kalksten. Ställningar och bågar för valv byggdes av snickarna. Timmermännen arbetade på yttertakets över korets mittskepp.

Kyrkan fick under detta år en gåva av stort värde och även av stort konsthistoriskt intresse. »Roland Jönsson» och hans hustru hade testamenterat sin gård till kyrkan »effter bägges theras Dödh på thet the schole hafua frit lägerstaden i Kijrckian». Hustrun hade dött tidigare och 1620 dog Roland. »Therfore hafuer nu Roland [lägerstad] frijth» och kyrkan övertog gården (I: 158). Den var troligen större och bättre än socknens gamla prästgård, ty kyrkan sålde samma år prästgården »för Tryhundrade daler huilken M. Hans Byggemästare köpte» och gjorde en första avbetalning med 70 daler (I: 138). Nästföljande år 1621 blev »opbåret af M. Hans flämmingh för Prästgården han köpte ifrån Kijrckian Penningar 210 daler» (I: 162). Återstående 20 daler betalade han 1623 (s 241). Mäster Hans Fleming var den kände arkitekten och byggmästaren vid bl a Vadstena slott. 1620 var han ledare för fästningsbygget kring Kalmar stad (K S H III s 44 ff). Uppgifterna om gårdsköpet visar att Hans Fleming verkligen varit bosatt i Kalmar vilket tidigare betvivlats.¹³ Sedan kyrkan sålt den gamla prästgården, blev Rolands gård prästgård.

År 1620 skänktes penningar till »Calmar Kyrkias oprättelse» av många personer sammanlagt 381 daler 20 öre, 38 lod $3\frac{1}{2}$ quintin silver, 7 »hundradh» takspik, 7 tolfte sågebräder, 1 läst kalk och 5 ekrännor. Den hjälp som »Städerne hafua hulptit till Calmare kyrkios oprätelse» utgjorde »som längden förmäler» 220 daler 2 öre samt 55 lod 1 quintin silver (I: 137), tydligen resultatet av Gierdt Swensons resa (s 226). Kyrkan anskaffade detta år stamböcker, en förgylld för stora givare och enklare böcker för den som skänkte mindre. Den bok av det senare slaget »som M. Wilhelm hafuer at suara till» inbringade under året 8 daler $17\frac{3}{4}$ öre, 13 skeppund stångjärn »om 130 stänger» samt en nyss omtalad »Stoor förgylt stambok» som antagligen var skänkt av en ej namngiven bokbindare. Insamlingen på stamböckerna medförde dock ej

sällan stora omkostnader. »Mäster Wilhelm» fick nämligen 5 daler i tärepennningar när han samma år »drogh effter kijrkionnes hielp» och »Jacop Bisterfell» och »Sune Rump» (?) fick en daler »för the skiutzade M. Wilhelm med 2 hestar 3 Mijlar wägh när han färdades effter kyrkiones hielp» (I: 145). Bland övriga gåvor under året kan nämnas: »Per Guldsmedh» skänkte »Sölff» 7 lod 1 quintin; »Anders Per Jonssons skiepzlagh när han kom ifrån Tysslandh», 6 mark; »Anthonius Brämer lefuera som han af främmande hade församlat till kyrkiones oprättelse», 9 daler 3 öre; »Oloff Persson Borgmästare» 55 daler 1 mark; »Johan Kårk» 15 daler; »Hendrich Bårgmästare» 20 daler; »W[älborne] Wlff Gripp till hoffgårdenn föräkrat till Calmare kyrkios wprättelse» 10 daler. »M. Jon Superintendent, Sölffskeed $4\frac{1}{2}$ lod», »Hans Olofson Stadzfougte» 10 daler samt »Hans Matzon fougte i Möre och Strande herradt, Eeke Rännor 5 st:r» (I: 210 v).

Slutligen gav detta år »Matz Bååt den Tiufuen som stal ifrån kyrkian till Calmar kijrkio när han stod sin rätt, Penningar 12 daler» (I: 210) men även denna makabra gåva förorsakade omkostnad, ty samma år »Ehr gifuit Oloff Person Capiten som fodrade uth Penningar 12 daler som dhen kijrkie Tiuffen Matz Bååt gaff till Calmare Kyrkio när han stod sin Rätt, Penningar 5 mark till ...» Fortsättningen är fuktskadad och oläslig men antagligen gällde den antingen vin eller öl till kaptenen (I: 146).

Hans Amfred var som nämnts kyrkoföreståndare men han måste ha sakkunnig hjälp. Vid årets slut »haffuer Hans Amferdt bekommit för kyrkiones Bygningh» 20 tunnor spannmål. Samtidigt har klockaren »Nils Suenson bekommit som hafuer warit medh Hans Amferdt om kyrkionnes Bygningh och Wmbwårdnadh heela åhret och hafuer suaradt till skrifuerijdt, Wthkrefuadt och stält Räkenskapen wdj sin Rätta ordning» 34 tunnor spannmål (I: 209). Man hade tydligen gott förstånd om värdet av detta arbete.

1621

»Biörn Håkanson och Nils Suenson» var kyrkoföreståndare 1621. Den förre blev 1631 rådmän.¹⁴ Räkenskapen har rubriken »Niels Swensons Räken-

skap för Callmare Kyrckiobyggningh Åhr 1621. Begynnandes dhen 16 Decemb: 1620 och Wahrar till then 16 Decemb. 1621». Nils Swenson har sålunda varit både räkenskapsförare och kyrkoföreståndare och han har gjort det mesta arbetet. Han var klockare och en duktig och betrodd man. I lön som klockare hade han för året 6 daler och 8 tunnor spannmål. Därjämte erhöill »Niels Swenson kyrckiones föreståndare för kyrckiones byggningh han hafuer at skiöta till Opbörd och Utgift, samt skrifurijt allt å sin egen bekåstnad», 40 daler i penningar och 30 tunnor spannmål (I: 172).

Både Måster Nör, murmästaren och Claes Stenhuggare som arbetade på pelarna dog 1621. Måster Nör fick »Lägerstaden och klockorna frij, efter han arbetade på kyrkiones arbete, Item Claes Stenhuggare sammaledes efter Borgmästarnes befallningh» (I: 187). För att ersätta den senare »förtingades och bleff Compact giordt» den 14 februari 1621 »medh M. Staffan Steenhuggare på Ölandh det han skulle färdig giöra de Pelare uthi stora Kyrchian som Class Steenhuggare uthi wärket hade och skulle Staffan hafue för sitt arbete Peng:r tuhundra tretije dal:r». ¹⁵ När det förtingades med »Stephan Steenhuggare» om den huggna stenen till pelarna gavs i »Gudzpengh och betaltes i herberge för honom» 2 daler (I: 189). Den avtalade summans storlek, 230 daler talar för att överenskommelsen gällde kyrkans samtliga återstående pelare. Stenhuggaren har dock icke velat stå för anbudet, kanske därför att skadorna på pelarna varit större än som kunnat förutses, ty förlikning ingicks senare om en högre summa: »Åhr gifuit M. Staffan Steenhuggare för den huggna steenen han haffuer hugget till kyrkiones Pelare efther förlikningen och Borgmästarnes befallningh» ytterligare 95 (?) daler ¹⁶ (I: 175). Stenen höggs icke i Kalmar utan på Öland, ty under året betalades 7 daler i frakt för »en Bååtfära medh kyrkiones huggen steen till Pelarna» (I: 191). Frakt betalades även »för 8 st. stoor Pelaresteen med lister» (I: 192), antagligen pelarnas kapital. Om detta är riktigt bör »förtingningen» med måster Staffan ha gällt åtta pelare, dvs samtliga väster om koret.

Sedan pelarna blivit färdiga och innan arbetet på valven började, förbands pelarna i varje pelarpar med en kraftig ekbjälke vilken dels skulle tjäna

som dragankare, dels motverka att pelarna försköt sig inåt. Kraftiga ankarslutar, »stormankaren», fästades i vardera pelaren och i balken. Räkenskapen meddelar härom: »Åhr kommit till at bebinda Ekebalkarna emellan Pelarna murade på båda ändarna öf:r Pelarna, Stormankar med slutar 8 st. om 36 $\bar{u}$ » järn (I: 178). Under året inköptes 29 st »Ekebalkar om 16 alnar» dvs 9,6 m långa. »Joan smedh och Daniell smedh» fick 5 daler i arbetslön »för dhe hafua arbetadh af kyrckiones Jern 36 $\bar{u}$ 8 st:r ankar med slutar at fästa Balkarna emellan Pelarna» (I: 193). Av dessa uppgifter om 8 st stora pelarstenar och 8 stycken stormankaren kan man draga slutsatsen att fyra pelarpar blev färdiga 1621. Mittskeppet var ungefär 7 m brett och ekbalkarna av 9,6 m:s längd passade väl för ändamålet. De skulle räcka över mittskeppets och två pelares hela bredd, vilket var mellan 9 och 10 m.

Sedan de fyra pelarparen med deras förankring var färdiga, fortsatte man uppsättningen av formar och ställningar för valvslagningen. År 1621 användes »till Ställningerna, Bogerna wnder hualfwet, sampt till alla andra Nödtorfther» 35½ toltf sågebräder, 146 st ställningsstänger, 6 »hundrat» läkte-spik, »3 tusendh 2 hund.» takspik, 4 lass »Björkewidior» och 44 st »Tååt». Måster Hans Fick som hade 3 mark i daglön och Hans Breder och Claes Fick som båda hade 2 mark om dagen »haffua arbetadt på Trääverket efter som nöden haf:r krafät» i fem veckor från 16 juni till 11 augusti, tillsammans 63½ dagsverke. De har därvid dels uppsatt ställningar för valvslagningen, dels arbetat på takkonstruktionen varom mera nedan. Valvslagningen över koret fortsattes, men tycks ha omfattat endast ett valv, antagligen det östligare i korets södra skepp. Jfr nedan. Det blev färdigmurat, putsat och kalkfärgat grått. Under året inköptes 62 tunnor »Vitkalk» som vanligen användes vid kalkfärgning. Endast en liten del av det inköpta kan dock ha använts för ett valv. För ett fat kimrök och 2 »swarte byssor som brukades till det sönnerste hualfwet som giordes 1621» betalades 1 mark (I: 192). »Swarte byssor» var burkar innehållande kimrök eller möjligen bensvärta som är av högre kvalitet än kimrök. Bådadera, blandade med vit kalk, gav en blågrå färg.

Timmermännen hade satt upp ställningar och

formar för flera valv som man icke hann med att mura under året. Då kyrkan till stor del fortfarande stod taklös, måste de träformar som skulle understöda valvstrålarna vid murningen täckas under vintern för att icke förstöras. Detta gjordes med näver och täckningen utfördes av Joen kyrkväcktare som fick en mark »för han lade näfrarna på bogarna öf:r Pelarna» (I: 194).

Under 1621 gjordes stora inköp av tegel, men icke allt kunde användas under året. Av »Murtegel» köptes »35 tusend 5 hundrat» dvs 42 600 st. Likaledes köptes 87 läster 9 tunnor »Murkalk». För en »tegelforma till korssteglet» betalades 20 öre. Det var antingen en form att slå tegel i eller en modell efter vilken man skulle tillverka korstegel dvs tegel till valvstrålarna. Fig 182 och fig 183 visar ett par något olika former av sådant tegel, funnet vid Rosmans utgrävning. De kan vara från denna tid, eller från medeltiden eller från bådadera. Både murtegel och formtegel levererades liksom tidigare av »Hans Ferkelås» från hans tegelgård utanför staden. »Ähr gifuit tegelmästaren för 10 tusendh korsstegell han haffuer brändt, för hundradh 4 öre, Penningar 12½ daler» och »För 20 tusandh murteggell 1 öre för hwart hundradh, Penningar 6 daler 1 mark (I: 191). Transporten från Tegelgården till kyrkan var ganska dyr. För »13 tusend ett hundradh ... i Winters» betalades 16 daler 12 öre och för »5 tusend 9 hundrat i sommars» 11 daler 2 öre. Det var bara ungefär hälften så dyrt på vinterföret (I: 190). Hans Verklaes d ä:s tegelgård var belägen nordväst om staden på Hagby gärde. Avståndet från kyrkan var ungefär 5 km.

De takstolar och det tak som år 1620 hade utförts över korets östra del av mästare Thomas och hans mästervänner var felaktigt konstruerat och måste byggas om. År 1621 den 20 september blev i borgmästares, rådmäns och ett flertal andra gode mäns närvaro »Inventerad och Wärderadh opå Rådstufun till kyrckian Thomæ timbermans Godz och timbertygh, som stodo wdj arrest efter honom för Trääwärkekt han hade förderfuat wedh kyrckian». Egendomen och hans verktyg är förtecknade men skriften kan icke läsas på grund av fuktskador. Senare på året fick »Niels byfogde och Bertell Person» en daler »för att de woro epter och hemptade tillbaka Thomæ timbermans godz

och timbertygh som Arresterades efter han hade skiämt timberwäcket opå kyrkian» (I: 191). Slutligen har kyrkan »igenlösth ifrån Lorentz timberman som M. Thomas hade satt honom i Pant» vissa föremål för 6 mark. Nu måste slottets byggmästare, Hans Man,¹⁷ tillkallas för att ge anvisningar om en bättre konstruktion. »Ähr gifuit Hans Breder och Lorens timbermän för de lade ett spänne (en spännbock) tillrätta af det förderfuade timbret, när mester Hans Man gjorde förslaget» (I: 189).

Hantlangarna, till stor del kvinnor, varierade under året i antal mellan 3 och 7 personer; bl a Anna dikerska, Carin Per Hiortz och Kerstin Hakansdotter arbetade vid kyrkobygget från den 18 april till den 20 oktober. Av hantlangarna hade både män och kvinnor samma daglön 1 mark (I: 195 ff).

På grund av de mycket stora omkostnaderna för 1621 års arbeten måste man då åter göra en stor allmän insamling för kyrkans iståndsättande. »Froma och Gudfrucktiga menniskior i Callmar Stad, såsom och någre Främmande [ha] gifuit till kyrckiones oprettelse», penningar 218 daler 27 öre, silver 21 lod 3½ quintin, 55 »hundradh» tegel, 1½ läst kalk, 11 tolfte sågebräder, en »Sölfwickt med skåler» samt 732 dagsverken (I: 161). Längden över gåvorna uppger alla givares namn. Den är som vanligt upprättad efter en bestämd rangordning. Den börjar med superintendenten Jonas B. Rothovius som skänkte 2 silverdalar, rektor scholæ skänkte en sådan och kyrkoherden i Köping på Öland en halv silverdaler. Därefter följer »Cronones tienare». »Thore Archlimäster gaf till Testamente i sin wälmacht» 11 lod silver. Slottsfogdarna välaktade Niels Erichson och Hans Olofson gav den förre 10 och den senare 2 daler penningar, lagläsaren Per Andersson skänkte 1 daler. Övriga skänkte huvudsakligen dagsverken, vilka fick utföras av deras tjänare. Sedan uppräknas borgarna från stadens fyra rotar som ger de ovan uppräknade byggnadsmaterialierna, dagsverken samt penningar. I södra roten gav klockaren »Niels Swenson» 4 lod silver och »Sisela Jönsdotter Niels Swensons Piga» penningar 1 mark. I norra roten skänkte »Oloff Persson Borgmäster, 1 st. W. Guldh» (en ungersk gyllen) och Johan Kärk 2 st silverdalar. I östra roten gav »Birge Olofson tollenähr» 6 daler, »Ähn Birge Olofson wthur sin armbussa» 10 daler.

»Gierdt w. Gladen» gav »3 st. Wngers guldh» och 10 tolfter sågebräder, »Mattz Nielson Stadzsckrifuere» slutligen skänkte en »Förgylt Ringh» som vägde ett halvt lod. Utom de nämnda frivilliga dagsverkena »Hafuer Borgerskapet i Staden hulpit dagswärke som pålagde äro, och mantaals Längden Utwijsar» 711 st (I: 165). Kalmar stad har 1621 »Iefuerat till kyrckiones oprättelse» 87 daler 1 mark (I: 165). »Främmande Hielp» uppgick till 28 daler 29 öre. Givarna var skeppare eller borgare från Wismar, Emden, Lübeck, Rostock och Stockholm samt en ryss och en holländare (I: 182–186). Stamböckerna gav 1621 ganska små summor. »Opburet af M. Willam Bartholomaeo¹⁸ som kom Hans Stanekz Stambook wedh i Stockholmm» 22 daler (I: 162). Vidare »ähr opburit af M. Willem Skin-nare som fins wara Infördt i hans Stambooks Räkningh, derpå hans bewijs, den 6 febr. 622 Lächte spijk 20 hundrad» (I: 165).

Biskoparna ordnade 1621 en insamling i sina stift till förmån för Kalmar kyrka. I en böneskrift från borgmästare och råd i Kalmar den 8 augusti 1622 uppges att »dhe Ehre wördige herrerna Bisko-perna satte sigh i mellan i näst förleden herredagh i Stockholm, at de ville oplåta Doomkijrckie tun-nerne ifrå de andre Stichten hijt till vår arme Kijrckias oprettelse». ¹⁹ Under året inkom från Växjö stift 104 daler 10 $\frac{2}{3}$ öre och från Uppsala stift 100 daler (I: 163). Trots dessa stora inkomster och gåvor »Ähr taget till Låns för Arbetzens fort-ganghs skull och skall betalas, Penningar 262 daler 11 $\frac{1}{2}$ öre» (I: 165).

Under år 1621 sålde kyrkan en hel del gåvor och materialier för sammanlagt 296 daler 12 öre (I: 166, 167), bl a 271 lod silver, 52 tunnor spannmål, 4 alnar »Engelst» kläde, en »kiortell», en »handsåg» och diverse andra redskap, 2 »Örnegått», 2 hyenden, ett »örnegåtzwehr», 2 par »gråbyxor», en »Grå-tröja», ett »Täpete», 2 »Bulster», 3 skinntröjor, en »Blagarnsskiorta», ett »Läderköller», 4 »Dynor», ett »hyendewahr» och ett »gammalt örnegåth»; detta kan ge ett begrepp om mångfalden av de gåvor kyrkan erhöll som hjälp till kyrkobygget.

1622

Kyrkoföreståndare och ledare för arbetet under år 1622, liksom föregående år, klockaren Nils Svens-

son. Han var en mycket dugande och i många-handa värv användbar man som också utnyttjades. Han hade 1611 räddat kyrkans silver undan dans-karna. Han ledde arbetet med kyrkans åter-ställande åren 1621–1625, de år då detta uppdrag var som mest krävande. Bland hans många uppdrag var även skötseln av både kyrkans och slottets »se-gerverk». Slottsräkenskapen 1636 meddelar att han då fick en tunna spannmål »som han årligen plägar bekomma för han steller Klockan på Slättet» (KSH III s 78).

Räkenskapen omfattar tiden 16 december 1621–16 december 1622. Den 9 mars 1622 »Giordes com-pact och förtingades medh Mr Hans mandh (Hans Mann) Byggemestare wedh Callmar slott, att han skulle wara byggemestare för trääverket på Call-mar kyrkia»²⁰ (I: 210a). Under året inköptes för penningar bl a följande byggnadsmaterialier: »12 tusendh 3 hundradh» murtegel, »6 tusendh 8 hundradh Korsstegel», »7 $\frac{1}{2}$ tusendh» taktegel, 47 läster och 1 tunna kalk, 3 kistor glas, 12 st furu-balkar om 31 alnar och 68 st 28 alnar långa, 57 st ekebalkar i olika längder 19 till 11 alnar, 44 tolfter sågebräder, »20 hundradh Lächte» samt omkring 15 000 st spik av olika slag (II: 12, 13). Dessutom skänktes av fromma och gudfruktiga människor bl a »4 tusendh» taktegel och 2 $\frac{1}{2}$ skeppund stång-järn (II: 5 och 8). Trots detta måste ståhållaren Ivar Christiernsson »opå Hans Kong: Majj:tz nådige behagh för kyrkiones trångh skull» lämna till låns från slottet 9 läster kalk och 2 »tusendh» taktegel (II: 8). Murmästarna, hantlangarna samt alla andra »som hafua arbetadh på Murwärket för dagalön» erhöll 608 daler 9 öre (II: 18). Det var sålunda betydande arbeten som utfördes. Timmer-männen samt alla andra som för daglön arbetat på »Trääwerkedh» fick 391 daler 28 $\frac{1}{2}$ öre (II: 18). För »annat arbete» betalades 32 daler 5 öre (II: 18).

Man rev ned den felaktiga takstolskonstruktionen över koret som mästare Thomas hade gjort och som föregående år förstärkts provisoriskt efter Hans Manns anvisningar. Därefter uppsatte man nya takstolar över korets mittersta valv och mittskeppet i dess helhet samt över det avrivna tornet som helt och hållet kom under mittskeppstaket. Det byggdes först en takkonstruktion över mittskeppet och där-efter från denna helt fristående takstolar över sido-

skeppen och kapellraderna (pl IX). 1622 års räkenskap meddelar: »Ähr kommit till störste Rummet På Kyrckian till allt träverket, Furubalka 64 tolfter, Ekebalka 7 [?] tolfter» (II: 19). Största rummet på kyrkan var vinden över mittskeppet. Antalet 852 st långa balkar är så stort, att det måste ha räckt till takstol över hela mittskeppet. »Största rummet» var mellan 60 och 61 m långt. Om man räknar samma avstånd mellan takstolarna som före 1611, dvs 2 alnar, bör mittskeppet ha haft 50 eller 51 takstolar. Med det uppgivna antalet fanns det tillgång till c:a 15 bjälkar, längre och kortare, för varje takstol. För ledningen av detta arbete »hafuer M. Hans Mahn bekommit för trääverket han haf:r opsat på kyrkietakett, som war förtingat medh honom, Penningar 80 daler» (II: 22). Vidare är samma år »kommit på kyrckiotakett, Lächte 18 hundradh» samt spik av ett slag »6 tusandh» och av ett annat »31 tusandh 1 hundradh». Sorterna kan på grund av fuktskada icke anges. Den ena sorten bör ha varit läktspik som använts till att spika fast läkten på takstolarna. Timmermansarbetet, till vilket även påspikningen av läkten hörde, utfördes till största delen av »Hans Bred» som hade 20 öre om dagen, »Oluf kyrckespäner, Måns Fålkeson och Jacob timberman» som hade 2 mark om dagen (II: 42). De arbetade 4 till 5 dagar i veckan från den 4 maj till den 30 september. Då arbetet på takstolarna var färdigt, »ähr gifuit 4 timbermän som haffua arbetadh på [takett] heela Sommaren till förbättring på theras dagzpengh, efter att arbetet war alt wälbestält, efter Borgmästarnes befallningh, Öll 1 t:a, Peng:r 2 daler». Även »M. Hans Man bekom efter Borgmästarnes befallningh, Ööll 1 t:a, Och gafz för de 2 t:or ööll Penningar 5 dal:r» (II: 29). Mäster Hans Mans öl kostade alltså 3 daler och var av högre kvalitet.

På läkten lades tegel vilket gjordes av murmästarna. Under året »fördes iland ifrån skieppet 10 tusend Taktegel» (II: 29). Det kom från Lübeck och det var sammanlagt 10 000 tegel, ty av det som köptes utifrån räknades 5 tjog på hundradet. Kyrkan hade dessutom vid årets ingång »31 tusendh 1 hundradh» taktegel i förråd (II: 22). Det framgår icke av dagsverkslistorna och räkenskapen, om teglet lagts på taket detta år eller ej. Från den 27 april till den 5 oktober arbetade 4 till 6 murare, an-

ställda hos Mäster Jöran Sältner men avlönade av kyrkan. Arbetet utfördes av mäster Jöran själv som hade 3 mark, dvs 24 öre om dagen, Gabriel Möller, Påfwell Smidell och Jonas Snider som hade 20 öre; Madz Nilsson hade 1 mark och Märten Ödgersson 4 öre om dagen. De två sista med den låga lönen var troligen lärlingar. Hantlangarna var som vanligt till stor del kvinnor. Det anges icke vilket murningsarbete som utfördes, men man kan förutsätta, att det arbetades på kyrkans väggar som var mycket skadade särskilt i sina övre delar; dessutom slogs minst två valv. Välborne ståthållaren Ivar Christiernsson betalade nämligen »arbetzlönen för det eena hualfuet giordes», 12 daler (II: 24). Det var valv i östra delen av kyrkan som nu slogs. Under året har körkarlar kört sammanlagt 28 »hundradh» dvs 3 360 »korsstegell» till kyrkan (II: 40). Med korsteglen byggdes som nämnts valvstrålarna (fig 182, 183). Tyvärr säger siffran om levererade korstegel intet om hur många valv som slogs, ty i nästkommande års inventarium är 5 300 korstegel i behåll. Vid årets ingång fanns inga korstegel, men däremot 14 760 st murtegel. Det är troligt att man 1622 slog endast två valv. Antagligen har man hunnit lägga tegel på den övervarande delen av taket. Till att »huitmena hualfuen medh» förbrukades 6 tunnor vit kalk och till målningen inköptes 5 st »Pätter till Fergan» (II: 23). Pottorna ha icke använts till den vita kalkfärgen utan till andra färger av vilka man förbrukade mindre mängder. Då årets murningsarbete var färdigt, fick mäster Jöran »för murarbetet efter det war alt wäl bestält i förökningh på sin Lhön efter Borgmäst. befallning» 2 daler (II: 30). Vid 1622 års slut »hafuer Niels Swensson kyrckiones Föreståndare bekommit för kyrkiones Upbörd och Uthgiff och Schrifwerij han hafuer att suara till, för all sin egen Umkostnadh», liksom föregående år 40 daler i penningar och 30 tunnor spannmål (II: 21).

År 1622 har »Hans Kong. Maijt allas wår nådigste Konungh och herre wndt och effterlätidh» till kyrkans byggning 10 skeppund koppar, bokförda till 220 daler. Då har även fromt och gudfruktigt folk förärat till kyrkans »upprättelse», penningar 273 daler 2 öre, 43 lod »sölf», 1 halvt skeppund stångjärn, en tunna en skäppa spannmål, en kista glas, 4 »tusandh» taktegel samt 574

dagsverken (II: 5). Bland dem som skänkte penningar och silver var ståthållarna Ivar Christierson, som gav 10 daler och som nämnts 12 daler »för det ena hualfuet» samt Bengt Kafle 25 daler; »Edle och Wälb. Öfuersten Patrich Rhutven [gav] en Sölfkanna om 40 (?) lod» och välborna »Fru Brita till Barketorp» 5 daler (II: 24). Vidare har »Erewyrdig Superintendens M. Jon lefuereradh den 29 Majj, som Salig Mäster Lars Scharensis gaf i sin Wälmacht till Callmar kyrckia, Penningar 30 dal:r». »Item lefueret [!] M. Joen samma Dato som M. Jacop hofpredicant förährade ...» 3 daler (II: 24, 25). Av »Hans Madzsson» fogde i Norra Möre och Stranda härader levererades domkyrkotunnan av 1621 års årsväxt, en tunna spannmål från varje kyrka i hans befallning, tillsammans 19 tunnor. »Item Saakören som der sammastedz fallen är för åhr 1622» penningar 70 daler 21½ öre (II: 6). »M. Wellam» Skinnare hade insamlat 11 daler 8 öre (II: 7). Den hjälp som kom »af Landzbygden till Kyrckiones oprättelse» utgjorde 49 daler 4 öre i penningar, 21 tunnor 3½ skeppa spannmål och »½ hundrat Fisk» (II: 10).

De tre källrarna under Lilla kyrkan gav för året i hyra 23 daler 20 öre. Med borgmästarnas samtycke såldes socknens kaplansgård för 75 daler (II: 9). Kyrkan upptog ett lån om 487 daler 8½ öre att återbetalas av 1623 års uppbörd. Trots detta »ähr för kyrckiones nödh och trångh skulldh» och »för byggingenes fortgångh skull af S. Hendrich Johanningz [!] Barnepengr på Ränta [taget] Ett hundrade dal:r Svenska, derföre om åhret till Räntha 5 dal:r och åhrligen Wthläggies och införes wthj Kyrckiornes Rekenskaper», och detta har skett med borgmästarnas och rådets vetskap och samtycke (II: 8 och 169).

Insamlingen av gåvorna medförde som vanligt vissa omkostnader. »Mester Willem Skinnere» fick »efter Borgmesternes befallningh, för han församlade een hederligh hielp af Borgerskapet och Främmande i Callmar till kyrckian 1621, Spannemåll 2 t:r» (II: 21).

1623

Klockaren Nils Svensson var kyrkoföreståndare även under år 1623 (II: 47). Hans Mann som varit byggmästare 1622 och svarat för konstruktionen av

mittskeppets takstolar dog den 28 december 1622.²¹ »Salig Hans Man» hade i testamente »gifvit till Kyrckan Sölfkanna 1 om 40 lodh» (II: 32). Kyrkan sålde den redan samma år. Hans Mann efterträddes av timmermannen Hans Fick som erhöll 6½ mark »till Gudzpenningh när arbetedh förtingades medh honom om Trääwärkehdh på kyrkian effter Borgmästarnes befallningh» (II: 76). För arbetet under år 1623 »hafuer Hans Fick timbermahn bekommit effter förmännernas förtinghning, för han war Byggemäst. för träwerkett på kyrckian», 41 daler. Hans uppgift blev att slutföra arbetet på »Store taket», dvs taket över mittskeppet, att göra takstolar och tak över sidoskeppen och kapellbyggnaderna samt att bygga ställningar och bågar för fortsatt valvslagning. Till »Store taket åhr kommit som fattades så ock till afsiderna, Lächte 600 st. Lächtespijk 6 100, Takteggell 11 600 st.» Av taktegglet fördes 7 100 st stenar »i land wtaf Hollenderskepedh» (II: 77). Det var importerat holländskt eller möjligen tyskt tegel. Det som 1622 hade lagts på mittskeppets tak hade man icke hunnit smeta med kalkbruk, och andra delar var som nämnts otäckta. Mycket snö hade därför under vintern blåst in på de valv som var färdigmurade. Man måste därför betala 5 daler och 12 öre till dem »som hafua Sopat och Skåtadh Snöö Wthaf hualfuen och höllo dem Rena öfuer Wintren, effter taaket icke war nedstruket medh kalk» (II: 31). Sedan tegeltäckningen på mittskeppets tak var färdig 1623, »ähr opsat på kyrckan» en flögstång och en kopparflög (II: 61). De sattes säkerligen på östgaveln över koret ty högkoret hade redan en flög (s. 229).

Om taken över sidoskeppen och kapellraderna finns i 1623 och följande års räkenskaper en mängd uppgifter. Ett urval av de viktigaste anförs här i ett sammanhang. År 1623 »ähr kommit till Sparrwärkehd öfuer afsiderna och Balkar öfuer Muren» 328 st furubalkar och 27 st halvvräcklingar. »Till Murband och Murpläter», som nu kallas hammarband, användes 33 st ekebalkar. De inlades i murkrönen på sidoskeppens ytterväggar. Flertalet furubalkar ingick i takstolarna. Vidare »ähr kommit till Wplaget emellan Stoorekyrckiotaket och Afsijdorna, Rullebly 1 skip:dh 12 Ɔ». Med afsijdorna menas tydligen i detta fall sidoskeppstaken.²² »Ähr gifvit Oluf kyrkiospänare för 19 Ɔ Bly han stöpte

till taaket, Penningar 3 mark». Av de anförda uppgifterna tyckes framgå att blyet lades på yttre delarna av mittskeppväggarnas krön där mittskeppets och »afsijdornas» (sidoskeppens) tak möttes för att skydda murverket om läckor skulle uppstå men mängden är för liten för att räcka till hela krönen.²³ Mittskeppets väggar höjde sig icke såsom före branden 1611 över sidoskeppstaken utan har varit helt dolda av dem. Vardera taket har haft egen takstol, men mittskeppets och sidoskeppens taktytor har haft direkt kontakt och på södra sidan antagligen även ungefär samma lutning. Taken över norra sidoskeppet och norra kapellraden måste ha bildat en mycket trubbig inåtgående vinkel ungefär så som pl IX visar. Erik Dahlberg har då han tecknade sin bild fig 179 bortsett från vinkeln och tecknat ett normalt sadeltak.

Kapellen E till I invid kyrkans södra sida (pl VIII) hade vart och ett murade gavlar mot norr och söder och sina särskilda sadeltak på samma sätt som före 1611 (fig 185). Sakristiebyggnaden (J) hade gavlar mot väster och öster och takfall mot norr och söder likaledes såsom före 1611. Jfr pl VIIa och Xb.

Alla dessa gavlar omtalas många gånger i det följande. Den 8 juni 1629 »förtingades» med mästern Jöran murmästare om ett flertal reparationsarbeten bl a på »små kyrkiogaflarna» (III: 20). Samma år blev takbräderna på de »små gaflarna» som stormen skadat sammanfogade. År 1638 användes 2 tolfter bräder »till Söder kyrkegaflen» och två timmermän arbetade 1½ dag med att slå fast bräderna (III: 150). Detta upprepades 1643. Då användes åter spik till att »slå fast bredden på södra gaflen i kyrkian» (IV: 25). Södra gaveln måste vara en av gavlarna i södra kapellraden, och antagligen den västligaste, »vapenhusgaveln» som var något större än de övriga. Den tycks då ha haft brädtak. En del av dessa tak har dock tidvis varit täckta med tegel. Täckning med bräder och tegel tycks i övrigt ha omväxlat. — »Ähr kommit till at opslå på Wästergaflen och afsiderna på gaflerna, Sågebräder 13 Tolffter, Taakspijk 5 500» st. Västra gaveln över och på sidorna om det stympade tornet hade provisoriska väggar av bräder (pl Xa). Dessa väggar omtalas ofta då de skadats av storm. Bland annat kan nämnas att »Claes fick sielfannan»

år 1626 erhöll 4 daler »för han slogh breder på Wästra kyrckiogaflen och på afsijderna som wädret hade Sönderrijfwet» (II: 199).

Södra kapellraden hade icke endast samma takformer utan den och södra sidoskeppstaket hade även samma opraktiska system för vattenavrinningen som före 1611 med en öst-västlig ränna mellan södra sidoskeppets tak och kapellradens nordgavlar samt nord-sydliga rännor mellan kapellens tak. Om dessa rännor meddelar räkenskaperna bl a följande. Vid 1623 års ingång fanns 6 st ekerännor i förråd erhållna som gåva (II: 57). De har under året använts till taket, ty de återkommer icke i nästa års inventarium. Vidare inköptes 1623 10 st ekebalkar 16 alnar långa, 3 st av samma slag 15 alnar och 14 st 12 alnar långa (II: 55). Av tre av dessa balkar, längden uppges icke, gjordes 6 st ekerännor (II: 57) antingen genom att balkarna klövs på längden och de två delarna urholkades eller genom att balkarna sågades till bräder vilka sedan hopspikades till rännor. Under året har sålunda 12 rännor inlagts i taket. Därom meddelas: »Ähr kommit mellan afsiderna, Ekerännor 5 st» (II: 66). Då rännorna lades mellan två »afsider» dvs två takfall, måste de ha lagts mellan de öst-västliga takfallen på byggnaderna E–I och mellan I och västgaveln till J (pl IV). Mellan D och E lades ingen ränna därför att byggnaden D skulle rivras (s 248). Dessa rännor med spygatter behövde vara minst 14 alnar långa, och de nytillverkade rännorna bör därför ha gjorts av de tre balkar som var 15 alnar långa. Till den öst-västliga rännan som var 90 alnar lång fanns då en 15 alnar lång ränna och 6 st av obekant längd. Om dessa 6 var 12,5 alnar långa blev deras sammanlagda längd 75 alnar; tillsammans med den 15 alnar långa rännan erhöles den behövliga längden av 90 alnar. Till jämförelse kan erinras om att de år 1605 på samma ställe inlagda rännorna var i längder om 16 alnar (s 160).

Rännorna fordrade ständigt underhåll och reparation. De rensades årligen, ibland två gånger. Den öst-västliga rännan sjönk på vissa ställen, så att vatten blev kvarstående i de svackor som bildades. Rännan måste då pallas under där, så att den fick jämnt fall. Som exempel kan nämnas, att 1635 användes »till rännornas ophögning på Kyrketaket» bl a 40 st stor spik, 100 st små spik och 2 äm-

bar tjära (III: 99). De pallades då under med bräder och slogs fast »med 2 tjog stoor spijk» av Jöran murmästare som i arbetslön fick 6 daler för »rännornes ophöjning». Han tätade även med murbruk mellan rännorna och tegeltaket; kanske murade han även under dem, ty »Lars dödgravare fick samtidigt 2 daler 24 öre» för han »halp ophöya rännorna» och vindade upp murbruk. Han fick även 1 daler 4 öre »för han dref rännerna medh sit eget dref och tiäradhe dem medh 2 ämbar sin egen tiära» (III: 105). Likartad reparation av rännorna skedde ytterligare minst en gång före 1647.

Norra kyrkotaket anordnades 1623 på annat sätt än det södra. Det hade inga rännor utan två sammanstötande takfall, det ena över mittskeppet, det andra över norra sidoskeppet och norra kapellraden. Över norra dörren till »Lybeska koret» fanns en hängränna för att skydda dem mot takdropp som gick in genom denna dörr. Taken över sidoskeppen och kapellen blev icke fullt färdiga 1623 (s 242).

Till ställningar under valvet och till valvbågar användes 1623 av timmermännen 8 tolfter sågebräder, 1 800 st lächtespik och 9 200 st takspik (II: 65) samt 2 lass »Byrckiewedior». Kostnaden under året för »Timbermännerna, Sågarna och andra som hafua arbetadh på Trääverket och bekommit dagalön» var 181 daler (II: 59).

Till »hualfuen och all annor nödigh Murning» användes 11 300 st murtegel, 5 000 st »korsstegell» och 33 11/12 läster murkalk (II: 65) samt 6 960 st »Fönstersteen till Påster». Murmästarna, hantlangarna och alla andra som arbetade på murningen för daglön erhöi i betalning sammanlagt 752 daler 12 öre (II: 59). Murningsarbetet under året gällde huvudsakligen valvslagning och fönsterarbeten. Dock tycks endast ett par valv ha tillkommit under året och arbetet på valven pågick i ytterligare flera år. Fönsterhålens omfattningar måste i stor utsträckning ha varit skadade, så att de måste muras om. Det är sannolikt att man i samband därmed i enlighet med tidens smak gjort hålen rundbågiga och troligen även större.

Till att »huitmena kyrkan medh» användes 14 tunnor vit kalk. Av »Hans Emfer» (Amfred) inköptes för 28 öre »4 faat kimrök och 3 pundh brunrodh som är kommit till att färga wnder hual-

fuet medh» (II: 82). Av denna uppgift att döma har valven färgats blågrå och valvstrålarna brunröda, eventuellt kan annan dekorerings utförts med den brunröda färgen. Vidare inköptes av en »Semphemakere» 7 fat kimrök à 4 öre fatet och 9 [skåll]pund mönja à 4 öre pundet »som kom wnder hualfuet at färga medh» (II: 80). Det föregående år slagna valv som bekostades av ståthållaren Ivar Christernsson dekorerades 1623 särskilt på bekostnad av samme person. »Ähr gifuit Christiern Målare för han skref wnder hualfuet, som Ifuar Christierson Ståthallare gaf arbetzhönen till, Penningar 6 öre» (II: 78). Mönjan användes troligen till denna dekorerings.

År 1621 hade kyrkan fått ett obekant antal fönster, antagligen som gåva, ty 6 daler betalades i frakt för kyrkfönstren men vem som skänkt dem uppges icke. Jfr nedan. Fönstren monterades icke 1621, utan magasinades. Däröf och om givarna ger 1623 års räkenskap en mängd upplysningar: »Ähr kommit till 21 luchter, Fönster 848 st» (II: 63). Detta ger den viktiga upplysningen att kyrkan 1623 hade 21 fönsterhål och i dem 848 st. »fönster». Antalet fönsterhål överensstämmer väl med rekonstruktionsritningarna av kyrkan före förstörelsen 1611 vilka gjorts utan kännedom om denna uppgift. Rekonstruktionsritningarna har 23 fönsterhål varav två till »Södra valvet» är betecknade som osäkra. »Södra valvet» skulle rivas och fick därför inga fönster 1623 (s 248). Medeltalet fönster, dvs tavlor, blir enligt uppgifterna ovan 40 i varje »luft» varefter 8 st återstår. Det är nog troligt att flertalet lufter på norra och södra sidorna hade var och en inemot 40 »fönster». De flesta av dem var gåvor. Fältmarskalken Herman Wrangel skänkte 63 st, borgmästaren »Oluf Pedersson» 33 st, »Secreteraren Christopher Larsson [Grubb] 15 st, rådmannen [Per?] Johansson 34 st, »Gierrt v. Gladen» 50 st, »Borgm[ästaren] Lars Perolsson »(Lars Per Olsson) 3 st. »Borgmästaren och guldsmeden Jöns Jönsson» 5 st., klockaren och kyrkoföreståndaren »Niels Swensson» 5 st. samt övriga borgare efter råd och lägenhet tillsammans 392 st. »glasfönster». »Effterschrefne aff Städerna Wthj Tijsslandh hafua förähradt fönster till kyrckian: Lübeck 39 st., Wismar 25 st., Strålsundh 39 st., Rostock 53 st., Gripzwooldh 46 st., Kållbärgh 45 st., Ham-

burg 26 st. Summa 273 st.» På »Kyrckiones egen omkåstnadh» gjordes 183 st. fönster. Summa summarum 848 st (II: 73, 74). — En del av de tyska fönstren var skänkta i omonterat skick: »Ähr gifuit Glasmästaren för 39 st. Nya fönster som äro Skänkte till kyrckian och gjorde Wthj Tysland, sådan hafuer han fogadh dem in Wdhj Rämman (ramarna), stycket 4 öre» (II: 63). Lübeck och Stralsund skänkte vardera 39 st. fönster och det bör ha varit en av dessa städer som skänkt lösa glas vilka sedan infattades i Kalmar.

Man gjorde 1623 framställningar både till Kungl. Maj:t, till drottning Maria Eleonora och till änkedrottning Kristina om understöd till kyrkans återställande. Nils Kråk fick enligt årets räkenskap en riksdaler »på reesan till H.K.M:t att fordra beskedd af Secreteraren på kalken till Kyrckian» (II: 77). Samma år fick även »Hendrich Steenkerk 2 mark, för han skref gamble Drottningen [Kristina] ett supplicatz till om hielph såsom och H.M:tz hofmäst. Dirich Falkenbergh på tyska». Antagligen medförde Nils Kråk dessa skrivelser (II: 76) Åtgärderna medförde resultat. Man har då ansett sig böra hedra både drottningarna och kyrkan genom att sätta in drottningarnas vapen i det stora mittfönstret i högkoret. Årets räkenskap meddelar, att »Sifwardh Glasmästare» erhållit $4\frac{1}{2}$ mark »för den Rämman som Drottningenes Wapn wdhi Infästes och Wthoges deras skiller, som fönstren förra hafua tijdt förärat och sådan insatt huita skiller», dvs sköldar (II: 62). Som nyss nämnts, hade fältmarskalken Herman Wrangel lovat att skänka 63 st fönster. Det ojämna antalet gör det troligt att det var en luft med detta antal som han lovat att bekosta. Denna luft som hade så mycket flera fönster än medeltalet 40 har antagligen varit mittfönstret i högkoret. Herman Wrangel var stadens främste myndighetsperson, och det var naturligt att han lovat bekosta det förnämsta fönstret i kyrkan. Där placerades nu drottningarnas vapen och den ursprungliga givarens vapensköldar uttogs och ersattes med vitt glas vilket säkerligen icke behagade Herman Wrangel. 1625 års räkenskap meddelar: »Ähr bethaldt M. Hans glasmästare 1623 för ett Fönsterlucht i Höge Choren som wälborne herren Herman Wrangell . . . hafuer lofuadh willia bethala och intet bekommit, 60 daler» (II: 137). Gåvan av-

skrevs sålunda och kyrkan betalade fönstret med egna medel. Orsaken till att de ursprungliga sköldarna borttogs var att rangordningen icke tillät, att drottningarnas och en undersåtes sköldar satt i samma fönster; ej heller kunde drottningarnas sköldar sitta i något annat fönster än i det förnämsta i högkoret. Troligen ville Herman Wrangel icke betala fönstret sedan hans vapen borttagits. Det stora östfönstret skadades svårt av storm 1625 och det reparerades samma år. Därvid förnyades bl a 20 st »hwitha Skyller». Troligen utgjorde var och en av dessa sköldar ett »fönster», vilket kan förklara det stora antalet fönster i denna »luft». Den kan inte ha varit mycket bredare än högkorets övriga fönsterlufter.

Vid grävningsundersökningen på 1920-talet påträffades en del tegel som ingått i fönstrens »poster» och »pelare» fig 184. De två yttre tegelstenarna på denna bild har tillhört fönsteromfattningens sidor, den mittersta som är sammansatt av två stenar har tillhört en mittpelare; av fönstren kan en del ha haft flera pelare. Tegelpelarna har stagats med smidda järnställningar. 1623 års räkenskap meddelar: »Ähr kommit till all Fönsterluchten som är Inmuradt och fasth satt medh Poster[:] Fönsterstänger 121, Noch Fönsterstänger 2 skep:dh med stöffter» — »Ähr kommit Wthj 121 Fönsterstång, Stöffter 1 385» st — »Ähr kommit till 21 lucht, Fönster 848» st. — »Ähr kommit till glasfönstren, Fönsterjern 1 578» st. — »Till at befästa Fönstren medh wthj Stöffterna och Muren, Sluther 13 920 st, krampor 173 [st], Märllor 40» st (II: 63). »Ähr kommit till att Inmura fönsterstängerna till Påsten, Fönstersteen 5 tusendh 8 hundradh» (=6 960 st) (II: 66). — »Ähr bewilliat glasmästaren för huartt stycke Fönster till Ahnslagh, 1 öre. Löper 848 st. fönster han ahnslagit hafuer, Penningar 26 $\frac{1}{2}$ daler» (II: 62). 1624 års räkenskap: »Ähr kommitt till att befästa glasfönstren med Slutar 3 hundradh» (II: 139).

Alla dessa uppgifter ge exakta antal utom en enda nämligen: »Noch Fönsterstänger 2 skeppund med stöffter». Två skeppund är en något varierande vikt vid denna tid men kan anges till ungefär 340 kg. Det uppges ovan att till 121 fönsterstänger användes 1 385 »Stöffter» dvs ungefär 11 st till varje fönsterstång. Om man förslagsvis räknar att en

fönsterstång och 11 »stöffter» vägde omkring 15 kg, skulle den återgivna räkningsuppgiften om järn till fönstren ökas med 23 fönsterstänger och 253 »stöffter». Till 21 st fönsterluftr skulle då ha använts: ca 144 st fönsterstänger, c:a 1 530 st »stöffter», 848 st »fönster», 1 578 st fönsterjärn, 13 920 st fönsterslutur och 6 960 st fönstersten. Till ett »normalfönster» i kyrkan skulle då ha åtgått en tjuguedel av alla ovanstående antal, nämligen ungefär 330 st fönstersten, 6 st fönsterstänger 40 st »glasfönster», 73 st stöffter, 75 st fönsterjärn, och 662 st slutar. Då har uppstått mindre överskott beträffande flertalet materialer, men normalfönstret har givetvis icke existerat i verkligheten utan alla fönster ha säkerligen på medeltida vis varit något olika och något har varit väsentligt större än normalfönstret. Uträkningen ger dock ett visst begrepp om fönstrens utseende och materialåtgången till dem (fig 183 q).

Fönsterstängerna var inmurade upptill och nedtill i fönsterhålen och till dem var »posterna» av tegel anslutna. Mellan posterna infogades vågräta fönsterstänger. Ett »fönster» bestod av små blyinfattade glas med blyinfattningen fästad vid en järnram något större än öppningarna mellan de lodräta och vågräta fönsterstängerna. Över skarvarna mellan »fönstrens» ramar och fönsterstängerna lades »fönsterjärnen» som med »Slutarna» pressades fast mot fönsterstängerna och mot »fönstrens» ramar. Slutarna hade form av en med huvud försedd, gängad sprint på vilken skruvades fast en mutter som ofta var formad som en ros. Stundom var dock rosen fästad på sprinten och då brukade muttern vara oornrad. »Stöffterna» var smala, vanligen runda järn som fästades vid »fönstrets» bly och vid dess järnram för att göra blyinfattningen styvare och stärka den mot vindtrycket. Varje »fönster» kunde ha en eller flera »stöffter», beroende på »fönstrets» storlek.

Bland övriga under år 1623 utförda arbeten bör nämnas att stenhuggarna »hafua hugget Steen till den Östra gafulen»; Håkan Steenhuggare: 24 alnar »Listesteen» à 6 öre alnen och 7 st. Capitelsteen» à 18 öre. Han fick vidare 3 mark »för steenen som ligger wnder Predikestolen» och 3 mark för »trappestenen». — »Anthonius Steenhuggare» högg 2 alnar »Listesten» och fick därför 12 öre (II: 78).

Om korets östra gavel varit tinnad har det behövts c:a 37 alnar sten för att täcka tinnarna. Nu högs 26 alnar »Listesteen» dvs profilerad sten. Det kan ha varit tillräckligt om en del av den gamla stenen varit användbar. Det är därför möjligt att gaveln varit tinnad, vilket Dahlbergs bild fig 179 visar, men frågan måste lämnas öppen. Fig 171 b visar en rekonstruktion med tinnade gavlar före 1611.

Till »Östra gafflen att fästa balkarna medh i Muren» användes »4 Murankar med sluthar». I det föregående s 232 har omtalats hur man förband mittskeppets och korets pelare med högmurarna genom inmurade balkar. Man har tydligen med de nyss nämnda 4 murankarna förbundet korets pelarpar även med östra gavelväggen på likartat sätt.

De »4 små dörrer på Östra gafflen» som omtalades i samband med 1604–1605 års arbeten (s 168 ff) fick 1623 nya dörrar med »6 st murhakar medh foder» och »2 märlor» (II: 64). 1624 omtalas även »8 st dörrer Jern som kommo till [samma] 4 små dörrer öfuer hualfuen på östra gafflen på kyrkian» (II: 117). Vidare »ähr kommit till kyrkiodörrerna, dörrträälås» 1 st med 2 st »läsekrampor». Det framgår icke i vilken dörr låset sattes. Tidigare omtalade lås har alltid varit utanlås. Bland omkostnaderna för årets byggnadsarbeten bör slutligen nämnas, att till den »som läkte Jacob skräddeles piga, som föll oförwarandes nider af Ställningarna på kyrkian» betalades 2 daler (II: 73).

Fromma människor gävo 1623 till »Callmare kyrckios Förbyggningh» 153 daler 20 öre i reda penningar, 7 lod silver, 3 skäppor spannmål, 1 »tusendh» taktegel, 1 par »Dörrjern», 679 st redan omtalade glasfönster och 1 284 dagsverken (II: 49). Bland givarna var fältmarskalken Herman Wrangel som skänkte 4 daler, överstelöjtnanterna David Drumondh 20 daler och Lars Kagg »2 ungerska gylden», kaptan Jacob Kingh 10 daler, »Capitein Påfuell v. Essen» 10 daler och »1 par Stoordörrer Järn», »M. Hans frij Wallmäster» 5 daler samt »Ljlbiske herrar [som] gestade hos Hendrich Hagen» vilka gävo »Ungersguldh 2 st». Vidare gav bl a »Börie Månsson i Wästeroothen» 2 daler, Lasse Jönsson i Törneby 2 skeppor korn, »Ingemar wthj hospitalet» 1 mark samt hustru »Birta [!] i Åby» 4½ daler och 7 lod »Sölff» (II: 72).

Domkyrkotunnorna från främmande stift gav:

Skara stift 791 daler 2 mark, Växjö stift 291 daler och 16 tunnor spannmål, Linköpings stift 335 daler och Åbo stift »Penningar 0, spannmål 31 tunnor» (II: 49). »Ährwördigh M. Päder Jonæ Biskop i Wäxiöö» har dessutom av sitt stift »församblad hijt till Callm. kyrckios oprättelse» 20 daler (II: 49). För insamling av gåvorna fick Mäster Willem för omkostnad och tärning när han reste till Stockholm 1622 att fordra hjälp till kyrkan 45 daler 8 öre. En dräng »Bengt Bosson» erhöll 3 daler i »tärepennning» då han for till Linköping med bref »att fordra pänningar» för domkyrkotunnan (II: 61).

Hans Witt och Hans Möller hade »af främmande församblad» 49 daler 26 öre (II: 75). Av offerkistan uppbars i flera poster sammanlagt 111 daler (II: 75). »Effter Borgmästarnas befallningh ähr wässlat (växlat) opå Myntedh allahanda slags ogunse mynt, som war fallet i offerkistan och Lopp wthi Penningar 13 daler 14 öre» (II: 76). Slutligen innehåller räkenskapen en »längd» vars något oklara första post lyder: »Effterschr:ne Mahn Wälb. Swen Månsson [Eketrä till Svensvik] skyldigh at betala, och den skulden gåfuo the till kyrckian, huilket är afräknadh med Staden». Antagligen var Sven Månsson skyldig Staden en viss summa och Staden skänkte sin fordran till Kyrkan. — »Wälb. Swen Månsson sielf» skänkte penningar 30 dlr. I den följande namnlängden finnes bl a »M. Staffan Steenhuggare på Ölandh». Längdens slutsumma är 198½ daler smt (II: 75).

Utöver de ovan omtalade 1 284 dagsverken som »Borgerskapet Godwilligen hafua uthgiordt» år 1623 har räkenskapen även en »Dagzwärklängdh som Borgerskapett Pålagdt ähr år 1623» enligt beslut av borgmästare och råd. Den upptager 1 210 dagsverken som pålagts 242 personer, dvs 5 dagsverken för var och en som ägde burskap eller hade arbetstillstånd i staden och på dess malm (II: 86).

Mäster Hans Fleming som 1620 köpt församlingens gamla prästgård gjorde år 1623 slutbetalning på köpet med 20 daler (II: 52).

1624

Klockaren Nils Swensson var kyrkoföreståndare och ledare för arbetet med kyrkans återställande även 1624. Sverige övergick detta år från silvermyntfot till kopparmyntfot men en daler hade då

och en kort tid framåt samma värde vare sig metallen var silver eller koppar. Årets räkenskap är förd i daler smt (II: 98).

Murningen och kyrkans välvning fortsattes. Som byggmästare och arbetsledare fungerade murmästaren Jöran Sältner (II: 120). Han hade 3 mark i daglön, övriga murmästare 20 eller 12 öre. Hantlangarna hade 1 mark. Murmästarna, däribland även Sältner, och deras hantlangare samt alla andra som under året »arbetad på murväcket för dagelön» erhöll härför sammanlagt 454 daler 1 mark smt (II: 109). »Ähr giffuit för Annatt arbethe och Wtgiffter», 47 daler 3 mark. Av arbetskostnaderna gick sålunda detta år i det närmaste nio tiondelar till murarna och deras hantlangare.

»Till hualfuen och all annor murningh der nöden hafwer kräffdh» förbrukades 2 520 »korsstegell», huvudsakligen till valvstrålar, 6 600 st murtegel samt 9 läster, 9 tunnor »murkalck». Korsteglen är så många i förhållande till murteglen, att det förefaller möjligt att det i detta fall kan ha varit stjärnvalv som murades. Tegelförbrukningen är å andra sidan så liten i förhållande till arbetskostnaden, att det är troligt att man till sådan murning som icke gällde valven använt sten från de raserade delarna av murarna och tornet eller av fältsten för vilken endast betalades transportkostnaden. Till ställningarna och valvbågarna som byggdes för valvslagningar förbrukades 6 st furubalkar och 8 tolfter sågebräder (II: 109). Detta var nytt virke; man kan givetvis även ha använt betydande mängder äldre ställningsvirke. Räkenskapen ger inga bestämda uppgifter om vilka valv som slogs år 1624, men troligen var det ett par av mittskeppsvalven. Murmästarna skulle i övrigt putsa och vitmena de delar av kyrkan som var färdiga. Härom meddelas: »Ähr förtingatt medh M. Jöran [Sältner] Murmästare wdhj Borgmesternes närwahru, att han skulle Wtpussa med kalck och hwitmena högchoret, de 2 främsta Pelarna och den Lybeska Choren» för 24 daler (II: 106). Samtidigt »förtingades medh Jöran Coot (?) murgeselle och Matthia Klasko för de skulle Wthpussa Pelarna wedh Predikostolen samt medh de andra Pelarna på samma raad, giöra ställningarna der till och hwijtmena, för hwar Pelare 5 mark, Penningar 15 mark» (II: 106). Arbetet gällde sålunda tre pelare. Predikostolen var belägen

invid andra pelaren från öster på manfolkssidan (s 297). Det var pelaren vid predikstolen samt antagligen pelarparet väster därom som skulle putsas. Om detta är riktigt borde mittskeppets fyra västligaste valv ännu icke ha varit byggda såvida man kan förutsätta, att man icke vitmenade pelarna förrän man kunde behandla de tillhörande valven på samma sätt. Slutsatsen är dock tvivelaktig ty under de närmast följande åren utfördes valvarbete i södra sidoskeppet och i kapellraderna, men någon välvning i mittskeppet omtalas då icke. Då bänkinredningen till stora delar blev färdig och »stolestånden» försålda är det troligt att de återstående valven i mittskeppets västra del voro inslagna eller inslogs 1624 men icke hann putsas och avfärgas. Å andra sidan var tegelförbrukningen så liten att den icke kan ha räckt till så många valv. Det är också möjligt att något eller några av de gamla valven fanns kvar. Det måste konstateras att räkenskaperna icke lämnar tillräckliga uppgifter om valvslagningen i mittskeppet. I övrigt fick »Påfuell Suindell murgeselle» år 1624 2 daler för han förbättrade »den store Pelaren i Norre Choren som war illa fharen» (II: 107). Jfr s 243 f och pl VIII b.

Man fortsatte 1624 arbetet på yttertaket och »Afsijderna». Under året inköptes 34 st furubalkar och 30 tolfter sågebräder (II: 110). »Till Taaket Ställningerna och Fönsterbredna [!] kring heela kyrckian der nödden hafr kreffdt» tog man i bruk 10 tolfter sågebräder och mera än 5 000 st spik. Kyrkans samtliga fönsterluffer av vilka flertalet fått fönster föregående år försågs sålunda med fönsterbräden nedtill för att skydda murverket mot väta. »Till Taaket och Afsijderna som feeltes» användes 9 840 st taktegel (II: 108). Av dem var troligen en betydlig del hollnädskt, ty »Per Långemann» fick 20 öre i betalning för han förde »2 tusend taaktegell i land från hollenderskipett» (II: 116).

Under året köptes från Lübeck en ny klocka som vägde 26½ lb (s 322). Den uppsattes i en stapel på taknocken i kyrkans västra del. »Till den lille Kläckestapelen på kyrckiotaket» användes 16 st furubalkar. Stapeln byggdes av mästern Hans Fick som »med sina geseller gjorde effter Borgemester: förtingning kläckostaplen och wpsatte Lille kläckan på kyrckan» för 12 daler. Dessutom erhöll mästern Fick 16 öre i »Gudspenning» (II: 157). Arbetet blev

färdigt och betalades 1625. Då försågs stapelns huv med en flögstång med flög vilka tillsammans kostade 24 öre i arbetslön (II: 157). Stapeln stod på det stympade tornet och det var endast överdelen med dess huv och klocka som stack upp över taknocken (pl VIII a och IX a). Stapeln red sålunda icke på nocken. Innan den uppsattes, måste vissa reparationsarbeten utföras på tornet. Jan och Per Stenhuggare fick betalning »för 8 st. huggen steen som kom [... fuktskada] till Muren i tornet» (II: 116).

Kyrkan blev under loppet av 1624 så färdig, att den kunde tagas i bruk, ehuru icke alla valven var inslagna. Taket var färdigt över hela kyrkan och alla fönsterhål var försedda med fönster. En stor del av »stolarna» i mittskeppet var som nyss nämnts byggda, så att man kunde försälja »stolestånd» (s 304). Mauritz Persson och Willem Skinnare fick 8 tunnor spannmål i ersättning »för att de skulle värdera och wtdeela Stolestånden i kyrckian» ett mycket delikat och krävande uppdrag (II: 107). Predikstolen fanns på sin plats och hade »en ljusarm som står på Predikostolen» (II: 116). Kyrkan hade också ljuskronor. Morten Repslagare fick 6 öre för 20 famnar »hysing [?] till liusechronorna» (II: 118). I inv 1625 är upptaget 2 ljuskronor, en med 6 och en med 4 pipor. Den från Arby lånade klockan på Lilla kyrkan togs ned och återlämnades 1624 vilket tyder på att församlingen lämnat Lilla kyrkan och tagit Storkyrkan i bruk för gott. Den var dock långt från färdig. Då arbetet för året var avslutat, fick »Nils Swensson, kyrckiones föreståndare för uppörd och utgift som han swarar för och annan bekostnad» 40 daler i penningar och 30 tunnor spannmål (II: 107). Det var sålunda klockaren Nils Swensson som var ledare för arbetet under de år det bedrevs mest intensivt.

Under år 1624 ha fromma människor givit till kyrkobyggningen 155 daler smt i reda penningar, 20 lod »Sölff», 2 tunnor salt och 6 st sågebräder. »Opbörden på Doomkyrckiotunnan af 1623 års Åhrswäxt» kan på grund av fuktskada icke fullständigt anges men »Norra Mothed på Ölandh» gav 15 tunnor spannmål. Ur offerkistan uttogs 1624 91 daler 26 öre smt jämte 3 daler »som är fallet i hatten för ähn offerkistan opbars i Store Kyrckian» från Lilla kyrkan den 14 juni 1624 (II: 114). Tre daler var antagligen offret från en

söndag och Storkyrkan har av denna uppgift att döma tagits i fullt bruk för ordinarie gudstjänst den 7 juni 1624.

»Af Lägerstaden, Store klåckan, som ringdt är för lijken, för lilla båren och Bårekläden» uppbars 104 daler 26 öre och en »lijksteen» (II: 99). »Opburit som Staden hafr lefuerat [!] till kyrckian» 643 daler 31 öre (II: 100) samt senare ytterligare 36 daler (II: 101). »Hans Emfer (Amfred) Borgare i Callmar» betalade i hyra för den östra källaren under Lilla kyrkan 4 öre i veckan under 52 veckor, 6½ daler. »Elizabet Ferkelos» betalade 5 öre i veckan för den stora källaren 8 daler 4 öre. »Gamble Hans Ferkelos» hyrde »den lille källaren wnder den lille kyrkian» för 4 öre i veckan, 4 daler »och samma år stodh den ödhe och ingen legde honom i 20 wekor» (II: 100).

Under året uppbars »för Brudringningh» 4½ daler och i »Saakören effter Capitells doom» 16 daler smt. Slutligen togs »till låns för kyrckiones nödh skulld som 1625 åhrs opbörd skall bethala» 109 daler 21½ öre. Borgerskapet har år 1624 »gifuit och godwilligen hulpett till Kyrckian» 393 dagsverken.

1625

Klockaren Nils Swensson var kyrkoföreståndare även 1625 och uppbar lika stort arvode som 1624 nämligen 40 daler och 30 tunnor spannmål. Räkenskapsåret löpte från 16 december 1624 till motsvarande dag 1625. År 1624 hade Sverige som redan nämnts övergått till kopparmyntsfot. I räkenskapen som är förd i daler smt finnes ingen uppgift om att man 1625 övergått till att räkna och betala i kopparmynt och någon skillnad i värde mellan silvermynt och motsvarande kopparmynt tycks ännu icke ha inträtt; senare blev skillnaden som bekant betydande.

Allt såg hoppfullt ut vid årsskiftet 1624–25. Det återstående inre arbetet med valv och annat skulle snart vara färdigt. Då kom 1625 ett par stormar som svårt skadade främst taken och fönstren. Den första var troligen en vårstorm, ty från den 3 juni 1625 och en tid framåt arbetade murmästarna Jöran Sältner och Påfwell Smidell jämte deras hantlangare med att lägga upp »Taakteglet på kyrckian effter den stora stormen som kyrckian fick skadha af, den första Stormen» (II: 162). »Till att förbättra

kyrckiotakett medh effter dhen stoorra Stormen» förbrukades »4 tusendh 3 hundradh» taktegel (II: 138).

Fönstren blev än värre skadade och någon glasmästare fanns icke att tillgå i staden utan måste tillkallas från Kristianopel. »Ähr gifuit till tärepennning å Christianopel effter en glasmästare som skulle förbättra en hoop fönster som stormen sönderslaget hade 2 daler» (II: 158). I väntan på glasmästaren gjorde »M. Jöran sielfannan 3 ställningar åth fönsterluchten i höge Coret och täpte kring medh brädh[er] effter den stora skadha wädret gjorde» och fick härför 4 daler (II: 158). Den eftersände glasmästaren »M. Hans Plogfothe [...] bothade fönstren kring hela kijrkian med sit eget glas och bly effter den stora stormen, som gjorde skada». Han tillverkade 32 st nya fönster å 24 öre stycket; förbättrade 30 st med glas och bly å 12 öre, förbättrade andra med 206 st rutor å ½ öre, lödde 36 stycken med tenn å 4 öre och insatte 20 st nya »hwitha Skyller (sköldar) å 1 öre» (II: 158). De vita sköldarna hade som s 239 omtalats satts in i högkorets mittfönster i stället för ursprungliga givares sköldar, då drottningarna Kristinas och Maria Eleonoras vapensköldar sattes in i fönstret. Kyrkan fick 1625 även bekosta »3 hundradh Slutar till att befästa glaasfönstren medh» (II: 139).

Det egentliga byggnadsarbetet 1625 gällde huvudsakligen »Norra Coret» i norra kapellradens västra del (pl VIII b). Den 30 juli 1625 »Förtingades medh M. Jöran och hans Mästerswänner om de 3 hwalfwen i Norre Coret för hwart hwalf 26 d[aler] Löper 78 d[aler], men kyrckian skall hålla handtlangare, och blifua de Införde i wekoarbetedh och intedh Murmästarna» (II: 163). Uppgiften återges med samma innehåll på annan plats i samma års räkenskap, men valven kallas där »de 3 hwalfwen i den Nordeste Choren» (II: 135). »Ähr kommit till de 3 Nordeste walfuen och annerstedz der nöden kräfde [fuktskada] i kyrkian till Murwärkekt, korsstegell 15 hundradh, Murteggell 11 tusendh 1 hundradh, Murkalck [fuktskada]» (II: 137). Till Ställningarna wnder hualfuen och till Ställningar widh [de sönderblåsta] Glasfönstren» användes 10 st »Grantimber», 8 st furubalkar, 65 st ställningsstänger, 8 tolfter sågebräder och 1 920 st läktspik och takspik (II: 138) samt ett lass björk-

vidjor »till ställningar» (II: 157). Dessutom tillverkades av Hans Fick för 12 öre »6 st. Bäckar at bruka wnder huälfnigen» (II: 157). Valven blev färdiga och även vitkalkade 1625. »Till att hwijtmena dhe 3 hualfuen och Anderstädz i kyrckian som nöden kräfde» förbrukades 4 tunnor »hwijt-kalck» (II: 139). Norra koret blev färdigt så tidigt att man även kunde börja bygga stolar där samma år.

I norra kapellraden, »Nordeste koren» eller »nordeste valfuen», kallades det västligaste Kalkkoret (U) både före och efter 1611 (s 173). Det hade dörr utifrån i västra väggen, användes som upplagsplats för kalk och hade icke direkt förbindelse med kyrkan. Kapellradens tre östligaste valv O, P och Q (pl II) utgjorde vid denna tid ett rum som kallades »Lybeska koret».

Kyrkan hade ännu år 1625 till största delen endast jordgolv. År 1624 förärade »Mauritz Persson en Lijksten till kyrkian, som ligger i Höghkoret wedh Altaret och står på samma steen ett L och ett P» (II: 113). År 1625 betalades 2 daler till dödgrävorna »för 8 st. gamla Lijkstenar grofuos wp wthur gruset och lades till rätta igen på kirkkiogålfuet», och samma år betalades ytterligare 1 daler för gravstenar som anskaffades på samma vis (II: 159). Man fortsatte på liknande sätt att skaffa stengolv under de närmaste åren. Fyra knektar fick 1626 betalt för att de »drogo en stor lijksten af kyrckiogården och inom söder kyrkiodören» (II: 185), antagligen en herrelös gravsten som togs till golv i kyrkan.

Inkomsten av »domkyrkiotunnan i thenna Superintendentia» utgjorde 1625 66 tunnor spannmål och kyrkotionden »af Åkren ifrå Socknen och Staden» 3 tunnor råg och 4 tunnor korn. »Lijbiska Rântan» var 6 daler. Offerkistan gav 83½ daler, lägerstaden, stora klockan och bårklädet 112 daler 22 öre samt källarehyran 21 daler 4 öre. Under året »ähr opburit denn Rästth som rästerade af Åboo Stijfft på domkyrkiotunnan som allas vår Nådigste konungh och herre af Nåde oplät hijt till Callmare kyrckio, Penningar 195 daler» (II: 127). Kyrkan uppbar »af dem som haffwa kiöpt sina Stolar i kyrckian 1 037 daler. I »lega för Stolar i kyrckian» erhöles 6 mark. Tavernaren Mickell Raka betalade ett års »Gårdehyra» 5 daler från Mickaelis 1624 till Mickaelis 1625 för den gård som »salig Brita [S Lars

Swensson effterleffverska]» gav i testamente till kyrkan²⁴ (II: 128). »Saakören» utgjorde 234 daler 20 öre, en betydande summa. »Ähr lefwerat ifrå Staden och till kyrckian» 21 daler. »Ähr opburit den åtherstående Rästth utaff domkyrckiotunnan ifrå Linkiöpingz stift som Bookhållaren förståndig Christopher Larsson [Grubb] lefwerade» 6 daler (II: 128). »Kyrckiones Tomptöre» utgjorde för året 23 daler. En som hade sitt segel hängande i Lilla kyrkan över vintern betalade därför 1 daler. Slutligen »Ähr opburit af hustru Margareta Frantz Båtzmans effterleffverska» 6 daler; på grund av fuktskada är anledningen okänd (II: 129). »H: Kong. M:t Aller vår Nådigste kong och herre» förärade kyrkan detta år en rik uppsättning av dyrbara mässekläder (s 315; II: 143). Även detta talar för att kyrkan var tagen i fullt bruk.

1626

Stadsskrivaren Mathias Nilsson var 1626 kyrkans tillsyningsman och den som svarade för arbetet vid kyrkan och för dess räkenskaper. Han blev kyrkoföreståndare 1628. Icke heller 1626 finns någon uppgift om att man övergått till betalning i kopparmynt.

Även 1626 blev kyrkan skadad av en svår storm. Som vanligt var det taket och fönstren som icke tålde det starka vindtrycket. Mäster Jöran Mürmästare »igenlade ett stoort hool på kyrckietakett som Stormvädret sönderbläst hade» (II: 186) och härtill åtgick 2 700 st »Taaksteen» (II: 176, 177). »Träreesningen öfwer hwalfwen» måste även förstärkas med 24 st stora vräcklingar. Särskilt svårt skadades åter östfönstret i högkoret. »Till at bebinda det stora fönsterluchted wdjh högkoret [tillverkades] af 8 ũ Jern, Stora Jernankar 6 st. Item till fönstrens befästningar, Sluther 200 st.» I arbetslön härför betalades 2 daler (II: 187). Ytterligare användes 8 st »Jernankar» och 4 st »Stora Jernmärlor till dett stora Östersta fönsterluchted wthj Hög Choret» (II: 177). Dessutom erhöles mäster Jöran Sältner »effter förtingning» 8: 12: — dlr »för han beströök 6 fönsterluft och mång annorstädes giorde färdigt på fönstren med Kalck» (II: 175); han omputsade och reparerade putsen kring fönstren och på »fönsterpelarna» där den spruckit då fönstren bågnat för vindtrycket.

Det huvudsakliga byggnadsarbete som utfördes under året var att tre valv inslogs i »Söder gången». »Then 17 Julij förtingade Borgmästerna med» M. Jöran Sältner och Paull Smidell murmästare om »dhe 3 hwalfwen öfwer Söder gången i Kyrckian, Item giöra ställningarna, Wthpussa och hwijtmena hwalfwen hwad dertill lyder, för hwart hwalf 29 daler» (II: 183). Samma år »Ähr förmurat och kommit till 2 hwalf näst de Sönnersta, och annorstädes i kyrckian war dett hafwer behöfdz», 1 480 »Korsstegel», 12 000 murtegel 16 läster murkalk, 3 tunnor »Hwijtkalck», 4 skålpund mönia och 8 st »Leerpottor» (II: 175). Detta var materialåtgången för två av de tre valven. Då de var belägna »näst de Sönnersta» som var valven i södra kapellraden är det troligt att med »Södra gången» avsågs södra sidoskeppet. Emedan man förbrukade 4 skålpund mönja och lerpottor bör någon slags dekorering ha utförts på de nymurade och vitmenade valven i södra sidoskeppet.

Till det tredje valvet åtgick 6 000 murtegel och en obestämbar del av 2 400 korstegel (II: 183). Då det förbrukades 12 000 murtegel till två av valven och 6 000 till det tredje är det troligt att alla tre var ungefär lika stora. Till ställningar och valvbågar utlämnades 8 st furubalkar, 20 tolfte sågebräder, 500 läktspik och 2 000 takspik. Till åtta karlar »som hulpo wpreesa hualfbogarna» betalades 8 öre, sålunda ett öre per man (II: 186). Tjugu tolfte bräder till ställningar och bågar i tre valv är så mycket, att man kan misstänka att man i detta fall byggt formar även för valvkapporna? Trots den stora materialåtgången blev välvningen antingen icke färdig eller misslyckad, ty den fullbordades med sex veckors arbete av två andra murmästare år 1628 (s 246). Hela murarearbetet under år 1626 kostade 183 daler 26 öre (II: 174). Arbetet på stolinredningen fortsattes och blev till största delen avslutat under året.

Kyrkans intäkter var år 1626 följande: Efter borgmästarnas befallning »är lefwerat ifrå Staden till Kyrckian af 1625 åhrs Wpbördh» 50 daler, och av 1626 års uppbörd 10 daler. Av offerkistan uppbars 55 daler. För »Lägerplatzer och Ringningar med Stoorä Kläckan för de döda» betalades 93 daler 4 öre. Kyrkans tomtören uppgick till 23 daler 7 öre. »Stolar och Stolestånd som sålde ähro» in-

bringade 86 daler 28 öre. »Husalega för kyrckiones Stufuor åhret igenom» gav 5 daler 11 öre. »Jakob Skytt» betalade i hyra för den stora källaren under Lilla kyrkan »åhret igenom» 8 daler 4 öre och »Hans Amfer» för den östra källaren från Mickaeli 1625 till Mickaeli 1626 6 daler 16 öre (II: 170). Den lilla källaren hyrdes av »Hans Werkelos den äldre» för samma belopp under samma tid. »Af them som hafua taget Wppenbar skriffit för sina begångna Synder, som längden innehåller» betalades 5 daler. »Domkyrckiotunnerna wthj denna Superintendentia, tillijka Tionden af Staden och Socknen» gav 74 tunnor 2 skeppor spannmål (II: 171). »Skänkningarna» under året var få. »Måns scholmästares hustru» skänkte 3 daler, en ej namngiven borgare i Kalmar 3 daler och 8 dagsverken. »Dirick Holtfothe Invånare i Callmar» skänkte 2 st »jernskåfflar». Slutligen togs 44 daler 28 öre »till Läns för kyrckiones trångh skull som 1627 åhrs Vpbörd bör betala» (II: 171).

1627

Även år 1627 var stadsskrivaren Mathias Nilsson tillsyningsman för arbetet på kyrkan. För att han fört räkning över kyrkans uppbörd och utgift och haft »inseende med Kyrckiones Arbethe» erhöll han liksom föregående år i arvode 8 tunnor spannmål (II: 194). Arbetet var nu av betydligt mindre omfattning än tidigare. Arvodet hade 1625 och åren närmast dessförinnan varit 40 daler och 30 tunnor spannmål (s 243). Kyrkan stormhärjades även 1627. Det stora fönstret i högkorets östra vägg blåste sönder och drog med sig delar av murverket, så att fönsteromfattningen och »pelarna» måste muras om och fönstret göras helt nytt. I räkenskapen finns en »Arbets och Wtgiffts Längd opå Murwäret, Nembligen oppå dett Stora Östersta Fönsterluchted Wthj Högh Choret, som Stormwädret Sönderblåst, Ifrå ofwan och allt nidh till fothen, och Wpmurades igen af nyo». Murmästaren Paul Smidell samt Anna Dikerska och fyra andra hantlangare arbetade därmed 6 dagar i veckan under tre veckors tid från den 23 maj. Mäster »Hans Plogfothe ifrå Collberg» fick 50 daler »för dett stora östersta fönsterluchted, wdjh högkoret han gjorde af nyo, med sitt eget glas och bly» (II: 194). Till »det stora östersta Fönsterluch-

ted wthj Hög Choret» förbrukades även en mängd smide av olika slag (II: 199). Paul Smidell fick 28 öre i betalning »för han gjorde ställning till Stora fönsterluchted wthj Hög Choret och sydde leruff (lärf) för några fönster som Wädret hade Wtbläst» (II: 199).

Även taket hade blivit skadat. »Till kyrcke taaket, som wädret sönderbläst hafuer, ähr kommit 6 hundrat Taaktegell» (II: 199). Även denna reparation utfördes av Paul Smidell. »Ähr giffuit Paull murmästare för han wplade taaktegell på kyrkiotaket, item 2 knechtar som windade samma tegell wpp» 2 daler 24 öre (II: 201). »Mäster Claes Fick sielfannan» erhöi 4 daler »för han slogh till breder på Wästra kyrckiogaflen och på afsijderna som wädret hade Sönderrijfwet» (II: 199). Västgavelns övre delar och sidor bestod ännu icke av murverk utan hade endast provisoriska brädväggar.

Det enda verkliga nybyggnadsarbete som murmästarna utförde var att de inslog ytterligare två valv, antingen i södra kapellraden eller i södra sidoskeppet. »Till 2 hualf Sönnen i kyrkian att fullkomna» användes nämligen bl a 6 000 murtegel, 4 läster murkalk och 2 tunnor vitkalk (II: 195).

Arbetet med kyrkans urverk, »segerverket», påbörjades. Två knektar »som hulpo Timbermännerna wpresa balkar till Segerwärcksfothen» fick här för 16 öre (II: 200). Klockstapeln på kyrkogården reparerades med 10 st furubalkar som kördes från Malmen för 26 öre. Stapeln försågs med ny fot och alla eller en del av de nya balkarna användes till denna. Åtta karlar fick 4 daler 11 öre för att de i två dagar »hulpo till att gräfua och wpväga Stora Kläckestapelen när de gjorde ny foot wnder honom» (II: 200). Samtidigt förbättrades grunden under den nya foten. Två karlar »som kastade Steen wnder klockostaplen när klockostaplefothen förbättrades» fick 24 öre i betalning (II: 202).

Kyrkan hade under året följande inkomster: Lybeska räntan 6 daler, av offerkistan 44 daler 14 öre, för »Legerplatzer och Ringningar med Stora Kläckan för de döda» 147 daler 24 öre, tomtören för kyrkans tomter 23 daler, »husshyra för kyrkionnes stufua åhret igönom» 4 daler, hyra av »Jacob Skytt» för den största källaren under Lilla kyrkan 8 daler 4 öre, av »Hans Ferkeloss den äldre» för den lilla källaren 6 daler 16 öre och av »Hans

Emfre» för den östra källaren 6 daler 16 öre (II: 190). »Bruderingning» under året gav 4 daler och »Sakören» 7 daler. Domkyrkotunnorna »wthj detta Superintend: med Tionden af Stadhen och Socken» lämnade 66 tunnor spannmål (II: 191). »Wpburit af Nils Ohlsson Knut Snickare[s?] för En liten Stol öfwer Myntmästare grafuen med 3 Stoleståndh» 3 daler 24 öre (s 194 f). Detta var det enda stolestånd som såldes under året. Gåvorna voro obetydliga. »Jöns Nilsson Regementzskrif:r wthj Sönnenbo» har i sin sjukdom givit 16 öre och en annan man samma belopp (II: 191). En stor kunglig gåva fick kyrkan under året: »Haffuer H. K. M:t förährat till Callmara Kyrckia som kom ifrå Stockholm om hösten 1627» en korkåpa av gyllenduk och två svarta mässehakar (s 315), vilket kan betraktas som en ytterligare bekräftelse på att kyrkan var tagen i fullt bruk.

1628

Stadsskrivaren Mathias Nilsson var tillsyningsman och ansvarig för arbetet även 1628 och hade samma arvode, 8 tunnor spannmål, som föregående år. Den 12 maj blev han vald till kyrkoföreståndare. Räkenskapens »Inventarium Ifrå Åhr 1628 till Åhr 1629» uppger för första gången »Klipplingzmynt» men omnämner ingen underkurs för dem.

Kyrkans välvning var ännu icke färdig. Man fortsatte under året arbetet »opå Murwärkedt, nemligen opå the 3 förtingade hualfwen öfwer Söder gången i kyrkian, som blef begynt åhr 1626 att reformeras af M: Hans Falkenbergh och Paull Murmästare» (II: 212). Då de redan »förtingade» valven måste »reformeras» kan det ha varit antingen därför att de 1626 blivit fel konstruerade eller för att de var gamla skadade valv som stått kvar från tiden före branden 1611, vilketdera kan icke avgöras. Jfr den stora åtgången av bräder till bågar och ev formar. Kanske byggde man under gamla skadade valv som skulle repareras? De båda murmästarna samt Anna Dikerska och 6 andra hantlangare arbetade på dessa valv i sex veckor från den 14 maj. Hantlangarna körde under denna tid bl a 132 lass sand och 163 lass »kalk och Sandh» till detta arbete, »Item Tegell ifrå Tegellgården» inalles 9 400 st (II: 212). Murningen hade ursprungligen »förtingats» med Jöran Sältner och Paull Smidell (s

245), men de hade av okänd anledning icke fullbordat arbetet. Det skedde nu. Den stora materialåtgången kan bero på att man byggde valven helt nya. Sex knektar fick betalning för att de »togo neder hwallfbogarna effter 2 hwall på Södergången» sedan arbetet blivit färdigt.

Då de tre valven var färdiga, »förtingades i Wekan then 7 Julij med M. Jöran Sultner [!] och Paull Smidell Murmästare om dett wästersta hwallfuet Sönnan Segerwärczkfothen, till att förmura, bestryka och Wthpussa, ofwan och nedan, Item giöra ställningarna för Penningar 28» daler (II: 213). I uppgörelsen ingick att kyrkan skulle hålla hantlangare och materialier samt sköta alla transporter. Hantlangarelaget om 6 à 7 personer överflyttades nu till denna murning och arbetade på samma sätt som ovan är sagt. Även denna välvning tog sex veckor. Det bör ha varit det västligaste valvet i södra sidoskeppet som murades, ty segerverket stod längst i väster i kyrkan i mittskeppet (s 251). »En lectare för Seijerwerket» byggdes där 1630 (III: 169).

Då västersta valvet söder om segerverksfoten var färdigt, gjordes omkring den 8 oktober 1628 en ny »förtingning» med Jöran Sältner och Paul Smidell »om dett Stora hualfwet öfwer främpste Söderdören för 32» daler. En annan uppgift om detta arbete meddelar, att några knektar erhöi 28 öre i betalning för att de »hulpo Murmästarna Wpmura några stora balkar till Ställningarna wnder hualfwen, wed främpsta Söderkyrciodören» (II: 215). Någon tvekan kan knappast råda om valvets läge, ehuru det förefaller märkvärdigt att välvningen av en så viktig del av kyrkan icke skett tidigare. Främsta södra kyrkodörren kan icke vara någon annan än kordörren som förde till det östra av de två södra valv i koret som före 1611 kallades »Långa Choren» (s 162). Det är möjligt att valvet blivit skadat och måste byggas om. Arbetet pågick till den 27 oktober och det var då icke fullt färdigt, ty det avslutades nästkommande år. Då har »Joen Kyrkiowacktare sielfff tridie bekommit för den Stora grushögen som låg inom Söder Kyrckiodören han Wthförde, med en hoop stora Stenar och rensade samma Chor» 16 daler (III: 24). Det framgår icke hur mycket materialier som användes till något av de valv som byggdes under år 1628 men det »ähr

förmurat på Murwärcket» i dess helhet »13 tusend Murtegell och korsstegell», 16 läster murkalk, 4 tunnor vit kalk, 4 t Mönia och »1 bössa kimrök», de tre sista posterna till kalkfärgning och målning (II: 208).

Under år 1628 fick en betydande del av kyrkan stengolv. Man inköpte 540 alnar »Allnsteen» som användes »till kyrckiogålfwetz Steenläggning» (II: 204, 209) och »Hans Amfer» skänkte kyrkan 200 st stenar av samma slag (II: 204). Alnsten var antingen kvadratiska kalkstenar, en aln i fyrkant eller i »fallande längder», en aln breda; det förra var vanligast. Stenen kom troligen från Öland och var s k »skurad sten»; det fanns även oskurad sten som kallades »råsten» eller »rågsten».

»För 540 alnsteen kiördes ifrå Siöbroen till kyrkian» betalades i körlön 5 daler 8 öre (II: 216). Man tog även liksom förut tillvara gamla gravstenar och använde dem som golvbeläggning. »Joan Trullsson kyrckiowäcktare sielf tridie haffwer bekommit för kyrckiogålfssens Steenläggningh, Item opsökt en hoop Lijkflijsor som lågo wnd[er] Jorden och lade them till rätta igen». Härför betalades 25 daler (II: 217).

Även 1628 skadades kyrkan av storm. För att förhindra att det stora fönstret i högkorets östvägg återigen trycktes in av vinden, förband man det »twärt öfwer fönsterluchten medh 1 st. Ekebalke» (II: 209). Hur detta ordnades i detalj framgår af följande uppgift. »Haffuer Anders Öning sielfannan bekommit för han söndersågade 1 stor Ekebalke wthj 4 Parter, till at bebinda fönsterluchten wthj höghkoret, i arbetzlön» 24 öre (II: 214). De fyra balkdelarna sattes vågrätt över varandra mot väggen och förbands med fönstrets järnramar. »Mäster Jakob Hålsten glassmästare» fick 7 daler i arbetslön »för han gjorde några nya fönster, och lappade en hoop Söndriga» som förstörts av stormen. Till fönstrens reparation användes även 16 par fönsterjärn och 300 st »Sluthar» som smitts av Måns grovsmed vilken härför fick en daler i arbetslön (II: 217). Kyrkan var nu i fullt bruk. De flesta »stoleställen» var färdiga, fördelade och sålda föregående åren, så att »inga i detta 1628 åhr sålde äro» (II: 211). Man prydde kyrkan till pingst och midsommar med 5 lass löv till en kostnad av 25 öre.

Kyrkan hade under året ovanligt stor inkomst under rubriken »Ringningar med Stora Klåckan och Lägerplatzer för de döda», nämligen 551 daler 8 öre samt 1 000 st, »taaksteen». Bruderingningar gav 2 daler 16 öre, offerkistan 52 daler, tomtören 23 daler, »Wpbörd för kyrkiones stugu till hyra åhret igenom» 4 daler. Domkyrkotunnan från den egna superintendentian gav 64 tunnor spannmål. De tre källarna under Lilla kyrkan voro mot oförändrat pris uthyrda till samma personer som närmast föregående år.

Gåvorna från enskilda personer voro många. År 1628 var mycket krigsfolk sammandraget i Kalmar för att överföras till Stralsund till stöd för denna stad som belägrades av Wallenstein; många voro i denna situation givmilda mot kyrkan. Bland de militärer som skänkte penningar och värdeföremål till kyrkan voro bl a »Herr Johan Sparre» som gav 10 daler, »herr Peer Baneer» 20 daler, »herr Johan Gyllenstierna» 10 daler, »Thomas Mustingh» 10 daler, »David Drummond» 20 daler, »Johan Patkull» 6 daler och »2 Mallmliusastakar på altaret», »Cnuth Classon Uglå» 5 daler samt »Bengdt Biörn» 10 daler. »Knut Madzsson» förärade »1 Chrona med 21 Pipor till 45 Richzdaler». Här efter följer ett flertal borgerliga givare med olika mest mindre belopp; bland dem dock »w[nge] Hans Ferkelos» som skänkte 20 daler smt samt »Jochim Hane 1 kopparbäkene till en funt» (II: 204).

1629

Stadsskrivaren Mathias Nilsson var kyrkoföreståndare även 1629. I detta års räkenskap skiljer man på »rundt mynt» och »klippingar» men anger ingen värdeskillnad mellan dem ehuru en sådan otvivelaktigt funnits.²⁵ I kolumnen för utgifter står endast daler och öre och det har ännu icke varit någon större skillnad mellan silvermynt och kopparmynt.

Detta år gjordes stora ansträngningar att få murararbetet på kyrkan helt avslutat. Hela arbetskostnaden för murmästarna och deras hantlangare uppgick till 750 daler 29 öre. Arbetskostnaden för »allt annat arbete som nöden haffuer krafft hos kyrkian» utgjorde 56 daler. Ett flertal valv slogs men det är endast delvis möjligt att säkert lokalisera dem.

Under året »ähr förmurat på 3 hwallf och Thwer-

muren, 13 tusend 4 hund: Murtegel [= 16 080 st.], 15 Läster Murkalck 5 tunnor hwijtkalck, 8 skålpund Mönia» (III: 11). Det var sålunda ett stort murarbete som utfördes. Den 4 maj blev »Förtingat med M. Jöran Sältner och Paull Smidell om de 2 hualfwen wid nedersta Söder kyrckiodören, att dem förmura, bestryka och Wthpussa ofwan och nedan, Såsom och giöra Ställningarna der till, hwart hwallf 39 dal:r» (III: 19). Vidare »Ähr gifuit Joen kyrckiwächtare och Lasse Wthrijdare för den gamble Muren de nederbruto på den Wästersta gafflen och hualfuet», 3 daler (III: 24); likaledes fick »Hendrich Fårewachtare för een stoor hoop med steen och grus han förde wthur kyrkian som nederbröt af de [!] wästersta hwallfuet», 3 daler. De tre sista uppgifterna gäller vapenhuset E (pl VIIIb) och södra kapellradens västligaste del D som tidigare kallats Södra valvet (s 173). Den senare byggnaden revs nu och vapenhuset utvidgades något mot väster, där det fick en ny vägg, den ovan omtalade »Thwermuren». Den låg i linje med tornets västra vägg, vilket är i överensstämmelse med ett flertal av den följande tidens stadsplaner, bl a fig 192, 195 och 196. Det utvidgade vapenhuset överväldes nu med de ovan omtalade »2 hwallfuen wid nedersta Söder kyrckiodören» vilka skulle utföras för 78 daler (pl VIII b).

Den 10 augusti 1629 »förtingades medh M. Jöran och Paull Smidell om dett wästersta hualfwet wthj kyrckian öfuer det Coret som Maijor Paull v. Essen och Andris Wallmestere hafua intaget till deras Lägerplatzer, samma hwallf Wpmura, Bestryka och Wthpussa ofuan och nedan såsom och giöra Ställningarna» för 40 daler (III: 22). Samma år 1629 »Hafuer Oluf Madzon och Lasse wthrijdare bekommit för de Slogo kyrkiotaaket till medh Breder, som wädret hade blåst teglet af Såsom och tächte på Nytt taaket öfwer dett wästersta hualfuet, och slogo igen afsjidan på samma hwallf med Breder, Jtem sammanfogade brederna på Stora wästergafflen på kyrckian och smågaflarna», 5 daler (III: 25). Det är troligt att det är samma »västersta» valv som omtalas i båda dessa räkenskapsnotiser. Koret med Paul von Essens och Andris vallmästares utvalda gravplatser bör därför ha varit det som var det västligaste, fränsett vapenhuset, dvs kor F på pl VIIIb.

Den 25 augusti 1629 blev förtingat med samma murmästare att för 39 daler bygga »hualfuet öfuer Barkestorpa Choret det at wpmura, bestryka och Wthpussa ofwan och nedan» och själva göra ställningarna (III: 22). Denna uppgift visar att Barkestorpakoret icke kan ha varit detsamma som Paul von Essens och Andris Vallmästares gravkor, men det måste ha varit beläget på kyrkans södra sida. Det bör ha varit ett av de öster om F belägna koren, förslagsvis G.²⁶ Under år 1629 byggdes endast fyra valv, nämligen två över vapenhuset och två över de båda gravkoren. De »13 tusend 4 hundrat» tegel som inköptes har använts till tre av dem. Kyrkan erhöll dessutom som gåva 3 000 st murtegel som kan ha använts till det fjärde valvet.

Utom valvslagningen gjordes under året även andra murningsarbeten. Den 18 maj »begyntes för-mura på een af de Små gafflerna Öster på kyrckian». Troligen var det sakristian som reparerades (J på pl VIII b). Huset hade liksom före 1611 takfall mot norr och söder. Något valv som med säkerhet kan hänföras till denna byggnad omtalas icke i samband med kyrkans återställande. Det är därför möjligt att den icke varit välvd efter 1611.

Den 30 juni 1629 »begyntes för-mura opå kyrckio-tornett» och Jöran Sältner och Paul Smidell arbetade därpå i 5 dagar (III: 21). Mats Smed fick även 8 öre »för 2 Par döreiern han gjorde af kyrckiones iern till Dörerna wthij Torutrapporna» (III: 25). Det var sålunda ganska obetydliga arbeten som utfördes i tornet. De nyss omtalade murmästarna fick även 3 daler 16 öre »för et stycke Muhr som dhe bestruko med kalk och hwitmenade Wthöfwer Berga bondestoolar» (III: 23). Dessa stolar stod enligt flera andra uppgifter »wed Norra kirkiodören» (s 305). Den 8 juni 1629 blev ytterligare »för-tingat medh M. Jöran och Paull Smidell att bestryka och inläggia wthij kalck heela kyrckiotaket om hwar som dett behöfdes. Item på små kyrckio-gafflerna och giöra 2 Blyrännor färdiga» för 40 daler. Då blyrännorna skulle göras färdiga av murmästarna, kan det knappast betyda att de skulle repareras utan att de skulle muras fast, kanske för att de hade lossnat. Var de suttit är okänt. Till att täcka kyrkotaket och kyrkogavlarna med samt till ställningar och valvbågar togs i bruk 20 st ställningsstänger, 21 tolfter sågebräder och 1 800 st

takspik och läktspik (III: 11). Stormen hade skadat fönstren även detta år. »Till Fönsterluchten som Stormwädret hafwer Sönderblåst» gjordes 16 st nya fönster (III: 11) och 12 st förbättrades med glas och bly (III: 26).

Det bör slutligen meddelas att kyrkans altartavla omnämnes första gången i inventariet från 1629 till 1630 (III: 13). Den har kommit i kyrkans ägo under år 1629 och betalades samma år med 300 daler (III: 7; s 294).

Bland kyrkans inkomster under året gav »Bruder-ringningar» 2 daler; »Lägerplatzer och Ringningar medh Stora Kläckan för the Döda» inbringade 179 daler 24 öre i klippingar och 791: 12 daler »Rundkopparmynt» samt 43 lod »Sölff». »För Cornelius Holländer» som möjligen var en holländare som dött i Kalmar gavs till kyrkan 100 daler men av dem har superintendenten »M. Nils [Eschilli] bekommit till Lijkstool» 10 daler.²⁷ (III: 9). Slottsfogden »Börje Persson» gav 50 daler »till Callmar kyrkia för ett Grafställe» (III: 6).²⁸ Offerkistan gav 49 daler i runt mynt och 50 daler i klippingar. Kyrkans tomter gävo i arrendeavgifter 22 daler 1 öre. Hyran för »kyrckiones stuga» hela året utgjorde 5 daler. (III: 4). Domkyrkotunnan från den egna superintendentian jämte tionden av »borgerskapet tillika med Berga och Törneby bondegårdar» som redovisades tillsammans utgjorde 642 tunnor 2 skeppor spannmål (III: 6). Vissa personer av borgerskapet är detta år »af Borgmästarne tillåtit att gifua Penningar för kyrckio-tionden» tillsammans 9 daler smt (III: 6). Sakören som tillföll kyrkan var följande: »Lasse Anderson arrendatoris fougde på Öland, efftersom honom pålagdt blef på Callmar Rådhus att gifua till kyrckian» 20 daler smt. Nils Persson fick böta 2 daler »för otidigt Sängelagh med sin fästequinna». (III: 5). »Baltzar Bakare»²⁹ blev »för sittande Rätt på Callmar Råhus» dömd att betala 20 dlr smt till kyrkan. (III: 6). En person som drivit handel »å landet» och icke var edsvuren borgare i Kalmar betalade 1 000 murtegel i böter (III: 6). Gåvorna var fåtaliga. »Hans Werkelos den äldre» skänkte 2 000 murtegel, »Hans Bekmahn»³⁰ förärade till kyrkan »1 Förmålat Skipp» och »Nils Hindersson 1 Lited förmålat Skipp» (jfr s 318). För att söka bättra ekonomien blev den 18 augusti 1629 »af

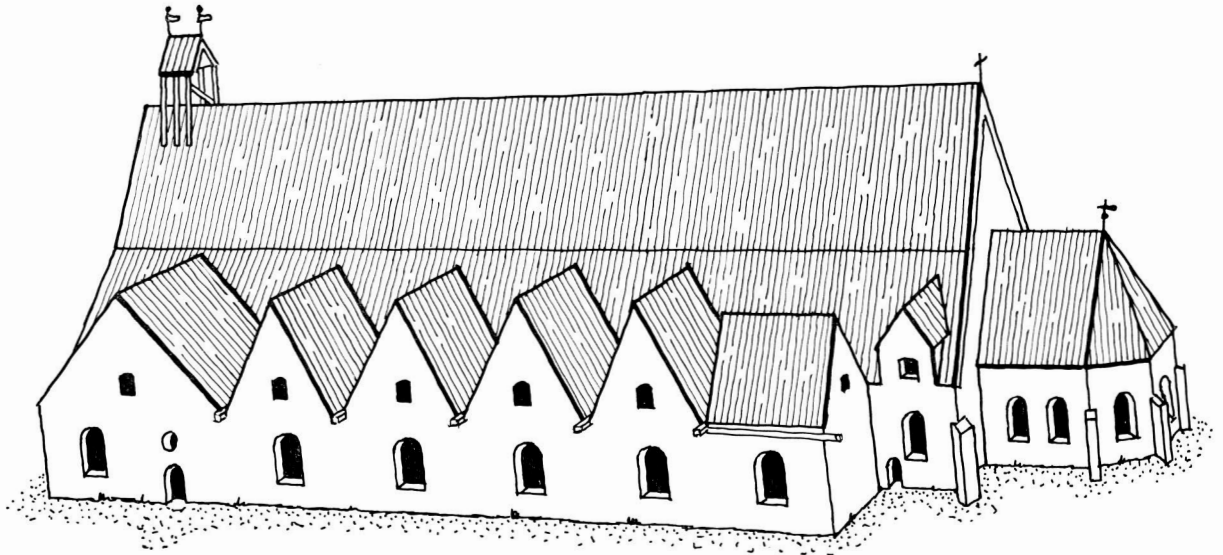

Fig 185. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende omkring 1630, sedd från sydöst. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the appearance of the Great Church around 1630, from SE.

Wälb: Ståth: och Borgmäst: och Råd Jacob Kräll och Zacharias Hameland³¹ pålagdt at besökia de främmandt och andra, om hielp till Callmare kyrkio byggningh».³² »För kyrkiobyggningenes fortgångh skuldh» togs till låns 280 daler smt (III: 7).

1630

»Päder Persson» var kyrkoföreståndare 1630. Hans yrke kan ej anges. Det finns flera bärare av namnet. En i Päder Perssons namn förd mycket skadad räkenskapskladd finns bevarad. Den omfattar tiden 15 januari 1630–16 januari 1631. Dessutom finns början till en renskrivna »Jacob Krälz räkenskap» för tiden 16 januari 1630–12 maj 1631. Den innehåller huvudsakligen ett inventarium och saknar byggnadsräkenskaper. Sådana finns i Päder Perssons räkning. Att han var kyrkoföreståndare 1630 framgår av följande uppgift: »Efter Borgemestarnas tillåtelse haffua kyrkiones föreståndare Bekommit, Pär pärsson till löön för sitt omak med westra gafflens wpmurande, Så och med kyrkiones wpbörd och wtgift att förestå och giöra redo före, Spannemåål 8 Tunnor» (III: 167).

Kyrkan bör nästan i sin helhet ha varit välvd vid 1629 års slut, ty inga välvningsarbeten omtalas

sedan förrän 1644. Ett stort nytt murningsarbete påbörjades 1630, nämligen det nyss omnämnda som gällde kyrkans västgavel. Tornet var nedrivet till ungefär halva sin höjd och sidoskeppens västra gavlar raserade eller svårt skadade. Stora delar av västra sidan var därför sedan åtskilliga år inklädd med bräder, och denna brädbeklädnad skadades ofta av stormen och måste varje gång repareras. Man hade därför beslutat att bygga upp västra gaveln och dess röste av sten. Gavelns mittparti skulle vila på resterna av tornets västra vägg. Den 8 juni »accorderade Borgmesterne med Murmesterne som skulle arbeta på Kyrkian [...] och blef [bestämt] att Mester Jöran Salltner [!] skall hafua om dagen 5 marker» och den andre en mark mindre.³³ Den andre var »Päueli Smidell» som hade fyra mark. De hade till sin hjälp 6 à 7 hantlangare, till stor del kvinnor som körde massor av sand och kalk, men någon sten omtalas icke och förbrukningen av tegel var obetydlig. Det är troligt att man använde materialet från de på kyrkogården kvarliggande raserade delarna av tornet och gavlarna som fått ligga kvar för detta ändamål. Uppforslingen av sten och bruk skedde med hjälp av en hissanordning, dragen av en häst. Måns grovsmed fick betalt

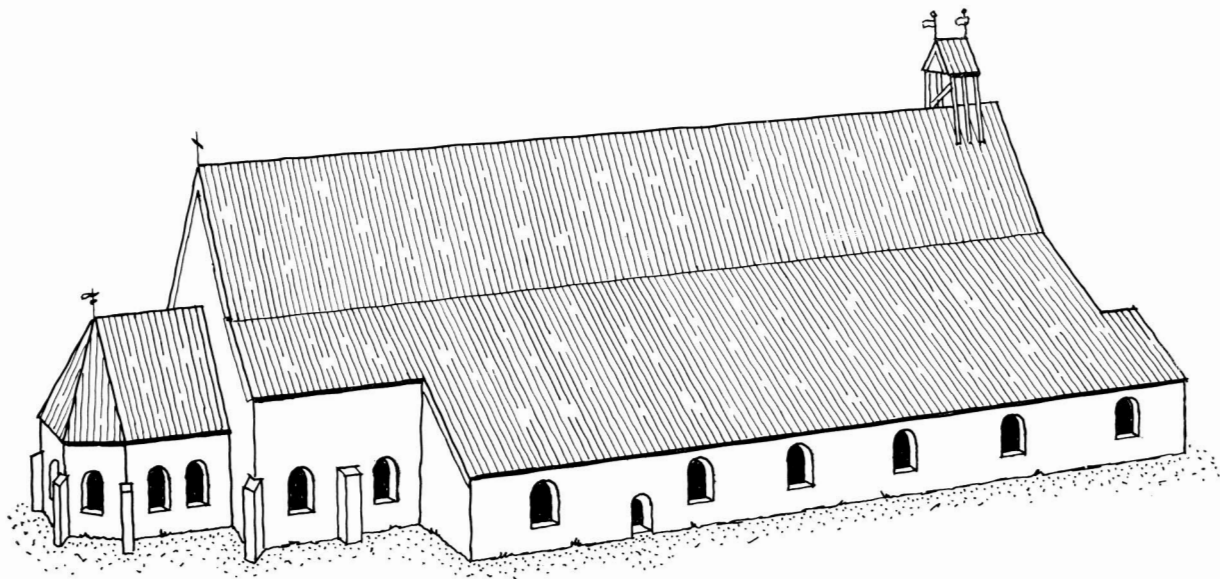

Fig 186. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende omkring 1630, sedd från nordöst. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the appearance of the Great Church around 1630, from NE.

för att han »2 gånger beslagit kyrkiones häst som dagligen wpdrog kalkballian på muren». Man hade även en av Cain Smed med järn beslagen kista »att wpwinda Steen med på Stelningar» (III: 166). Arbetet börjades den 2 juni. Redan den 17 juni »begyntes målningen på westra gafflen» (III: 171). Det var antagligen det gamla murverket som putsats och nu avfärgades. Murningen pågick sedan till den 18 oktober; då »wpgaffs murningen för kölden skuld. Sedan behöffdes 4 dagar till att tilså gafflarna [med bräder på de delar som ej blivit murade] och ställa stälningen wtaf wägen (från väggen?) och giöra huad som nöden krafde» (III: 176). Till de båda murmästarna »och alla andra som haffa arbetadt på westra gafflens wpmurande» betalades 700 daler och 17 öre. Dessutom fick mästern Jöran Sältner på borgmästarnas befallning två tunnor spannmål »til förbättring för sin flitactigheet på westra gafflens wpmurande» (III: 167). Måns Grovsmid smidde »1 Stoort Ankar att befästa gafflen med» (III: 166). Håkan Stenhuggare fick 6 daler »för han haffuer huggit til wästra gafflen, 2 listor huar 3 alnar longa» och »2 fyrkantiga Steenar» samt »2 andra Steenar Sönderhuggit» (III: 166).

Ribbingiska koret som måste ha varit ett av de medeltida kapellen på kyrkans södra sida omnämnes endast två gånger i räkenskaperna, första gången 1630. Då anskaffades ett »wtlås till Ribbingz Choorn» för 16 öre (III: 160). År 1634 fick »Thore Glasmästare» 2 daler 8 öre »för han gjorde 2 Ny fenster wthj Rebbingz Choren» (III: 86).

Före sin avresa till Tyskland 1630 förordnade Gustav II Adolf sin svåger och specielle förtroendemän, pfalzgreven Johan Kasimir, att ha uppsikt och kommando över krigsfolket i Östergötland och Småland och leda försvaret på den sydöstra fronten mot Danmark. Han residerade därför under de första åren på 1630-talet på Kalmar slott. Slotts-kyrkans uppsättning av textilier kompletterades då genom lån från Storkyrkan. Bl a utlånades den messhake av gyllenduk med silversnören som konungen skänkt Storkyrkan samt flera altardukar.

Bland arbeten i kyrkans inre 1630 bör nämnas, att »en lectare til Seijerverket» uppsattes av Oluff Snidkar som på borgmästaren Nils Kråks befallning härför erhöi 2 daler 16 öre (III: 165). »Martehen Snidkar» fick 12 öre för att han »förfärdigade (lagade) torndören» (III: 165).

Kyrkan hade 1630 bl a följande inkomster:

Bruderingning 5 daler 8 öre smt, för lägerstäder, stora klockan och bårkläden 40 riksdaler och »Kopparpenningar» 692 daler 10 öre; därav erhöles vid »Didrich holtfougdes» begravning 12 daler. Jfr s 254. Ur offerkistan togs 120 dlr. Gåvorna voro 160 dlr »koppar penningar», 9 lod »huit Sölffuer» och 500 st murtegel. Vid »Michel Pärssons» begravning gavs en »Swänsk bibllia» värderad till 1 daler. Då den värderades så lågt bör den ha varit i ganska dåligt skick. Av tullnären »Hendrick Erickson» skänktes en ljuskrona med 12 pipor. Även gjordes 219 frivilliga dagsverken. Vidare »ähr vpboret aff En tysk som hade något godtz ståndande wppå kiällarehuset i kyrkian wtöffuer winteren till hyrespenningar 3 daler 16 öre (III: 158). Under året försålde 26 lod »huit Sölffuer» för 42: 8: — daler smt, 2 lod »Brutit Sölffuer» sålde för 2: 16: — 34 tunnor spannmål för 272: —: — smt 20 tunnor d:o för 120: —: —, en »Wtgammal häst» för 8 daler, ett »Stoleståndh» för 6 daler och 2 d:o för tillsammans 6 daler smt.

1631

Handelsmannen och från år 1640 rådmannen »Jacob Crell» fick 1631 8 tunnor spannmål »för sitt omach han haffuer hafft wedh Kyrkian åhret igenom och hållit reching för wpbörd och utgift» (III: 33), men det säges icke att han varit kyrkans föreståndare. Murningen på västgaveln fortsattes, och man arbetade även på östgaveln. Det kan icke alltid avgöras vad som gällde vardera av dessa gavlar. Murningsarbetet började den 16 april och fortgick till den 12 september. Murmästare var Jöran Sältner och Hans Murmästare; hantlangarna var stundom ända till 11 st. Dessutom arbetade »Per Perssons hest» med att draga den »vandring» med vars hjälp man hissade upp sten och bruk m m. Hantlangarna användes liksom förra året i stor utsträckning till att köra byggnadsmaterialier. Så kördes exempelvis den sjätte arbetsveckan 192 lass, men det sägs aldrig i detta års räkenskap vad det var man körde. Det var givetvis liksom föregående år mycket sand och kalk, men troligen har det också varit fältsten som man samlat in och icke har behövt betala. Endast 200 st murtegel redovisas för året. Mycket litet av arbetet kan lokaliseras. Åtta soldater fick 2 daler 16 öre i betalning »för

dee buro huggen steen ifrån [bastionen] S. Erich till kyrkian». Denna bastion var byggd av kalksten. Det var vid denna tid ännu icke fråga om att rasera detta starka fästningsverk. Det måste därför ha varit överbliven sten som fick tagas till kyrkobygget. »Hakon Steenhugger» erhöil 2 daler 16 öre »för han kantade och hög stenen till upå östre gafulen» (III: 41). I övrigt finns ingen annan uppgift om denna byggnadsdel än att »5 Skr (Skäppor) huit Kalck ähr kommit till Öster gafulen» (III: 34); den användes säkerligen till vitmening. Under året gavs 8 öre till en »Tunnebindare för han bände (bandade) den Tunna som brukas till Barnsens döpelse»; man hade ännu ingen funt (III: 42).

Kyrkan fick svåra stormskador även 1631. Den 22 augusti »bleff betingat at M. Jöran skulle förfärdiga (laga) kyrkiotaket hwar som stormen hade giordt skada, Sielff betala de andra Murmesternar och warade samma arbete till den 7 Septembris». I ersättning skulle han ha 63 daler 16 öre samt 2 tunnor spannmål (III: 40). Till lagningen åtgick bl a 1 500 st »taksten» som betalades av kyrkan (III: 34). Även fönstren skadades och till reparationer anskaffades bl a 400 st. »fönstersten», troligen till s k »pelare». Lasse Dödgrävare fick 16 öre »för han ränsat Snöö aff hualfuet» (III: 40, 41). »Nils Suensson Klockare» hade i årslön som klockare 6 daler smt i penningar och 6 tunnor spannmål (III: 33).

Under året uppbars för bruderingningar 5 daler 11 öre smt, »för Lägerstäder, stora Klockan såå och Båhrekälden» 495 daler 20 öre smt, av offerkistan 188 daler 21 öre smt. »Kyrkiones tomtöre» utgjorde 21 daler 1 öre. »Wpburit wederkänsla för et Stolestånd aff S[alig] Zhacharias Hammelo» 1 daler 16 öre. Kyrkan sålde 1½ kanna spansk vin för 4 daler 16 öre (III: 31). Inga gåvor omtalas till byggnadsarbetet detta år.

1632

År 1632 var kämneren Håkan Jönsson kyrkoföreståndare och svarade för räkenskapen som omfattar tiden 12 maj 1632 till 12 maj 1633. Murningsarbetet var fortfarande ganska omfattande och dyrbart. »Haffua Muremästerna och Handtlangarna som arbetade på Kyrkiotornet, Så som och att de förfärdigade (lagade) Kyrkotaket, som Stormwä-

der sönderrefuit hafuer bekommit» 401 daler 23 öre smt (III: 51). I summan ingick även murning på gavlarna ehuru omfattningen icke är angiven; gavlarna blev icke färdiga ty, säger räkenskapen, »När Murewärket dett åhr war ändat» erhöill dödgrävarna tillsammans 1 daler »för de slogo till bräden, både oppa och neder på gablerna» (III: 65). Allt annat arbete än murarnas kostade under året 95 daler 22 öre smt. Huvuddelen av murningsarbetet har gällt tornet och gavlarna; dagsverkslängdens rubrik lyder: »Arbetes Längdh opå dem som haffua arbetat på Callmar Kyrkiotorn; Så och dee som haffua kiört sand och kalk» (III: 61). Murmästarna var de samma som föregående år jämte en nytillkommen som hette Hans Jute. Hantlangarna var vanligen ett tiotal. Arbetet började den 4 juni och slutade den 18 september. Det kördes stora mängder sand och kalk, men någon sten omtalas fortfarande icke, ej heller inköptes något murtegel. Den tredje arbetsveckan kördes 218 lass sand och kalk till bygget, den 4:de veckan 223 lass och den 5:te 90 lass osv. Lassen ha nog varit ganska små. »Anna Dikerska haffuer sköfflat sand och kalk och räknat huru mång lass som kördes» (III: 62). Inga ytterligare uppgifter finns om arbetet varken på tornet eller på gavlarna. Stormskadorna på taken var som vanligt svåra. »M. Jöran Saltnär och Hans Murmäster hafua 2 resor förfärdigat kyrketaket som wädret Sönderblåst hade; och hafua bekommit med handtlangarna» 15 daler. Till reparationen åtgick 600 st »taaktegell» (III: 63); materialräkenskapen kallar det »600 st. Taaksteen». Dödgrävarna fick även en daler för att de »slogo till bräderna öffuer Kalk Choren som stormen blåste neder» (III: 66). Kalkkoret var som tidigare omtalats utbyggnaden U i kyrkans nordvästra hörn (pl. VIII b) och det hade sålunda brädtak vid denna tid. Dödgrävarna fick likaledes en daler för att de »ränsade rännerna på kyrketaket» (III: 67).

I golvet inlades under året nya gravstenar, men nu mottogs de icke längre som gåvor utan nu fick man betala efter taxa för att få lägga in dem. Kyrkan hade belagt vissa delar av golvet med gravhällar utan inskrift eller ornering för att sedan sälja dem jämte undervarande gravplatser. Hällarna försågs nu med kyrkans märke, ett X,³⁴ och många märkta på detta sätt är ännu bevarade (s 254, fig

224 m fl). Lars Stenhuggare fick 16 öre »för han högg kyrkiones och en Skeppars märke på en Lijksten» (III: 66). År 1636 fick Lasse Stenhuggare likaledes 16 öre »för han hafuer huget kyrckennes Merkie på de Stennar och lägeplazer som kommer kyrckian til nembligh 83 kyrckennes Merkie» (III: 144). Under år 1632 uppsattes »segerverket» på den därför avsedda läktaren i kyrkan (s 302 f).

Under året erhöill kyrkan för bruderingningar 4 daler 16 öre smt, för lägerplatser, stora klockan och bårkläden 290: 8: — och ur offerkistan 127: 23 dlr smt. Vidare »är wpburit för Stooleståndh som på detta Åhr ähre försålde» 88 daler 8 öre smt. Häri ingick betalning 3 daler för »twänne Stooleståndh för den Saaköre, som Clas Kuse blef skylligh» (III: 49). Klas Kuse hade blivit dömd att betala saköre och kyrkan har då beslagtagit och sålt hans och hans hustrus stoolestånd, antingen för att han ej kunnat betala eller av annat skäl.³⁵ I »Weder Känsla för Stooleståndh» betalades 29 daler 8 öre. »Wpburit för Graaffsteenar lades in wthj Kyrkian» 17 daler. Sakören utdömda av »Capitlet» utgjorde 47 daler 16 öre och av »Rådhusedt» 38 daler 11 öre allt silvermynt (III: 48). Gåvorna bestod från denna tid och de närmast följande åren huvudsakligen av textilier och andra kyrkliga bruksföremål. För dem redogöres i beskrivningen av kyrkans lösa inventarier.

1633, 1634

Räkenskaper saknas för tiden 12 maj 1633 till 12 maj 1634. För tiden 12 maj 1634 till samma dag 1635 är de förda av kyrkans föreståndare »Borge Ollsson» som sedermera, 1641 blev borgmästare. Han har inledningsvis antecknat, att penningarna som överlämnats till honom från föregående år »967 D. 8 $\frac{2}{3}$ öre wthj Kopparr Mynt hwilka Penningar äre effter Myntzens förändringh räknadt till Söllffuer Mynt — 483: 20 $\frac{1}{3}$ » (III: 70). Kopparmyntets värde var 1633 officiellt fastställt till hälften av silvermyntets. Arbetlöner och alla andra utgifter betalades vanligen med kopparmynt, men sammanfattande summor omräknades och bokfördes i daler smt.

Intet egentligt byggnadsarbete utfördes på kyrkan detta år. Stormen skadade som vanligt taket. »M. Hindrich Muromäster som täkte kyrkiotaaket

och kalkslogh det, som Stormwäder hade sönderrefuit» erhöill i arbetslön 2 daler kmt (III: 81). Skadan var sålunda detta år, mot vanligheten, obetydlig. Joon och Lars dödgravare fick 16 öre kmt »för dee ränsade Snön af hwalfuet öffuer Kalkchoren» som sålunda var välvit vid denna tid.

Den s 242 omtalade klockstapeln på taknocken vid västra gaveln reparerades detta år. Materialåtgången var dock endast två furubalkar och en del läkt och spik; Nils Profoss »som halp balkerna uthur watnet och på wagnen» erhöill härför 2 öre, och för »2 balkar [som kördes] ifrån broon till klockestapelen» betalades 4 öre. Smeden som smidde »2 stora wräglingar till klockostapelen af kyrkiones Jern» erhöill härför 8 öre (III: 84). Byggnadsarbetet utfördes av Jakob Will, Clas Fick och tre andra timmermän som härför fick 12 daler, 6 öre kmt. Dessutom fick de samma »Byggmästerna när de opsatte klockostapelen 3 kannor Sundaghööl» à 3 öre kmt kannan (III: 84).

I kyrkans golv inlades ytterligare 10 st av kyrkan anskaffade gravstenar, avsedda att efterhand försäljas. De försågs med kyrkans märke. Dessutom lät »Berge Joensson lägga een graffsten på sit lägerställe wthom sin stool» och betalade därför 1 daler 16 öre. Vid samma tid kostade det 16 öre att lägga en sten över en grav på kyrkogården (III: 79). För 2 daler 16 öre smt inköptes 32 kvadratalnar »Rågsteen hwar medh Hogh Coren och fram om altaret blef steenlagt medh» (III: 111). Under året fick kyrkan en funt som uppställdes på södra sidan i koret nära den östra södra dörren (pl VIII b). Funten hade huggits av »M. Staffan Steenhuggare» som erhöill 48 dal kmt i betalning (III: 80). Funten som var av kalksten levererades »omålder» (II: 91). I kyrkan uppsattes under året »dieknasäten». Härtill användes en tolfst sågebräder (III: 87). Om läget finns ingen uppgift. Stora klockan omgöts under året (s 322 ff). Man började då även bygga på kyrkogårdsmuren.

Bruderingningar inbringade under året 1 daler 4 öre, stora klockan, lägerplatser och bårklädet 62 daler 20 öre, offerkistan 51 daler, sakören 9 daler 28 öre allt smt. Sålunda stolestånd och gravstenar som lades i kyrkan och på kyrkogården gav 18 daler smt. Därav betalade »Slotzfougten Welachtat Berge Peersson» 15 daler »för 4 Stole stånd

wthj den stool som Sal. Abbeluna Dietrich hol[t]-fogtes stodh uthj»^{35a} (III: 79). Dessutom har kyrkan »wpburit steen som war förbruten (bruten) till kyrkian, Lijksteenar 10 st. Footsteen 50 alnar» (III: 73). Stenen hade fått brytas för kyrkans behov utan kostnad. Under året fick kyrkan stora gåvor som bidrag till kostnaden för stora klockans omgjutning.

1635

Kyrkoföreståndare var 1635 handelsmannen »Marten Höffvish» och hans räkenskap omfattar tiden 12 maj 1635 till samma dag år 1636. I fråga om penningar och penningvärdet gällde samma bestämmelser som föregående år. I koret gjordes betydande förändringar. Där uppställdes den året förut levererade nya dopfunten; vidare byggdes en ny läktare och vissa förändringar gjordes på korskranket och kordörren.

Enligt »Längd opå Wthgiffen till Läktarens och Chorens bygningh» erhöill »Märten och Herman Snidkare effter Borgmesternas förtingningh till arbetes Löhn för Lächtaren» 70 daler och 4 tunnor spannmål (III: 105). Under året är »Kiöpt till Lächtaren» 17 tolfter utvalda sågebräder, 100 st »knaphullt»,³⁶ 2 tolfter »bordhwedh», 2 tolfter furubalkar 8 alnar långa, 10 st d:o 10 alnar långa, 14 st ekebalkar, av dem 2 st 11 alnar och 12 st 9 alnar långa. »Giffuit för 68 st. Lindheträ 3 al:r Långa blefue hugne och fördhe till swarfuaren» à 3 öre, 6 daler 12 öre, »Swarfuaren [erhöll] för 64 st. Pelare till arbets Lhön à 5 öre — 10 daler», »Körslelön för pelarna kördes till Staden 1 daler» (III: 106). Vidare är »Köpt till Choren 4 st. ekeplankor, 7 st. »furutellier», 11 hundradh taakspik, Bååtspijk 1½ hundradh», »Giffuit Måns Smedh för han giordhe 2 ankar till Medell Choren och stor spijk der till at slå dem fast medh». »Knut Snidkare» fick betalning »för han swarfudhe 4 st. små stollpar till Chordören» och »Tyske Swarfuaren för 9 st. swarfudhe knappar opå Koorbalken», »Hans Klensmedh för han giorde döregängen, Låssen och 2 reglor till Chordören» (III: 106, 107). Vidare anskaffades »2 st. trinde stockar till windtrappan» och 4 st. »stoor drägligh (=wräckling?) smiddes till at fästa windelltrappan medh»; »Lim till heela Choren» kostade 12 öre kmt (III: 105 ff). Detta

var materialleveranserna till läktaren och koret. Då arbetet berörde korskranket och kordörren, måste det ha utförts i kyrkans huvudkor i kyrkans östligaste del.

De viktigaste arbetskostnaderna var: »Jacob Will som förordhnade wirket 1: 16: —», »Clas Fick för han Spitzadhe (=bilade?) balkerna 9 dagars arbete à $\frac{1}{2}$ Rdr 6: 24: —» dlr smt. Dödgrävorna för de »hullpo wplöfta ballkerna i muren 2 dagar» 1 daler kmt. »Giffuit 2 Solldater som boro wirket ifrån husedh der snidkarenar arbetadhe wthj, 8 öre». »M:r Jöran Muremäster, som inhögg och inmuradhe balkarna i muren 6 dagar, 4: 16: —» dlr smt. »Anna Fallensteen för hon slog kalk och lät köra 2 lass sand därtill». Hela kostnaden för »Läktarens och Chorens wpybygningh» var 201 daler 26 öre smt (III: 97, 108).

Bjälkarna till läktarens golv lades sålunda in i uthuggna hål i väggen och murades fast. I sina andra ändar bör de ha varit understödda av stående stöd av icke känd form. Golv av utvalda furubränder lades på bjälklaget och detta försågs med barriär i vilken 100 st »knaphult» bör ha ingått sedan de profilerats av snickarna. Man kom upp på läktaren genom en vindeltrappa. Mårten och Herman Snickare fick då läktaren var färdig efter borgmästarnas befallning 8 daler 6 öre smt för att de »giordhe benkiar på Lächtaren och i Kooren». Härför köptes »till benkierna 3 $\frac{1}{2}$ tolt brädden» (III: 108).

Räkenskapen ger ingen direkt uppgift om var i koret läktaren byggdes. Starka skäl, icke minst arkitektoniska, talar för att det var i korets norra sidoskepp snett emot predikstolen (pl VIII b). Att läktaren stod på denna plats bestyrkes bl a av följande uppgifter. År 1653 är »Giffuit Ammundh och Nills dödgräffuare för dhe bortflötte en lijksten, som hade legat på en graff som nedfallen war fram i Choren under norrre Lechtaren och gjorde graffuen färdigh igän», 1 daler 8 öre (V: 39). — Den 18 oktober 1655 begrovs »rector Scholae M. Nicolaus Holgeri»; »graffueplatzen intagen i Choret under norre lechtaren» (V: 70).

Korbalken ornerades med 9 st svarvade knappar, men om balken som avslutade korskranket upptill även gjordes ny framgår icke, ej heller anges korskrankets läge närmare. Det förbrukades så myc-

ket virke att balken mycket väl kan ha gjorts ny, men frågan måste lämnas öppen. Nästföljande år 1636 byggdes emellertid »de 6 herra Stollerna framom fremste pellarna» i koret. Herrestolarna kan icke gärna ha stått innanför korskranket och detta måste därför vid denna tid ha befunnit sig i öppningen mellan koret och högkoret. Om dessa stolar och de samtidigt byggda frustolarna se vidare s 306. Kordörren pryddes med fyra små svarvade »stolar», men det kan icke med säkerhet avgöras om med kordörren menades dörren i korskranket eller ytterdörren till koret, dvs den östligare södra dörren. Dess dörrhål utvidgades nämligen samma år; då erhöll Clas Fick betalning »för han förhöggde främsta S:a kyrkedören». Jöran murmästare fick en daler för »een trappa wid främste S. dören murades» och Clas stenhuggare »som högg i trappstenen till Trappan» fick därför 24 öre (III: 110). »Lars och Joen dödhegräffuer som wthboro grus och Jordh af S. Choren» fick 16 öre (III: 110), vilket antagligen var enbart rengöringsarbete. Vid samma tillfälle utvidgades även norra ingången som förde till »Lybeska» koret. En smed fick betalning för två krampor för Norra kyrkodörren och i nästföljande års inventarium är upptaget »Porte Jernn på 2 gamla portar i kyrkian 7 $\frac{1}{2}$ stycke godt Jernn» (III: 117). Det var de gamla järnen på de båda nyss nämnda dörrarna.

Det kan icke säkert avgöras hur de 64 st svarvade »pelarna» av lindträ användes. Man kan förutsätta att det var tämligen smala balustrar som använts till ett skrank. Man kan tänka sig att de använts till korskranket eller till ett skrank omkring läktaren eller kring dopfunten. Den sistnämnda finns dock icke alls omtalad varken i längdens rubrik eller i dess förteckning och kan därför uteslutas. Korskrankets längd kan maximalt, dörren inräknad, ha varit 7 m men 6 m är mera troligt. Om man likväl för säkerhets skull räknar med 7 m. och låter en del av balustrarna ingå i dörren måste dock dess karm och omfattning ha viss plats. Avståndet från mitt till mitt mellan balustrarna i skranket skulle då ha blivit ungefär 10 cm. Detta förefaller att vara ett alltför litet avstånd. Det är därför mera troligt att balustrarna ingått i ett skrank runt läktaren vilket gjort denna till en s k griljerad loge vilket under 1600-

talet och 1700-talet var ofta förekommande både i kyrkor och teatrar. Fördelen därmed var att man inifrån hade god utsikt men i viss mån var skyddad mot insyn. Skrankets längd kring läktaren har varit ungefär 12 m, om man förutsätter att den haft skrank både mot söder och mot väster. Avståndet mellan balustrarna från mitt till mitt har då varit ungefär 18 cm vilket är mera rimligt. Om man antar att balustrarna varit 10 cm där de varit tjockast har öppningarna mellan dem varit ungefär 8 cm. Läktaren har säkerligen varit avsedd för stånds personer. Den hade för åhörarna ett mycket fördelaktigt läge snett emot predikstolen.

Golvet i högkoret kompletterades ytterligare under år 1635. »För 32 aln. Rågsteen, huar medh Hogh Coren och fram om altaret blef steenlagt medh» betalades 2 daler 16 öre (III: 111). Råsten var oslipad kalksten; slipad kallades den »skurad». Måttet var vanligen en fot eller en aln i fyrkant. Samma år täcktes kyrkogårdsmuren med samma sorts sten och i detta fall uppges måttet vara 6 kvarter dvs 90 cm i fyrkant. Det är möjligt att den sten som inlades i kyrkans golv hade samma mått. Vattenrännorna på kyrkans tak reparerades och »upphöjdes» under året (s 324f). Kyrkan fick då även en ny storklocka, gjuten i Stockholm.

Man vidtog 1635 även förberedande arbeten för en ny klockstapel och började anskaffa virke till densamma. Man önskade göra den nya klockstapeln av ek, men ekvirket var svåråtkomligt och dyrt. Det var nämligen ett statligt privilegium att fälla ekar på krono- och skatteägor samt på allmänningar; de skulle reserveras för örlogsflottans behov. Avverkningstillstånd beviljades i detta fall av landshövdingen. 1635 års räkenskap innehåller en »Längd opå Ekewirket, som Welb. Landzhöfdingen hafuer opå Höga öfuerhetennes behagh låtit hugga till klockestapelen». Av längden framgår bl a att »Ekebalkar ähre hugne 3 lotter 2 st.» dvs 6 balkar. Mäster Jacob Will »som beslog balkerna i Skogen» erhöll härför 20 öre i betalning. Till lega »för en häst till M:r Jacob at rida opå till Skogen der balkerna skulle huggas» betalades 24 öre. Mäster Jacob med sin mästerven arbetade i skogen i 8 dagar och de fick tillsammans härför 8 daler, denna och övriga betalningar i dlr smt. De hölls med fri kost, ty kyrkan har »betallt förtäringh för

dem båda hoos böndherna 8 dagars kost» med 4 daler. »Joen Ollsson i Tompteby» fick 3 daler 16 öre för att han i 7 dagar »hadhe hugget opå balkerna». »Joen Andersson i Råby» och 5 andra bönder hade »arbetat der hoos» tillsammans 34½ dagsverke. »Joen Ollsson» fick slutligen 3 daler 24 öre för han körde de 6 balkarna till Kalmar (III: 108, 109). Där lagrades de till nästföljande år. Denna redogörelse visar vilket stort arbete det var att med dåtida arbetsmetoder skaffa fram 6 st ekbjälkar. Den visar också vilka tunga pålagor för bönderna de virkesleveranser var som tid efter annan, ofta årligen, ålades dem att fullgöra bl a till slottets och fästningsverkens underhåll.

Under året utbetalades 1 daler 16 öre smt »för ett litet Segerwärke som Nills klocker hafuer hoos sig blef färdigt giordt» dvs reparerat (III: 112). Efter detta skulle han ställa den stora klockan (segerverket) i kyrkan.

Årets uppbörd vid kyrkan var följande: Brudringningar 1: 4: —, lägerplatser 118: 18: —, offerkistan 66: 4: —, tomtöre 22: 17: —, sakören 19: —: — allt daler smt. Av superintendentians domkyrkotunna uppbars 96½ tunna spannmål.

Gåvorna var många. »Oberst Leutenant Wälb:ne H. Axell Stake» förärade till kyrkan 29: 8: — och »Wälborne Axel Hansson 7: 16 daler smt. »Ähre-wördig M. Niels [Eschilli] Superintendenten» gav ett »förgyllt Credentz medh Lock om 24 lodh när hans 2 Söner blefuo begrafne» (III: 94). »Berge Madzsson» förärade ett »Sölfuerstooop om 11½ Lodh» till kyrkan »när hans Swära bleff begrafuen» (III: 95). »Her Johan Tyske Prädikanten» skänkte 3 000 st oblater när hans barn blev begravet. Under året blev även »Wpburit Kyrkiones gebör effter S. Wulff Powisk [!] när han blef begrafuen»³⁷ 50 daler smt (III: 95). »Welackett Berge Peersson Slotsfougten» förärade 15 daler smt »till Lächta-ren» (III: 94). »Tollenären Jacob Nillsson» betalade 1 riksdaler bokförd till 1: 16 daler smt »för Stoleståndz Lega till sin hustru» (III: 94). »Hustru Lucid [!] herr Nils Brähmers efterlefuerska» gav 24 öre i »vederkänsla för ett stoleständh af Salig Lars Peer Ollsons barn» (III: 94). 16 lod »Gammalt förbrutit (= sönderbrutet) kista sölfuer», dvs silver från dekorationen på en likkista såldes för 16 öre lodet och inbringade 8 daler smt (III: 95).

Räkenskapen har en särskild »Längd opå Förähringar till Stora klockan, som götz i Stocholm» detta år (s 324).

1636

År 1636 var handelsmannen Johan Rodde kyrkoföreståndare och hans räkenskap omfattar tiden 12 maj 1636 – 12 maj 1637. Enligt anteckning i början av räkenskapen är den »giordt alt på Gått Myndt», vilket torde betyda daler silvermynt.³⁸

Man hade 1632 utfört visst arbete på det stympade tornet (s 252 f). För att få medel härtill uppsade man den van Høyngska donationens kapital som rådet i Lübeck hade som lån mot inteckning i staden Lübecks kvarnar. Kapitalet utbetalades och arbetet återupptogs 1636. Avsikten var att uppföra tornet till full höjd, dvs troligen till ungefär samma höjd som det hade 1611. Då ingrep kommandanten på slottet, som vid denna tid var Nils Ribbing, hos sin överordnade myndighet krigskollegiet. Han ansåg att det innebar stor fara för slottet om tornet förhöjdes. Ingripandet resulterade så småningom i ett kungligt brev från förmyndareregeringen till stadspresidenten Christoffer Larsson Grubb. Han fick befallning att »förehålla Borgerskapet Vår Nådiga meening om Kyrcketornet j Staden som ännu är i byggningh, at Vii af serdeles consideration icke finne godt at det vijdare må updrages ähn det nu är; uthan heller på samma foot et fundament låta upprätta af Trävercke een Stapell för Kyrckiones Klockor till vijdare Vår Nådiga disposition».³⁹ Beslutet fattades och brevet är daterat den 10 december 1636, men det gick långsamt med expedieringen, ty den 15 mars 1637 igångsatte man på nytt murningsarbetet på tornet. Mäster Jöran Sältner och tre andra murmästare arbetade 4 till 6 dagar i veckan. Anna Dikerska och två andra hantlangare slog kalk och bar upp bruk. Jon dödgrävare byggde ställning och bröt »håll i Muren der som skal hwelffuas öffuer Seyeren». Urverket skulle sålunda nu ställas i tornet och det var meningen att anordna urtavlor både inne i kyrkan och utvändigt i tornets övre del, då man hunnit föra upp det så långt. Lars Stenhuggare högg »trapsten til tornets wpgangelse». De båda dödgrävarna fick 24 öre för att de »låssade wthur issen de storra Stennar som lågh på [bastionen] S: Erich». De transporterades sedan av borgerska-

pet som gjorde hjälpdagsverken gratis till kyrkan där de av Lasse stenhuggare höggs »Winkelrath och til hörnestennar på Muren». Lasse arbetade därmed i 6 dagar för 3 daler (III: 143). Med »muren» menades i detta fall tornet.

Omkring den 20 mars tycks det kungliga brevet ha kommit till Kalmar och dess innehåll delgivits arbetsledningen, ty den 23 mars bröt en hantlangare »håll i Muren för balckerna der Stappelen skal stå wppå». Då var sålunda beslutet fattat att tornbygget skulle inställas i enlighet med föreskriften i det kungliga brevet (III: 133). Man rättade sig alltså genast efter den kungliga befallningen. Murningsarbetet fortsattes visserligen under ytterligare 17 dagar, men man kan förutsätta att det endast var avslutningsarbete, kanske valvet över trappan. Jöran Sältners dagsverkslista visar att tornmurningen då under år 1636 i arbetslön hade kostat 147 $\frac{1}{4}$ daler kmt. Till tornet hade enligt räkenskapen använts »Kalck så mycke som dertill behöffdes och Stennar hafuer borgerskapet tilfört» utan kostnad. Detta innebär att tornet byggdes av fältsten. Men »til hwelff öfuer trapen» användes 500 st murtegel (III: 125).

Som s 256 omtalats, hade man redan 1635 börjat anskaffa ekvirke till en ny klockstapel för den nya storklocka som gjutits i Stockholm. Möjligen har det varit meningen att den till att börja med skulle uppföras på kyrkogården, så att klockan genast kunde tagas i bruk, vilket var önskvärt bl a därför att ringningen gav kyrkan en betydande inkomst. I början av 1636 »förtingade» borgmästarna med byggmästaren Jacob Wilde⁴⁰ »om klockestapeln samt dedh andra Werketh» att han skulle ha »3 mark gått mynt till dagzpenning» (III: 138). Det anskaffades och användes betydande mängder virke till stapeln bl a 22 st ekebalkar och 12 st balkar av samma slag »som lågh på kyrkiogården och torgedt hwilka ähro komne til samma Stappel». I denna post ingick säkerligen de s 256 omtalade sex ekbalkarna som anskaffades 1635. Vidare köptes 12 st furubalkar om 24 alnar »til tekning om Stappeln», 16 st mindre furubalkar och 16 st ställningsstänger. »Därtil Bulter wthi stappeln och annat mehra som dertil är kommet» (III: 125). Virkets bearbetning pågick under 1636 och början av 1637 och den 4 april det senare året hade »Timmermannen Endet (avslutat)

tilhugelsen til klockastapeln, men nu begynandes samma wärcke wpresa på muren och bekläda ... och [ähr] Borgerskapet på lagdh at giöra dagzwerken til hwad som kan behöfwas til kyrkiones Nytta och gangh, nembligh werket at wpresa och wpwinna» (III: 138). Stapeln blev färdig och klockan upphängd 1637. »3 Cronones Båssmen» fick 20 öre i betalning för att de inskuro tågen i blocken »der Klockan skulle medh wpwinna» (III: 139). Mats grovsmed fick 28 öre för »7 st ankar til at festa om klocka stappellsens hörnen». Slutligen fick »Jönis och Hans Murmester» en daler »för de hafue muret igehn wnder klockastaplñ för Snö och whr wäder skull» (III: 145). Stapeln ställdes icke som man först tänkt på kyrkogården utan på ett bjälklag i det stympade, något påbyggda tornet. Detta jämte största delen av stapeln, var dolt under kyrkans tak, så att endast översta delen med klockorna och huven höjde sig över taknocken (pl XIa–c).

Övriga utvändiga byggnadsarbeten 1636 gällde huvudsakligen gavlarna samt som vanligt reparation av stora stormskador på taken och fönstren. Timmermännen har utom arbetet på klockstapeln »täckt tacket och båda gafflarna och Murn» dvs tornet (III: 136). Härtill användes 23 tolfte bräder (III: 125). Den 8 maj 1637 är »begynndt till at bekleda Torneth. Dertil ähr gångeth til dato den 21 Maj til at bekleda taketh gafflarna och på Muren 1 tusend 6 hundra taakspijck så och 100 Stellungspiekar som stellingarna war festeth medh til at slå Anckerna fast så och på Murn och hwad mehrastedes man dem behöfde» (III: 140). Det är oklart vad som menades med att bekläda tornet; kanske var det tacket över tornet. Medan man arbetade på tornet och västgaveln har taktäckningen över kyrkans västligaste del varit borttagen för att man skulle få arbetsutrymme. Bräderna och spiken användes till täckning av klockstapeln och delar av tacket över kyrkans västligaste del. Det något påbyggda tornet som var fundament för stapeln blev därvid helt dolt under kyrkans tak.

Murmästaren Jöran Sältner⁴¹ och hans mästervenner »hafuer öffuerstruget hella kyrckiotacket och förbetrat der som stormweder hafuer skadat och helath (dvs lagat) tacket» med 925 st takstenar samt »öffuerstruckit medh kalck der som han war withfallen» och arbetat därmed i 11 dagar, samman-

lagt 37 1/2 dagsverke (III: 135). Härtill är för 8 öre köpt en tunna »häär til at förmenga kalcken mz som tacket medh skal förbetras» (III: 146). Detta var ett flerstädes bl a på Kalmar slott både under 1600- och 1700-talet ofta använt sätt att göra kalksmetningen på taken mera hållbar. Det var en form av armering av kalkbruket. Om det sprack, höll håret samman bitarna så att de icke föll bort. Hund-, svin- och nöthår användes.⁴² Mäster Jöran har även »arbethet wthi 3 fennster til at huga håll i Muren til at leggia balkerna wthi, så at Stormwäder inthe kann skada fensterna, och til at Mura sedan balkerna fast, samt och til at festa Ankerna fast i balkerna». Därmed arbetade han 4 dagar à 3 mark. En hantlangare hjälpte honom i två dagar för 16 öre om dagen och Anna dikerska slog kalk i en dag för 8 öre. Per Sågare fick även 8 öre för han sågade sönder en plank »til balken wthi fenstren» (III: 131). Detta var förstärkningsanordningar för att hindra att fönstren med deras konstruktion av järn och tegel trycktes in av stormen. Mats grovsmed smidde för 16 öre »4 ancker til at festa sparrerna fast wp i taketh för stormwäder skull» (III: 146). Detta innebär att man av samma skäl förstärkte takstolarna på vissa ställen.

Inuti kyrkan gjordes inga större arbeten under år 1636. Det har förut omtalats att den 1635 uppförda nya läktaren i koret försågs med bänkar. De var avsedda för stånds personer. 1636 byggdes av »Herman, så och Hindrich Snidkare ... medh Borgmesternas accorderande» för 55 daler 6 st nya herrestolar »framom fremste pellerna». Herman och Hindrich snickare fick även 2 daler 16 öre »för de hafua förfärdigat» dvs reparerat biskopens och skolmästarens stolar vilka likaledes måste ha stått i koret (III: 144). »Til Rosterna i höghkoret» användes 2 st krampor (III: 123). Rosterna var galler, i detta fall troligen på biskopsbänken; i annat fall på korskranket.

»Stolestånden» besattes och ordnades nu allt strängare efter rang och samhällsställning, och inga kvinnor fick stå i manfolksraden, ej heller män i kvinnfolksraden. Som exempel kan nämnas att »Birge lille ... vederkändes» 6 daler 16 öre »för 2 ständh som ähr wnder Predigerstoln [på manfolksidan] som han tilförne hafuer kiöfft til sin hustru, och nu måste afträda, ordsack at Qwinfolck icke

skulle stå på Manfolksradhen» (III: 123). Detta blev från denna tid praktiskt taget lag till fram mot slutet av 1800-talet. År 1814 och flera gånger senare stadgades böter för överträdelse härav i slottskyrkan i Kalmar (s 77–79).

År 1636 uppgick kyrkans inkomster av brudringningar till 3 daler smt; ringning med stora klockan, lägerplatser och bårkläden inbringade 182 daler 18 öre i penningar och ett silverstop om $17\frac{1}{2}$ lod. Det såldes omedelbart, se nedan. Ur offerkistan uttogs 71 daler $2\frac{1}{2}$ öre. Stolestånd såldes för 31 daler 8 öre och uthyrdes för 1: 16: —. Kyrkans tomtören uppgick till 22 daler 15 öre och sakören utdömda »af Capitlet» till 7 daler 16 öre, allt silvermynt (III: 118). Domkyrkotunnan i den egna superintendentian gav 56 tunnor spannmål och tionden av »Borgerskapet tillika medh Berga och Törneby Bondegårdar» 27 tunnor 3 skeppor spannmål. Kyrkan sålde under året följande silverföremål: »1 Stop om $17\frac{1}{2}$ lodh» 13: 4: —; »1 Stop $10\frac{1}{2}$ lodh» 7: 22: —; 1 Stop weghr $10\frac{1}{2}$ lodh men efftr dedh war illa brutidh gaffz efftr dedh $\frac{1}{2}$ lodh a 3 mark» 7: 16: —; »Silfrskeedh weghr $2\frac{3}{4}$ lodh 2: 2: — dlr smt. (III: 119). Skillnaden i värde mellan hela och trasiga silverföremål var liten. Det var metallvärdet som var det väsentliga.

1637

För år 1637 saknas kyrkoräkenskaper. Detta år eller kanske redan 1636 blev kyrkan i det närmaste färdig. Under de följande åren fram till den stora nya branden 1647 görs visserligen så gott som årligen ganska stora reparationsarbeten på fönster och yttertak som skadats av stormen, men övriga arbeten på och i byggnaden är fåtaliga.

1638

År 1638 var handelsmannen »Hans Brämer» kyrkoföreståndare. Det viktigaste som skedde med kyrkan detta år var att den fick ett nytt orgelverk. Se vidare härom s 309 f.

Bland övriga arbeten 1638 bör nämnas att »Morten Snidker» gjorde »2 dörre till Cortrappen». Till dem användes 4 bräder och Mårten fick i arbetslön 1 daler 8 öre. »Cain Smidh» smed »dörre-Järn» till dem för 2: 8:— och spik för $2\frac{1}{2}$ öre (III: 152). De gjordes säkerligen för ett vindfång innanför östra

södra dörren, ty ett annat sådant gjordes innanför norra dörren. »Till den windfongen widh Nörre dörren» förbrukades 3 sågebräder och »Spiek därtill». Herman Snickare fick 2 daler 8 öre i arbetslön för vindfånget; det är icke omtalat tidigare. Slutligen användes 2 tolfte bräder »till Söder kyrkegafflen» och två timmermän fick arbetslön för $1\frac{1}{2}$ dags arbete på »Gafflen». Det bör ha varit vapenhusgaveln eller en av de andra gavlarna i södra kapellraden som avsågs och den hade troligen bräd-tak vid detta tillfälle (III: 150).

1639

Kyrkans föreståndare 1639 var bryggaren och senare rådmannen »Oluff Larsson» (Sturck). Hans Brämer förärade detta år till kyrkan 11 likstenar. De kommo sjövägen till Kalmar, troligen från Öland, ty de kördes från »hambnkistorna» till kyrkan vilket kostade 3 daler och inlades i kyrkgolvet (III: 180). Joen kyrkovaktare stenlade med »små Steen wthför Södher kyrkiodörr», om framför den östra eller den västra södra dörren säges icke. Han erhöll härför 1 daler 28 öre (III: 181). Stormen gjorde under året svåra skador, främst på kyrkans tak.

Kyrkan fick $10\frac{1}{2}$ lod »Lijkkisto Sölff» (III: 179), som utgjort dekoration på en likkista. Det förekommer redan i räkenskaperna under lång tid och därav gjordes slutligen en oblatask (s 314).

1640

År 1640 hette kyrkoföreståndaren »Erich Joenszon» och hans räkning är förd i »Gott Mynt». Inga nämnda förändringar gjordes i kyrkan och endast få reparationer.

»Hans Wergeloos hustru» begrovs med sju ringningar hela timmar med alla tre klockorna och fick lägerstad i koret.⁴³ Man hade vid denna tid helt frångått den gamla seden med endast tre ringningar.

1641

Skräddaren och handelsmannen »Michiel Arendt» var kyrkoföreståndare 1641⁴⁴ och även hans räkenskap är förd i »gått Mynt». Under året inköptes på magistratens befallning 100 alnar »Skurat Steen att steenläggia kyrkian medh». Priset var 4 öre alnen.

För att skydda fönstren mot stormen försågs de mest utsatta av dem med luckor. »Til fensterlemmerna» inköptes nämligen 14 st bräder och för spik »att slå hengerna» på dem fast med betalades 9 öre. Måns Smed fick en daler »för 8 tiogh söm till kyrkiofenstren», antagligen till luckorna (IV: 15).

Kyrkotionden av staden och de båda bondbyarna Berga och Törneby utgjorde detta år 12 tunnor $3\frac{1}{2}$ skäppa råg, 31 tunnor $3\frac{1}{2}$ skäppa korn, $4\frac{1}{2}$ skäppa havre och $\frac{1}{2}$ skäppa »Huete» (IV: 17). Detta är första gången vete förekommer i tiondesäden under den tid detta arbete omfattar (andra gången år 1654, s 279).

1642

1642 års räkenskap som omfattar tiden 24 maj 1642 till 5 maj 1643 är likaså förd i »gått mynt». Räkenskapen inleds med »Inventarium Ifrån Michkell Arent till »Päär Pärsson» och den senare bör därför ha varit kyrkoföreståndare år 1642, men »Kyrkiones förståndere Päder Sylfwäster» fick sedvanligt arvode, 8 tunnor spannmål, för sin möda (IV: s 26). Det är därför troligt att Pär Pärsson och Päder Sylfwester är samma person. Han hade redan 1634 blivit rådman. Under året inlades föregående år inköpta 100 alnar skurad sten i kyrkogolvet av »Joan dödgrefwer» som för en daler arbetade därmed i 4 dagar (IV: 26). I övrigt gjordes inga nämnvärda arbeten i kyrkan.

1643

Räkenskapsåret 1643 omfattar tiden från den 2 maj 1643 till den 2 maj 1644 och det blir regel för lång tid framåt att räkenskapsåret löper från Athanasius t o m Valborg. Tavernaren »Mickiell Raka» var kyrkoföreståndare. Han meddelar inledningsvis att »Pänningar rächnandes 4 Kop:r öra på Ett gott Runstyckie sammaledes her effter öfuer heela åhredh» (IV: 31). Ett gott rundstycke betyder i detta fall ett öre smt.

Med anledning av stridigheter med Tyska församlingen uppfördes en läktare detta år i »Norre Choren» i norra kapellradens västra del (IV: 35). Det skedde på särskild begäran av superintendenten Samuel Enander, sedan Tyska församlingens stridbare pastor begärt att få bilda eget pastorat.

Tyska församlingens medlemmar hade klagat, att de icke hade några »stolerum» och icke fick gå i den svenska församlingen. I rådstugan den 19 april 1643 begärde biskopen därför »at een lächter då måtte förbyggias, och dher icke de tyske då kommo tillstädes, will Hans Högwördighet sigh för Regeringen beswära och ytterligare beklaga». ⁴⁵

Till läktarens bjälklag användes 10 balkar av furu. Antagligen var de långa så att de kunde delas. Till dem som »Höggo balkarna» betalades 7 daler i arbetslön. Jöran Murmästare fick 8 daler för han »reparerade Kyrkogårdz Muren och inmurade Balkerna till Läcktaren» (IV: 34). »Soldaterna som hullpo upresa grofua werkedh», dvs balkarna och de pelare på vilka dessa vilade, fick härför 12 öre och »Pigan som slogh kalkk till ballkerna skulle inmuras och gjorde Stolerna rena under läctaren», erhöll härför 16 öre. Till golv och bänkar på läktaren användes 19 tolfter bräder. Ekbräder, 16 st och »Knaphullt för 1 daler» användes säkerligen bland annat till barriären. Snickarna som gjorde både barriären och stolarna fick »efter Magistratens beuilling» 75 daler. Stolarna hade dörrar delvis med lås och nycklar. »En låås till tridie stolen» med 10 nycklar kostade 1 daler 18 öre (IV: 39). Hela kostnaden för läktarens byggande uppgick till 144 daler 5 öre. Bland dem som genast skaffade sig »stolstånd» på denna läktare var Hans Brämer som köpte sig ett stånd i »främste stolen» för 4: 22:— och Jöran Sältner ett stånd i andra stolen (IV: 38).

1644

Tavernaren Mikael Raka var kyrkoföreståndare även räkenskapsåret 1644 som omfattade tiden 2 maj 1644–2 maj 1645. Räkenskapen är förd i dubbel kopparmynt. Golvets stenbeläggning fortsattes. Körsellön betalades för 200 [lass] sten som kördes från Malmen till kyrkan »att stenläggia gullfuedh medh» och i körsellön för [36]⁴⁶ lass sand till samma stenläggning betalades 12 öre. Stenläggarna som stenglade »Kyrkiogullfuedh baak i Kyrkian, Item een handtlangare dher hoos» fick i arbetslön 2 daler 20 öre (IV: 44). Det betalades icke något varken för sten eller sand. Det är troligt att man stensatte västligaste delen av kyrkan med vanlig kullersten satt i sand på samma sätt som på stadens gator.

Man har detta år »Låtit giöra Ett afskyr för Nyie

Coren, der till ähr kommit: 1 $\frac{1}{2}$ Ballke till Pelarna 1: 16:—, 23 str: Pelare i arb:Löhn 4: 10:—, Snidkarna i arbetesLöhn 8:—:—, 3 Par Hänge och Låssför 4:—:—, Båatspijk för 8 öre». Summa 18:2:— (IV: 43). Det är troligt att 1 $\frac{1}{2}$ balk använts som virke för tillverkning av de 23 »pelarna», dvs balustrarna vilka använts till inhägnad av något slag; det är möjligt att det var denna inhägnad som var »Nyia Coren», kanske kring dopfunten i koret. Det köptes ljus för 8 öre »till Snickarna som bygde Choren» (IV: 44). Det är därför tydligt att de arbetade inomhus, i kyrkan eller möjligen i sin verkstad. Vidare är köpt »Taakspijk och Tänglikor till Choret» för 3 öre. »För Paneledh till Kyrkian» (IV: 44) fick en bonde i försellön 6 öre, men om panelen hörde till koret kan icke avgöras. Slutligen fick en hantlangare »som arbetadhe hoos Coren och widh huallfuedt» i 16 dagar 4 daler. Om valvet se nedan. Det är f n icke möjligt att göra något bestämt uttalande om korets läge och ändamål.

År 1644 har man även »Låtit förbyggia ett affskyr wnder Kyrkio Tornet [och] der till ähr kommit: 3 Tolffter 4 str: brädher» för 5 daler, 2 »hundradh» spik för 1 daler, 2 små balkar för 16 öre, »Timberkararnas arbeteslöhn» 3 daler 16 öre (IV: 43). Till »Nyia Huallfuedh som bleff huit öfuerstrukidh» köptes en balk, 2 sparrar, 1 $\frac{1}{2}$ tolt bräder till ställning, stänger till ställningen en daler, tydligen ställningsvirke, samt 10 st. stora spikar (IV: 43). M:r Jöran Murmästare fick i betalning en obestämbär del av 22 daler 22 öre »för han beströk med kallk Ett hualf i kyrkian med Muren» (IV: 42). Det inköptes även »1 låås för kyrkiohualfuedh» och »1 låås för tornedh» (IV: 33). Varken »afskyre» eller det nya valvet kan säkert lokaliseras, men det är möjligt att det var valvet i tornets bottenvåning som reparerats eller förnyats och att »afskyre» uppsatts antingen i detta valv »under Kyrkio Tornet» eller nedanför tornet på dess västra sida.

Herrestolarna i östra koret kläddes 1644 med 7 $\frac{1}{2}$ aln rött kläde à 5 daler och 8 $\frac{1}{2}$ aln à 6 daler dubbelt kmt (IV: 41). Det köptes även 2 toltter bräder »till 9 st Pallar som gjordes till herrestolarna». De kostade med arbetslön 3 daler 28 öre. Troligen var det knäfallspallar i stolarna som kläddes.

1645

Sämskmakaren »Michiel Focke» var kyrkoföreståndare 1645. Detta år gjordes mycket litet arbete på kyrkan; det mesta var reparationer på tak och fönster som stormskadats. Benhuset på kyrkogården reparerades grundligt samt »Kyrkiones Säyer bleff upstrukin i Tyskland och En lyckta gjordes färdig (lagades)»; även gjordes »ett snöre till Syern» och detta kostade tillsamman 1 daler 31 öre dubbelt kmt (IV: 54). Summan är så liten att det är troligt att det endast var urtavlan som blev uppstruken. Det byggdes två »Prätestolar fram i Choren». Till dem användes ganska mycket virke bl a två balkar och 2 toltter »goda och torra bräder» samt $\frac{1}{2}$ tolt »wrakbräder under till gålff». Allt som allt kostade dessa stolar 17: 30:— dlr dubbelt kmt (IV: 55).

1646

År 1646 var handelsmannen »Carl Jönsson» kyrkoföreståndare och räkningen fördes i dubbelt kopparmynt. Även detta år måste stora reparationer utföras på tak och fönster »som stormen uppreff och slog sönder» (IV: 62). Andra fönster sprungo sönder vid en »styckesmell», ett kanonskott när en kapten begrovs (IV: 63). Dödgravarna fick 14 öre i ersättning »för dhe gjorde kyrkiorennerna klara och för spik att slå bräden fast öfuer små hualfuen» (IV: 63). Taken över södra kapellraden var troligen av trä vid denna tid. Även »Rännan öfuer norre dören» gjordes ren för 8 öre (IV: 61). Det var en hängränna. »Seijerwerked som förnöt och förrustad war» reparerades för 20 daler 20 öre (IV: 63). Kyrkans organist Hermannus reparerade orgelverket och han fick »till een ähreskänk då han reste till Tyskland efter hustrun» 20 riksdaler vilka bokfördes för 37: 16:— dlr dubbelt kmt. Han hade »från medio october [1646] då han begynnte spela» och till den 2 maj 1647, då räkenskapsåret slutade, i lön 93 daler 24 öre och var tydligen mycket uppskattad.

1647

Kyrkan var sedan några år helt färdig och på sommaren 1647 gjordes endast sedvanliga underhållsarbeten. Räkenskapen uppger icke vem som var kyrkoföreståndare, men det bör ha varit »Michiel Raka».47 Räkningen är förd i dubbelt kopparmynt.

Mäster Jöran Sältner och hans gesäll smetade kyrkotaket på undersidan med kalkbruk och arbetade därmed i 33 dagar. Det var sålunda en grundlig reparation som omfattade hela eller största delen av taket. Man reparerade även rännorna på taket med drev, spik och tjära och gjorde behövliga fönsterreparationer. Arendt Brämer [d ä] betalade »för ett stoleståndh i Kyrkian, i främste Stolen på Lächtaren effter hans broder Sal: Dafuidh Brämer ... med sådan Condition, att när Sal: Dauidz Söner kunna komma till sin åhr, står dem frijt att inlösa Ståndett af Kyrkian effter Stadgan, och då är Arent derifrån» (IV: 69). Man köpte även efter magistratens befallning »1 Baasfiol, som Musicanterna bruka på lächtaren» och betalade den med 8 riksdaler vilka bokfördes som 15 daler dubbelt kmt (IV: 70).

Den 9 september 1647 utbröt en svår brand som ödelade det mesta av den gamla stadens bebyggelse och även svårt skadade den nyligen färdiga kyrkan. Kommendanten på slottet, Erik Andersson Oxen underrättade den 11 september Krigskollegiet om branden: »Gudh allzmechtigh hafuer mädh sin wrede för Sijndnes schull hemssöcht Callmar stad och Jnuånare mädh en häfftig oförhindrellig wädeld den 9 huius nähr Klåken war emillan 4: och 5: om Mårgon och hafuer han begijntz först näste gården hoss bispens gård och gått så sedhan Rätt om Kring

helle staden Så nähr som vngfär den 6 parten af staden dher ella Kaste Hussen och små Kijffuen stode, dhe blefue Salluerade för några Trägårder schull som war dheras Hiälip, och Takett på Kierkan blef och alltt afbrändt ned på Huallfuet och Klåkorna föllo ned och Sloges i många stijken, doch smälltes dhe lickewäll icke op, och en döör på Kierkan blef och bränd, män dett andra Träwärkett, prädikestollen och bänkar och Coren, dett blef alltt behällett ...»⁴⁸

Räkenskaperna för åren 1647 och 1648 visar att denna rapport vad kyrkan vidkommer är alldeles riktig. Elden började i »Peer Tunnebindares» gård. Han hette Per Larsson Balck, och 1648 års räkenskap meddelar att från honom är uppburet 65 dlr dubb kmt »som han låffuade till Kyrkiones uprättelse för dhet att wädelden oförmodeligen kom löös utur hans huus». Han skänkte även av samma anledning 20 daler till »dee husarma» (IV: 85). Det var säkerligen det tjocka stenvalvet över tornets tredje våning som räddade kyrkan från fullständig förstörelse. Det fanns dörr från vinden över tornets tredje våning till mittskeppets vind och där gick elden in sedan dörren brunnit upp. Klockorna och massorna av bränder och glöd samlades på alla valven men de höll och elden nådde aldrig in i själva kyrkan.

Kyrkans återställande efter branden 1647

På landshövdingen Gabriel Gyllenankars och slottshopmannen Erik Andersson Oxes brev den 11 september 1647 om stadens brand svarade Kungl M:t med ett brev till dem båda gemensamt, daterat den 25 september. Kungl Maj:t hade »fast ogärna» förnummit den stora skada som samtliga stadens invånare lidit genom branden. »Wij skatte sådant för alt Gudz den Högstes straff oc wredes rijs, och drage icke obilligt ett nådigt medlijdande öfwer be:te wåre vndersåthare, som der igenom helst nu emoth winteren äre satte vthi stoor nödh och huuswille.» För att lindra deras svårigheter befriades de från under året och nästföljande år utgående skatter.⁴⁹ Kungl Maj:t hade redan 1640 beslutat att staden av militära skäl skulle flyttas till den bred-

vidliggande Kvarnholmen och underrättat borgerskapet härom genom ett brev daterat den 13 februari 1647.⁵⁰ Till dess denna förflyttning blivit verkställd och den nya staden fått kyrka skulle den gamla Storkyrkan användas. Man satte därför genast i gång arbetet med kyrkans iståndsättande med nytt yttertak, klockstapel och klockor.

1647

Kyrkoföreståndare var som redan nämnts taverbaren »Michiell Raka» (IV: 75) och årets räkenskaper är förda i dubbelt kopparmynt. Arbetslöner och många leveranser betalades och bokfördes i enkelt kopparmynt men totalsummorna i dubbelt kmt.

Under branden hade man satt en del av kyrkans lösa inventarier i säkerhet. En bonde fick 8 öre »för han körde wth kyrkiones kista, wijn och Kläderna när Staden bran», och en karl erhöll 8 öre »för han halp bära kyrkiones saker till kyrkian igän, som woro wthfördde undan ellden» (IV: 71, 72). Det viktigaste var nu att snarast möjligt få kyrkan under tak så att valven icke tog skada av regn och frost. Fyra tolfte vrakbräder inköptes »som folkedh gick opå, när hwalffued rensades effter branden» (IV: 71). Då penningar saknades, lånade man 877 daler, 22 öre kmt »aff Stadzens Casser att upkiöpa werke före till kyrkiones bygningh effter som kyrkiones medell ej strax kunna vara in parato för Bärger-skapedz olägenheet skull». Lånet utbetalades av stadens kassa direkt till leverantörerna; det bokfördes i kyrkans räkenskap till 438: 27 daler dubbelt kmt.

Alla klockorna var förstörda. Storklockan och mellanklockan var »nedfallna och sönderslagna» och lillklockan »heell försmältt» (IV: 78). Man lånade därför, liksom efter 1611 års brand en av Arby kyrkas klockor. Gudstjänst hölls som vanligt i kyrkan och innan klockan kommit från Arby trummades folket samman till gudstjänst: »Giffuitt Trummeslagarna för dhe slogo till Prädikningarna effter branden för än klockan kom» 4 dlr kmt (IV: 75). Orgeln var skadad; musik utfördes under den tid den var ur funktion av »Musicanterna [som] till lön för dhen tiden [efter branden] dhe haffua upwachta i kyrkian» erhöilo 52 daler 16 öre kmt (IV: 77).

Den lånade klockan sattes upp i en provisorisk stapel vid »Öster kyrkiogaffulen», antagligen mot korets östra vägg. Från »Hans Amfredh» inköptes 15 st balkar, »som sattes emoot Öster Kijrkiogaffulen, och till Stapelen åth Arby Kläckan» (IV: 71). Det framgår av andra poster att flertalet av dessa balkar användes till att stötta östra gaveln med. Det inköptes även »en tolfte goda och 2 tolfte vrakbräder till wandringh när Balkerna skulle wpresas» (IV: 72), och 10 st »Förestänger och 8 Lächter» användes »att slå Balkerna fast medh». Vidare köptes »6 st. långa lächter som brukades till kläckestapelen och resningen emoot gaffulen» (IV: 74). Östen timmerman fick 6 öre »för han gjorde färdigt, att man kunne stiga up till kläckan och bant kläckesträngen fast». Den 16

december 1647 »begyntes Ringningar med den lilla Kläckan, som Staden hade länt aff Arby försambling och tages för huar Siäleringningh» 10 öre kmt. Kyrkan betalade »Arby Sochnebönder lega för deras kläckan» 2 riksdaler om året (IV: 89) och ringningen år 1648 gav kyrkan en inkomst av 132: 10: — daler dubb kmt (IV: 79).

Stora kyrkodörren i västra ingången mot söder hade blivit brandskadad, men icke värre än att den kunde repareras. Herman Snickare fick 1: 18: — dlr kmt »för han förfärdigade kyrkiodören som war förbränd i wädelden» (IV: 75). Beträffande taket fick man till en början nöja sig med att utföra vissa provisoriska täckningsåtgärder över särskilt viktiga partier. Hans och Östen timmermän fick »byggia öfuer prädikestolen och Sägerwärkedt för Rägn skulldh» och använde därtill en del virke (IV: 74). Mäster Jöran Murmästare jämte en hantlangare erhöil 28 öre »för han täckte Sakerstigan»⁵¹ (IV: 75). Tydligt reparerade han endast skadorna på dess tegeltak.

Man började genast att skaffa virke till takkonstruktionen, så att takarbetet skulle kunna påbörjas följande vår. Föreståndaren Mikael Raka betalade 1: 28 daler kmt i »hestlego, då han reste uth till Södre Möre att beställa balkar till kyrkian» (IV: 76). Resultatet blev att 17 st »långa Balkar» inköptes av icke angiven säljare för 94 dlr kmt. »Köpt dito af Inge i Häggemåla och Trulls i Rössmåla, 42 st. Balkar à 1 RD, 78: 24» dlr dubb kmt och 14 st. dito af samma bönder» à $\frac{1}{2}$ riksdaler. Samtliga inköptes till »att låte bebygga kyrkiotakedh medh som Fålke Månsson haffuer betalt aff Rådstugun» (IV: 74). Han var kämner 1647 och betalningen gjordes med kyrkans hos staden lånade medel. Dessa balkar kördes landvägen till Kalmar. Stadskvartermästaren »Joen Harellsson» fick 5: 15: 12 kmt i »hästlega och tärepennningar då han lätt införa Balkarna från S. Möre» (IV: 76). Senare inköptes ytterligare ett stort antal balkar. De flottades till Kalmar av säljarna, »och fingo samma bönder i flätelön» 17: 16: — dlr kmt. Flotten innehöll 27 tolfte balkar och 100 läkter. De som »updrogo Balkeflåten utur Siön och på bron Nembl: 27 tolfte» erhöil därför 10 daler kmt. Det kostade sedan närmare 20 daler att få dem körda från bron till torget. Av »Madesjö Bönder»

inköptes 300 st »naglar af Ek». De kostade 3 daler kmt och skulle användas som dymlingar i takstolarna (IV: 81). Nästföljande år anskaffades ytterligare 800 st »Ekenaglar, som äre upbrukade till kyrkietaked». De kostade 8 daler kmt. Det köptes även »2 400 Läckter till kyrkotaked» à 2 RD hundradet samt 70 st »Swepelächter», dvs böjliga läkter.⁵²

Den 25 april 1648, »Begyntes Kyrkiones arbete medh spesningh (=bilning?) på Balkerna». Det utfördes av »M. Jacob Will», som hade 7 mark enkelt kmt om dagen; »Östen Timberman, Lars i Törneby, Peer Skråle, Håkan Andersson och Hans Timberman» hade alla 4½ mark samma mynt i daglön (IV: 76).

1648

Tavernaren Mikael Raka var kyrkoföreståndare även 1648. Räkenskapsåret började den 2 maj (IV: 83) och räkenskapen är även detta år förd i dubbelt kopparmynt (IV: 95). De viktigaste arbetena under året gällde yttertaket och gjutning av nya klockor. Om det senare se s 325 f. Man måste under året upptaga ännu ett lån av 210: 21: 12 dlr dubb kmt från stadens kassa (IV: 84). Man började takarbetena med att inlägga nya hammarband på murkrönen. »För 19 st: Murbåndh [av ek] som lades under Balkarna på Muren» betalades 38 daler dubb kmt. (IV: 87). Vidare köptes ytterligare virke till takstolarna bl a 44 st balkar av »Herr Pär i Åby» (Petrus Eschilli) för 22 dlr dubb kmt (IV: 88) och »2 400 Läckter till kyrkietaked, huart hundrad för 2 RD» (IV: 92).

Timmermännen började arbetet med uppförandet av takstolarna och kyrkans yttertak den 26 maj 1648 och fortsatte därmed till 19 oktober. Arbetet leddes av »Jacob Will Byggmestaren» som själv deltog som timmerman. Han hade liksom tidigare 7 mark kmt i daglön och arbetade alltid 6 dagar i veckan. De övriga timmermännen Hans, Östen, Måns och Sven, Lars i Törneby, Peer Skrål samt Håkan Andersson arbetade vanligen 6 men stundom 5 eller endast 4 dagar i veckan och hade 4½ mark i daglön. Under första veckan i juni 1648 tillkom »En jutetimmerman» och »2 Bönder» som likaledes arbetade som timmermän och hade samma daglön 4½ mark. Timmermansarbetet fortsattes till på senhösten och återupptogs den 29

mars 1649 samt fortgick till den 18 april; Jacob Will och 3 timmermän gjorde senare under året »Vnderslag under Kyrkietaked på Norre och Södre Sidan» (IV: 108), tillsammans 42 dagsverken (jfr nedan). Hela antalet timmermansdagsverken på taket var 995. Som hantlangare arbetade 6 soldater och 6 »arbetskarlar» som »hulpo upvinda Balkar på muren». De hade alla 20 öre om dagen och soldaterna var icke längre underbetalade, vilket tidigare varit fallet utan hade samma lön som arbetskarlarna. Vidare avlönades 3 à 4 hantlangare »som hulpo till när Vnderslagen gjordes Vnder taked». Detta arbete hade påbörjats redan föregående höst och avslutades på våren 1649. Underslagen var troligen bräder som spikades på nedersta delarna av takstolarnas innersidor, över stenväggarna för att skydda murverket mot dropp, om tegeltaket blev otätt. Läkten som uppbar taktegelt hade spikats på takstolarna av timmermännen allt eftersom takstolarna blivit färdiga.

Taktegelt pålades av murmästarna under ledning av mästern Jöran Sältner. Under år 1648 inköptes till »Kyrkietakedh» 40 945 st tegel som »med Tollars Tolaga kåstar RD 430:24, Löper wthi dubbelt K: M: 807: 6: —»⁵³ (IV: 117). Det var allt utländskt, troligen tyskt tegel. Det pålades alltefter som takstolarna blev färdiga. Ännu under hela november månad arbetade 4 till 6 hantlangare »som hullpo wpwinda taaktegell» och gjorde annat arbete vid taktäckningen. Den 28 november betalades »kiörlön för 400 tegell som läntes på Slotted till kyrkietaked» (IV: 91) och samma dag fick fyra hantlangare 1 daler tillsammans för att de uppvindade detta tegel på kyrkotaket. Den 26 november blev slutligen »4 handtlangare afflönt» med 1 daler »som gjorde kyrkian reen sedan taked bleef färdigt» (IV: 91). Helt färdigt blev det dock icke under räkenskapsåret 1648, ty det blev icke smetat med kalkbruk på undersidan. Det gjordes 1649. Då inköptes ytterligare 4 000 taktegel till kyrkan för »44 RD gör dubbelt K: M: 82: 1: —» (IV: 122). Mästern Jöran Sältner fick då även 92: 16: — dal dubb kmt för »dhet örtingadhe arbetet att kalkläggia kyrkietaked och kalkslå hualfuen», troligen på deras översidor.

Då taket återuppfördes efter branden 1647 frångick man den tidigare mycket opraktiska formen

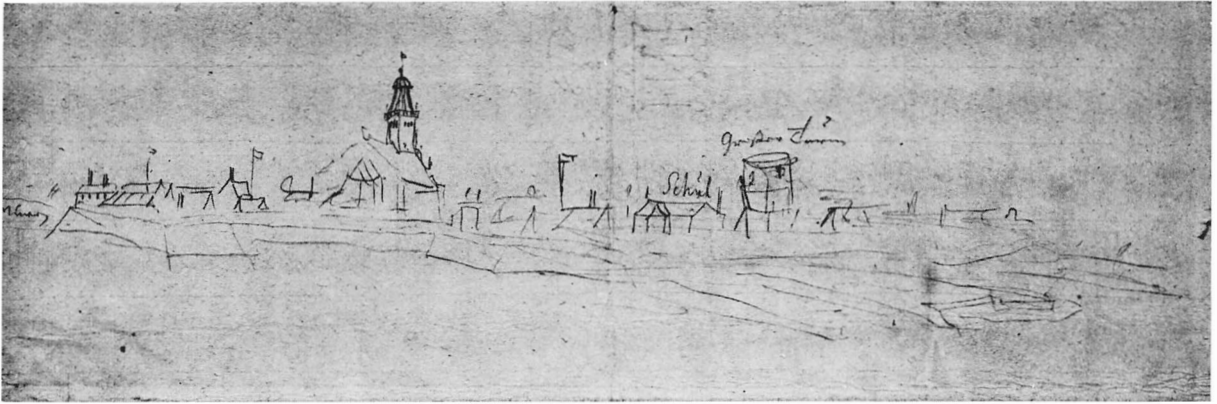

Fig 187. Del av Kalmar stad med Storkyrkan, 1670-talet. KB, Dahlbergs saml 6: 4, 362. — Th om Kyrkan »Schul», skolan, och »Garpe Turm», Garpetornet i den medeltida stadsmuren.

Part of Kalmar town with the Great Church, 1670's. Drawing by Erik Dahlberg.

och lade ett sadeltak över hela byggnaden med dess kapell och stympade västtorn ungefär på det sätt pl XI och XII visar. Detta bestyrkes både av räkenskaperna och av Erik Dahlbergs skiss fig 187, 188. De långa och många rännen som intog en så framträdande plats både vid reparationen 1604–06 och efter 1615 har ingen motsvarighet i räkenskaperna efter branden 1647. Där omtalas varken rännen eller virke till rännen, ej heller omtalas några »små gavlar» på kyrkans södra sida. En sådan gavel fanns dock fortfarande. Glasmästaren »Mårten Sifuerson» uppger i ett kvitto över av honom utförda arbeten vid kyrkan bl a: »Anno 1665 wthi April Månat Hafuer Jagh arbetat wed kiörkan på Södra Sidhan och hafuer gjort öfuer Stora kiörkodören Nyia fönster och med flikning och ny gjort 5 Styke. Noch flikat Ruter sama Stad, 98 Ruter». Det fanns sålunda en stor fönsterluft över dörren till vapenhuset. Luften hade kompletterats med fem nya fönster och de övriga hade reparerats med 98 ruter (fig 189). En så stor fönsterluft kan knappast ha fått rum i portens tympanonfält utan den bör ha varit densamma som omtalats s 172 och som återfinnes på pl V. År 1668 fick även »Daniel Glassmakare» 1 dlr kmt för »ett nytt fönster öfwer stoore dören af hans eget glaas och bly». Det är därför troligt att vapenhusets sydgavel har bibehållits i stort sett oförändrad.

Under år 1648 anskaffades en stor mängd balkar

till en klockstapel som skulle ersätta den nedbrunna. De köptes från 14 olika bönder. En »Längd opå de Balkar som äre opköpte till Kläckestapelen» visar följande antal och priser: 39 st 22 alnar långa balkar kostar 3: 24: — dal kmt stycket, 19 st 20 alnar å 3 dal, 27 st 16 alnar till varierande priser, flertalet 2 dal, 1 st 14 alnar lång kostade 1: 16: — samt 12 st 12 alnar långa; flertalet av de sistnämnda kostade 5 mark. Alla kostade tillsammans 149 daler dubbelt kmt (IV: 117). Därtill kom 18 st ekebalkar som »kommo till kläckestapelen» å 2 riksdaler stycket (IV: 100).

Man gjorde 1648 vissa reparationsarbeten på det stympade stentornet som utgjort postament för den brunna klockstapeln och byggde även en ny stapel av samma slag som den brunna fig 185. Elden hade då stapeln brann gått ned i stentornet och förstört eller svårt skadat ett par av dess dörrar och även dörrromfattningen av huggen kalksten till en av dem. En stenhuggare arbetade nämligen i två dagar och »hugg op sten att Torndören kunne hängias för Torned» (IV: 87). »För 1 par hänge för öfuerste Torndören» betalades 12 öre (IV: 91) och »Mickiell Nillson på Malmen» arbetade i 5 dagar och fick 2: 26: — daler »för han gjorde dörrerna på Torned» (IV: 87). För 12 öre inköptes »ett tågh, som man hölt sig fast wid när man gick upp för torntrappan» (IV: 88).

Under år 1648 göts i Kalmar tre nya kyrkklockor

av klockgjutaren Andreas Höök för att ersätta de vid branden förstörda (IV: 115 m fl; s 325 f). För de två större uppsattes en ny »klockstapel» på det stympade tornet men med användande av annat virke än det nyss omtalade. Det lagrades för att användas i annat sammanhang (s 266). Den minsta klockans stapel uppsattes på kyrkans östligaste del antingen på koret eller på högkoret. Till de sistnämnda klockstaplarna köptes 25 st ekebalkar för 159: 12: — dlr kmt; likaledes till »Kläckestaplarna» 105 st »stora spikar» som betalades med 19: 22: — dlr. Det inköptes även en tolfv bräder »att byggja under kläckorna, som man kan stå opå och klämpla» (IV: 102), samt »än 1 balke till Lilla Kläckestapelen» för 3 daler kmt (IV: 114). Till »4 Timbermän, som bygde Stapelen till lilla Kläckan» betalades 4 daler 16 öre. Båda staplarna blev uppförda under räkenskapsåret 1648 och klockorna upphängda i dem, ty 6 man »som i 2 dagar hulpo upwinda wirke till Kläckestaplarna» fick 5: 8: — dlr kmt. »För lilla Kläckan bleff upwindat öff:r taaked, med 3 Soldater som hulpo till» betalades en obestämbär summa (IV: 114). Vidare är »Giffuit Tyska Båatzmän som hullpo upwinda Kläckorna uti stapelen 2 riksdaler (IV: 116). Den sistnämnda utgiften gällde de större klockorna som hängdes i stapeln på det stympade västtornet. Det uppges visserligen icke var den stora stapeln stod, men då virket hissades upp, kan det icke ha varit på kyrkogården. Om staplarnas utseende finns inga uppgifter men anordningen i väster var antagligen likartad den som fanns före branden (fig 185). Mäster Jöran Murmestare erhöll 11 daler 8 öre kmt »för annat arbete han hade gjort wid kyrkian wthan förr Contracted [angående kalkslagningen av kyrkotaket s 264] mest beståendes der wthi att kläckestapelen blef förhögd» (IV: 123). Murmästaren förhöjde givetvis icke stapeln; han gjorde murningsarbete på tornet, för det underlag på vilket stapeln vilade.

Orgeln hade blivit skadad under branden så att den var ospelbar. Ingen uppgift finns om dess reparation, men den gjordes säkerligen av Hermanus, organisten som hade 100 rdr i årslön, ehuru han icke hade någon orgel att spela på. I samband med orgelns reparation förflyttades den till läktaren på norra sidan i koret. Därvid gjordes en del

förändringar på och under läktaren. Bl a reparerades bänkarna under orgelverket. År 1649 fick en snickare lön för han »gjorde bänkiar och trappan widh Orgorna färdig» dvs reparerade dem (IV: 126). Att det verkligen var till läktaren på norra sidan i koret man flyttade orgeln framgår av flera uppgifter. Hamn- och brofogden Jacob Rankau köpte 1653 »ett ståndh åt sin hustru uti den nya Stolen framme hoos Choren under Orgewärkett» (V: 47), jfr fig 193.

1649

Köpmannen Hans »Wintze» (Windt) var kyrkoföreståndare 2/5 1649–2/5 1650. Hans räkning är förd i dubbelt kopparmynt.

Man hade som nämnts föregående år uppsatt två klockstaplar för de tre nya klockorna men hade därvid icke använt den stora mängd virke som anskaffats för detta ändamål utan köpt annat. Man har givetvis haft en bestämd mening härmed. Man ville bygga ett representativt klocktorn men vågade icke utan vidare göra detta på grund av det s 257 omtalade kungliga förbudet att återuppbygga stentornet. Om man byggde tornet av trä kunde det dock betraktas som en stapel; det utgjorde då icke heller samma fara för slottet som ett stentorn. Magistraten hade tydligen förberett saken under hand med landshövdingen som vid denna tid var den inflytelserike Gabriel Gyllenankar, och saken tycks i realiteten ha varit avgjord redan 1649, ty då köpte man bl a »2 ū Järn att slå stor spijk af till kläckatorned» och 6 st ekeplankor »till Tornbyggningen» (IV: 127). I samma års räkenskap finns även en post om 319: 21: — dlr dubb kmt »för åthskillige Pertzeler till kläckatornedz qprättelse» efter särskild förteckning (IV: 128).

1650

Tavernaren »Mickiel Raka» var åter kyrkoföreståndare 1650. Hans räkenskap är förd i dubbelt kopparmynt.

Vid sammanträde den 22 februari 1650 »stelte Magistraten — wthj Rådth medh Welb. Landzhöfdingen — om en Kläckestapell till alla 3 kläckorna, som kunne byggias öffuer Kyrkiohualfuen och vpp genom taaket, på dhett Kläckorne desto bättre kunne höres, wijsandes Hr Landzhöfdingen afrijt-

Fig 188. Storkyrkan i Kalmar på 1670-talet, förstörd detalj av fig 187.

The Great Church of Kalmar in the 1670's, enlarged detail from figure 187.

ningen, som bygmestaren deröfver gjort haffuer, medh frågan om dhett Werkett icke wore nyttigt att fortsättias hellst emedan balkarna liggia merendeels inparato. Landzhöfdingen behagadhe dhetta wärkett wäll, och begärte att Magistraten will låta fortfara medh samma bygningh».⁵⁴ Tre dagar senare uppkallade magistraten »Byggemestare Adrian Clausson, och frågades om han Vnderstår sikh sättia Kläckestapelen på Kyrkioualfvet, och vpdraga honom genom taket, så att huarken hualfued eller sparrverket må taga någon skada. Bygmestaren suaradhe att han will så byggia stapelen, att hualffued och taakedh skall ingen skada taga vthaff».⁵⁵ Man får av detta protokoll intrycket att »stapeln» skulle byggas på mittskeppets valv, men som senare kommer att visa sig menade man tornets valv men undvek att nämna tornet.

Den 18 mars 1650 »accorderade Magistraten

med M:r Adrian Bygmestaren om kläckestapelen dhe ährnade låta byggia och draga öf:r Kiörkio Murarna, vp genom takedh, så att när samma Wärk medh hiull och annat huadh der till kräfues ähr förfärdigatt, skall han haffua för sin Person wtj arbetes lön 35 SD (silverdalar). Der emoot förobligerade han sikh icke allenast willia lofua samma arbete färdigt, wthan och suara till all den skada som kunde sikh oförmodeligen tilldraga på hualfuedh och kyrketakedh aff hans förseendhe».⁵⁶ Adrian Clausson var sålunda tornets arkitekt och blev nu även dess byggmästare.

Vid samma dags rådstuga slöts överenskommelse med timmermännen om deras daglön för tornbygget. »Hans och Östen» skall ha 5 mark kmt i daglön »effter dhe haffua något bättre lärt sin konst än dhe andra Timbermännerna», men Lars i Törneby, Måns Bengtsson och Måns Carlsson skall

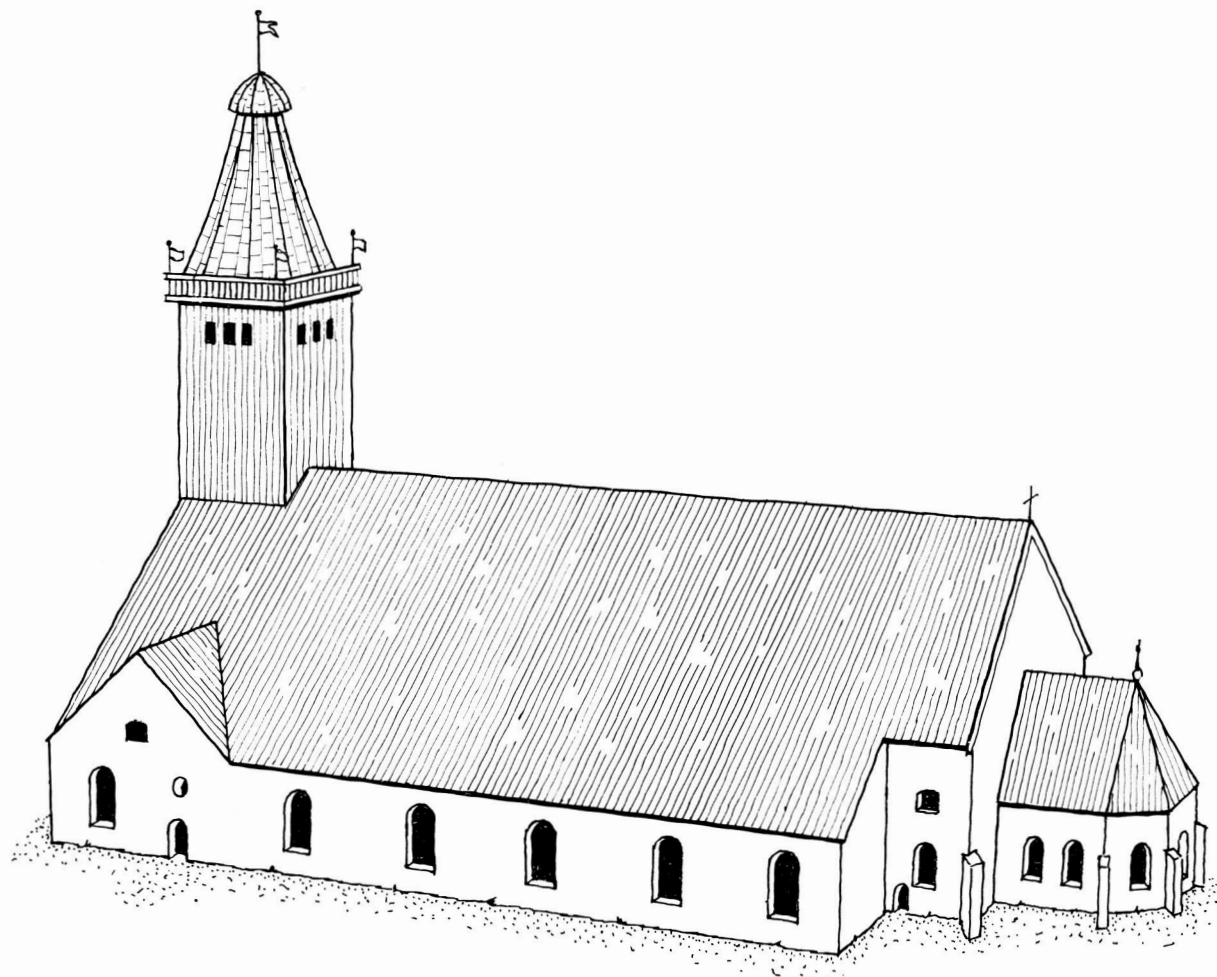

Fig 189. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende omkring 1655, sedd från sydöst. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the appearance of the Great Church around 1655, from SE.

ha $4\frac{1}{2}$ mark kmt. Och när de har arbetat veckan till ända, »skola dhe riktigt få deras Wecko Penningar om Lögerdagerna». ⁵⁷

Man satte genast i gång det beslutade arbetet med klockornets uppförande. I räkenskapen omtalas omväxlande »Stapeln» och »Klåcketornet». Den 1648 nybyggda stapeln ombyggdes och förhöjdes, och kring den byggdes klocktornet som ett arkitektoniskt utformat fodral kring stapeln.

Erik Dahlbergs skiss ovan ger en ganska god föreställning om tornets utseende och räkenskaperna bestyrker, som senare skall visas, att den är riktig. ⁵⁸ Det nya tornet hade kvadratisk plan. Det medeltida tornet som utgjorde dess postament var

som i det föregående visats 9 m i öst-västlig riktning. Man kan därför förutsätta att det nya tornet i plan var 9×9 m. Överst hade det en balkongliknande omgång med balustrad och under denna visar skissen tre fönsterhål på vardera av de två synliga sidorna. Ovanför omgången reser sig en huv med i profil sedd något inåtsvängda sidor och halvklotformat tak samt hög flögstång med flög. I vart och ett av omgångens fyra hörn fanns en mindre flaggstång med flagga. Huvnen var, som strax kommer att visas, troligen åttasidig (s 270).

Till arbetet användes det 1648 anskaffade virke som icke tagits i bruk för den samma år byggda klockstapeln utan sparats. Däribland var 39 st 22

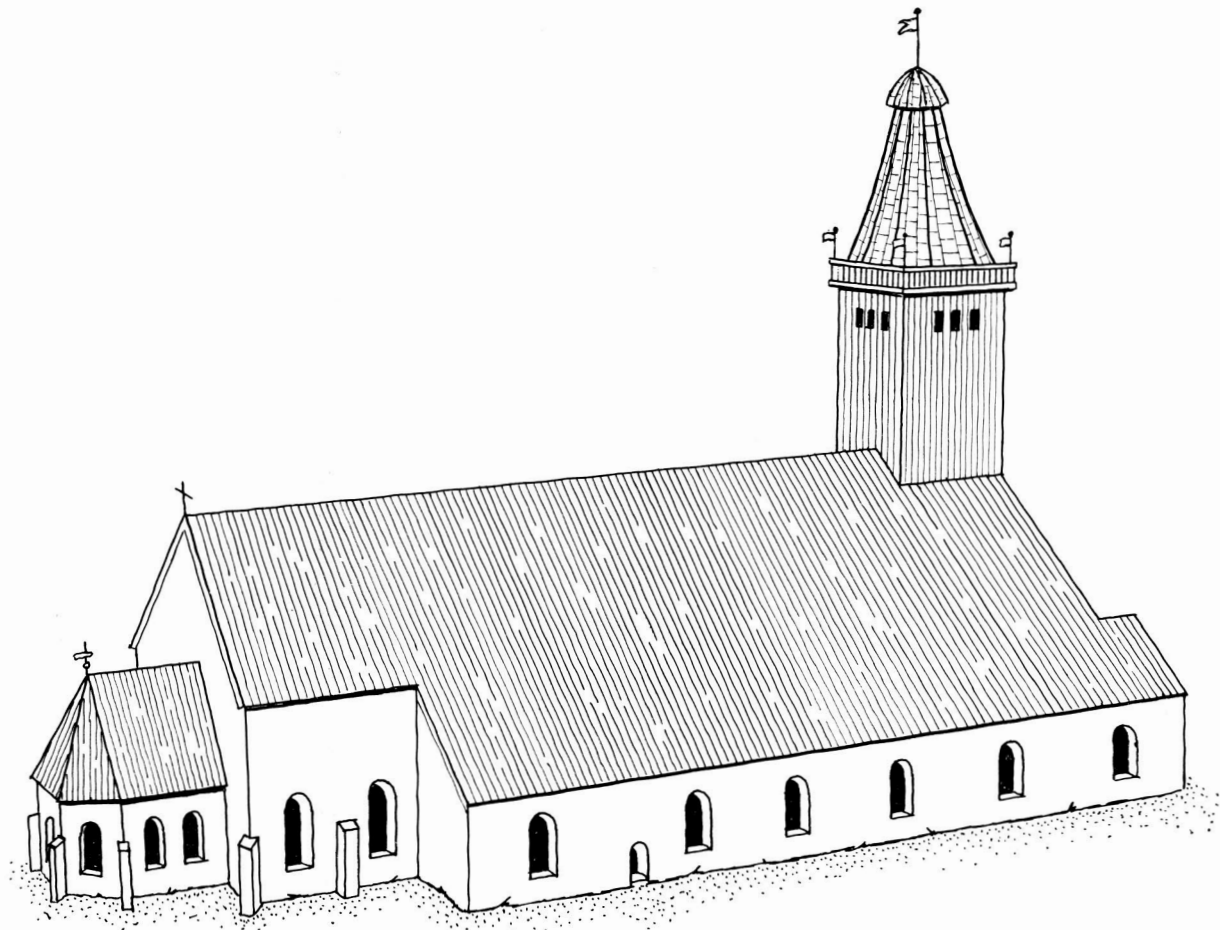

Fig 190. Rekonstruktion av Storkyrkans utseende omkring 1655, sedd från nordöst. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the appearance of the Great Church around 1655, from NE.

alnar långa bjälkar och 19 st av 20 alnars längd (s 265). Det var dock icke tillräckligt. År 1650 köptes »åthskillige gånger goda bräder till Tornedh till böningar, affskyr, knaapar [?] och annat». Det var 34½ tolft goda bräder som kostade 10 mark dubb kmt pr tolft, 9 tolfter »wrakbräder» som tillsammans betalades med 6 daler samt 4 tolfter »mid-delbräder» till ett pris av 1 daler pr tolft (IV: 153). Det köptes även flera mindre partier virke och läkt bl a av »M. Adrian 26 st: twetalt Timber,⁵⁹ som och kom till Stapelen» (IV: 136), 6 st balkar »som brukades uppe i Torned att förbinda medh» (IV: 159) samt 12 st »Swepelächter à 6 öre kmt (IV: 158). Det förbrukades även mycket spik »till Stapelen och Tornedh». Den 6 juni betalades 180 st »7 à 8

Tummar långa» som kostade 8: 14;— dal kmt. De ha säkerligen använts för de tyngsta delarna av tornets stomme. Det användes vidare 200 st »7 tummar spik à 2 öre st.» samt mera än 8 300 st kortare spik av olika slag (IV: 156). Pl XIa visar hur man kan tänka sig att stapeln och det omgivande tornet var konstruerade.

Det var ett besvärligt arbete att föra upp de långa balkar som skulle bilda stommen i tornets konstruktion. Man måste göra hål i taket, bygga ställningar framför hålet och montera ett »spel» varmed bjälkarna hissades upp på valvet där de lagrades till dess de skulle resas. Arbetet gick dock nu med ovanlig fart. Det gavs lön »för 20 dagsvärken åth dem som wphijsade Balkar och Wirke på hual-

fued ifrå dhen 27 Martij intill dhen 26 Aprilis» (IV: 135). Redan före 27 mars bör därför de ovan omtalade förberedande arbetena ha varit utförda. Man hade en särskild anledning att påskynda arbetet särskilt med stapeln, så att klockorna som tagits ned åter skulle kunna användas. Räkenskapen meddelar: »dhen 7 Maj är effter Magistratens befallningh gifuit M:Adrian för han beflitade sigh att låta wpkomma kläckorna till dess S. Bispen (Nicolaus Eschilli) skulle blifwa begrafwen 4 riksdaler» (IV: 136). Arbetslängden visar att timmermansarbetet dvs stommen och dess inklädnad var färdigt omkring den 12 augusti 1650. Timmermännen fick när de hade »gjort deras arbete färdigt uthi drijckes Penningar» 5: 20: — dlr kmt (IV: 157). Klockorna hängde i jämnhöjd med de på Dahlbergs bild fig 188 synliga hålen under omgången. Bilden visar tre ljudgluggar på varje sida och räkenskapen bekräftar att detta är riktigt. »Till Tornedh ähr och förfärdigat: 12 st. dörrar, 12 par gångjärn dertill, 12 klinkor och hakar» (IV: 158). »Sifuer Glasmester» fick 2 daler för »4 små fönster på torned» (IV: 145); troligen skulle de ge belysning åt trapporna i trätornet. »För 6 st. Lechter till Lister eller Ledhestänger» betalades 12 öre, »Dito för 12 st. Swepelächter à 6 öre K.M. 1: 4: —» daler dubb kmt. Ett antal läkter bör ha använts till ledstänger i trapporna; andra kan ha ingått i omgångens barriär. Omgången hade form av en balkong med barriär av svarvade balustrar. »Kiöpt 100 Swarfuade Pelare af Oluff Nillsson i Råby till Omgången på Tornedh à 14 öre kmt» 21: 28 daler dubb kmt (IV: 158). Tornets huv var åttkantig. Räkenskapen meddelar, att »Oluff Bysse i Weedheby» år 1657 begärde att få betalt för »8 st. krokote Ekebalkar som kommo till kyrkiotornedt 1650» (V: 86). Ärendet hänsköts till kämnersrätten, som den 29 oktober 1657 avgav följande resolution: »Effter som Byggmästaren M:r Adrian till kyrkio tornedt bygnadt A:o 1650 behöfde några krokote Ekebalker alltså bestälte Joen Haralsson af Oluff Bysse i Weedhby dher till 8 stycken sådana balkar à 2 dlr kmt huilka sedan söndersågades och brukades under öffuersta takedt på be:te torn och som Oluff Bysse föregifwer sigh derföre icke ännu hafwa bekommit betalningh; dy haffwer Kiämnenärs Rätten, kyrekiones Räkningar så för 650:

som dhe sedhermehra öffuergifne, noga öffuerseedt, och finnes offuanb:de 8 st. balkar af Kyrkiones Föreståndare icke wara betalte eller upfördhe, ähndock de i tornedt funnos insatte, som intill öffuerfloodh pröffuat är: huarföre: emädan Rätten håller skiäligt, at Oluff Bysse för dhem böhr blifwa betalt: wille Kyrkiones Föreståndare M:r Hännich Linck för offta be:te 8 balkar betala 16 Dr kmt huilka i Kyrkiones Räkningh skola honum godtgiöras» (V: 91). Samma år fick Oluff Bysse 6: 12: 19¹/₅ dlr smt för balkarna, vilken summa motsvarade 16 dlr kmt (V: 86). Som fig 188 visar, hade huven konkava sidor. Då de krokiga ekebalkarna hade använts »under översta taket på tornet», är det tydligt att de måste ha ingått i huvens stomme. Då de var självvuxna krokiga, gav de konstruktionen nödig styrka. De kan givetvis icke ha varit alldeles likformade, men genom påsalning och ev bilning kunde alla åtta ges samma konkava kontur. De insattes en i vardera av den blivande huvens åtta hörn och på denna stomme spikades sedan bräder. Om huvens avslutning uppåt varit åttkantig eller rund kan icke avgöras, men av arkitektoniska skäl är det mest troligt att den varit rund (pl XI och XII).

Omgångens golv och avslutningen på tornhuven belades med blyplåt som importerades och kostade 25 daler (V: 30); därtill kom »Toll» 7: 1: —, »Tolaga»⁶⁰ —: 20: —, frakt och dragare från bron 1: 28: —, allt i dubbelt kmt (IV: 157). Blybeklädnaden måste dock strax åter borttagas, säkerligen därför att den gjorde tornets överdel för tung. Det svajade i stormen och tålde då icke denna belastning upptill. Det fungerade som en stående pendel. Golvet i våningen under den där klockorna hängde »presentades», dvs det kläddes med segelduk som beckades eller tjärades. »Låtitt giöra Praesented öfwer böningen under kläckorna och dertill är kommitt: af Oluff Carlsson 1 Segell för 4: 16: —, af Johan Arendz 1 Segell för 7: 16: —, Segelgarn för 8 öre, 1 Tunna Tiära 4: 8: —, 2 handtlangare i 6 dagar 3: 24: —» dlr kmt.

Till »flaggestaken» överst på tornet inköptes 3 Ɱ 14 skålpund järn för 4: 20: — dlr. Staken smiddes av »Cain Smedh» som i arbetslön fick 4: 16: — dlr. Till »hanen och knappen på flaggstaken» inköptes en kopparplåt som kostade 10 daler och »Brynell

Kopparslagare» fick 3: 24: — i arbetslön för hanen och knappen. Peter Målare [Bundi?] »gulladh» dvs förgyllde den för 27: 8: — (IV: 156), allt enkelt kmt. Även de fyra små flaggstakarna som satt i omgångens hörn smiddes av Cain Smed för 5 daler och »Luduik Smedh» erhöll 1: 8: — dlr »för de 4 små flaggstakarna i arbetslön af kyrkiones Järn till stylter» (IV: 158). Styltorna var snedsträvor till stakarna. Vidare är »giffuit för 4 knappar till dhe små flaggerna» på de små stakarna 20 öre (IV: 158). För tillverkning av samtliga knappar förbrukades »35 skiffuer Bläck till knapperna» (IV: 156). »Mållning och förgyllning på dhe små flaggstängerna» kostade 4 daler. Det bör dock ha varit flaggorna och knapparna och icke stängerna som förgylldes.

Man måste innan trätornet restes göra vissa reparationer och förändringar på det stympade medeltidstornet som utgjorde dess fundament. Kyrkans västgavel hade vid denna tid ett 1630 och följande år byggt röste som vilade på Gamla tornets västra vägg (s 250). Övre delen av röstet bröts nu ned så långt att dess kvarvarande överdel fick samma bredd som det nya tornet dvs ca 9 m. »M: Jöran [Sältner] Muremestare och 3 handtlangare» fick betalt »för 4 dagars arbete att bryta ned westra gafflen» (IV: 143). Vid detta arbete bröts ett järnspett sönder, varför kyrkan måste »bota een Järnstångh som bleef sönderbrutin på Westra Gafflen». Två hantlangare fick den 12 augusti betalning för att de bar »Mur- och taaktegell up i Tornedh i 6 dagar» och Mäster Jöran och samma två hantlangare fick betalning för 8 dagars »arbete för gamla tornet och sijdotaken» på norra och södra sidorna om tornet (IV: 166). »Oluff murmestare» jämte 2 hantlangare fick den 2 september betalning för arbete »för Westra gafflen uthi 12 dagar». Därtill köptes 200 murtegel som bör ha använts till lagning av murverket (IV: 161). Takteget användes för att komplettera tegeltaket vid västra gaveln. M. Jöran fick betalt »för 6 dagars arbete för gamla torned och sijdotaken» (IV: 161). Även hålet som brutits på taket för att man skulle kunna taga in bjälkarna till tornkonstruktionen måste lagas, liksom också ett annat som stormen rivit upp. Mäster Jöran erhöll en daler 16 öre kmt »för 3 dagars arbete för han uthbättrade dhet stycked

som stormen wpreff på kyrkiotaket», och hans två hantlangare fick tillsammans en lika stor summa (IV: 161).

På Erik Dahlbergs teckning fig 188 finns vissa antydningar om att västra gaveln på sidorna om tornet skulle ha haft barockörner. Räkenskapen lämnar dock ingen uppgift som bestyrker detta. »Peder Muremestare och en handtlangare» fick tillsammans 10 öre »för Dören i Torntrappan murades till» (IV: 146). Det var antagligen dörren från tornets andra våning till orgelläktaren som nu med hänsyn till brandfaran murades igen. Samma år gjordes en trappa till den gamla orgelläktaren nedifrån kyrkan och 1649 köptes 2½ toltf bräder »som ähre förbyggde nedre i kyrkian widh Orgeltrappan och annanstädes» (IV: 125). Man behövde därför icke längre ha någon förbindelse mellan tornet och västra orgelläktaren.

Gamla tornets västra fasad putsades 1650 av »Oluff Murmestare» som jämte 2 hantlangare arbetade därmed i 6 dagar (IV: 161). Såväl det gamla stentornet som det nya trätornet målades sedan samma år. Då är »giffuit 2 Karlar som rödfärgadhe gamla Torned» betalning för 3 dagars arbete. Trätornet målades av »Peter Målare». »Betallt Peter Målare effter Magistratens betingningh för han Målade Tornedh» 15 daler dubb kmt (IV: 158). »Dito Peter Målare bekommit för han målådhe omgången 12 RD. Efter Magistratens »beuillingh» fick Peter Målare en tunna spannmål »till förbättringh på Lönen för han målade Torned» (IV: 145). Det fanns vid denna tid minst tre målare i Kalmar med namnet Per, Peder, Petter, men det var Petter Bundi som målade tornet. Räkenskapen uppger i annat sammanhang att Peter Bundi bekommit 5 riksdaler för arbete (IV: 149). Då målningen av omgången som var så mycket mindre än tornets väggar kostade så mycket, är det troligt att det nya tornet var rödfärgat liksom resterna av det gamla och att omgången var målade med olja. Det förefaller troligt att den var grå ty sammanställningen rött tegel och grå kalk- eller sandsten var tidens arkitekturmod. »Östen Timberman» fick 10 öre »för en stoll han giordhe åth målaren som han stodh opå när han målådhe Torned» (IV: 155). Det var en låda som hängde i rep och kunde höjas och sänkas utefter tornets väggar.⁶¹ Räkenskapen med-

delar slutligen att »till Rödfärgningen på Takedh ähr kommit: 6 skålpund »viotril» (= vitriol) för 24 öre kmt och 2½ lispund »Siälespek» för 4: 22: — (IV: 157). Vitriolen och den tran man kokade av sälspäcket blandades i den rödfärg med vilken tornets huv ovanför omgångens målades. Det blev en oljefärgsliknande blandning i vilken vitriolen ingick som träkonserveringsmedel. Det är troligt att tran användes även till omgångens målning i stället för linolja, ty någon sådan omtalas icke i räkenskapen. Av det anförda torde framgå att tornet i sin helhet varit rött med undantag för omgången. Den har som redan nämnts säkerligen varit grå som kyrkans kalkstensväggar.

Då tornet var färdigt, fick mästern Adrian Clausson efter magistratens befallning 6 riksdaler »till förbättringh på sitt arbete» (IV: 159). I början av maj fick »Hans, Östen och Jochim Timbermän» betalning för 3 dagars arbete »uthi Tornedh, att befästa dhet moot Muren, effter dhet suingladhe». Härvid användes 6 st nyköpta balkar »som brukades uppe i Torned att förbinda medh» (IV: 159). Totalkostnaden för tornbygget 1650 uppgick till 504 daler 25 öre dubbelt kopparmynt (IV: 143).

Under år 1650 gjordes ganska omfattande murarearbeten inuti kyrkan och i fönstren. Den 17 juni »begannte M: Jöran att arbeta widh Kyrkian, bstryka taked af nyo undertill, såsom och uthputza Choren, Pelarna innantill och förfärdiga (=reparera) fenster Luffterna». Han fortsatte därmed 6 till 4 dagar i veckan ända till den 2 september, sammanlagt 60 dagsverken. Han hade till hjälp två hantlangare som båda arbetade lika många dagar, sålunda sammanlagt 120 dagsverken. Det var dels omputsning dels lagning av hela kyrkans väggar, pelare och valv som utfördes (IV: 159 f). Under året inköptes 31½ läst kalk som förbrukades så när som på 3 läster.

1651

Michiel Raka var kyrkoföreståndare även år 1651 och räkenskapen fördes fortfarande i dubbelt kopparmynt. Kyrkan hade sedan länge en del penningar utlånade. De största låntagarna var presidenten Christoffer Larsson Grubb som hade ett lån alltsedan 1638 om 200 daler på vilka han dock betalat viss ränta. »Wälb. Hans Sölwerlæss' skuld»

utgjorde 465: 7: 12 »utan intresse» dvs utom räntan. Skulden var gammal och låntagaren som innan han adlades hette Verklaes (Ferkelås) hade icke betalat räntan utan låtit skulden växa. Utom dessa stora gäldenärer hade kyrkan fem små sådana låntagare som var skyldiga ganska obetydliga belopp. Michiel Raka som förskotterat 243: 15: — daler önskade återfå sitt utlägg och hade redan föregående år sökt utkräva beloppet »aff dee Wthlänthe penningar och intet bekommit». Så skedde även 1652 med samma resultat. Med utgången av detta räkenskapsår lämnade Michiel Raka kyrkoföreståndarskapet. Då blev kyrkans skuld till »Michiell Raaka affskriffuen» eftersom han icke kunde få ut pengarna av kyrkans nyss nämnda gäldenärer. Michiel Raka skänkte dock icke det utlagda beloppet, utan det upptogs som kyrkans skuld till honom, och i 1653 års räkenskap »ähr honom för betallningh uplåten» 114: 20: 14 dal dubbelt kmt, sålunda en avbetalning. Presidenten Grubbs skuld var då fortfarande obetald »förutom några års intresse och 100 DKM till de husarna» (V: 79).

Tornuret flyttades detta år upp i tornet. Det framgår av räkenskapen att verket hade urtavla och visare på två sidor av tornet samt även inne i kyrkan en urtavla (V: 20). Hans och Östen timmermän arbetade 10 dagar »på husedt och upp i Tornedt» (V: 20), och till huset kring urverket användes 4 balkar och 6 tolfte bräder m m. »Seyerhusedt» försågs av Caspar Smed med två par gångjärn, ett lås och nyckel till dörren. »Sifwert glasmakaren» fick betalning för »2 fenster till Seyerhuset och smeden för 3 par windeiern» (V: 22). Till »Seyertaflorna» köptes en tolfte bräder och »4 dubbel bräder till panelning på Taflorna». Daniel Snickare fick i arbetslön för »wijsertafflorne» 10 daler dubbelt kmt (V: 21). Till visarna åtgick 4 ⌘ järn och 12 marker koppar. De förgylldes av »Petter Bundi» för 3: 24: —. För att kunna sätta upp urtavlor på tornet måste man taga hål på taket och taga upp dem genom detta hål. Håltagningen verkställdes av Petter murmästare som erhöll 24 öre för att han »uptog teglet på taket och hengde det till rätta igien» (V: 21). Det köptes »Ställ till naglerna» som tavlorna skulle »hengia opå» och »5 soldater som hulpo skiffuerna opp wthi sitt

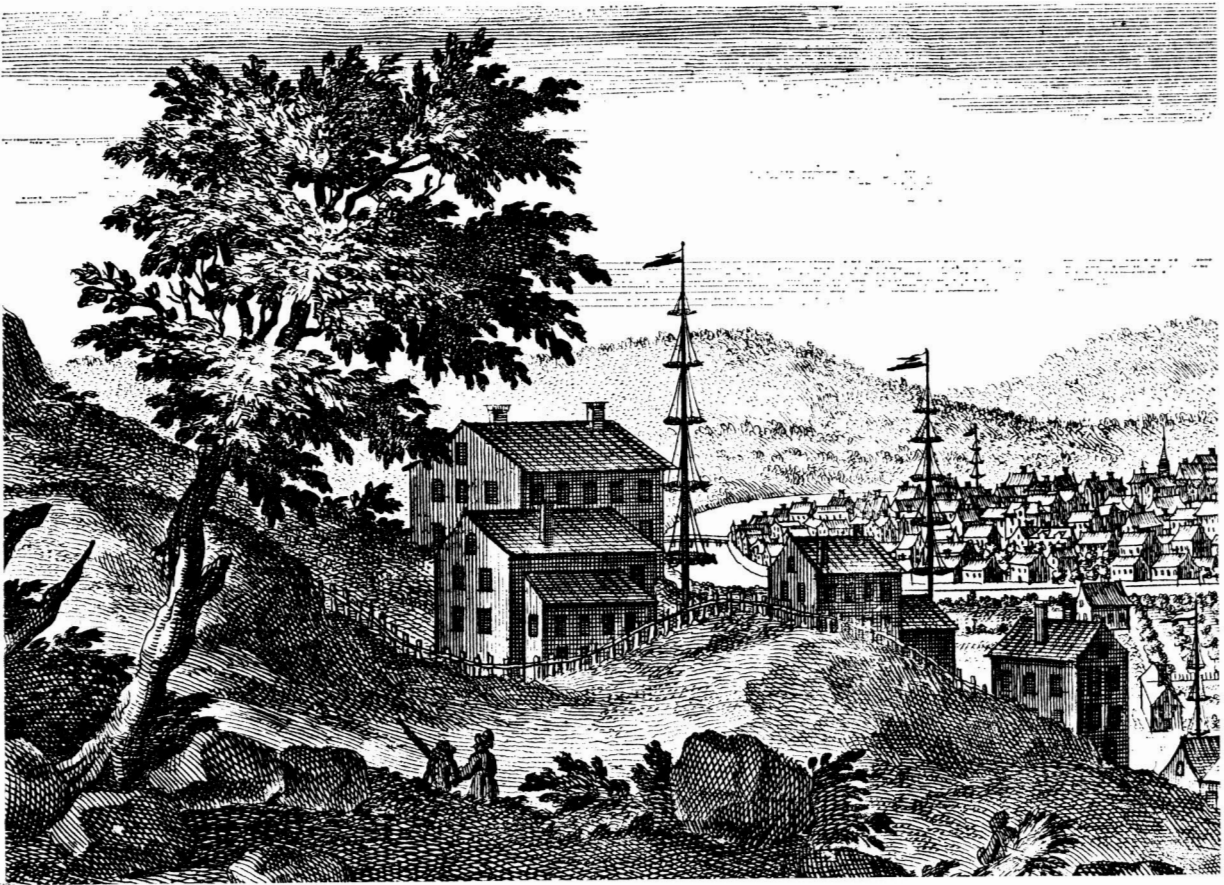

Fig 191. Detalj av Erik Dahlbergs bild av Borås stad i Svecia antiqva (något förstorad). I bildens högra del majstänger av samma slag som den som uppsattes i Storkyrkans kor år 1652.

Detail from Erik Dahlberg's view of the town of Borås in Svecia antiqva (somewhat enlarged). In the right part of the picture can be seen May-poles of the same type as those erected in the chancel of the Great Church in 1652.

Ställe» fick härför 20 öre kmt (V: 21). »Peder Larsson Seyermakaren» erhöill efter magistratens befallning för sitt arbete »55 RD: in specie» som bokfördes 110 dal dubb kmt. För anordningen med »wijsaren in i kiörkan» fick han efter magistratens »förtingning 16 R D och 4 R D förähring effter trägen anhollan — 40» dlr dubb kmt (V: 22). Det fördes järntrådar från verket ned genom hål i valvet till urtavlan i kyrkan. Därtill köptes 2½ E järn »som tråderna gjordes wtaff» och betalades till »Ludwik smed för trådarna 37 all[nar] Långa à 5 öre kmt i arbetzlöön». »Murmestaren som brööt holl på hwalwet der tråden går igenom» fick där-

för 6 öre kmt (V: 22). Avståndet mellan urverket i tornet och visartavlan nere i kyrkan var sålunda högst 37 alnar dvs 22,2 m. Tavlan måste därför, emedan urverket satt ganska högt upp i tornet, ha suttit långt väster ut i kyrkan. »Kostpenningar» betalades »för Seyermakaren i 3 veckor och foder till hans häst» sammanlagt 12 daler dubb kmt. Till de nämnda summorna kom en hel del mindre utgifter till »Seyermakaren» bla till ljus och kol samt för olja och lärft att göra verket rent med. Didrich smed fick 2 daler kmt »för han unte Seyermakaren sin Smedia och Sielff halv honom» (V: 22). Kyrkans totala utgift för »Seyerverket» och dess

uppsättning 1651 var 252: 18: 12 daler dubbelt kmt.

Kyrkotaket stormskadades som vanligt 1651. Peder Murmästare lagade taket och härtill köptes 200 st taktegel (V: 13). Kyrkans båda ingångar på södra sidan fick nya dörrar. »Den fremste Södre dören», koringången, gjordes »aff nyio, kostar in alles 29: 4: —» dal kmt (V: 8). Arbetet utfördes av »Jonas och peder Snidkare» som fick 8 daler 30 öre kmt i arbetslön. Materialåtgången var 6 st »dubbelbräder», bordved för 4: 16: —, 200 st dubbel takspik, »100 Stora spikar som sittia i dören», dvs spikar med stora vassa huvuden som satt på dörrrens utsida samt ett par dörrhängen. Casper smed fick 1 daler kmt »för han förferdigade (lagade) Låsen och Uthbettrade ett par dörhengen». Dörren var tung och hade fyra gångjärn. »Petter [Bundi] Mållare» fick 5: 20: — för målningen och »Soll-dater som hulpo lyffta aff och till» fick 20 öre kmt (V: 33). Kyrkans huvudingång, »den efftersta Söder Kiörke dören uthbettrade» Peder snickare och fick därför 31 öre i arbetslön. »Petter Målare målade efftersta Södra Kiörkiodören» för 7: 16: — (V: 9). »Petter Kniffsmedh» fick 2 daler kmt i lön »för han gjorde derlåken (de med gångjärn försedda locken?) ferdiga på alla 3 posterna wjdh kiörkiodörarna som aff tiuffwar opbrutes» (V: 13). Posterna var kollektbössor vid kyrkans tre ingångar.

På altaret, som omtalas ytterst sällan i räkenskaper, gjordes en mindre reparation, »peder murmestare och een handlangare [fick] för det dee wpbettrat altaret» 22 öre kmt (V: 13). Altaret var sålunda murat av sten. På orgelverkets omfattning gjordes viss förändring. »Låt it byggia på Orgelverket att flöttia galler werket better wthj derföre Hans och Östen Timbermen fingo för 1 dagz arbete 1: 8: —» dlr kmt; »½ hundra takspik därtill 7 öre» (V: 10) — »Giffwit Timbermenen för bråde och spijk till bygningh offuer trappan till orgeverket, 1: 17: — dlr kmt. Orgeln var som redan tidigare omtalats vid denna tid flyttad till koret och uppsatt på den där byggda läktaren på norra sidan. Uppgiften om det förflyttade gallerverket bestyrker riktigheten av det s 255 f gjorda antagandet att läktaren hade gallerverk. År 1651 har man även »låt it giöra een nykiell till dören till Synnersta lecktaren» (V: 14). Några uppgifter om dess läge vid denna tid är icke kända. Tre nya fönster köptes

till »den Luchten wid Söder Choren» för 3 daler.

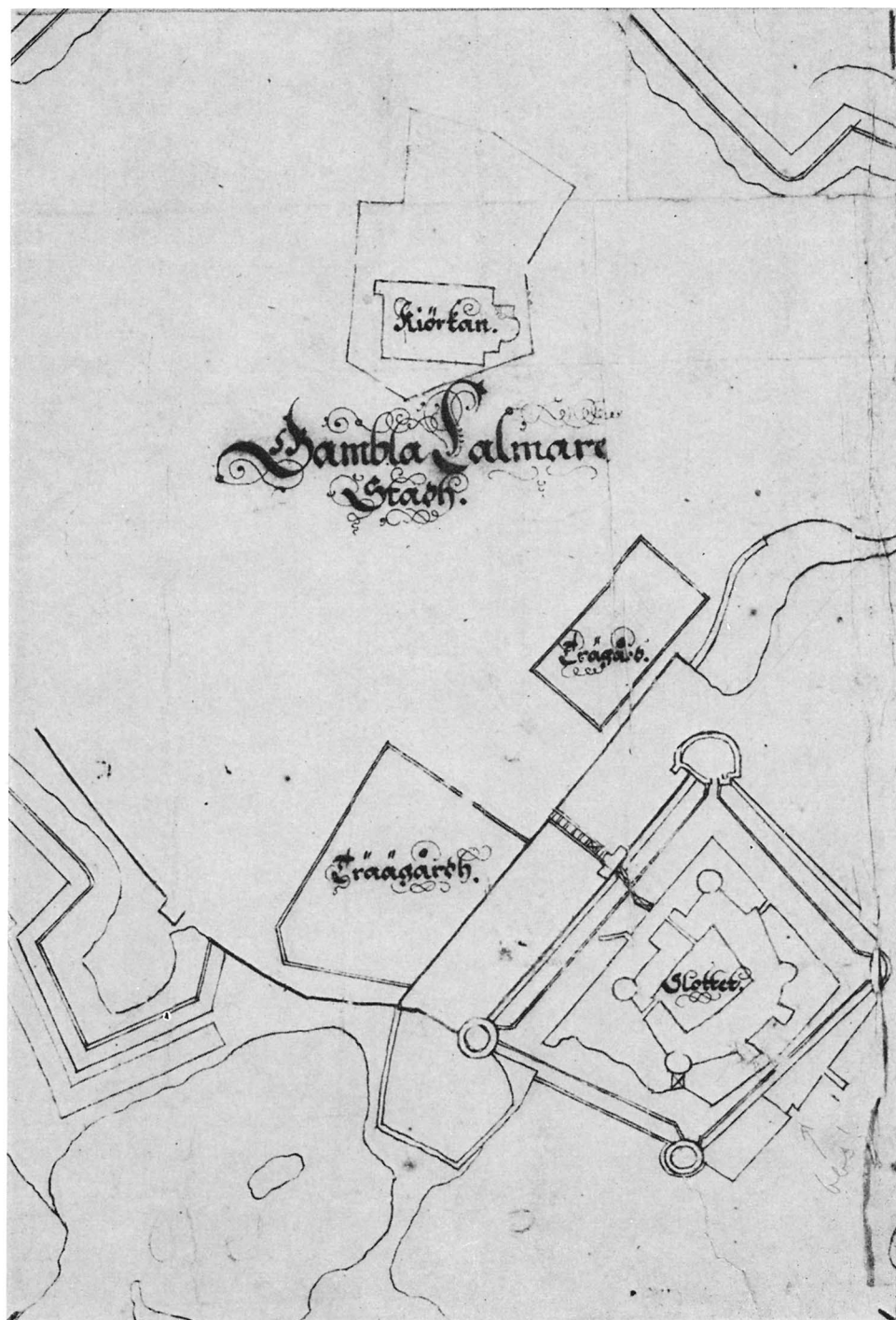
Sakristians fönster ombyggdes och utvidgades. »Låt et reparera och förnya Luchten och mera (vitmera = vitmena) wthj Sacristian». »2 Murmestare som bruto Lufften stoor, inmurade rämarne och galdrarna» arbetade därmed i två dagar. Det är möjligt att sakristian, som 1619 återstälts först av allt, därvid fått behålla sitt medeltida fönsterhåll oförändrat. Till karmarna användes två ekeplankor, till fönsterbågar trä och 5 st »knaphult» (eklaggar) samt 5 par fönsterjärn. Herman snickare som gjorde karmarna och bågarna fick 5 daler kmt i lön. 5 $\bar{u}$ järn köptes »till gallerverket till fenstren» och »Casper Smedh» som smidde gallerverket erhöi 15 daler i arbetslön. I fönsterluften insattes 5 st nya fönster. »För Sacristigen huitmerades» betalades 1 daler. Rummet försågs därefter med panel på väggarna. Därtill inköptes »½ tolfvt dubelt bråde att kläda wäggarna medh» samt »½ tolfvt kiöpmansbräder, ½ hundrade takspik» och 12 st stora spikar »som breder fästes i weggen medh» (V: 11). Sakristian fick även nya möbler. Herman snickare gjorde »ett skåp wthi Zachriestiga». Till detsamma användes en tolfvt bräder, ett par »dörhänge» och ett lås. Mäster Herman fick 6: 4: — daler i arbetslön. »Ähr och eet bordh giort wthi Sacerstigan». Det säges vara långt och till detsamma användes »2 st. dubbelt bråde», »½ tolfvt bräder till bordet», 3 alnar »styckie ekie plankor till panelingh» samt 4 st »Swarfwade pellare till bordzfoott» (V: 10). Bordet var troligen av en under 1600-talet vanlig typ med ben som på mitten hade stora svarvade kulor. Redan föregående år, 1650, hade man »kiöpt 2 stolar åth Capittellsherrarna att sittia opå vthi sakerstigan». De kostade tillsammans 1 daler 28 öre dubbelt kmt (IV: 148).

Dörren till tornet försågs med lås. Till »Ludwijk smedh» betalades 2 daler 16 öre »för een Lås medh fyra nyklar till Tornet» (V: 14). Nästföljande år förmanades dödgravarna »att dhe afhålla Poijkar ifrån Kyrkio tornet som der giöra skälmerij» och hålla tornluckorna vid klockorna låsta. De skall även tillse att rämnorna alltid är rena »så att watn icke blifver stående vppe i tornet» samt »icke slepper skalkachtiga pojkar up i Tornet, och steller Kläckan rätt» (orätt?).⁶²

Fig 192. Del av
»Plan af Nya och
Gambla Calmare
A:o 1653», visande
kyrkan och kyrko-
gården med deras
omgivning. KrA.
(Köhlin nr 33).

*Part of map of
Old and New
Kalmar AD 1653,
showing the church
and churchyard
with
surroundings.*

1652

Tavernaren »Michiel Raka» var kyrkoföreståndare även under räkenskapsåret 1652 och räkenskapen fördes i dubbelt kopparmynt. Kyrkan var nu i

stort sett återställd efter branden och några större byggnadsarbeten utfördes icke. Taket stormskadades som vanligt och Peder murmästare jämte ett par hantlangare arbetade i 23 dagar och »repare-

rade kyrkiotakedh som waar wpreffuitt af blåst». Till reparationen användes 22 lass sand samt en del kalk. Från Lübeck inköptes 1 000 st taktegel som kostade 22: 8: — daler dubbelt kmt. Peder Murmästare jämte en handlangare arbetade även 4 dagar »på Sacerstigetaakedh» (V: 29). Vidare är »giffuit muremestare och en handlangare, som tillmurade Kyrko Muren wid Söder Dören, huilken uthbröts för H: ährade Bispens [Samuel Enander] lijksten skulldh» 24 öre (V: 28). Stenen flyttades åter från kyrkan år 1661, sedan Enander hade blivit biskop i Linköping (s 283). I interiören gjordes inga nämnvärda förändringar.

Kyrkans ekonomi var ansträngd. De summor som utlånats till presidenten Grubb och Hans Silfverlåås vägrade dessa fortfarande att återbetala. Av de utlånade medlen tillhörde 100 daler »de husarma». Eftersom de penningar som fanns i »byssan» och i »dhe huusarmas kista icke kunde hinna till», måste man taga av det som insamlats i »bäckena», dvs kollektmedel, för att utbetala till de husarma vilkas hus gått förlorade i eldsvådan.

För »att pryda kyrkian medh om Pingsten och Johannis» inköptes som vanligt löv, denna gång 4 lass som kostade 1 daler dubb kmt (V: 28). Ett förut icke omtalat inslag i midsommarfirandet omtalas detta år. Då är »giffuit Måns Carlsson och Måns Timberman arbeteslön för 2 Majjstänger som stå fram i Choren, och för Tunnebandh till alla Majjstängerna, tillhopa 3 daler 8 öre» kmt (V: 27). Majjstängerna var tydligen av samma typ som dem Erik Dahlberg återgivit på sin bild av Borås i Sueciaverket (fig 191).

1653

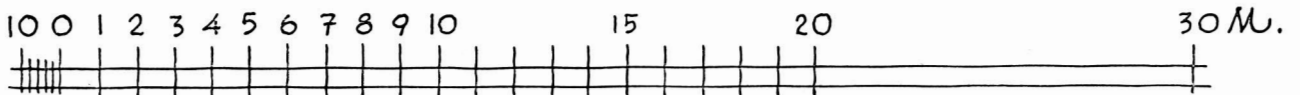
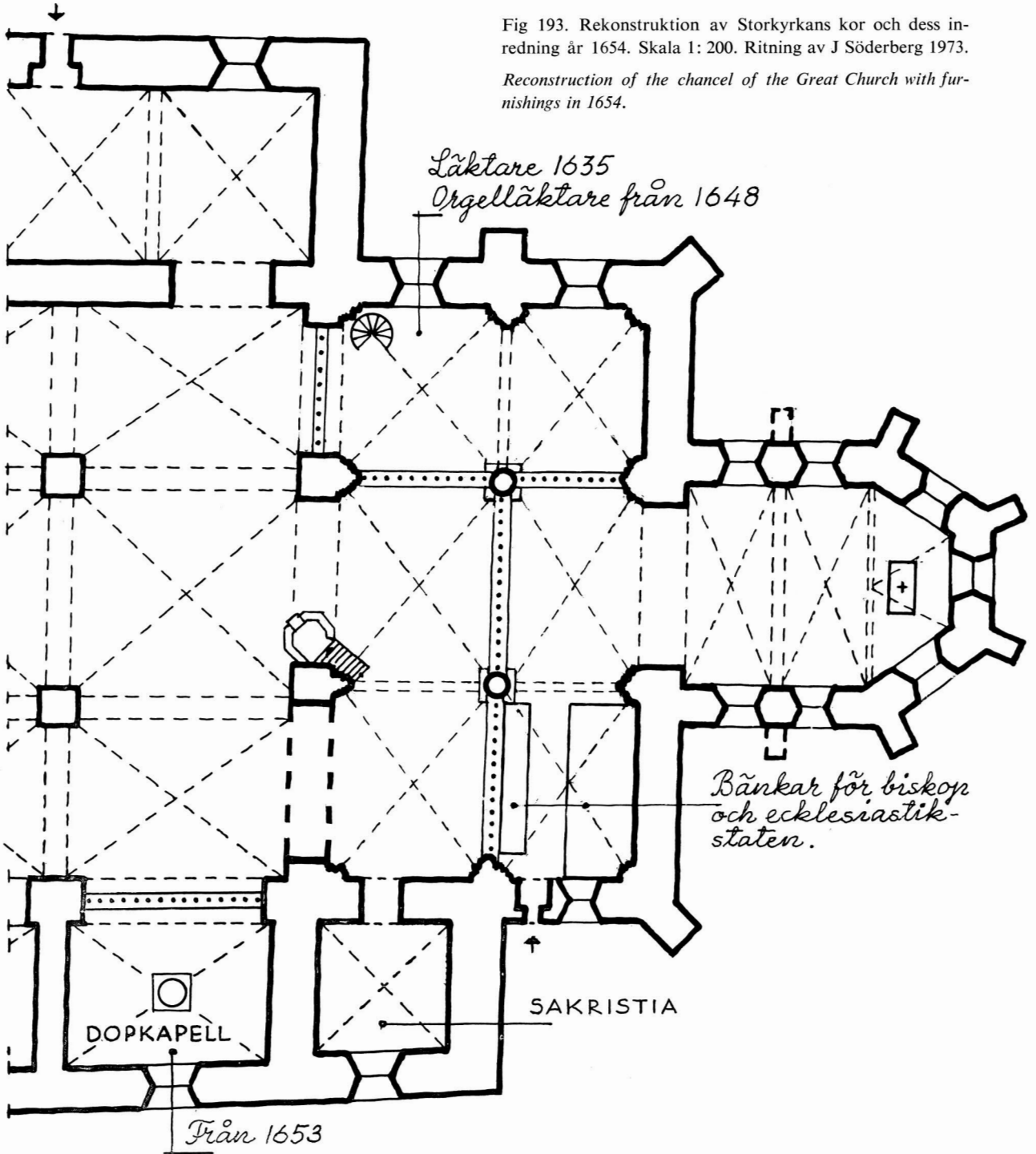
Kyrkoföreståndare 1653 var handelsmannen Folke Månsson. Det mest betydelsefulla som skedde i kyrkan under året var att man gjorde en ommöblering i koret och flyttade dopfunten. Man har »låtit uthflöttia Chordören uthom der funten stodh, och låtit transportera funten uthi fremste Södre Choren på sijdan, dertill ähr wthgiffuith nembl: M: Jöran Muremestare för han wpsatte funten wthi Choren, och wthflötte Skrankwärdet med Chordören, tilhopa» 7 daler 16 öre kmt. Denna uppgift bestyrker att korskranket före 1653 stått i

gränsen mellan koret och högkoret. Vidare är »Kiöpt Kalk, som funten wpmurades medh för» 2 daler 16 öre kmt. »Giffuit 2 Kalkslagerskor till Murningen på funten» 28 öre. »Antonius Steenhugare för han inlade alnastenen wthi Choren och stenlade framom altaret» 9 daler 12 öre kmt. »En handlangare» 16 öre. — »100 al:r Skurat sten att stenläggia Choren medh af Nills Pederson 20 al:r Dito, som deels der af lades framom Altaret» 30 daler kmt. »Dragarelön utur wedegården och båtzelega för samma sten», 1 daler 16 öre. — »Åkerna för 25 lass sandh att giöra Chorin iämpn medh och 2 lass leer till Murningen å 8» för 6 daler 16 öre. — »Dragarelön från Steked och wp till wagen, giffuit 8 öre — [Summa] 60 daler 16 öre [kmt]. Gör dubb:K:M» 30 daler 8 öre (V: 41). — »Betallt Herman Snickare för han gjorde färdigt der som funten stodh, och halp till att wthflöttja Skrankewärdet såsom och gjort en pall till funten medh en footstoch och 3 st. bräde dertill tillhopa för» 2 daler kmt (V: 43). Nästföljande år är »Betallt effter order till Oluff Oppeboda i Ryssby Sochn för 18 stycken suarfuade Pelare till döpelse Choret och för 11 sty: stora och små knappar till hopa effter betingning som B[orgmest]. Märten Hansons Seddell wthwijsar K.M. 15: 18: —, gör S.M. 6: 3: 4⁴/₅» (V: 53). Samma år fick dödgrävorna 6 öre kmt »för dhe flötte offerkijstan ifrån Choret och till Söder weggen m.m.» Samtidigt blev »Effter H:s Ährenw:tz Bispens och Magistratens order och befallningh bygt fram i Högchoret stolar till prästeskapet, nembl. En Biskops stoll, En Scholmestarestoll, såsom och 2 andra längre stolar till lectores och collegas i Scholan, iämwäll åth kapplanerna, dertill ähr inkiöpt och wthgiffuit»: 7 tolfter 5 st bräder, 3 st balkar, spik och lim, som Herman Snickare och Casper smed behövde till arbetet. Herman snickare fick i arbetslön för stolarna »effter förtingningh» 50 daler kmt (V: 54). Casper Smed fick 1654 betalning för »1 par döre Järn till Biskopsstolen fram i Choret och 1 Inlåås för wälb:ne Landzhöffdingens frues stoll» (V: 56). Av de anförda uppgifterna ur räkenskapen får man veta att korskranket och dopfunten flyttades och att nya stolar byggdes i »högkoret för Biskopen och ecclesiastikstaten» (fig 193).

Den 1634 nyanskaffade dopfunten hade upp-

Fig 193. Rekonstruktion av Storkyrkans kor och dess inredning år 1654. Skala 1: 200. Ritning av J Söderberg 1973.

Reconstruction of the chancel of the Great Church with furnishings in 1654.

ställt i korets sydöstra travé. Av de nyss anförda räkenskapsuppgifterna får man veta att funten 1653 flyttades »till fremste Södre Choren på sijdan», som på pl II är betecknat I. Dopkorets golv belades med 100 alnar »skurat sten». De kunde täcka en yta av 36 m². Rummet I har på planen en yta av ungefär 35 m², och uppgiften bestyrker att det var I som gjordes till dopkor 1653. Om funtens uppställning där se vidare nedan.

Nästhöjande år uppsattes ett skrank antingen i dopkappellets arkadöppning eller kring funten. Därtill användes de »18 st. suarfuade pelare till döpel-se Choret» och 11 st stora och små knappar som omtalats ovan. De 18 st nya »pelarna» var balustrar som användes till ett skrank troligen i dopkorets arkadöppning ty till ett skrank runt dopfunten bör 18 balustrar ha varit ett för litet antal.

År 1662 betalades »glasmästaren för fönster 2 st. uti Döpe Choren» (V: 127). Nästhöjande år utvalde borgmästare Rosenlund »sijn Grafueplatz uti Choren der funten står uti, låfuar derfore een särdeles discretion till kyrkian» (V: 138). — Året därefter gjorde glasmästarna »fensterluchten uti döpechoren färdigh» dvs reparerade den och insatte 8 st nya fönster samt 164 st nya och 93 st gamla rutor (V: 148). Koret hade sålunda en tämligen stor fönsterluft. Reparationen gjordes antagligen till borgmästare Rosenlunds lille sons begravning detta år. Till denna begravning hade borgmästare Rosenlund »kiöpt ny grafueplatz i Kyrkian i Chored der funten står och med ... Consentz gifuit till Kyrkian för samma platz D 100 kmt». För graven, dvs gravöppningen, 3 ringningar med alla tre klockorna och bästa bårklädet betalade han 44: 18: 9³/₅ dlr dubb kmt (V: 152), en för denna tid tämligen normal summa.⁶³ Koret kallas därefter stundom borgmästarens kor.

Korskranket med dess dörr utflyttades som nämnts »uthom der funten stodh» samtidigt som denna flyttades till »döpelsekoret». Det återuppsattes mellan de två östligaste pelarna så som fig 193 visar. Man kan tycka att det då borde ha utökats med ett skrank även i sidoskeppet, men någon uppgift härom finnes icke. Orsaken var antagligen den att de omtalade stolarna för biskopen och ecklesiastikstaten uppställdes i korets sidoskepp där funten stått. Räkenskapen uppger att stolarna ställdes i

»högkoret», men med högkoret menade man här platsen innanför korskranket. Stolarna hade sin främre vägg i norr-söder i linje med korskranket och dörrar i norra ändarna. De var stabilt byggda med gallerverk upptill. Till dessa stolar »ähr inkiöpt och wtgiffuit» bl a 7 tolfter 3 st bräder, 3 st balkar samt spik och lim som Herman Snickare och Casper Smed behövde för arbetet. Det utfördes »effter förtingning» av Herman Snickare för 50 daler kmt. I ett för allt, arbetslön och materialier, kostade det 32: 21: 4⁴/₅ daler smt (V: 54). Stolarna hade låsbara dörrar. Casper smed tillverkade »1 par döre Järn till Biskopsstolen fram i Choret och 1 Inlåås för wälb:ne Landzhöffdingens frues stoll» samt dörrjärn till »Skolemestare Stolen» (V: 56). Ecklesiastikstatens stolar var mycket goda åhörareplatser strax sydost om predikstolen (fig 193).

Sedan funten flyttats 1653 uppsattes nya stolar även i korets norra skepp på kvinnfolkssidan »under Orgewärket». Flera personer skaffade där stolestånd för sina hustrur, bl a hamn- och brofogden Jacob Rankau. Han köpte som redan nämnts »ett ståndh ... uti den nyia Stolen framme hoos Choren under Orgewärket» för 7: 16: — dlr dubb kmt. Likaledes inlöste »Johan Goltsmitt Stenhuggare ... ett Ståndh åth sijn hustru uti den Nyja Stolen framme hos Choren» för samma belopp (V: 47). Cain Smedh fick 1: 4: — dlr kmt för lagning av låset på »Præsidentens [Grubb] stool», och lika stort belopp för nya järn till presidentens frus stol (V: 42).

I kyrktornet utfördes en del arbeten: Håkan timmerman fick betalning för han »giorde en trappa färdigh wthi Kyrkio Tornett» och Adrian byggmästare fick 5 daler »för han upphögde klåckorna då de gamla Pannorna toges bort och nyia inlades istället igän». Pannorna var lägen av brons eller koppar i vilka klockaxlarna låg (V: 39). De kallas i andra fall »skoor».⁶⁴ Hans och Östen timmermän fick 6 daler kmt för att de tog ned och åter satte upp klockorna »såsom och omslogo kårsbandh på stapelen, som klåckerna hengia wthi» (V: 42). Under året betalades till stadskällaren 20 daler i avbetalning »opå dhet blyedh som kom till kyrkiotornet». Kostnaden för blyinköpet hade förskotterats av Stadskällaren då kyrkan saknade medel härför. Det rådde nära förbindelser

mellan kyrkan och stadskällaren. 1653 års kyrkoräkenskap upptar under rubriken »Förödde Pertzeler» bla »1 Kåppartap förkommen widh dhen tijdhen då H: Ähren:tz Bispens Bröllop stodh som Kläckaren säger». Vid samma tillfälle har »2 glasflaskor gått sönder» (V: 44). Bröllopet stod den 3 maj 1653, då superintendenten Samuel Enander gifte sig med sin företrädares dotter Brita Nilsson (Eschilli). Kopparkranen upptages som saknad i många års inventarier men kom så småningom tillrätta och hittades då i kyrkans vinkällare. Kyrkans musikanter fick årslön »för de spela i kyrkian och blåsa aff Tornet» (V: 41).

1654

År 1654 var »Nils Peersson» kyrkans föreståndare. Det fanns vid denna tid flera personer i Kalmar med namnet Nils Persson eller Pedersson. Den som var kyrkoföreståndare 1654 var antagligen handskmakare.⁶⁵ Räkenskapen hade sedan 1646 varit förd i dubbelt kopparmynt, men detta år återgick man till silvermynt. »Eftersom H:s Ärew: Bispnen medh Magistraten haffua beslutit att kyrkio Räkningarna icke skole vidare stellas på Dubb:K:M: altså Resolveres» att man skall återgå till silvermynt (V: 50). I fråga om kyrkans utestående fordringar har ingen väsentlig förändring skett vid räkenskapsårets ingång. Den störste gäldenären var fortfarande presidenten Christoffer Larsson Grubb, men vid årets utgång saknas han bland gäldenärerna; han har under året återbetalat sin skuld. Den andre store gäldenären, Hans Sölvverlås d y, dog i januari detta år och arvingarna betalade före räkenskapsårets utgång största delen av hans skuld. Kyrkan hade efter branden 1647 upptagit ett lån av stadskassan och det blev »i detta åhret clarerat S:M:251: —: —» (V: 56). Då kyrkan efter branden skulle nygjuta klockorna lånades 1648 av dåvarande borgmästaren Johan Rodde 200 riksdaler. Han hade redan 1653 begärt att återfå summan jämte ränta men kyrkan hade då icke möjlighet att betala, men 1654 återbetalades skulden med 320 daler smt (V: 65).

Kyrkans ekonomi som efter branden varit mycket ansträngd repade sig fort, liksom även borgerskaps. Kyrkans inkomster var år 1654 följande: För ringningar, bårkläden etc 260: 10: 9³/₅ dlr smt,

offerkistan 71: 28: 19, »Stolerum» 55: 16:, tomtöre 19: 30:, hovrättsböter för »kyrkiobulder»⁶⁶ 20, allt i dlr smt; böter till kyrkan och de fattiga »effter bönedagsplacatet» för dem som »warit utur kyrkian och försummat Gudztjänsten på Stora bönedagarna» 5 personer à 5 dlr smt, 25 dlr smt. — Domkyrkotunnorna: 25 tunnor råg och 31 tunnor korn. — Kyrkotionden från borgarnas åkerlyckor samt från Törneby och Berga byar: råg 11 tunnor 4 skäppor, korn 13 tunnor 4¹/₂ skäppa, vete ¹/₂ skäppa (V: 50 f). Detta är andra och sista gången vete förekommit i tiondesäden under den tid detta arbete omfattar.

Kyrkans tak och torn skadades svårt av stormräkenskapsåret 1654. Den 1650 uppsatta och s 270 omtalade stora »Flaggestaken» på tornet med dess »hane» och knoppar blåste ned och i tegeltaket upprevs ett stort hål av stormen. Man måste »förfärdiga dhen stora stängen som war affbläst aff Kyrkio Tornet, der på ähr bekåstat: 4 ⚭ 8 mark Järn». Arbetet utfördes av »M:r Casper» och »Nills Smed» som »i arbetzlön för samma Spijra» erhöll 16 dlr kmt (V: 54). I »dragarlön för Järnstängen och up i Tornet» betalades 6 öre. Man skulle liksom tidigare täcka tornet kring järnstängens fäste med bly och köpte för ändamålet 1 lispund 16 mark bly »män när dhet war smält och wärkat till skiffuer war dhet så håligt att dhet fans obrukeligt der till». I stället köptes »19 Skiffuer bläck» dvs järnplåt till »att Täckia öffuerst i Torned omkringh spijran som bråkat war» (V: 55). Hans och Östen Timmermän fick 20 dlr kmt »för dhe gjorde färdigt oppe i Torned med Täckande och Timbrand» (V: 54). Mäster Jöran Sältner betalades 2 dlr smt »för han förfärdigade kyrkio Taket, det stycket som af storm war uprijfuit» (V: 56).

Den 18 mars 1655 dog änkedrottningen Maria Eleonora. Själaringningen för henne med alla klockorna frestade för hårt på tornet som måste förstärkas ytterligare. Härför inköptes 4 st ekeplankor för 4 daler kmt och Hans och Östen timmermän fick en lika stor summa »för dheras arbete att slå plankorna och lächten fast med andra balkar i Torned när dhet ringdes för Änkie Drottningen» (V: 57).

Vid kyrkans tre ingångar fanns anordningar för insamling av kollekt. År 1654 fick mäster Casper

smed betalning för han »giort färdigt dhen arm-pålen hoos Norre dören, giort 2 Järn derpå och botadh låsen» (V: 57). Man har även »låtit förfärdiga 2 stockar till Beckens Penningarna hoos båda söderdörerna» och därpå är bekostat: timmermännens lön 2: 19: — dlr kmt, målaren »för bägge Påsterna» i arbetslön 6 dlr kmt och Cain smed i arbetslön »på samma stockar» 7 dlr kmt. Summa 6: 7: 14⁴/₅ dlr smt (V: 54).

Efter »Carll kläckares» begäran inköptes under året en »Tijmesten», dvs ett solur, »som han hoos sikh behåller till Rättelse att ställa torn Kläckan der effter». Timmestenen kostade 1 dlr smt. Under räkenskapsåret dog »Cain Smedh»,^{66a} som under lång tid utfört smidesarbete åt kyrkan. Han begrovs den 4 april 1655. Då ringdes med alla tre klockorna i hela timmar (V: 59).

1655

Skräddareåldermannen »M:r Henich Lynch» (Henrick Lincke) var kyrkoföreståndare åren 1655–1662. Kyrkan var återställd och under 1655 och följande år gjordes inga betydande arbeten. Klocktornets konstruktion vållade dock bekymmer. »M:r Adrian [Clausson] Bygmestaren» fick 1: 19: 4⁴/₅ daler smt för att »han hade åthskillige gånger varit uppe uti Kyrkie Torned, och wnderwist Timbermennerna huru de skulle fästa balkerna och förwara kläckorna» (V: 67). Till detta arbete användes bl a »70 st. stora spijkar», som smitts av »Ludwich Smedh» och »som Hans Timberman togh till kyrkiotornet». Tegeltaket reparerades två gånger efter två svåra stormar. »Peder Muremestare» fick 1: 6: 9³/₅ dlr smt för han »botade taakedh som oprefuit war af blåst». Senare fick murmästaren åter en gång betalning, en daler, för att han »förfärdigadhe taakedh, som opbläst war på norre sijdan» (V: 68). »Oluff Smedh» tillverkade »6 döre-iern till dörar opå hualffuedh medh spijkar der till» (V: 66); vidare betalades »för et Järn öffuer Chor-dören att göra den dermed fast» (V: 65). Det är icke möjligt att säkert avgöra om järnet användes till dörren i korskranket eller till östra södra dörren som förde till koret.

Den 2 september 1655 begrovs tavernaren »Michiell Raaka, grafueplatz baak i kyrkian hoos Calkchoret». Han hade varit kyrkoföreståndare

och fick därför tre ringningar fritt med båda små klockorna (V: 70). — Den 18 oktober begrovs »rector Scholæ M. Nicolaus Holgeri»; »graffue-platzen intagen i Choret under lechtaren» i korets norra sidoskepp. Han hörde till »klerkeriet» och hade därför både ringningar och gravplats fritt. — »Hans Amfreen (Amfred) gammal Rådman och bårgare» begrovs och fick fyra ringningar med alla tre klockorna i hela timmar utan kostnad emedan han varit kyrkoföreståndare. Han begrovs i sin egen grav i kyrkan.

Den 5 augusti 1655 begrovs handelsmannen och rådmannen »Fredrich Siffuertz [första] hustru» som hade skänkt en bibel till kyrkan (s 321 f). Hon blev »begrafuen under Jacob Skytz egen sten i kyrkian, derfore wederkännelse för Stenen röredes effter Stadgan» 14: —: — dlr kmt = 5 daler smt (V: 70). Antagligen var hustrun dotter till handelsmannen Jacob Skytz. Fredrich Siffuertz som var tyska församlingens föreståndare betalade tre dagar efter hustruns begravning »af en Christelig kärlek» två ringningar med mellan-klockan för en fattig tysk hustru (V: 70). — Död-grävorna fick 3 daler kmt bokförda till 1: 6: 9³/₅ dlr smt »för dhe giorde kyrkiogångarna iämbna emoot dhet H:M:Drotningen skulle komma». Drottning Hedvig Eleonora anlände till Kalmar den 11 mars 1656 och stannade där ungefär en månad. Hon bodde på slottet där stora anordningar gjorts för hennes mottagande och även i stadskyrkan bemödade man sig i god tid på likartat sätt.⁶⁷

1656

Även 1656 gjordes ganska betydande reparationsarbeten på tegeltaket. Peder Murmästare förbättrade »Kyrkiotaaket her och der som fanns bygfälligt, såsom och låtit läggia en deel nyt Tegell på taaket wthi kalk» (V: 76). Samme murmästare fick även betalning »för han opröt dhet håled i kyrkiemuren (kyrkogårdsmuren) som tillmurat war hoos Mickiell Fockes hörne, såsom och tillmurat holed på kyrkiekällaren när krudedd (kruttet) lades der in» (V: 77). Man använde tydligen kyrkans källare (vinkällaren?) som krutupplag. Under året såldes till en hustru »ett Stoleståndh wthi den neste Stolen baakom Twärmuren wnder

Norre achterste lächtaren» dvs i Norra koret och ett annat »på norre Quinfolksraden straxt bakeffter Norre fremste lächtaren» dvs norra läktaren i koret där orgelverket stod vid denna tid (V: 81). Det är antecknat i räkenskapen att »Tomtöran som aff kyrkiones Tompter i gamla Staden åhr-ligen plägar opbäras, åhr i dhetta åhred intet wthgiffuin aff orsaak att alle som der på hafua bodt åhre nu merendells inflötte på dhen Nyia Staden och lembnat Tompterna öde» (V: 81).

1657

År 1657 var som nämnts Henning Linck kyrkoföreståndare. Kalmar var då hotat av danskt anfall. Räkenskapen meddelar att »Kyrkio Tionden detta åhred ganska ringa bleff, dells af miswäxt, deels förorsakatt der aff att allmogen intet wnderstodh sigh att så, för dett Danska kriget skuldh, deels att wårt eget krigzfolk gjorde skada på säden medh hestebete, allenast blef af borgernas åkerlyckior, iämwäll Törneby och Berga, sådan Truskeskiäppan war afftagen, Rågh 7 Tunnor 4 skäppor» (V: 84 f). På annat ställe säges att lyckorna blev osådda »för räddhåga skuldh som war för Juten, och Rytterijdh togo lyckierna till bet åth sina hestar» (V: 90).

Fältmarskalken greve Axel Lillie hade samma år utnämnts till överbefälhavare i Kalmar och på den östra fronten mot Danmark. Vid ordinarie rådstugan den 15 juni »Befalte feltmarskalken Hög. Greff: Exell: at Magistraten skulle låta taga neder Altartaflan, Orgverket och andra lööse perzedlar i Kyrkian och föhra dhet på Slottet, ty så snart Hs Exell: förspörrier fijenden wara kommen öfwer grenzen, skall taakett riffwas af Kyrkian, efter dhet är för Slottet myckit til förhinder». ⁶⁸ Ordern blev genast åtlydd. Kyrkoföreståndaren har efter befallning »låtit nedtaga Orgewärkett och förwarat på Slottet för krigswäsendet skuldh» och i dragarlön betalades därför 3: 6: 9³/₅ dal smt (V: 85). De båda dödgrävarna Nils och Amundh fingo 3 daler 16 öre smt »för dee hwardera i 7 dagar hade arbetat att nedtaga och opsätta altartaflan, orgewärket och Epitaphia» (V: 86). Staden blev dock icke anfallen och då faran snart var över återfördes inventarierna och återuppsattes. Taket på kyrkan blev icke avrivet.

»För Orgewärket bars från Slottet igen och uppsattes» betalades exakt samma summa som för bortflyttningen. »Mathis Snidkare» erhöill efter befallning 9: 19: 4⁴/₅ dlr smt »för han hadde nedtagit Altartaflan och Epitaphier wthi Choren och Wpsat dhet igen». På fältmarskalkens befallning skulle kyrkans gamla lada och fähus »som stodh wthom g:[ambla] wester port» rivas. Då den icke ansågs vara värd att återuppsättas, såldes den för 4: 15: 14²/₅ dlr smt (V: 85).

Kyrktaket som hotats av rivning reparerades trots detta under året i två olika omgångar. I senare fallet gällde det »taakett öffuer Choren». Om därmed avsetts kyrkans kor eller några av kapellbyggnaderna kan icke avgöras (V: 86). En av kapellbyggnaderna, vilken vet man ej, användes vid denna tid som bårkammare. Tre stycken »bårkläden» om 3, 6 och 7 alnar avfördes ur inventariet, emedan de »åhro alldeles odugliga, så opmultna att de duga till ingen tingh annars än hängia till abscons wthi Choren der Lijken insättas» (V: 88). Bårkläderna upphängdes i det ifrågavarande kapellets arkadbåge mot kyrkan. Ett par av dem fanns kvar 1662, då 2 st »uthgam: kläden hengia för Choren der lijken stå uti» (V: 125). Mäster Jöran Sältner, murmästaren, dog omkr 1 maj 1657 och begrovs den 4 maj detta år med tre ringningar med alla tre klockorna och med bästa bårklädet i sin egen grav i kyrkan (V: 89).

Från och med julen 1657 förrättades gudstjänst även i skolan i Nya staden omväxlande med i Storkyrkan. Magistratens protokoll den 3 december 1657 meddelar att denna dag »opkom på Rådhuset hans Ehrewjrdighet Superintendens Pär Schomerus med förmählade [...] om Gudstjens-ten, hwarest den her effter oppå nye Staden skall hållas och förrättas eftersom Juulehögtiden nu tillstundar och Församblingens gemeenskap icke säkert i denna tijden, igenom Stadzporten⁶⁹ kan komma till Ottsångzpredickningerne i gamble Stadhen, och såsom H:s Ehrew:t för sin persohn icke tycker Scholan kan wara otienlig att predijkas uthi, in til dess och så länge Staden kunne fåå någon annan lägenheet på hwad sätt det då skee kundhe, altså begieradhe han och deröfwer Hr. Landzhöfdingens och Rättens betänckiandhe».

»Hr. Landshöfdingen [C. F. von Sack] och Rät-

ten gofwo h:s Ehrew:t till svar: Nu för denne tiden kunne de ingen bequemligare lägenheet än Scholan her på nye Staden uthsee som kan predikas uthi; och til den ända haffwer och Rätten giort aftaal med Johan Snidkare, som skall giöra Scholan ferdigh, hwaroppå han och hafwer begynt at lägga trossningen och af Kyrkiones medell på samma arbete något bekommit till förstreckningh». Arbetet skulle drivas så att skolan blev färdig för gudstjänstbruk till julhelgen. »Sedan sade Superintendentens att Ottsångzpredikningarna samt bönestunderna deruthi och herefter om Mån-Tijs- och Thorsdagarne skole hålles och förrettas, men till Högmessan, Aftonsångz- samt Ons- och Fredagz-predikningar kommer Försmbl. tillhoopa uthi Stadzkyrkian i gamble Staden; hwilket och Hr. Landshöfd. och Rätten wäl behagade.»

Slutligen resolverades att samtidigt som ottesångspredikningarna hölls i skolan i Nya staden skulle garnisonen och de av borgerskapet som bodde kvar i Gamla staden hålla sin gudstjänst i Storkyrkan, och då skulle »af Kyrkiones liuss til en deel i Cronorne brännas».

1658

Detta år har man allvarligt börjat överväga frågan om en kyrka i nya staden. Den 30 april samma år har man på kunglig befallning vänt sig till Tesin d ä och begärt att han skulle upprätta förslag. Samma år har man även »effter Bispens och Magistratens befallningh låtit giöra 8 st: böcker till att sambla hiälp medh till den nya Kyrkiobygningen och ähr dertill kiöpt 13 böcker papper till böckerna» för 12: 3: $4\frac{1}{5}$ dlr smt (V: 95). Nästföljande år betalades 4 daler 16 öre kmt »till Mickiell Sadler för taskerna att förwara böckerna uti, som woro giorde att sambla hiälp till Nya kyrkiobygningen» (V: 102). Midsommardagen 1660 börjades grävningen för grunden och första stenen i denna lades den 7 augusti samma år. Det är naturligt att huvuddelen av intresset nu överflyttades från den gamla kyrkan till den nya moderna kyrkan i Nya staden på Kvarnholmen, den nuvarande Domkyrkan. Det var också klart att det endast var en tidsfråga när man skulle helt överge den gamla kyrkan. Det som efter denna tid gjordes i den är med få undantag endast nödvändiga reparations- och underhålls-

arbeten. Man hade som nämnts redan en provisorisk gudstjänstlokal i skolan i Nya staden med en från Arby lånad kyrkklocka till densamma. I oktober 1658 betalades 2 dlr smt till »Arby församlingh hyra för deras klåcka som hänker [!] på Skolan i Nystaden» (V: 95).

Kyrkans urverk kostade betydligt i underhåll och måste ofta repareras, men den var en stadens statussymbol. Den 3 juli 1658 betalades 3: 6: $9\frac{3}{5}$ dlr smt till »Peer Larsson Uhrmakaren för han lagade Säijaren i kyrkian och wijsaren hos klåckaren», den senare på ett solur som klockaren hade bl a för att efter detsamma ställa stora klockan.

»Henrich Buer Guldsmedh» begrovs detta år i salig Jöns guldsmeds grav. — För landshövdingen Jöran Ulfsparre, som dog den 18 mars 1656, ringdes sju ringningar i hela timmar med alla klockorna. — För »Hustru Elisabet Werkelos» ringdes fyra ringningar i hela timmar med alla klockorna. Här för betalades »10 lodh silfuer utur grafuen» (V: 80). År 1640 hade »Hans Wergelås' hustru» begravts med sju ringningar med alla tre klockorna (s 259). Seden med endast tre ringningar hade man vid denna tid övergivit. Nu markerades rangen noga genom ringningarnas antal och längd.

Vid räkenskapsårets utgång hade kyrkoföreståndaren »förskutit af sijna egena medell till Kyrkiones behoff» 50 daler 26 öre smt (V: 99). Han har egenhändigt undertecknat räkenskapen: »Hennick Lincke» (V: 99).

1659

År 1659 skedde mycket små förändringar med Storkyrkan. Per Murmästare »uthbättrade kyrketaket» vilket som vanligt var sönderblåst. Glasmästaren fick betalning för att fönstren »utbättrades» i »Sacristijgan och Consistorij Cammaren» (V: 103). Uppgift om konsistoriekammarens läge saknas. Det är icke säkert, att det var i kyrkan.

Kyrkogårdsmuren som var täckt med ölandssten berövades denna täckning. Det utgick betalning till »dem som kiörde Ölandz stenen, som lågh på kyrkiemuren och insatte den wthi kyrkian». Troligen skulle stenen användas till skolan i Nya staden där församlingen hade provisorisk gudstjänstlokal. Två år senare har man »låtit kiöra 8 lass steen som war tagen af Muren ifrån Kyrkian

der medh gulffued her och der i Skolan bleef wthbättrad».

På grund av kriget kunde församlingen icke som vanligt importera ett oxehuvud eller en åm nattvardsvin. Man tvingades köpa en kanna här och där var man kunde komma över något. Den 22 april 1660 lyckades man likväl köpa en halv åm spanskt vin från Lybeck (V: 103).

Med anledning av Karl X Gustavs död blev »4 st. af dee gamla bärekläden suärtade som brukades sedan att bekläda Prädikestolen och altaret medh uti Sorgetijden» (V: 103). Detta ansågs dock icke tillräckligt hedrande, ty den 5 maj 1660 blev »effter föregången befallning» för 11: 6: $9\frac{3}{5}$ dal smt köpt 7 alnar svart kläde som predikstolen blev klädd med under sorgetiden efter konungens frånfälle (V: 108). Kyrkklockorna skadades under den intensiva sorgeringningen och måste repareras. Man förbättrade även »werkedt till båda stora klåckorna uti kyrkiotornedh» (V: 102). Superintendenten herr »Peer (Petrus) Schomerus» begrovs under året i koret med 6 ringningar i hela timmar och med bårkläden och allt. »Derföre är intet betallt» (V: 105). Hela utgiften under räkenskapsåret för kyrkan och skolan utgjorde 513 daler 14 öre smt.

1660

Vid ingången av räkenskapsåret 1660 hade den summa som kyrkoföreståndaren »Henich Link» utlagt för kyrkan ökats till 142: 15: $14\frac{2}{5}$ dal smt »medan kyrkiones medell icke kunde hinna till» (V: 108). Förändringarna under året var obetydliga. Reparationsarbeten utfördes på »Segerverket»; bl a fick en ej namngiven kanngjutare 12 öre $19\frac{1}{5}$ penningar »för steen proportionerat till wichten åth Säjjerwäret», dvs de lod som drev verket (V: 109). Urmakaren Peder Larsson erhöll 8 daler smt »för han renoverade det lilla Säjjerverket, som ähr hoos Klåckegubben» och »Peter Målare som det sedan målade» fick härför 1 daler (V: 109). Fönsterreparationer verkställdes på många ställen i kyrkan, men några förändringar gjordes icke.

1661

År 1661 var »Hennich Linch» fortfarande kyrkoföreståndare. Peder murmästare fick den 2 novem-

ber 2 dlr smt för att han jämte 2 hantlangare utbättrade kyrkotaket »som war sönderblåst» (V: 116). Redan den 30 november betalades han med 1: 6: $9\frac{3}{5}$ dal smt »för han igänmurade 2 stora holl som wädret hade wpbrutit på Kyrkiotaket» (V: 116); på nyåret 1662 fick han åter betalning för att han botat ett hål på taket »som wädret hade uprefuet» (V: 116). Den 12 juli 1661 inköptes en toltf bräder »som äro brukade att slå för fensterluffterna som i Kyrkian af hårt wäder sönderblåste ähro» (V: 116). Den 31 januari 1662 betalades 2: 14: $9\frac{3}{5}$ dal smt till »Murmestaren och handtlangare som botade muren widh efftersta Söder dören, huilken bleeff sönderreffuen när Bispens Enandri liksten bårtfördes» (V: 117). Samuel Enander hade blivit superintendent i Kalmar 1650 och hade som sådan skaffat sig grav med tillhörande gravsten i koret där personer i hans ställning brukade begravas. Han blev biskop i Linköping 1655 och har 1661 låtit flytta stenen till domkyrkan i Linköping där han efter sin död 1670 begrovs. Stenen var för stor för att kunna tagas in och ut genom den största kyrkodörren, den västra på södra sidan, varför dörren måste utvidgas på ena sidan.

Den 5 maj 1661 är antecknat att »Landzhöfdingen På Bärenholm (Bornholm) [Printzensköld]⁷⁰ af fienderna ihiell slagen, ähr han insatt wthi Kyrkiones graff i Choren, är derföre betallt effter accord för ringningh och lägerplatzen tillhopa 51: 19: $4\frac{4}{5}$ » daler smt (V: 20). En i kyrkan upphängd begravningsfana omtalas i detta års räkenskap. Casper Smed fick betalning »för Järn och arbetes lön för krokarna som öffuerst wan Gengells fana hänger opå»⁷¹ (V: 116). Den 12 januari 1663 begrovs »Mäster Sten Gullsmetz broder och Gullsmetz gesell». Han begrovs med tre ringningar med alla tre klockorna detta år. Då har även »M. Sten [Pedersson Sturck] köpt egen graff medh Sten uth för herrestolarna» för 75 daler kmt (V: 129).

Detta år 1661 omtalas första gången sittbänkar i kyrkans räkenskaper. »Den Benken som Nills Påffuelsson sitter uti på Twärraden inom Norre Dören» betalades med 6 dal smt (V: 121). Även i några andra fall talas om »Benkien» vilket kan gälla en sittbänk. I vanliga fall talas om »Stolerum»; tidigare har alltid talats om »Stoleståndh» eller »Ståndh». I flertalet fall stod man

fortfarande i stolarna. »Ett stolerum» såldes 1662 på stora kvinnfolksraden som Mårten Hansons hustru »står uti» (V: 129). Samma år talas om »ett ståndh ... uti den Stolen der Carle Jönsson står uti». I ett annat fall »ett ståndh uti den bänkien som hennes moder står uti» (V: 129). Det är dock möjligt att skepparen Nils Påvelsson som avlade borgareed redan 1626 var gammal och ofärdig och att det var därför han satt i kyrkan.

1662

Vid räkenskapsårets början 1662 hade kyrkoföreståndaren »Hennich Linke» som tidigare haft fordran hos kyrkan för gjorda utlägg en skuld till kyrkan utgörande 16: 6: 14²/₅ daler smt (V: 124). Arbetena på kyrkan var små detta år. Taket blev som vanligt stormskadat men denna gång lindrigt. Den 16 september betalades »Murmestaren för han tillmurade Ett håll som wedret sönderreeft på kyrkiotakedh den 7 nestförleden» 12 öre 19¹/₅ penning smt (V: 126). Denna höststorm skadade även fönstren och ett flertal fönster måste repareras bl a i högkoret och döpelsekoret. Under året har man även »låtit tillslå fensterluftten till Kalck Choren [med bräder och] i arbetslön och Spijk dertill» betalades 16 öre. Uppgiften är av värde, ty den visar att Kalkkoret hade fönster och troligen endast ett sådant. Det måste ha funnits i norra väggen (pl VIIIb och Xc). Till »orgebygiaren» betalades 3: 6: 9³/₅ daler smt i arbetslön »för han hade reparerat alt som bygfelligt war på orgewärket» (V: 127). »Jacob Horne (?) Musicanten» (Horne)²² fick 65: 19: 4¹/₅ daler smt för »hiällp att uppehålla Musiken uppå Lächtaren» (V: 127). Räkenskapen innehåller en »Längd opå använd omkåstnadh till kläckstapelen som bygdes på Östra Sijdan widh Scholestugugaflen [i Nya staden] medh mera till kläckan, som togs utur gamla Staden och uphängdes uti samma Stapell» (V: 130). Man flyttade en av Gamla storkyrkans klockor till skolan i Nya staden. Samtidigt återlämnades den klocka som man lånat från Arby (V: 130). Den 9 april 1663 betalades 19 öre 4¹/₅ penningar smt »för Skolestufwuporten på annat stelle flöttes och nedsattes»: däri ingick även kostnaden för använd spik (V: 127). Skolestuguporten var belägen i kyrkogårdens norra gräns och flyttades vid tillfället något längre

öster ut i samma gräns.⁷³ Under året hade kyrkoföreståndaren »Henich Linkes» skuld till kyrkan ökats till 91: 12: 4¹/₅ daler smt (V: 124). Han dog 1663 och begrovs den 7 juni.

1663

Rubriken till 1663 års räkenskap lyder: »Callmare Kyrkio Rächningh (1/5 1663–1/5 1664) som dess föreståndare och Sal: Henich Linkes arffuingar giöre reda och suara före» (V: 131). En uppgift längre fram i räkenskapen meddelar att valutan för såld tiondesäd lämnades till »föreståndaren M:r Oluf Bokebindare». Han hette Oluf Jönsson Knaph. Orsaken varför Linkes arvingar skulle svara för räkenskapen var att Linke som tidigare gjort stora utlägg för kyrkan och haft fordringar på densamma nu hade skuld till kyrkan (s 282). Avräkning på fordringar och skulder gjordes vid räkenskapsårets slut. Resultatet blev att sedan kostnaden för Linkes begravning och för gravplatsen medräknats, var arvingarna skyldiga kyrkan 342 daler 21 öre smt. Skulden reglerades genom att arvingarna lämnade obligation på beloppet (V: 140). »Henich Linck begrovs den 7 juni 1663. Han hade klockor och bårkläde fritt »för hans flige (flitige) och trogne tjänst wid kyrkian» (V: 138). »Sal: Henich Linkes Stolerum på Norre Manfolksraden» inlöstes av »Steen Pedersson [Sturck] Gullsmedh» för 15 dal kmt bokförda till 6 dal smt (V: 139).

Under året gjordes med ett undantag endast vanliga underhållsarbeten. »Kyrko- och skolstugutaken» upprevs av »Stormwäder» och måste lagas. Det större arbete som gjordes gällde »Sejerwerkedh i Stora Kyrkian» som blev färdigt under året. Det fanns även ett annat sägerverk på skolan i Nya staden. »Peder Håkansson Kläckegubben» fick 10: 25: 14²/₅ dal smt »för han dirigerade kläckan öfuer Skolan ifrån den 1 Majj 1663 och till den 10 Novemb: nest effter då Sajerwärkedh kom uti sin gångh» (V: 135). Det var Stora kyrkans sägerverk som kom i gång den 10 nov 1663. Se vidare s 303. Kyrkoföreståndaren har 1663 »låtit wprätta en ny kyrkiotaffla effter den förrige war heell förnött och deraf ingen rättelse kunde finnas, men uti denne förmält om huars och ens rättigheet till Stoleståndh och grafueplatzer, derforé gifuit i

Skrifuare lön och inquisition som der wid är folgdh» 6 daler smt.

År 1664 7/1 begrovs proviantmästaren Lars Andersson Hiälms [första] hustru »med bispens och magistratens consentz» i hennes mans »egen graf fram moot norre Choren». Det var en fin plats och den kostade 120 dal kmt. — Den 17 mars samma år begrovs »Sal. her Ebbes son en Schole Person medh Magistratens och Bispens Consentz i Kyrkian under Sejerwärket och för stellet är betallt» 15 dal kmt (V: 138). — Borgmästare [Johan Eriksson] Rosenlund har samma år »bekommit sijn Grafueplatz uti Choren der funten står wti, låfuat derföre een särdeles discretion till Kyrkian» (pl II: I). Han dog den 8 januari 1667 och begrovs, icke i den ovannämnda graven, utan i Torslunda kyrka på Öland.⁷⁴ Borgmästaren har tydligen kort före sin död varit övertygad om att kyrkan skulle komma att förstöras så snart den nya domkyrkan i Nya staden blev färdig och har därför icke velat bli begravd i sin där köpta gravplats.

1664

»Olof Knaph Bookbindare» var kyrkoföreståndare även räkenskapsåret 1664. Det gjordes endast reparationsarbeten i kyrkan under året, särskilt stora arbeten på fönstren, huvudsakligen massor av enstaka rutor som var söndriga eller utblåsta. Glasmästarna »Mårten Sifuersoon och Daniel Torsson» gjorde »fensterluchten uti i döpechoren färdig» dvs reparerade den och insatte 8 st nya fönster à 2 dal kmt stycket, 164 nya rutor à 2 öre och 53 st gamla rutor à 1 öre. Likartade arbeten gjordes, »på Norra sidan uti Lybeska choren» (V: 148), »Noch på Nora Sidan der liibeska korn ähr» (V: 155), »wed Sejerwärked uppe i Tornet i gamla Staden», »i Högchoren». Mårten Glasmästare reparerade fönsterluften »öfuer Stora Söderdörren» (V: 150). I sin kvittens uppger Mårten Sifuerson om detta arbete. »Anno 1665 wthi April Månat Hafuer Jagh arbetat wed kiörkan på Södra Sidhan och hafuer giort öfuer Stora kiörkodören Nyia fönster och med flikning och ny giort 5 Stycke. Noch flikat Ruter sama Stad — 98 Ruter. Noch i andra rummet nest till [dvs i kapellet närmast öster om vapenhuset] hafuer Jagh giort Nyia fönster och wt betrat hella Rumet — ny fönster

4 Stycke — och Ruter flikat — 168 Ruter. Summa 34 Dr och 20 öhre» kmt (V: 156).

En murmästare erhöill betalning »för han wthflickade Spijsen uti Consistorij Cammaren» (V: 149). Kammarens läge är som nämnts icke känt. Borgmästaren Johan Rosenlunds lille son begrovs under året. Då betalade borgmästaren den »grafweplatz i Kyrkian i Chored der funten står uti» som han reserverat för sig föregående år och gav »med Consentz» 100 dlr kmt till kyrkan för platsen (V: 152).

Kyrkvaktaren och »spögubben Brandt» behövde nya skor till vintern och fick sådana på kyrkans bekostnad (V: 155). Spögubben hade till uppgift att med sitt spö eller med en hartass på en stång väcka dem som somnat under predikan.

1666

Kyrkoföreståndare var även 1666 bokbindaren »M:r Oluf Knaap». På gamla Storkyrkan gjorde man det minsta möjliga. »Kyrkiones nödigste Tarfuer och der på gjorde Expenser» utgjorde: Materialinköp »115 Dr kopparmynt giör 38: 10: 16» dlr smt; »Daglönare eller Arbetzfolkzlistan 196 Dr 16 öre Kmt giör 65: 16: —» dlr smt; Glasmästaren för nya och gamla fönster 12: —: — dlr smt; »Omkostnad på Kläcketornet med arbetzlöhn och Materialier dertill» 92: 14: — dlr smt (I: 9).

Det viktigaste som gjordes var som synes redan av det anförda klocketornets förstärkning. Därtill användes 6 st 20 alnar långa balkar, 14 st om 15 alnar och 7 st om 12 alnar. Till tornets reparation användes vidare 60 st stora dragspikar som kostade 12 öre kmt stycket, 40 st något mindre dragspikar à 6 öre, 20 st »fäm Tumma spik» à 1½ öre, 100 st »lächte spik» som tillsammans kostade 5 mark och 100 st takspik vilka sammanlagt kostade 24 öre kmt. Timmermansarbetet utfördes av »Byggmest. Jochum Bromsteen medh 4 Timbermän». Den förre hade 2 dlr kmt om dagen i lön och timmermännen 6 mark. Arbetets utförande tog 17 dagar. »På Båtnen under Kläckerna i Kyrkotornet» användes 2 Ⓔ 15 marker »dref som botnen dichtades medh» samt 2 tunnor tjära. Vidare förbrukades ytterligare 100 st »läkte spik som några lösa bräder i botnen fästes medh». »Skeppbyggaren M:r Hans [skulle] för det han med sina Geseller siälfättande (själv

åttonde) på 1½ dag dichtade och Præsentedade i botnen», ha haft 24 daler kmt; »war dock nögdh medh 16» daler (I: 16). Tydiligen har »presentningen» i klockvåningen och i övrigt varit dåligt underhål- len, så att träkonstruktionen angripits av röta.

På kyrkans golv gjordes en del reparationer i samtliga fall betingade av att gravstenar sjunkit ned. Dödgravarna fick flera gånger betalt »för dee upfylfte nogra infallne grifter» på olika platser i kyrkan. För reparation av »ett fönster i Sakerstigan som skalkar uthskurit och bortstulit hade» betalades 4 daler 16 öre kmt. Den 6 april 1667 fick en bildhuggare 7 daler kmt »för han affäriade och gjorde Predikstolen Reen ofvan och nedan efter Biskopens och Wälb: Presidents förtingande».

1667

Som vanligt måste även 1667 en del arbeten utföras på taket. Det taktegel som användes anskaffades från Lübeck. Den 20 september var »Bekommit från Liibeck som Apptecaren Magnus Dubbe för Kyrkiones peninger till deess nödtorfte efter begiäran köpt och på Griise Räfz Skutha hemställt hafwer 500 Taaktegel derföre betallt i Liibeck» 7: 6⅓: — daler svenskt smt. Det gjordes flera reparationer på taket. Bl a fick »Tårsten Murmestare» och en kalkslagare betalt för två dagars arbete vardera för att de »botade Kyrkiotaket med nytt Tegel några städes, som öfwer Wintern war afblåst».

Även på fönstren gjordes många reparationer och för att nedbringa kostnaden murade man igen en del av dem. »Murmästare Torsten och Pär med nödige handtlangare» igenmurade »een dehl af nogre fönster efter noga förtäckning som begynte d. 14 Maj och ändades d. 11 Julij» (I: 14). »Daniel Glaasmakare» fick den 11 september betalt för 2 st nya fönster i »Hög Choren» och 3 st i »Liibeske Choren» och den 12 november fick han betalning för »1 Nytt fönster bak om Alltaret», »2 st. ditto sunnan till emot Alltaret» och för »ett fönster öfver lilla dören». Av den sistnämnda uppgiften att döma bör det vid denna tid ha funnits ett fönster över den östra södra dörren. Fönstret gav möjligen ljus till Djäkneläktaren (s 309).

Den 20 mars 1668 uppsändes lilla klockan till Stockholm med »Christopher Lambrecht» för att

omgjutas. Då har man låtit väga klockan och den vägde 38 Ɱ 12 marker. Den 5 april 1668 betalades en repslagare »för 14 famnar taug till kläckesträng åt minst kläckan», 3: 16: — dal smt. Vidare har man »låtit slå Ett Taug om 10 famnar långt och 3½ tumme tiucht till kläckesträng åth stoore Kläckan».

Under året byggdes »efter H. W. Biskopens [Henning Schütte] och Magistratens befallning» ett »Nytt Lijk Chor» på kyrkogården (se volym 160).

Den 21 oktober 1667 fick »Spöögubben Brant ... till skoor och till 3 alnar Wallmar» 4½ dal. kmt bokfört till 1: 16 dlr smt. Den 14 mars 1668 »betalades till Rådman Dawid Heyock (Haijock) för 6 alnar blått kläde, Brant Kyrkiowächtare till Klädning, Neml: Mijssa Räck Wantar Böxer och strumpor» 7: 16: — dlr smt.

1668

Arbetena under året voro få och obetydliga. Daniel Glasmakare gjorde tre stycken nya fönster i högkoret för 6 dlr kmt. »Noch 2 st. af Kyrkians glaas och bly». Gamla fönster omgjordes: ett i »Dope Chorn», ett i »Lijbske Choren» av kyrkans glas och bly, i arbetslön 2 dlr kmt. »Noch 1 Nytt fönster öfver stoore dören af hans egit glaas och bly 2» dlr kmt. Om detta sist nämnda fönster se även s 265.

Om storklockan förmåler räakenskapen: »Emädan den Store Kläckan war blifuin ofärdig at denn ene skoon som kläckan går uthi war söndergången» därför måste en ny sko gjudas. Till omgjutningen användes den gamla skon som vägde 1 lisspund 19 mkr samt »dertil kiöpt gamal gryte mallm» för 7 daler 16 öre kmt. »Nills grijtgiutare» fick i »giutarelöhn» 10 daler kmt. Man lånade en klocka av landshövdingen att användas under den tid storklockan var ur funktion. Att så skett framgår av följande notis i räakenskapen: »Betallt Peer Oluf Smedh för han borade hohl på Landshöfdingens Hr Håkan Nilsson Shyttz Kläcka som låntes och gjorde een Ny märla der klappen hänger uthi, aftog axelen medh beslaget och det påslög igen — med arbetslöhn 8» dlr smt. Vid jultiden fick kyrkan sin nya i Stockholm gjutna klocka. Den 26 december betalades nämligen 2: 8 dlr smt i dragarelön »i från Siön» till 6 karlar »för Nya Kläckan som hemkom från Stockholm». De fick var och

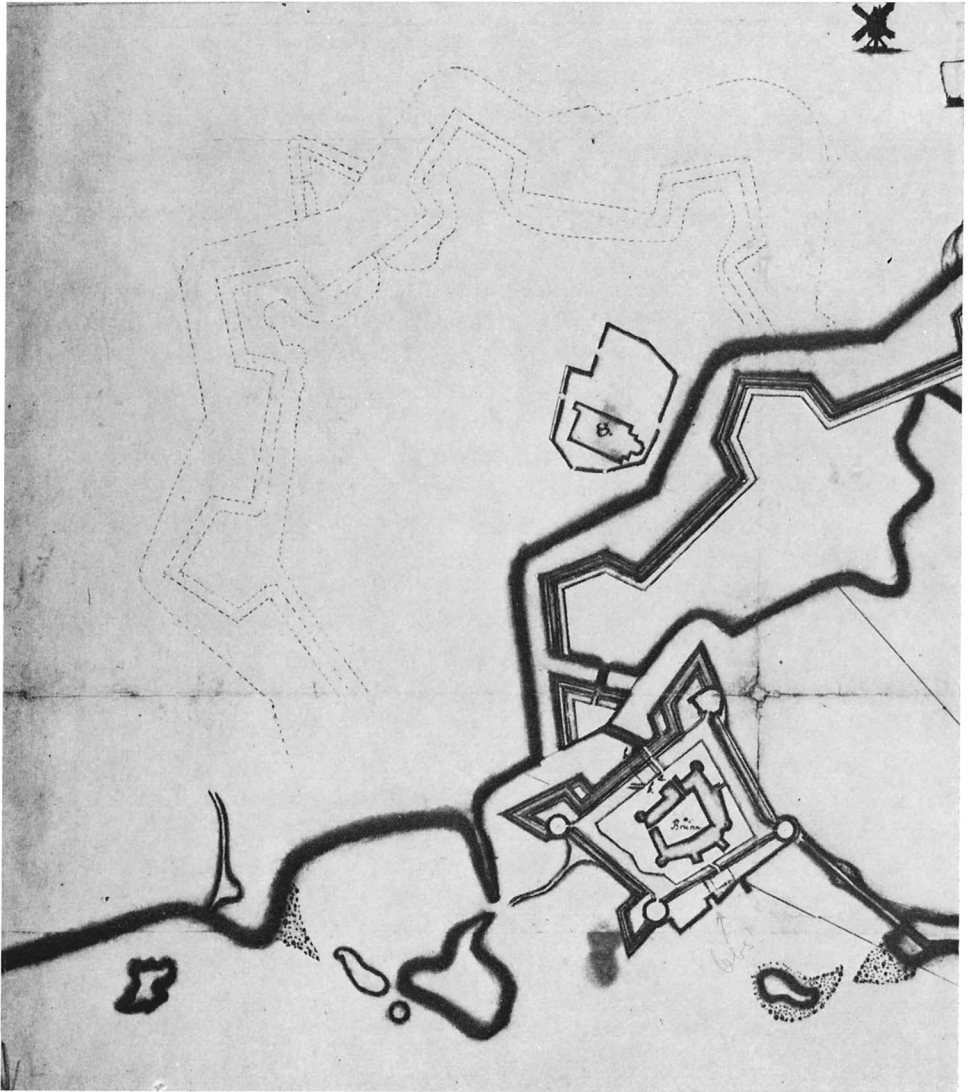

Fig 194. »Geometrische Chartor och proiecte öfwer Calmare festning» av G Bergh omkring 1673. Detalj visande kyrkan med kyrkogården och dess ingångar. KrA. Köhlin nr 62.

Geometrische Chartor och proiecte öfwer Calmare festning (Geometrical plans and projections of Kalmar fortress) by G Bergh around 1673. A detail showing the church with the churchyard and its entrances.

en 12 öre smt. Organisten fick 6 mark kmt »till at köpa Kohl före, dem han brukar på orgewärket, att värma händerne widh när kallt ähr».

1669

»Efter Lofl. Magistratens anordning och Borgmestarens Hr Marten Hanssons Zedel» inköptes virke och andra byggnadsmaterialier »som skulle em-ploijeras till den Nye Kläckestapelens Bygning».

Byggningen gick emellertid »sedan intet för sigh» varför det utbetalade beloppet avskrevs. Några mindre reparationer på taket och fönstren gjordes men i övrigt intet.

1670

Även detta år gjordes vissa reparationer på fönstren bl a 7 st nya fönster i högkoret och på »Diekne läcktaren» och »tvenne Nya fönster i Hr Presi-

dentens graf». Den sista uppgiften är av intresse därför att den visar att presidenten Christoffer Grubb skaffat sig gravkor i kyrkan. Om det var något av de medeltida kapellen som han tagit i besittning, måste det ha varit ett av dem på kyrkans södra sida. Hans gravsten (nr 166) som han tydligen själv komponerat flyttades sedermera till domkyrkan i Nya staden.

Golvet i kyrkan reparerades. Man lagade »framför altaret, och widh Norre Kyrkodörren, huadh som förfallet waar, så och jemnat kirkiogålfuet, tisslika Vpansat och förbettrat Een Kyrkiones murat graaf, som är på Stoorre gången och war nedfallen». Kostnaden var 16 dal kmt. I övrigt förekom inga andra arbeten i kyrkan än att man »Låtit förferdiga Segerwerks wisare, Vppe och neder i Kyrkian» dvs till urverkets tavlor på tornet och inne i kyrkan.

1671

Den 8 februari 1664 hade borgerskapet av magistraten erinrats om kyrkogårdens tillstånd. Då hade beslutits att uppdraga åt rådmannen Jöns Jönsson och Folke Månsson att bese platsen och framställa förslag till åtgärder men därefter hade ingenting gjorts. År 1671 den 9 juni togs frågan upp på nytt. Då »discurrerades med menige Man af Bårgerskapet om gamble Stadzkiörkiogårdens reparation efter den ähr mehrendels förfallen och man måste med störste wederstygghelighet förnimma att Boskapen går dher in och trækker opå dhe döodass griffter, dherföre fant Retten med Bårgerskapet för skäligdt dhet hwar och een af Bårgerskapet contribuerar effter sin förmögenheet antingen dagzwärke eller penningar till samma Kiörkiogårdz förbättring».⁷⁵ Arbetet kom nu till utförande. »Till Kyrkiogårdz Murens Rep. och förnyelse» utbetalades under året 253: 25: 16 dlr smt. För detaljerna redogöres i nästföljande häfte.

På kyrkotaket har »Mester Anders och hans folk arbetat och det allerstädes förbettrat». I arbetslön erhöll de 67 dlr kmt. Med materialkostnaderna in-

räknade uppgick takets reparation till 24: 27: 8 dlr smt. Likaledes gjordes som vanligt reparationer på fönstren, bl a har man »låtät Reparera i Kyrkian alla dhe fönster som Sönder skutes när Sahl. Landzhöfdingen Welb. Peer Hammarskiöldh blef begrafen» vilket kostade 37 daler 5 öre kmt.

Den klockstapel i Nya staden till vilken man köpte materialier år 1669 men som då icke kom till utförande byggdes detta år. »Till Klåcke Staplens Vpbyggande på Nya Staden» gjordes utbetalningar om sammanlagt 116: 5: 8 dlr smt.

Man har under året »låtät göra kyrkiovacketaren en klädning». Till denna användes 6 alnar brunt kläde som kostade 24 dlr kmt samt en aln »rödt boy till upslag på Capusen och armarne» för 2 dlr kmt. I arbetslön till skräddaren betalades 3 daler 16 öre kmt. Summa 9: 26: 16 dlr smt. Kopparmyntets värde hade vid denna tid sjunkit till ungefär en tredjedel av silvermyntets.

1672–1676

Under åren 1672–76 gjordes endast de allra nödvändigaste underhållsarbetena på kyrkan. »Eet nyt Sparwerke öfver dät hualf som kalcken neder i kirkian ligger wthj» gjordes 1672, »emedan dät gamble Taket wille falla neder». Därtill användes 8 st balkar, 8 sparrar och 2 tolfter läkter. Något nytt tegel anskaffades icke utan man använde det gamla. Arbetet gällde Kalkkoret (U på pl VIII) och uppgiften är av intresse därför att den visar att även detta kor var välv 1672. Även i övrigt reparerades kyrkans tak »allestädes» och där tegel fattades inlades nytt. Man har även »låtät förfärdiga (reparera) trappan ifrån Segerverket op till klockorna». Segerverket stod sålunda minst en våning under den där klockorna hängde.

År 1673 har man »förläktat och reparerat taket i (på) kyrkan som war mycket sönderblåst». Man har delvis försett det med ny läkt och det har varit ett icke obetydligt arbete, ty det kostade 26 daler 8 öre smt. Man har även »Låtät göra Een Crans om predikstolen; för 1 dlr kmt; möjligen

Fig 195. Plan av Kalmar gamla stad och slott 1674 av Erik Dalbergh. KrA. Handritade kartverk nr 13 f (Köhlin nr 64).

Plan of Kalmar city and castle in 1674 by Erik Dalbergh.

har det varit en tillfällig dekoration av löv eller blommor. Slutligen har »Måns Spinke förfärdigat (reparerat) twenne grafwar i högh Coren, den ena Sahl. Biskopens Eskelij och den andra Een Adelsfru tilhörig, Efter som Bielkarne woro heell neder-rutne». »Kiöpt där till Balkar» för 6 dlr kmt; lika mycket fick Måns Spinke i arbetslön.

År 1675 inköptes för kyrkan »och dess dagelige tarff» 2 500 taktegel som kostade 41: 12: 8 dlr smt. Glasmästaren »Mårten Sifuersson» gjorde enligt hans räkning i november och december 1672–76 »öfver Altaret Nyee fönster på Westre sidan och öfver benhuset, 4 st., Nock det gamalt på gafulen öfver altaret giort med Nyt bly och gla (gamla) ruter för 1 Dr 4 öre, Dito giort Nye fönster der som barnen döpes och insate 2 st., Nock giort Nyie fönster i [oläsligt] och Welbordne presidentens kor 6 st» för sammanlagt 32 daler 26 öre kmt. Välborne presidenten var Christoffer Larsson Grubb, som hade skaffat sig gravkor i kyrkan; platsen är icke närmare känd.

Nästföljande år 1676 har man »låtitt uppå dödegräfwarens ansökiande reparera kierkiotornet, hwilket war ganska otät, så att watnet ran hope-tahls derigenom in på Ualwet, ty blef thät dichtet och drijwen, der till kiöfftes 1 Lpd dreef» 26 öre 16 runstycken kmt, »1 Lpd bark» 21 öre 8 runstycken kmt, och »Måns Spinche» som arbetade därmed i 4½ dag lönades med en daler 4 öre smt. Under året reparerades även kyrkogårdssportarna som beskrivas i nästföljande häfte. För tiden 1 maj 1677 till 1 maj 1682 saknas räkenskaper.

Under det 1675 av Danmark började kriget var Kalmar, sedan den svenska flottan den 1 juli 1677 förlorat slaget i Kjöge bukt, svårt hotat. En dansk och en holländsk flotta löpte i början av augusti in i Kalmarsund, den förra i norra och den senare i södra delen av sundet. Fienden gjorde landstigningar både på Smålandssidan och på Öland, härjade och brände. Den 7 aug gjordes ett anfall mot själva staden sedan först bebyggelsen på Malmen och alla väderkvarnarna kring staden blivit brända. Anfallet blev dock avvisat, ehuru den gamla stadens kvarstående befästningar utgjorde en svår belastning för försvararna både dem i Nya staden och i slottet.⁷⁶ Konung Karl X Gustav hade visserligen redan 1656 bestämt att så snart Nya stadens

fästningsverk var i försvarbart skick skulle den gamla stadens befästningar raseras. Föga hade dock blivit åtgjort.

Sedan det danska trycket lättat på hösten 1677, befallde Karl XI att de gamla befästningarna så snart som möjligt skulle röjas bort och arbetet skulle utföras av allmogen i de kringliggande häraderna. Det var dock icke endast de gamla fästningsverken som utgjorde en fara för slottet och Nya staden. Alla stenbyggnader och särskilt Storkyrkan kunde vara till fördel för en angripare och borde därför också rivas och hela det gamla stadsområdet planeras. Det gick långsamt med fästningsverkens rasering. Landshövdingen i Kalmar H von Vicken föreslog därför att man skulle få spränga bastionen Gustavus och Storkyrkan med krut. Konungen godkände detta förslag i brev till landshövdingen den 19 januari 1678. Därigenom skulle »på en gång och i hast» det mål uppnås »hwartill elliest stoort arbete och lång tid skulle erfordras». Därjämte skulle »borgerskapet så mycket förr till den nija kyrckians byggnad få betiäna sig af den steen och andra materialer som däraf sammanbringas». För att befördra detta »christeliga wärck» beviljade konungen »dee j Jönkiöpings hofrätt fallande straffpenningar, emedan de icke längre behöfwat till kijrckiobyggnaden i Jönkiöping sedan den mehrendeels är till perfection brackt.»⁷⁷

Kyrkan blev samma år 1678 sprängd med krutladdningar som placerades under dess grundvalar. Frigelius har i sina analecter i Kalmar läroverks bibliotek följande anteckningar efter på hans tid befintliga äldre uppgifter: »Anno 1678 d. 8 Januarii togs urverket ned utur gamla Stadskyrkan, då den förste begynelsen skedde till thes ruin och förstöring. Samma åhr den 24 Martii sprängdes kyrkjan första gången, den 17 Majj andra gången, den 12 Junii tredje och d. 17 Sept. fjerde gången». Stenen och gruset användes dels till den nya domkyrkan och dels till Nya stadens fästningsverk, men ännu 1750 låg så mycket kvar att man kunde skönja kyrkans planform som en av Frigelius då gjord, summarisk plan av kyrkogården visar. Till Fredriksskans, som vid den tiden var under uppförande på den holme i Malmfjärden som av ålder kallats Käringalåret, togs då huvuddelen av de återstående res-

terna av kyrkan. Slutligen undanröjdes alla kvarstående delar av byggnaden vid en planering av kyrkogården 1777 och — säger Löfgren år 1830 — »det är endast wid graföppningar man ännu understundom träffar dess grofwa djupt gående grundmurar».⁷⁸

Hösten 1677 hade domkyrkobygget i Nya staden fortskridit så långt att församlingen kunde hålla gudstjänst inom dess murar,⁷⁹ och efter kyrkans

sprängning var den kyrkliga verksamheten helt förflyttad till Nya staden. Vid rådets ordinarie sammanträde den 13 december 1679 »anbefalltess Stads Musicanten Gabriell Beckman thet han med sin Cammerath Thomas Salomon hedan effter skohle dageligen klåckan 11 uthaf klåckestaplen [vid skolan i Nya staden] uthblååsa ett lijtet stycke med sine troumpetter, Gudz namn till ähra så wehl som Staden till honeur och heder».⁸⁰

Sammanfattning

Efter branden 1611 återuppbyggdes kyrkan med början 1615 på i huvudsak samma sätt som före branden. Den var i stort sett färdig år 1630 men hade flera år dessförinnan tagits i fullt bruk. De sex pelarparen tycks ha varit till vissa delar bevarade och kunde kompletteras vilket skedde med huggen öländsk kalksten, samma material med vilket de ursprungligen byggts. Kyrkan försågs i sin helhet med valv av tegel med ribbor av »korstegel». De slogs på stick. Det är möjligt att koret fick stjärnvalv liksom före 1611. Det är troligt att högkoret, det medeltida stora Mariakapellet, erhöll två kryssvalv såsom pl VIII b visar. År 1619 då högkorets skadade väggar stod under byggnad anskaffades nämligen 8 st »uthuggna» dvs ornerade stenar, huggna på Öland av Staffan stenhuggare. De har troligen insatts i högkorets väggar som konsoler för dess blivande valv. Korskranket stod i gränsen mellan högkoret och koret.

Predikstolen var uppställd invid andra pelaren från öster i södra pelarraden, dvs i gränsen mellan koret och långhuset. Det är möjligt att det var en medeltida ambon. Den ersattes på 1630-talet med en av trä (fig 198–201); 1629 fick kyrkan en altarpopsats antagligen krigsbyte. År 1635 byggdes en läktare i korets norra skepp; en vindeltrappa förde upp till läktaren som troligen var omsluten av ett skrank av svarvade, 3 alnar höga balustrar av lindträ.

År 1634 anskaffades en ny dopfont. Den höggs av Staffan stenhuggare i Dälie på Öland och levererades omålrad. Avsikten bör därför ha varit att oljemåla den. Fonten uppställdes 1635 i korets sydöstra travé.

Kyrkans långhus hade i stort sett samma utseende efter återställandet som det haft före förstörelsen. Orgelläktaren stod till en början i mittskeppet intill dess västra vägg och hade ingång från tornets andra våning. Orgeln flyttades omkring 1635 till läktaren i korets norra skepp.

I kapellbyggnaderna gjordes ganska stora förändringar. Södra valvet, rummet D på pl VIII b, revs 1629 jämte västra väggen till vapenhuset E. Det utvidgades därefter mot väster med en ny västvägg i linje med tornets västfasad. Vapenhuset försågs därefter med två nya valv. Den tidigare »Bårakammarens» (S) södra korsvirkesvägg hade brunnit 1611; dess östra och västra väggar revs och kapellen T, S och R förenades till ett rum som kallades Norra koret. Det försågs 1643 med läktare för tyska församlingen som förbjudits att längre bruka Lilla kyrkan. Valvet P där kyrkans norra ingång var belägen kallades »Lijbeska» koret. Det bestod efter återställandet av tre sammanslagna medeltida kapell O, P, Q av vilka två varit helgade åt apostlarna Petrus och Paulus. Bågöppningarna mellan samtliga dessa kapell och norra sidoskeppet vidgades och rummen försågs med »stolestånd».

Rummet U som före 1611 hade benämnts Kalkkoret och använts som magasin för kyrkans förråd av kalk fick samma funktion och även samma namn efter återuppbyggnaden. Det omtalas som välv 1672 (s 288) och hade ett fönster i norra väggen. Av södra kapellradens rum blev tre, troligen F, G och H gravkor. Räkenskapen omtalar 1629 »Coret som Maijor Paull v. Essen och Andris Wallmestere intaget till deras Lägerplatzer». Det var troligen ka-

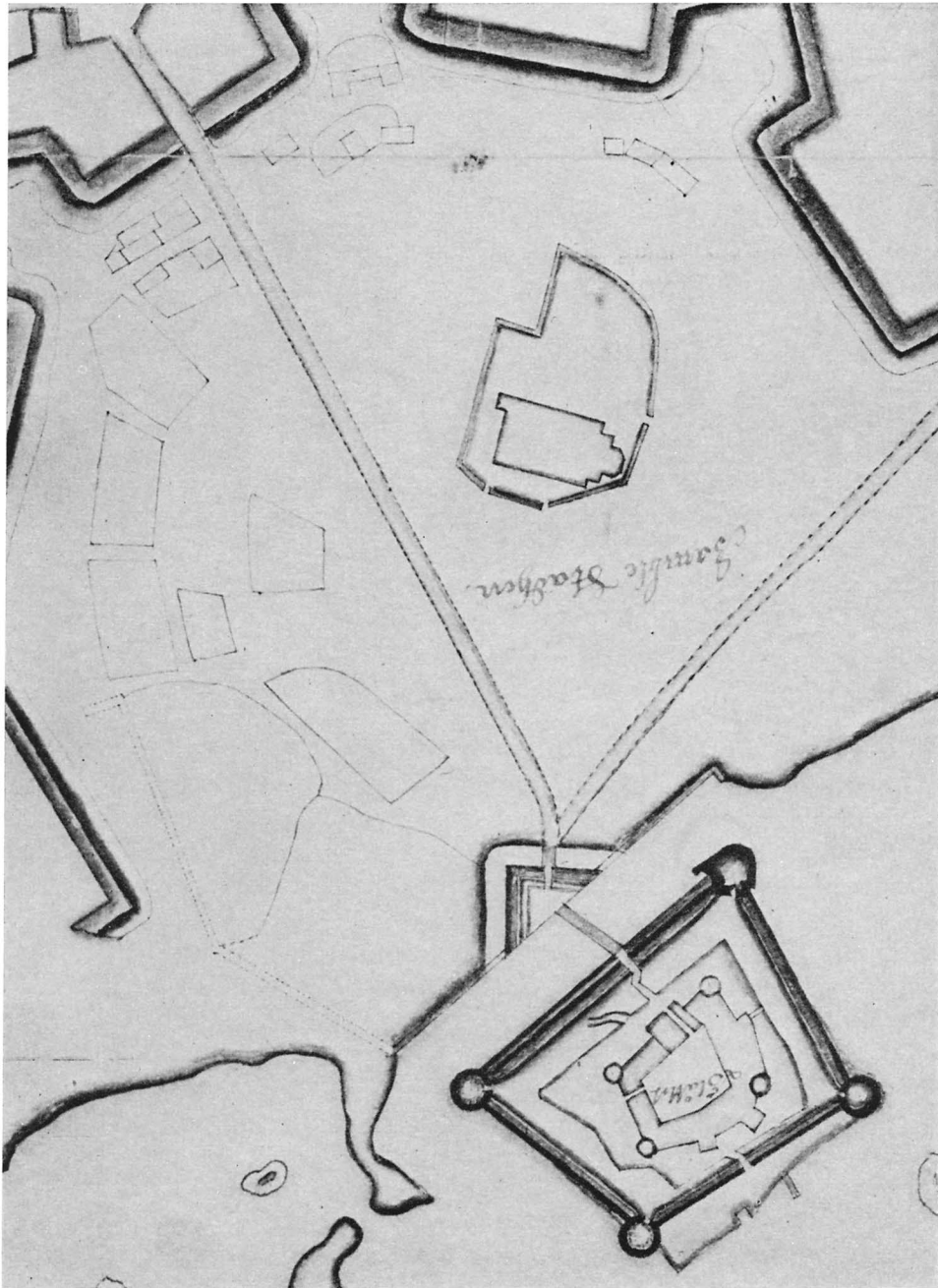

Fig 196. Plan av Kalmar slott och dess omgivningar omkring 1675 med kyrkan och kyrkogården (detalj). KrA. Köhlin nr 66.

Plan of Kalmar Castle with surroundings around 1675, with the church and churchyard (detail).

pellet F. De båda övriga benämns i räkenskaperna Ribbingska koret och Barkestorpakoret. Kapellet I inreddes 1653 till dopkapell. Rummet J var sakristia liksom före år 1611.

Tornets tre översta våningar var helt raserade men de tre nedre med valv över tredje våningen och bottenvåningen stod kvar. Man vidtog till en början

ingen åtgärd för att återuppföra det utan lät mittskeppets yttertak täcka även tornet som sålunda icke framträdde i byggnadens exteriör (pl IX b).

År 1616 byggdes en klockstapel på kyrkogården för en ny klocka som samma år inköptes från Lübeck. En ny mindre klocka som inköpts 1624 uppsattes i en stapel som stod på det kvarvarande val-

vet över tornets tredje våning och vars huv höjde sig över yttertaket nock. En ny stapel på samma plats för en större och tyngre klocka byggdes 1636 (fig 185).

Taket över mittskeppet, södra sidoskeppet och södra kapellraden återuppfördes på samma sätt som före branden med en östvästlig ränna av ek mellan sidoskeppstaket och kapellens och vapenhusets nordgavlar samt med nord-sydliga rännen mellan dessa byggnaders sadeltak, men södra sidoskeppstaket anslöt sig till mittskeppets (fig 185). Taket över mittskeppet var dock utan konstruktivt samband med sidoskeppstaken med vilka de endast stötte samman. Norra sidoskeppet och norra kapellraden fick gemensamt yttertak utan vare sig östvästlig eller nord-sydlig ränna, förslagsvis som pl XIIa visar. Det hade däremot en hängränna över norra ingången till »Lijbeska» koret. Högkorets vattentak hade samma utseende som före 1611 (pl X). Både högkoret och koret hade flöjlar på taket. I västgavelns mitt stod det stympade tornet. Över och på sidorna om detsamma utgjordes väggen av bräder som ofta rycktes loss av stormen och måste repareras (pl XIa). 1630 började man därför bygga stenväggar i deras ställe, ett arbete som pågick till 1632.

Kyrkan hade liksom före 1611 tre ingångar belägna på samma ställen som då: »Stora Kyrkiedören» i vapenhusets sydvägg, »Främsta södra Kyrkiedören» som förde till koret och »Norra Kyrkiedören» i »Lijbeska» korets norra vägg.

År 1623 hade kyrkan 21 st fönsterhål och i dem 848 st »fönster», flertalet skänkta av enskilda personer och av städer i Tyskland med vilka Kalmar hade handelsförbindelser (s 238 f). De äldre fönsterhålarna var förstörda och måste ommuras. Till såväl fönsterhålens sidor som till dess »pelare» dvs dess stående karmverk tillverkades stora mängder formsten i »Hans Ferkelos» då:s tegelgård, belägen på Hageby gårde nordväst om staden. »Pelarna» stöddes av smidda vertikala och horisontala fönsterjärn mot vilka »fönstren», som även kallades »tavlor», fästades med »fönsterslutar». Om fönsterhålens storlek och form finns inga uppgifter, men man kan förutsätta att de, då de ommurades, gjordes rundbågiga i enlighet med bruket vid denna tid. Samtidigt blev de antagligen något för-

storade. Erik Dahlbergs bild fig 179 visar rundbågiga fönster; de fick den formen vid ombyggnaden. Fig 185, 186 visar hur man får tänka sig kyrkans exteriör sedan den återställts efter förstörelsen 1611.

Golvet bestod till stora delar av dels gamla dels nya gravhällar av kalksten. År 1636 höggs kyrkans märke, ett X på 83 kyrkans tillhöriga stenar av vilka flera ännu är bevarade. De och gravplatserna under dem såldes efter hand av kyrkan. I koret och östra delen av kyrkan blev de golvytor som icke täcktes med gravhällar belagda med kalksten, dels »rå», dels »skurad». Dock hade större delen av kyrkan ännu år 1624 endast jordgolv. Under de två närmaste årtiondena fortsatte man att belägga golvet dels med gravstenar och dels med »alnsten» till dess man 1644 stensatte golvets västligaste del med kullersten. Härtill användes 200 lass sten av detta slag. Denna del av kyrkan fick då samma sorts beläggning som stadens huvudgator.

Interiören hade vitmenade väggar och pelare. Till valvens målning användes även betydande mängd kimrök samt även »brunnrött» och mönja. Vit kalk blandad med kimrök ger gråblå färg. Det är därför troligt att valvkapporna var grå och att valvstrålarna var brunröda. Åtminstone högkorets valv samt ett av valven i koret som inslogs 1622 och bekostades av ståthållaren Ivar Christiernsson till Hjortö dekorerades nästföljande år på bekostnad av samme person. Dekoreringen gjordes av »Christiern Målare» som fick betalning »för han skref wnder hualfuet».

Åren 1624 och 1625 gjordes kyrkans stolinredning. Det var fasta stabilt byggda stolar med knäfallspallar. Man dels stod, dels knäföll i stolarna. I mittskeppet fanns stora gången med stora manfolksradens stolar på högra (södra) sidan och stora kvinnfolksradens på den vänstra. De främsta delarna av vardera raden upptogs av herrestolar och frustolar. I norra sidoskeppet fanns norra långa gången med stolrader på båda sidor. I södra sidoskeppet fanns endast ett fåtal stolar. Predikstolen var nämligen uppställd så att prästen vände ryggen mot södra sidoskeppet. Från norra ingången i Lijbeska koret gick en gång söder ut till norra långa gången. Hela detta kor var fyllt med stolar, därav Berga bondestolar väster om norra ingången. I

norra koret (R, S, T i pl VIIIb) var likaledes stolar. Över dem uppfördes senare, 1643, som redan nämnts en läktare för tyska församlingen.

Kyrkan fick år 1629 en nyanskaffad altaruppsats. Den inköptes för 318 daler smt och var antagligen krigsbyte från Polen. Ungefär vid samma tid fick kyrkan troligen den predikstol, som ännu är bevarad i Domkyrkan (fig 198–201).

Staden och kyrkan härjades av brand den 9 september 1647, men branden rörde icke kyrkans inre; endast dess yttertak och klockorna förstördes. Förmyndareregeringen hade redan 1640 beslutat att staden skulle flyttas till den bredvidliggande Kvarnholmen, men borgerskapet underrättades icke officiellt härom förrän den 13 februari 1647. Beslutets genomförande blev i viss mån fördröjt genom branden, därför att borgerskapet måste bygga provisoriska bostäder i Gamla staden och därför att tomtindelningen i den nya icke var uppgjord. Kyrkan återställdes omedelbart. Nytt yttertak pålades 1648. Man frångick nu den tidigare opraktiska takkonstruktionen och lade ett enda sadeltak över hela kyrkan jämte kapellen och det stympade västtornet (pl XI). Endast vapenhuset hade eget sadeltak och gavel mot söder. Ny klockstapel uppfördes samma år. Den stod på resten av västtornet och liksom tidigare höjde sig endast huven med klockorna över taket. 1648 göts tre nya klockor i Kalmar. Samma år reparerades den skadade orgeln och flyttades därefter till läktaren på norra sidan i koret.

År 1650 ombyggdes och förhöjdes klockstapeln och omgavs med väggar av trä, så att kyrkan åter fick torn, ehuru av trä. Fig 188–190 samt pl XI f visar utseendet. Tornet komponerades och byggdes av byggmästaren Adrian Clausson. Det målades rött och dess balkong och övriga arkitekturdetaljer var antagligen gråmålade i samma färg som kyrkans kalksten. Arbetet blev färdigt 1651. I samband därmed flyttades tornuret, »segerverket», upp i tornet och försågs med två urtavlor utåt och en inuti kyrkan. 1653–1654 flyttades dopfunten från koret till kapellet I på kyrkans södra sida pl VIIIa. Det inreddes till dopkapell. Samtidigt flyttades korskrancket till det första pelarparet i koret och innanför detsamma anordnades bänkar för biskopen och prästerskapet, möjligen även för djäknarna. För dem byggdes en särskild läktare, kanske i koret.

År 1657 var Kalmar åter hotat av danskt anfall. Altaruppsats, predikstol och orgel m m flyttades då till slottet. Då faran var över flyttades de tillbaka samma år. Sommaren 1677 var staden ånyo hotad av danskar och holländare som landstigit på kusten och den 7 augusti gjort ett anfall mot själva staden vilket dock slogs tillbaka. Sedan faran avvärjts, igångsattes den sedan länge beslutade och delvis påbörjade demoleringen av Gamla stadens fästningsverk. Det beslöts då att även Storkyrkan skulle förstöras, emedan den utgjorde ett hot mot slottet. Kyrkan sprängdes med krut i fyra omgångar år 1678.

Fast inredning 1615–1678

Altare och altaruppsats

I 1628 års inv omtalas »2 Mallmliusastakar på altaret». De hade skänkts samma år av Johan Patkull. Någon altaruppsats fick kyrkan icke förrän nästföljande år. Bland »Byggningz och Bohagz Pertzedlar» i inv till 1630 är då upptaget »1 Altartafla»; den hade inköpts för penningar, 300 daler (III: 13 och 7). År 1630 »är betaladt Jacob Hane then återståndande Räst på Altartafflan som kyrkian skyldigh war» 18 daler (III: 163). Kyrkan har sålunda köpt och betalat altaruppsatsen. — Samma år

»ähr giffuit Oloff och Mårten Snidkare för de hafua förfärdigat (dvs reparerat) och wpsatt Samma Altartafla effter förtingningen» 30 daler (III: 163). — »Ähr giffuit Nils Timberman för han haffuer sammanhuggit och tiladt (täljt, bilat) 2 Ekebalkar som Altartafflan stöder sig wid» 1 daler 16 öre (III: 164). — »Ähr giffuit Måns smed haffuer Smidt aff kyrkiones 2 Järn stänger, 8 spikar til Altartafflans Befästning wid muren» 1 daler 8 öre. Då bjälkarna stödde mot »muren», dvs mot östväggen, måste altaruppsatsen ha stått i högkorets, det me-

deltida stora Maria-kapellets, östligaste del, på eller omedelbart bakom altaret (pl VIIIb). — Samma år »Ähr giffuit Jan trulsson och Lasse dödgräffware för de haffua giordt ställning och warit tillstädes wthj 4 dagar och arbetat huad som behöffdes» vid altartavlans uppsättande 3 daler. — »Ähr giffuit Målaren som haffuer wppussadt tafflan, ther färgen och målningen aff wäta wardt bortschembd» 4 daler (III: 163). Därvid användes »allehanda färga, ollia, förtende tangliker, draglim och små Kärille till färgan att förfärdiga altartafflans Måalning med ther hon war aff wetzka bortschembd» 12 daler 20 öre (III: 163). — 1632 fick »Oloff Snickare för han opsatte de beläten som fattades på altartafflan» 1 daler 8 öre (III: 66). — Senare samma år fick »Petter Conterfeyer för han till limmade een ängell som war fallen af Altartafflan och malede honom igen» 16 öre (III: 87).

Några av de anförda uppgifterna gör det troligt att »tavlan» kommit sjövägen till Kalmar och under transporten dit blivit vattenskadad. Det är ovisst vilken befattning Jakob Hane haft med densamma, men det är knappast troligt att han gjort den. Det är, som man finner av det följande, troligt att den var krigsbyte som fraktats sjövägen från Tyskland eller Polen och blivit vattenskadad på vägen. Den har varit defekt då den ankom till Kalmar, varför den måste kompletteras av Oloff Snickare med antingen tillhörande bortfallna eller nygjorda bilder. Målningen uppsatsades av »Petter konterfejare». Det fanns minst tre målare med detta namn i Kalmar på 1600-talet nämligen Per Matsson, kallad »Petter Målare», Peter von Röhlen och Peter Bundi. Troligen var det Peter Bundi som »uppsatsade» altartavlan. Han har 1633 signerat en oljemålning Lazarus' uppväckande, i Ålems kyrka.¹

Av arkivuppgifterna att döma har »altartavlan» varit en stor barockuppsats av trä med målningar, omramade med rikt snidad, förgylld och målad skulptur, med starkt rörlig kontur i enlighet med de kopparstick av nederländska mästare som vanligen tjänade som mönster. Den nedfallna ängeln som limmades fast har säkerligen med en av sina vingar ingått i konturen och tjänat som profilör. Skulpturen och ornamenten — broskornament, beslagsornament eller bådadera — i dessa arbeten

var vanligen målade i starkt metalliskt glänsande färger. Uppsatsen har stått på eller omedelbart intill altarets östra sida och varit stöttad mot och fastgjord vid högkorets östra vägg med ekbalkar och järnstänger.

Gustav II Adolf hade 1626 erövrat Braunsberg i Preussen som hade ett jesuitkloster, stiftat av kardinalbiskopen Stanislaus Hosius 1568. Det hade ett prästseminarium vars ändamål var att utbilda personer som skulle verka för de nordiska ländernas återvinnande för katolicismen. Katarina Jagellonica, Johan III:s gemål, hade testamenterat 10 000 daler till anstalten. Gustav II Adolf plundrade klostret 1626 bl a på dess stora bibliotek, som konungen skänkte till Uppsala universitet, och på dess inventarier och konstföremål. Till Storkyrkan i Stockholm skänkte han 1629, sålunda samma år som Storkyrkan i Kalmar fick sin »altartafla», en stor skulpterad och målad altaruppsats av vilken delar ännu är bevarade. Den stod på altaret i Stockholms storkyrka till dess den i mitten av 1650-talet ersattes av kyrkans nuvarande altaruppsats av silver och ebenholz; den gamla altaruppsatsen skänktes 1702 till Kungsholms kyrka i Stockholm. Den är utförligt beskriven av O J Gjöding i Kongsholms Minne (1754) och denna beskrivning är återgiven i SvK Stockholm III: 1, Kungsholms kyrka s 56 ff. Denna altaruppsats var daterad 1616 och således alldeles ny då den togs; den var signerad: »Invenit et pinxit Herman Han». Av skulpturverket finns en del med broskornamentik och bildskulptur bevarad i Kungsholms kyrka (bild SvK a a, s 53). Målningen i uppsatsens mitt, föreställande Marie bebådelse finns nu i Kläckeberga kyrka nära Kalmar.²

I Braunsberg fanns med säkerhet ett flertal altaruppsatser och svenskarna har troligen icke lämnat mycket kvar av det som var flyttbart. Det är högst sannolikt att den altaruppsats som Storkyrkan i Kalmar fick 1629 kom från Braunsberg eller från någon annan kyrka i Preussen eller Polen. Kanske har den »omhändertagits» av Jakob Hane som sålde bytet; troligare är dock att han var ombud för säljaren. En annan likartad altaruppsats som antagligen också kom från samma trakter finns i Rimbo kyrka, Uppland, dit den skänkts av Claes Kristersson Horn.³ Då den ger ett gott begrepp om

hur altaruppsatsen i Kalmar storkyrka kan ha sett ut återges den här av fig 197.

Det finns i fortsättningen inga uppgifter om Kalmarkyrkans altaruppsats förrän år 1657 då staden hotades av ett danskt anfall. Då nedtogs den jämte orgelverket och ett par epitafier och flyttades till slottet för förvaring. Då faran snart var över återuppsattes den. Mathias Snickare fick samma år betalning »för han hadde nedtagit Altartaflan och Epitaphias wthi Choren och wpsat det igen» (V: 86). De båda dödgravarna Nils och Amundh fick samtidigt betalt för 7 dagsverken som de hade arbetat med att nedtaga och uppsätta samma föremål (V: 86).

Innan kyrkan sprängdes 1678, nedtogs altartavlan av den i Kalmar verksamme bildhuggaren Bengt Silkeslock,⁴ packades i lådor och insattes i kyrkans materialhus i Nya staden. I ersättning erhöll Silkeslock 6: 21: 8 dlr smt. Tavlan återuppsattes 1682 i den nya domkyrkan och tjänade som altarprydnad där till år 1712 då den ersattes av den nuvarande altartavlan.⁵ Den gamla altaruppsatsens vidare öden är obekanta.

Predikstol

Storkyrkans predikstol är bevarad i domkyrkan. Den stod 1625 invid andra pelaren från öster på manfolkssidan som var södra sidan. Årets räk meddelar att »Effter Predikostolen till den 3 Pelaren äro 8 stolar huar stol om 16 stoleställe» (II: 148); och 1629 omtalas den femte »stol ifrå Predikostolen på Stora Manfolksraden» (III: 17). Predikstolen stod sålunda söder om mittgången.

Efter branden 1611 omtalas predikstolen första gången 1624 och var då på sin plats. Det fanns då »en ljusarm som står på Predikostolen». Samma år »ähr gifuit Hans snickare för een pall han gjorde wthj Predikostolen» (jfr s 206). Det kan icke avgöras om dessa uppgifter gäller den ännu bevarade predikstolen eller den som fanns före branden och var

av stenmaterial (s 206), men den senare möjligheten kan icke uteslutas. Det bör här även erinras om att en ambon i Storkyrkan omtalas i Tänkeboken 1404 (s 206). Det var före tillkomsten av det sengotiska koret. Men den bör ha haft en efterföljare i det nya koret och det är icke uteslutet att den tjänade som predikstol till 1611 och varit av sten. I övrigt finns inga som helst sakuppgifter om predikstolen från tiden för kyrkans återställande under åren omkring 1620. Däremot omtalas den mycket ofta som utgångspunkt för lokalisering av »stolestånd».

Efter 1624 lämnas ingen sakuppgift om predikstolen förrän efter branden 1647. Då var kyrkans tak avbrunnet varför man lät »byggia öfuer prädikestolen och Segerwerkedh för Rägn skulldh» (IV: 74). Nästföljande år betalades sex timmermän tillsammans 18 öre kmt för att de »giorde täcked fast öfuer Prädikestolen, efftersom fästningen war förbränd aff wädelliden» (IV: 88). Det omtalade »täcked» var predikstolens ljudtak. Fästningen var provisorisk, ty nästföljande år, 1649 köptes »1 ū Järn att forwara Kädian medh som Prädikestolen hänger opå» (IV: 124). Det var givetvis icke predikstolen som hängde utan dess tak. Efter Karl X Gustavs död 1660 blev predikstolen den 5 maj klädd med svart kläde (V: 100). Nästa gång den omtalas är den 6 april 1668 då en bildhuggare fick 7 dlr kmt i betalning »för han fäiade och gjorde Predikstolen Reen ofvan och nedan». Därefter finns ingen uppgift om den förrän i kyrkans sista inv, daterad den 1 maj 1678. Där meddelas att predikstolen är nedtagen stycke för stycke, och sedan de väl rengjorts har de inlagts i kistor och magasinrats i kyrkans materialhus på Kvarnholmen.⁶ Då den nya domkyrkan invigdes sommaren 1682, var den gamla predikstolen återuppsatt där; den är ännu i användning i Domkyrkan.

Predikstolen kommer att i detalj beskrivas i samband med Kalmar domkyrka som den nu tillhör. Här skall endast lämnas en mycket kortfattad orien-

Fig 197. Rimbo kyrka, Uppland. Altaruppsats, östeuropeiskt arbete från början av 1600-talet, kompletterad med fyra medeltida helgonbilder. Skänkt till kyrkan år 1645 av Clas Christersson Horn. Foto H Rabén 1931.

Rimbo Church, Uppland. Reredos, E European work dating from the beginning of the 17th century, with four medieval figures of saints added. Donated to the church in 1645 by Clas Christersson Horn.

Fig 198. Predikstol i Kalmar domkyrka, fordom i Gamla stadens Storkyrka. Tyskt arbete från 1600-talets början, troligen krigsbyte. På taket sköldar och kartuscher med kalmarborgares initialer och bomärken från en reparation efter branden 1647. Foto A Winell/KLM 1973.

The pulpit in Kalmar Cathedral, formerly in the Great Church in the Old Town. Early 17th century German work, probably war booty. On the sounding board are shields and cartouches with the initials and marks of citizens of Kalmar, dating from repairs made after the fire of 1647.

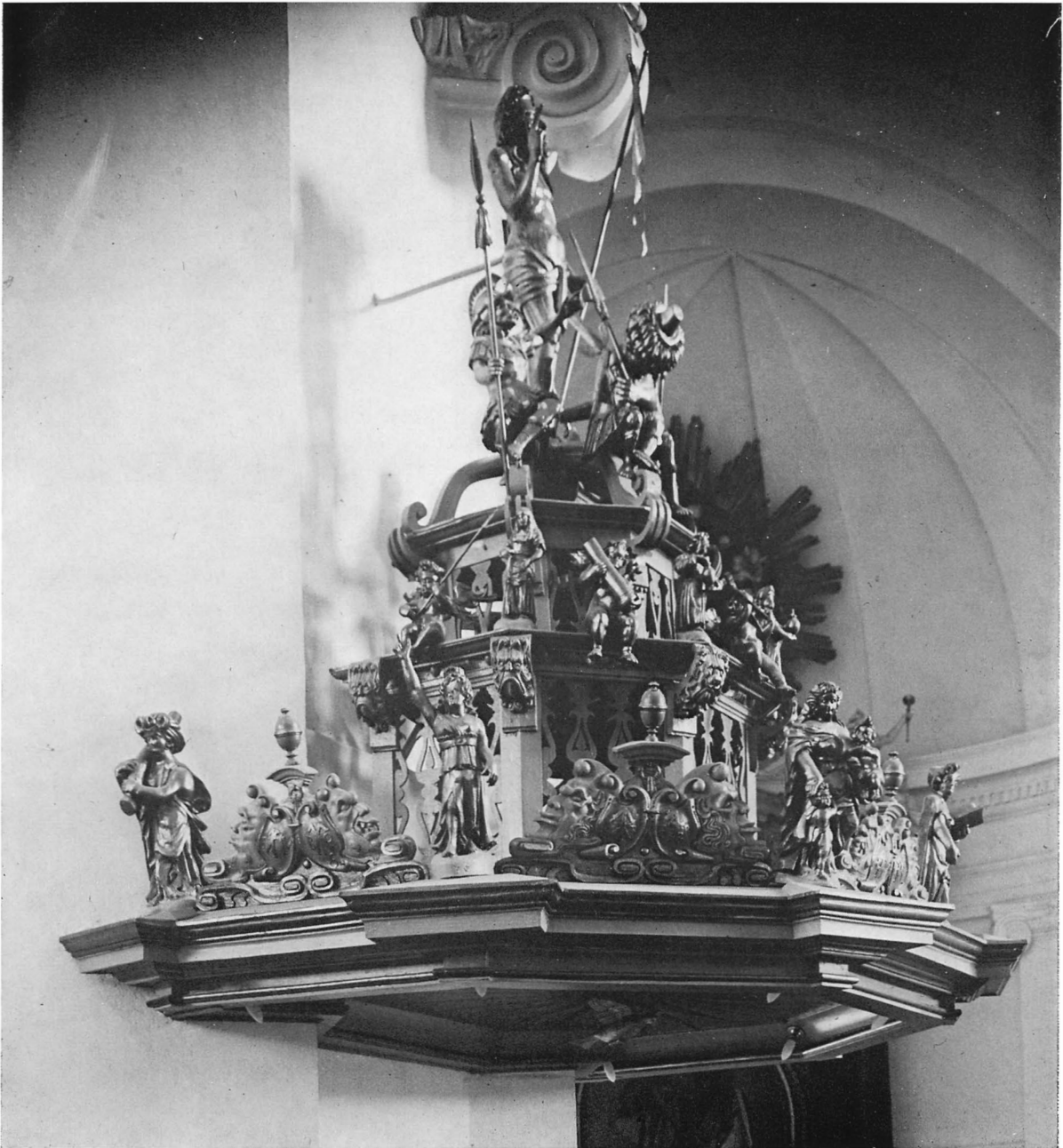

Fig 199. Predikstolens ljudtak. Foto J Roosval 1916.

The sounding board of the pulpit.

tering om dess utseende (fig. 198). Korgen består av fem delar av en åttkant och uppbäres av en friskulptur, Moses med staven som kom vatten att flöda ur klippan. Korgen har rik skulpterad ornering med apostlafilgurer i rundskulptur och reliefer med

scener ur passionshistorien. Ljudtaket fig 199 är uppbyggt i tre avdelningar vardera med rik skulpterad utsmyckning, dygder, änglar med Kristi pinoredskap och i översta avdelningen krigsknektarna vid Kristi grav samt som krönfigur den uppståndne

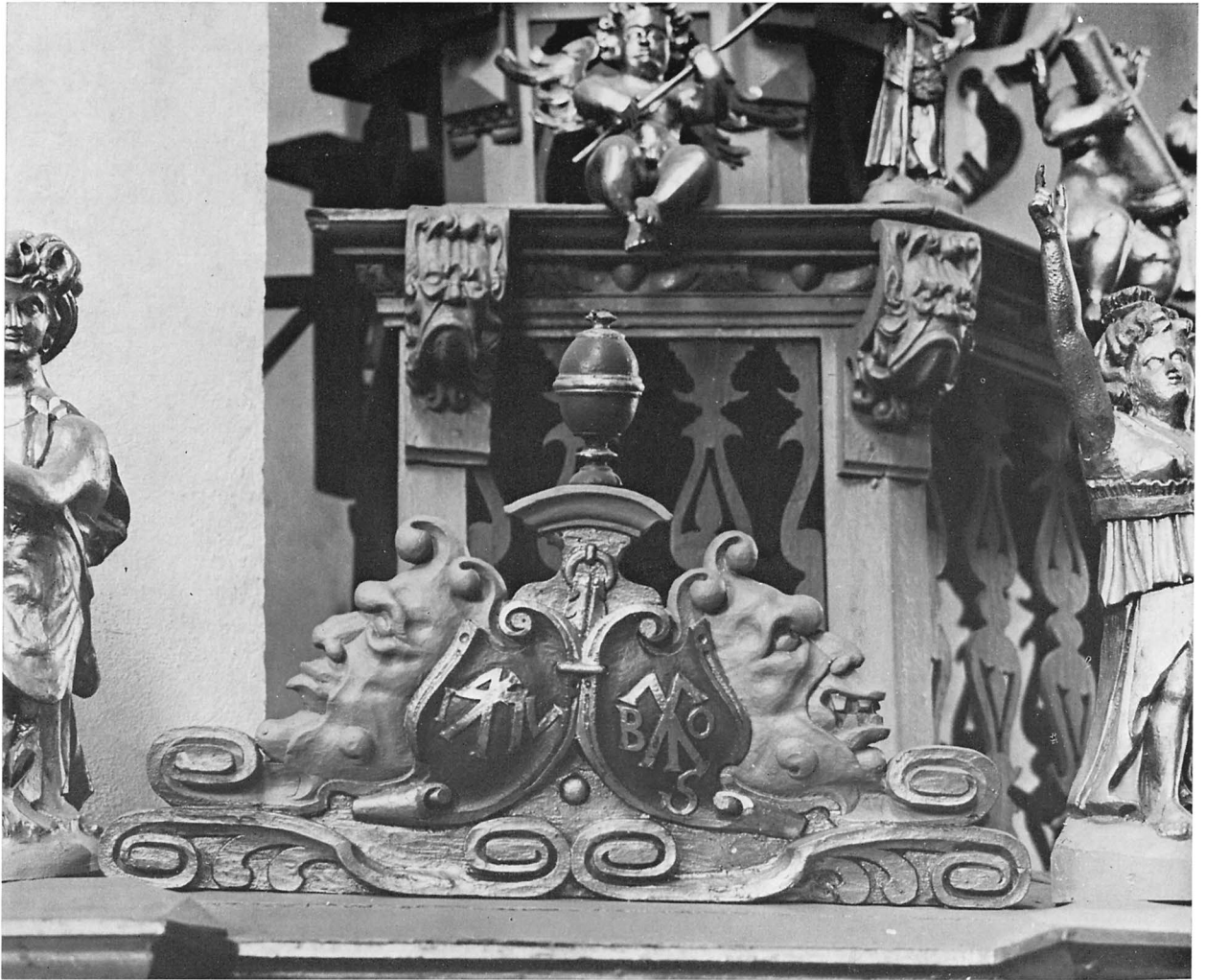

Fig 200. Predikstolen. Detalj av fig 199. Maskaroner och sköldar från en reparation efter branden 1647. Foto S Hallgren 1973.

The pulpit. Detail from figure 199. Masks and shields dating from repairs made after the fire of 1647.

Kristus med segerfanan. Predikstolen tillhör den nederländskt-tyska stilriktning som är den dominerande i nordeuropa under slutet av 1500-talet och 1600-talets början. I orneringen råder dock en viss stilblandning. Huvuddelen tillhör 1600-talets början, men en del av orneringen utgöres av broskornament som i Sverige knappast förekommer förrän under 1630-talet. Mest karakteristiska av dessa är ett antal sköldar med bomärken och initialer omslutna av maskaroner i broskbarock (fig 200). Det kan konstateras, att den huvudsakliga delen av

arbetet tillhör 1600-talets början och att det till vissa delar kompletterats i en annan stil tidigast på 1630-talet.

Volmar Sylvander meddelar, att »enligt såväl äldre personers berättelser som synnerligen enligt domkyrkorådets egna protokoller 1734» skall predikstolen vara »förfärdigad af en till Kalmar inflyttad eller till Kalmar efterskrifven tysk bildhuggare vid namn Hoppenstedt omkring år 1640 och har arbetet härå nödvändigt pågått i flera år».7 Lektor Fabian Bährendtz har gjort en grundlig

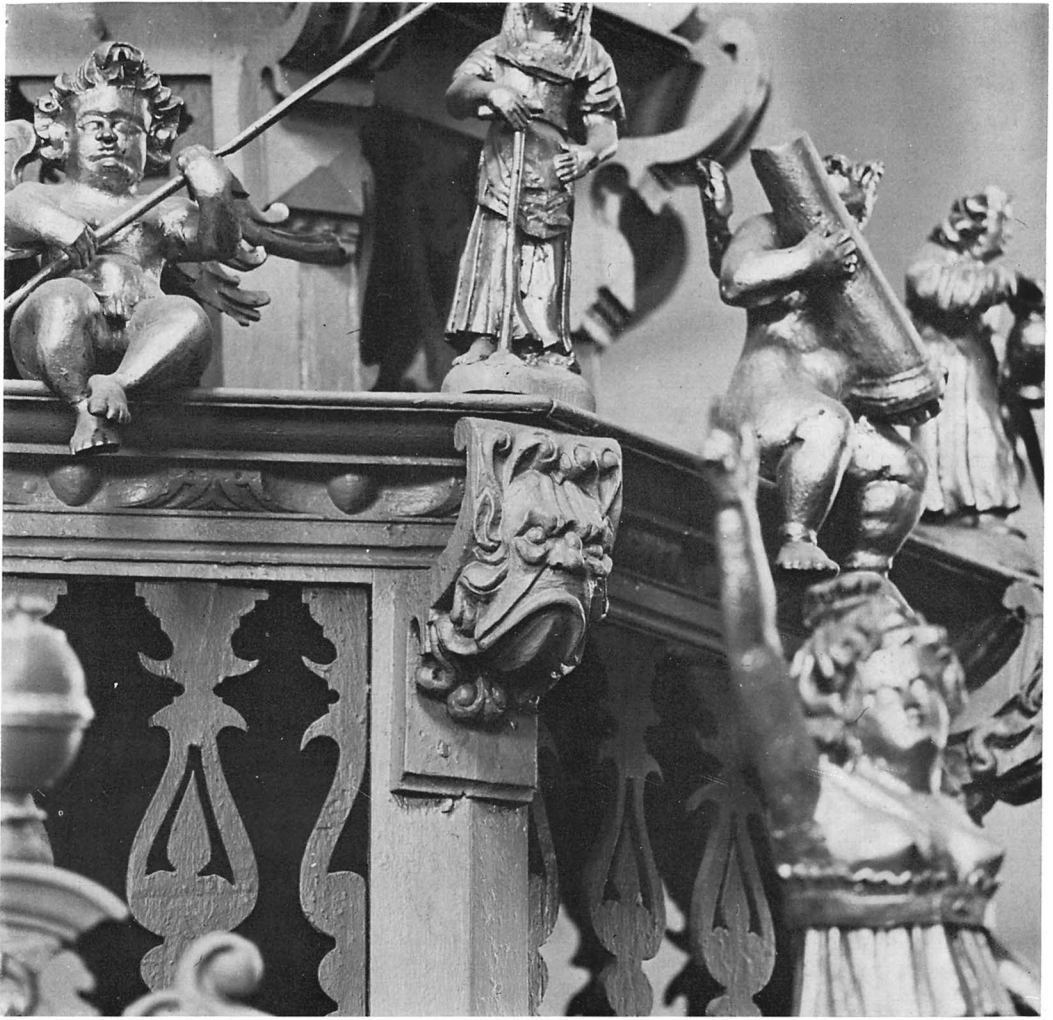

Fig 201. Detalj av fig 199. Predikstolstakets dekorativa utsmyckning. Foto S Hallgren 1973.
 Detail from figure 199. Ornamentation on the sounding board.

arkivalisk utredning angående den predikstol som flyttades från gamla Storkyrkan omedelbart innan den sprängdes och rörande snickaren Baltzar Hoppenstedt som var den av Sylvander åsyftade. Om den senare meddelar denna utredning bl a följande.

Hoppenstedt var snickare och inkallades från Stralsund efter Kalmar stads brand 1679. Han avlade borgareed i Kalmar den 3 augusti 1681, fick den 16 november 1687 avslag på sin begäran att jämte sitt hantverk även få driva handel. Sedermera synes han dock ha ägnat sig åt handel, ty

han invaldes den 10 maj 1697 i handlandenas klass såsom en av de 24 äldste. Baltzar Hoppenstedt dog den 30 mars 1699 enligt samstämmiga uppgifter på hans gravsten och hans porträtt som båda finns i domkyrkan. Enligt det senare var han född i Sachsen-Lauenburg 1622.⁸

Av Bæhrendtz' ovan refererade utredning har man rätt att draga den slutsatsen att predikstolen knappast kan vara gjord av Baltzar Hoppenstedt, ty som nämnts stod den i kyrkan senast 1667 då den rengjordes och 1678 nedtogs den av Hans Snickare och packades i kistor. Den var sålunda redan

nedtagen då Baltzar Hoppenstedt kom till Kalmar 1679. Storkyrkans serie av räk är, trots att den har vissa fuktskador, obruten från den 12 maj 1638 till 1675, och det är icke troligt att förvärvet och uppsättningen av ett så stort och dyrbart föremål skulle kunna ske utan att lämna något spår i räk. Jfr arbetet med altarupsatsen och dess uppsättning s 294 f. Predikstolen bör därför ha kommit i kyrkans ägo före 1638. Då var Hoppenstedt 16 år och även möjligheten att han gjort den före sin ankomst till Kalmar är därför utesluten. Närmare bestämt måste den ha förvärvats under någon av de tider, 1631–1634 och 1637–1638, då räk saknas eller är fragmentariska vilket antagits nedan av Bæhrendtz. Möjligheten att den liksom altarupsatsen är krigsbyte kan icke uteslutas.

Manne Hofrén har godtagit den äldre traditionen enligt vilken Hoppenstedt var predikstolens mästare och samtidigt har han framhållit som möjligt att denne varit släkt med — kanske son till — den Servaes Hoppenstede som är känd genom arbeten i Bremen. Hofrén har även fäst uppmärksamheten på att i en av sköldarna på predikstolstaket finns initialerna B. O. »vilka möjligen kan stå för Börje Olofsson som var borgmästare i Kalmar och dog 1648».⁹ Senare har Ulf Hægermark i en förtjänstfull uppsats visat att bomärkena och namnbokstäverna i sköldarna passar för fyra borgmästare eller f d borgmästare i Kalmar omkring 1640 och en annan framstående kalmarborgare från samma tid. Slutresultatet av Hægermarks undersökning blev att Servaes Hoppenstede sannolikt är predikstolens mästare.¹⁰

Det troligaste är att de refererade uppgifterna ur räk gäller två olika predikstolar. Den 1624 omtalade kan ha varit den, sannolikt medeltida, som omtalats redan 1603 och som icke varit av trä (s 206). Någon gång på 1630-talet under de år för vilka räk saknas har kyrkan fått en ny predikstol, troligen liksom altarupsatsen krigsbyte. Vid branden 1647 brann upphängningsanordningen för predikstolstaket av, så att taket föll ned, varvid både taket och korgen skadades (s 297). Båda reparerades då och kompletterades med vissa delar bl a med de nämnda sköldarna med bomärken och maskaronerna på taket, antagligen på bekostnad av de personer vilkas bomärken och initialer finns i dem.

Detta förklarar stilblandningen. Räkenskaperna nämner intet om reparationen, troligen därför att den skedde på bekostnad av de personer, vilkas bomärken finns i sköldarna. Predikstolen, fränsett tillsatserna från 1647 eller 1648, är från början av 1600-talet och mästaren måste t v betecknas som okänd. För predikstolens öden sedan den uppställdes i Domkyrkan redogöres i Bæhrendtz 1914 s 51 f.

Timglas

Enligt inv 1622 hade kyrkan 2 st »Timmeclas med 4 rum». År 1630 inköptes ett nytt »Timmeclas med 4 rum» för 3 daler smt. Ett av dem var 1635 »förnött och kasserat». I fortsättningen hade kyrkan två timglas till 1640. Då fanns endast »1 Timmeclas medh 4 rum». Så var fallet även 1678.

Kyrkans urverk, »Segerverket»

Ett urverk fanns i kyrkan redan före branden 1611. Det tycks då ha blivit helt förstört, ty något segerverk omtalas sedan icke förrän 1627. Då fick två knektar 16 öre för att de »hulpo Timbermännerna wpresa balkar till Segerwärcks fothen» (II: 200). Då man gjorde förberedelser för uppsättningen, bör verket ha varit beställt. År 1630 erhöll »Oloff Snidkar» efter borgmästare »Nils Kräckz» befallning 2 daler 16 öre smt »för han haffuer gjordt en lectare til Seyirverket» (III: 165). Det levererades 1632. Då är »giffuit aff denne Åhrsens Opbördh till att inlösa Segerwäret medh» 276 daler 16 öre (III: 52). Var och av vem det tillverkats omtalas icke, men leverantören var tydligen icke närvarande i Kalmar, utan man fick med egen hjälp sätta upp verket på den därför avsedda läktaren. »Olof Snickare» gjorde då för 3 daler »Trappan till Segeren, och hwad som mehr behöfdes» (III: 64). Läktaren för sägerverket stod i västligaste delen av kyrkan troligen i mittskeppet. Mäster Claes Fick och hans mästerven erhöll 14 daler för de »sloke Stolen till Segeren, och huggo honom ett huarff högre» (II: 64). Vad detta har inneburit är oklart. En del tillbehör till verket anskaffades i Kalmar. Lars Stenhuggare fick 16 öre för han »högtill Steenloden åth Segeren» (III: 65). En lina till »Segeren och 2 strängar till lilla klockan kostade 1 daler». Till »Segaren» anskaffades även »3 st. Suarfuade borkar», s k stolkar genom vilka

linorna löpte. »Cain och Måns Smedh» fick 5 daler 16 öre »för de gjorde hammaren till klockan, som slår» (III: 64). Den kallas på annat ställe i samma räkenskap »1 hammar som slåår på Timklockan» (III: 54). Segerverket var inneslutet i en med dörr försedd troligen arkitektoniskt utformad omfattning; den hade en enda urtavla vänd mot kyrkorummet. Fyra st »Jernhakar» anskaffades nämligen till »skijffuan» (III: 54). Till dörren användes »2 Paar döre Jern¹¹ till Segeren» och ett »innan låås till Segeren» (III: 50). Efter borgmästarens »bewillningh ähr giffuit Nills [Swenson] Klockare för han halv opsättia Segeren och komma honom i gångh 42» daler kmt, en för tiden betydande summa. Arvodet gör det tydligt att Nils Klockare varit den som monterat sägerverket (III: 64), och det talar för att det måste ha varit ett svårt och uppskattat arbete han utförde. Han måste ha varit en mångkunnig och — det framgår av många andra uppgifter — mycket duglig klockare som »kunde allting bestyra». »Cain Smedz mästersuän» fick 1 daler 16 öre »för han var j 2 dagar hoos lilla Klockan och stälte hammaren at han slogh rätt på Klockan». Det urverk som uppsattes 1632 hade som nämnts endast en urtavla och den satt inne i kyrkan. År 1635 reparerades för 1 daler 16 öre »ett litet Segerwärke som Nills klockar hafuer hoos sig» (III: 112) och efter vilket han ställde det stora verket. Detta lilla verk omtalas ofta i det följande.

Räk lämnar i fortsättningen en mängd uppgifter om sägerverket, men här kan endast anföras några av de viktigaste. År 1645 utbetalades 1 daler 31 öre smt »för kyrkiones Säijer bleeff upstrukin i Tyskland och en lyckta gjordes färdigh (lagades) och ett snöre till Seyern». Den lilla kostnaden gör det troligt att det endast var urtavlan som blev »upstrukin». Verket var slitet vid denna tid, ty 1646 lät man »renovera Seijerwerked som förnöt och förrustad war». Arbetet utfördes av »Per Larson» som »för sin möda» fick 16 daler 28 öre smt. I kostpenningar betalades för honom 3 daler 12 öre och papper och olja till arbetet kostade 12 öre.

Vid branden 1647 skadades urverket. Det reparerades och flyttades samtidigt med en från Arby lånad klocka till en provisorisk klockstapel invid kyrkans östra gavel. I »Smedie och Snidkare

lön sampt för 40 spijkar att göra segerwärkedh färdigt, som war afbrutidh när branden påstodh» betalades 21 öre kmt. Vidare är »giffuit Smeden för han gjorde hanen, 2 tappar och fiädrén till hanen på Segerwärkedh» 16 öre. Fyra timmermän, Jakob Will samt Hans, Östen och Måns Timmermän fick tillsammans 34 daler för att de gjorde 57 dagsverken och »sätte Balkerna emoot gafulen och täckte öffuer Segerwärkedh med annat arbete till klockostapelen» (samtl IV: 73).

År 1651, i samband med att kyrkans nya trä-torn vid västra gaveln byggdes, flyttades urverket upp i tornet. Det försågs då med urtavlor på två av tornets sidor och en inuti kyrkan. Härför har redogjorts i samband med tornbygget s 272 f. Den sist nämnda tavlan satt i västligaste delen av kyrkan, troligen på mittskeppets västra vägg. I samband med flyttningen gjorde »Seyermakaren seya-ren ren» med lärft och olja för 1 daler kmt. Det byggdes ett särskilt hus uppe i tornet för urverket och 1657 fick »Glaasmestaren betalt för 1 fenster till husest åth Säijerwärket» (V: 86). Den 3 juli 1658 fick »Peer Larsson Uhrmakaren» 3: 6: 9 $\frac{3}{4}$ dlr smt i betalning »för han lagade Säyaren i kyrkian och wijsaren hos kläckaren» (V: 95). År 1660 betalades »Peder Larsson whrmakaren för han renoverade det lilla Säyerwärket, som ähr hoos kläckegubben 8 D[aler kmt] och Peter Målare som det sedan målade fick 1 D», tillsammans 3: 19: 4 $\frac{1}{2}$ dlr smt. Samma år fick »Kannegiutaren 12 öre kmt för att han »proportionerat steen till wickten åth Säyerwärket» (V: 109). »Ett låås till dören för Sejerwärket i Stora kyrkian» köptes den 16 januari 1664 (V: 134). Den 17 mars samma år blev »Sal. her Ebbes son¹² en Schole Person medh Magistratens och Bispens Consentz begrafuen i Kyrkian under Sejerwärket» (V: 138). År 1664 fick »Jochim Stubbe betalt» för han lagade hammaren» till Tijmekläckan uti kyrkian¹³ och »Mårten Glaskestare» för han »botad 1 fönster wed Sejewärked uppe i Tornet i gam: Staden och insatt 14 rutor» (V: 148).

Innan kyrkan sprängdes 1678, nedtogs urverket den 8 januari samma år och magasinerades. Det återuppsattes 1686 i en klockstapel på torget i Nya staden, varefter det 1695 överflyttades till den nya domkyrkan.¹⁴

Stolar

Kyrkans stolar byggdes till största delen åren 1624 och 1625. Sistnämnda års räk meddelar att »till alla Stolarnas förbyggningh i kyrkian som nu byggde äro» hade använts 36 st furubalkar, 88 st sparrar, 167 tolfte sågebräder, »1 tusendh 9½ hundradh» (=2 340) läktspik, »2 tusend» (=2 400) takspik, 46 skålpund draglim (II: 138). Det måste med så stor materialåtgång ha varit en gedigen och hållbar inredning, men om dess arkitektoniska form och ornering finns knappast några uppgifter.

Enligt 1625 års räk (II: 159–161) »haffuer Borgmästerna förtingat med Snickarna om Stolarbete som effter föllier»: »Gierdt belätesnidkare» skulle göra 3 st »Prästestoolar» vardera med 6 stånd för 13½ daler smt. För »Stoora Quinnoradhen» skulle han tillverka 14 st »Långestoolar» vardera med 6 stånd för tillsammans 56 daler, 8 st »Små stolar» med 2 stånd för 14 daler smt. Utöver det överenskomna priset fick han »Drijkes Penningar 2 D:r». Till »Norra Choren» gjorde han vidare 12 st »Långe Stolar» vardera med 5 stånd för 36 daler och 28 »Små Stolar medh 2 och 3 ståndh» för 56 daler. Dessutom fick han 6 daler smt »tilökt på arbetedh effter det war noga förtingat» vilket väl betyder att anbudet var för hårt pressat.

»M: Hanns och Oloff Snidkare» tillverkade »emellan Pelarna näst effter Predikostolen», sålunda i manfolksraden söder om »Stora gången» i mittskeppet, 2 st »Långestolar» med 6 stånd för 10 daler och 6 st andra »Långestolar» likaledes med 6 stånd för 24 daler smt. Olof Snickare ensam gjorde »effter thenn 3 Pelaren på samma Raadh» 8 st »Långe stolar» med 6 stånd för 32 daler, 5 st »Små stolar» med 2 stånd för 7½ daler och 5 med 3 stånd för 8¾ daler smt.

»Matthias Snidkare och hans Mästerswäna» byggde »främpst på Stora Quinfolksradhen» först »Dubbelstoolen.¹⁵ 1 st. med 6 stånd» för 5 daler. Vidare byggdes på samma rad 4 st stolar med 6 stånd vardera för 16 daler och 3 st små stolar »wed Predikostolen» för 6 daler smt. För detta arbete fick de även en daler i »Dryckes Penningar».

Till »Lybeska Choren» gjorde samma snickare »15 Stolar med 4 och 3 stånd» för 33 daler 24 öre, 4 st »Långe stolar» med 6 stånd för 12 daler, 6 st

små stolar med 2 stånd för 12 daler, 12 stolar med 4 stånd för 33 daler samt 5 st »Bärga bonde stolar med 3 ståndh» för 5 daler smt. Bondestolarna var sålunda väsentligt mycket billigare och följaktligen även enklare än alla de andra. I »Lijbeska Choren» fanns sålunda tillsammans mellan 150 och 160 »stånd». Genom koret gick även en gång söder ut från norra dörren. Koret måste därför ha haft ganska stor yta och bestod vid denna tid av tre travéer (pl VIIIb). Slutligen tillverkades »4 Stoolar Wnder Orgewärkedh» längst i väster i kyrkan. De betingade i arbetslön 24 daler. Hela arbetskostnaden för de 1624 och 1625 tillverkade stolarna uppgick till 427 daler 16 öre smt (II: 161).

Redan 1624, innan stolarna var färdiga, hade »Mauritz Persson» och »Willem skinnare» efter borgmästarnas befallning erhållit 8 tunnor spannmål för att de skulle »wärdera och wtdeela Stolestånden i kyrckian» (II: 107), ett mycket svårt och grannlaga uppdrag. Det var nämligen mycket noga och känsligt med rangordningen.

I kyrkans mittskepp var som nämnts »Stora gången» som började i jämbredd med första pelarparet i öster och slutade strax väster om det sjätte eller »efftersta» pelarparet. Man satt icke i stoleständen utan dels stod, dels knäföll i dem. Det talas, för att nämna endast ett exempel bland en stor mängd, om »den 19 Stool på St. raden som Manfolk stå opå» (III: 56). På högra, södra sidan om gången var manfolksstolarna, kallade »Stora Manfolcks Radhenn», till vänster, »Stora Quinfolks Radhen». Båda sträckte sig i några fall in i bredvidvarande sidoskepp. På stora manfolksraden, mellan första pelaren och den andra, vid vilken predikstolen stod, fanns 2 st »Chronones Stolar», en »Superintendentis stool», en »Capitularis Stool» och en »Caplans Stool» (II: 152). »Wnder Predikostolen» på stora manfolksraden hade »Börge Jansson 1 Stol medh 3 stånd» som kostade 7 daler smt, »Brode Birgesson 1 stånd» 3 daler och »Peer Långe Jans 2 stånd» som likaledes kostade 3 daler. Efter predikstolen mellan andra och tredje pelarna fanns 8 långa stolar. Den första var »Cronones frijstool», den andra »Borgmestarnas Stool», den tredje »Rådhmännernes Stool»; dessa var fristolar. Den 4:de till 8:de stolen hade var och en 6 »Stoleställe». De kostade 1625 per »ståndh» 5¾ daler smt

(II: 146). Flera av stolarna i denna rad var 1625 ännu osålda. »Sunnan Predikostolen» dvs i södra sidoskeppets nordligaste del söder om andra pelaren hade »Madz Skreddare 1 Stool om 2 ståndh» som kostade 4 daler smt. Den var billig därför att man från den inte kunde se prästen. I stora manfolksraden efter den tredje pelaren mellan den och den fjärde fanns likaledes 8 stolar, »i huar Stol 6 ståndh» osv.

I »Stora Quinfolchz Radhen [från] Främpste Pelaren och till then andra äro 7 Långa stolar» med 6 stånd i varje. Två av dessa var »Fru Stoolar» och »Pigostolen med 5 ståndh». År 1626 kallas den senare »1 Frwstugupigors Stool». Den var ståthållarens frus kammarpigors stol. Dessa tre var »Cronones frijstoolar» som disponerades av ståthållarens-landshövdingens och slottshopmannens fruar och döttrar eller förnämre kvinnliga tjänare. »Effter then andra Pelaren på samma Radh [fanns] Superintendentis hustrustol 1 med 6 ståndh», likaledes fristol. — Mellan andra och tredje pelarna i stora kvinnfolksraden var »7 Långe stolar i hwar Stool 6 Stoleståndh». Därjämte två stolar vardera med två stånd norr och lika många söder om andra och tredje pelarna. Mellan tredje och fjärde pelarna på stora kvinnfolksraden var 7 stolar, var och en med 6 »stolestånd». I den främsta stolen hade »Hustro Karin Simon skrifvares» två stånd som kostade 8 daler 8 öre och i den andra stolen »Her Lars i Söderåker (Laurentius Olai) hustru» 2 stånd som kostade 9 daler¹⁶ osv.

I norra sidoskeppet var »Norra Långa gången». »Ifrån de Tree twäärstolar» i öst-västlig riktning i gångens västligaste del »och tillbaka wtmed Norra Långa gången» var 20 stolar vid gångens norra sida med 3 stånd i varje stol. Den första, östligaste av dessa stolar hade »Herr Oloff Cappelan» som för dess tre stånd betalade 4 daler smt. Han hade fri stol för sig själv men icke för sin familj. Men han åtnjöt rabatt ty i nästföljande stol betalade »Matz Henningsson» och »Biörn Håkansson» 10½ daler smt för 3 stånd.

Från norra dörren i Lijbeska koret gick som nämnts en gång till »Långa gången» som troligen var densamma som Norra långa gången, ty gången i mittskeppet kallades vanligen Stora gången. I Lijbeska koret var t h (väster) om norra dörren

»Berga Bondastolar 5 st:r, i hwar 3 ståndh» (II: 154). Tolv av stånden var osålda ännu 1626. »Näst Bärge Böndhers stolar äro 3 Twärstolar wedh gången ifrån Norre kyrkiodören, i hwar 3 ståndh» (II: 149). Tvärstolarna var placerade närmast gången med längdriktningen i öster-väster. »Den förste och Nordeste Stolen», dvs stolen närmast norra väggen, hade Zacharias Hamelou och Jacob Dubertin (?). I den andra hade »Hanns Amfre» 2 stånd för vilka han tillsammans betalade 5½ daler smt. »Näst Bondestolar» hos Zacharias Hamelou var ett stånd som 1625 var osålt. Öster om gången från norra dörren i »Lijbeska Choren Ifrån Muren ifrån Norre Kyrckiodören och till främsta Muren äro 12 stolar, i huar 4 ståndh». I den första av dessa stolar hade »Nils Kläckare» 2 stånd och Peter Ryttare 1 stånd; vardera kostade 2 daler smt. »Ähn wthj Lijbeska Choren Ifrå främpste [östra] Muren och tillbaka till dhen andre Pelaren äro 5 stolar, i huar Stool 6 Stoleståndh» (II: 151). Lijbeska korets donator Johan van Hoynghe som 1361–65 hade myntet i Kalmar i pant hade förordnat, att han skulle begravas i det kapell han instiftat vid kyrkan (s 193). År 1627 köpte »Nils Ohlsson Knut Snickares ... en liten Stol öfwer Myntmästaregrafven med 3 Stoleståndh» och betalade därför 3 daler 24 öre smt.

»Norre Choren», valven S, T och R pl VIIIb: »Ifrån främpste [östra] twärmuren och till andhra Pelaren är 6 Stolar, wthj hwar 5 Ståndh». — »Norr wthmed then andra Pelaren på samma radhen är 2 Små stolar i hwar 2 ståndh». — »Effter dhen andra Pelaren på samma radh är 6 stolar, hwar 5 ståndh». Samtliga dessa stolar i »Norre Choren» var osålda 1625 (II: 195). För detsamma hade »Gierdt Belätsnidare» som nämnts tillverkat 33 stolar med c:a 130 stolestånd. Platsen var knappast eftersökt då 64 platser var osålda.

Någon gång i södra sidoskeppet eller några stolar i detsamma omtalas icke med undantag för två stånd söder om andra pelaren. Orsaken kan ha varit att murningsarbetet i södra skeppet icke var avslutat, men även då kyrkan blivit helt färdig, omtalas icke några stolar i detta skepp troligen därför att predikstolen stod vid norra sidan av andra pelaren på manfolksraden, så att prästen vid sin predikan vände sig mot norr, öster och väs-

ter. Södra sidoskeppet hade därför ett mindre lämpligt läge för åhörarna, och utrymmet var tillräckligt även utan stolar där.

Stolarna hade dörrar och någon stol försågs 1625 med lås. »För en Stolelås medh 6 Nykler giordes» betalades detta år av kyrkans medel 1 daler 19 öre (II: 159). Senare blev detta vanligt, troligen allmänt bruk. Det avspeglas icke till fullo i räk därför att man själv betalade och satte lås för sina stolar. Det fanns icke stora möjligheter att gratis få deltaga i gudstjänsten. Som exempel kan nämnas att man 1670 »låt it giöra 3 st. låser för några Manfolksstolar på Norra radhen No 31 och 32, samt flere andre i meningh [att] folket derhen bringe att dee Stolrum antingen köpa eller hyra skulle». Stolarna 31 och 32 stod långt bak i kyrkan och där har vissa personer stått utan att ha betalat och det ville man förhindra. Den 12 september 1649 »fann Magistraten för gått att hålla en inquisition vthj Kyrkian om Stolestånden, efter mången företrädher stoleställe i Kyrkian, som han hwarken kan hafua kiöpt eller elliest inlöst». År 1631 betalades 12 öre »för Dörrarnas förfärdigande til Cappelanens Stooll». Dörrarna reparerades.

År 1632 såldes ett stort antal stolestånd på olika platser; bl a »haffuer Börje Peersson Slotzfougten effter B.M. (=borgmästarnas) bewillningh inlöst 3 Manfolck Ståndh j den 4:de Stool på Store Manfolcksraden effter Prädikstolen» för 18 daler smt (III: 55). I »Lybeska Choren» såldes ett kvinnfolksstånd »i den tredje Stolen ifrån twärmuren», ett i »den 4:de Stolen ifrån [norra] kyrkodören» och ett i »den 2 Stool från Kyrkodören», vardera för 3 daler 16 öre smt.

Ett kvinnfolksstånd i »den 5:te Stoll effter förste Pelaren j Norre Choren» köptes 1632 för 3 daler smt. I samma kor »haffuer Jöns Larsson widh wästra port inlöst et Quinfolck ståndh wthj näst offuanbe:te Stoll; och hafua båda stånden hört Clas Cuse till», priset var 3 daler (III: 55). Ett stolestånd såldes i »den 5:te Stool från twärstolarna, på Norre Manfolcksraden wäster åth», och »Håkan Jönsson» haffuer Inlöst ett Stoleståndh i den 7:de Stool på St. Manfolckzraden från twärstolarna till Högkoren som Nils Jöransson bytte för Märten Mårtenssons Stool för Penningar 3 daler» (III: 56) — »Borgm. Nills Krååk haffuer

Inlöst den förste Stol från twärstolarna till högchoren [vilken] hade hört h. Brijta j Åby^{16a} till för» 8 daler 8 öre smt (III: 57). Detta var av priset att döma en mycket fin plats som han inlöste för sin hustru. Själv kunde han använda borgmästarestolen. »Stolestånden» kunde ärvas och överlåtas efter bestämda regler. Man fick då betala »wederkänsla» till kyrkan.

»Anders Bällman haffuer [1632] effter Borgmesternas bewillningh gifuit wederkänsla för Jacob Lemans hustrus Stool, som ähr den 2 på Quinfolckzraden på Norre sidan wedh främste Pelaren» 1 daler 16 öre smt — »Nills Hendrichsson haffuer förbytt ett Stoleståndh från den 2 stool från Norre kyrkiedören och j den 3 stool från twärmuren j Lybeska Choren» för samma belopp (III: 58). — »Oloff Snickare gifuit wederkänsla, så och målsägande rätt j den stool som Adam Spoltmans hustru stodh wthj» 2 daler 8 öre smt (III: 59). — »Folke Peersson gifuit wederkänsla för Dietrich Hollfots (Holtfougte) Stoleståndh» 1 daler 16 öre. — »... wederkänsla för ett Stoleståndh i den 9 stool från twärstolarna wäster åth på Norra Manfolcksraden» (III: 59). »Salomon Jönsson» (Jöransson) har efter borgmästarnas »bewillningh Inlöst 2 stolestånd j den 3 stool effter 3 Pelaren på Store quinfolckz raden, som Jöns Clason och Jöran Matzon haffua hafft, effter det war hans häffd, för Penningar 4: 16: —» smt. Han hade hävd, förhandsrätt, till stolarna som hans förfäder hade haft före honom. Alla uppgifter i detta stycke angående stolarna finns i 1632 års räk. Icke heller vid denna tid omtalas några stolar i södra sidoskeppet.

Det hade dittills förekommit att kvinnor stått i manfolcksraderna men 1636 förbjöds detta. Sagda år fick »Birge lille» ersättning med 6 daler 16 öre smt »för 2 ståndh som ähr wnder Predigestoln som han tilförne hafuer kiöfft til sin hustru, och nu måste afträda ordsack at Quinfolck icke skulle stå på Manfolcksraden» (III: 123). Jfr s 77 f.

År 1635 och 1636 byggdes, som s 255 och 258 meddelats, nya herrestolar och frustolar i koret. Till dem användes 6 tolfte bräder, 27 »bordwedh», 10 Styckenn 1½ all[n] langhe knaphuldt» dvs ekstavar, 8 st »Små förebalker», 2 st »trinde Små balker», 400 st takspik, 150 st båtspik, 100 st tenglikor» och 4 skålpund lim samt 12 st »henge på

Stollerna», dvs gångjärn till dörrarna (III: 124). »Herman, så och Hindrich Snickare» fick 55 daler smt »för de 6 Herra Stollerna framom fremste pellerne til at giöra medh Borgmesternas accorderande». En smed fick 7 daler 16 öre »för 12 Stohldörre hengh på herre- och frw Stollerna». Det bör därför ha byggts även frustolar. Då ingen arbetslön finns omtalad för frustolarna, är det troligt att den ingick i förtingningen om herrestolarna. »Ähr dem vidare giffuit Herman, så och Hindrich för de hafua förfärdigat (=reparerat) Biskopen och Skolamesterens Stollar» 2: 16: — smt. Smeden fick även 12 öre »för 2 par hengen till klaper^{16b} wthi Skollamesterens Stoll» (III: 144). Herrestolarna kläddes 1644 med rött kläde. Därtill inköptes 7½ aln à 5 daler 20 öre kmt och 8¾ aln à 6 daler kmt (IV: 41).

Till skarprättaren byggdes en särskild stol 1638. Var i kyrkan den stod är icke angivet, men den bör ha stått avskild, ty han kunde icke stå tillsammans med »hederligt folk». Till »Skarprättarens Stoll» förbrukades 8 bräder samt dörrjärn och spik. Den tillverkades av Mårten snickare som i arbetslön fick 3 daler 20 öre smt. Han gjorde den i sin verkstad, ty »för stolen at bära i kyrkian» betalades 2 öre (III: 152).

Till »2 Prästestolar som bygdes fram i Choren» 1645 användes 2 balkar som kostade 16 öre, 2 tolfter »goda och torra bräder» 3 daler 24 öre, ½ tolt »wrakbräder under till gällf» 10 öre, »Taakspijkar och lim» för 10 öre och »2 par hänge» för stolarna 1 daler 8 öre. Två »Timberkarar som tillhöggo Balkerna» fick 10 öre och Herman Snickare för stolarna 12 daler smt i arbetslön (IV: 55).

Stadspresidenten Christoffer Larsson Grubb hade blivit adlad 1645. Hans fru i andra giftet Christina Stiernefeldt var synnerligen ståndsmedveten, om man vill vara mild i sitt omdöme. Skräddareämbetets ålderman »Henrich Link» hade 1648 »betalt 1 quinfolks stånd [för sin hustru] uti den stolen nest hoos presidentens fruus stoll, men bytes derifrån för 7: 16: —» dlr smt. Samma år hade skepparen »Anders Roman köpt 1 stånd i samma stoll, skall och få ett annat stoleställe igän för 7: 10: —» (IV: 97). Detsamma gällde »Arnold Brämer» och »Claus Knippert» som likaledes betalade 7: 16: — daler var. För sin egen del hade

Claus Knippert köpt ett »Mansstånd uti den stolen nermost B. Sifuerlås¹⁷ stoll på långa Manfolksraden» för 7: 16: — (IV: 99). Nästföljande år, 1649, återbetalades på magistratens befallning till ännu en person med oläsligt namn de 4 riksdaler han givit för ett »stoleståndh i dhen stolen nest intill H: præsíd: fruus stoll 7: 16: —» dubb kmt (IV: 133). Samma år har »Secret: Peder Swart köpt 2 quinfolksståndh wthj dhen nedste stolen intill præsidenteskenes stoll på stora quinfolks Raden för 15» daler dubb kmt. Sekreterarens kvinnfolk tycks presidentskan ha tolererat, ty det finns ingen uppgift om att de varit tvungna att flytta. Anders Romans hustru Elisabet fick ny plats i stolen framför förre borgmästaren »Nills Krååks [hustrus] stoll dhen Tridie up åth Choren af 3 ståndh inrymbd för 7 RDr. dheraf henne blef gåttgiord 4 RD: emoot dhet stelled hon måste afträda nestef: [överstruket]¹⁸ H: Præsíd: frues stoll, och hon gaff till kyrkian som her wpföres 3 RD — 5: 20: —» dlr dubb kmt (IV: 132), säkerligen för att hävda sig. På samma sätt gjorde »Arendt Brähmers» hustru. Även hon fick ett stånd »i första stollen frammanför Nills Krååks stoll» och skänkte 5: 20: — dlr dubb kmt (IV: 132).

År 1649 har »Bengt Larsson köpt ett Manfolksstånd, som S. Oluff Pedersson hade heffdat wthj dhen 6:te stolen effter Silffuerlaas stoll på Norre långe raden». Den kostade 7 daler 16 öre dubb kmt (IV: 132). Det fanns sålunda en manfolksrad i norra sidoskeppet. Då i samma räk talas om »långa Manfolks Raden», bör det vara densamma som »Norra långa raden». Där omtalas även »6 stolen på Södre Manfolksraden ifrån Prädikstolen» (IV: 132). Den bör vara densamma som »Stora Manfolks Raden» i mittskeppet. »Mickiell Arendt» vederkändes sin fars »stolestelle i fremste stolen på lächtaren» vilket kostade 2 daler 26 öre dubb kmt. En person som samtidigt köpte ett stånd »i fremste stolen på Lächtaren» betalade 5 daler 20 öre. Den plats som vederkändes betalades med betydligt mindre belopp. Välborne »Hans Silffuerlaas» gav vederkännelse för ett stånd i sin faders »Hans Wergelaas» d ä:s stol för sin fru, »som är i 7:de stolen effter 2 Pellaren på Quinfolkraden», och betalade 1 daler 28 öre dubb kmt — »Hans Brämer» köpte 1649 ett stolestånd åt sin hustru »wthi neste-

stolen intill Biskopshustrunes stoll» för 7 daler 16 öre dubb kmt. — 1660 omtalas »Bispshustrus stool på stora quinfolksraden». »Wederkännelse» för ett »Mansståndh på norre Manfolksraden» kostade 1649 1 daler 28 öre dubb kmt. — »Lars Böse köpte 1 ståndh i nermsta stolen inom norre dören på tuärraden» för 4 daler dubb kmt.

År 1650 har man »låt it förnyia dhe 2 stolerna som Rådet stå uthi och derpå bekostadh för 12 Nyklar à 12 öre kmt, Tängliker att slå låserna fast med 2 [öre], 4 bokhyller 28 [öre] och Måns Timberman i arbetslön» 16 öre kmt (IV: 146). Samma år gjordes två lås med sex nycklar »till två stolar nest effter officerarestolarna på stora Manfolksraden» för 3 daler dubb kmt. Till nycklar och ett par »hänge till Cappelans stolen i höghkoren» betalades 14 öre kmt. År 1650 har »M. Barker betallt 1 stolerum åth sin hustru wthi dhen 7:de stolen effter frempte Pelaren på stora quinfolksraden, der Råddens h[ustrur] står» för 7: 16 dlr dubb kmt (IV: 152). Samma år har »M: Jöran [Sältner] Muremästare köpt den Lille stolen när den 2:dre Pelaren, nest framför Bispshustrunes stoll» för 3: 24 dal dubb kmt — (IV: 153). År 1651 gjordes ett lås »till Stolen som Bispens barns praeceptor står wthi» (V: 8). Då har man även »låt it wpskiera H. Praesidentens stoll widh Store gången och slagit henge för dören», för 8 öre kmt (V: 14). »Lijnweffware ämbetet» i Kalmar köpte samma år den sjunde stolen »effter Predikstolen» för 7 daler 16 öre dubb kmt (V: 19). Samma år har en man köpt ett stånd åth sin hustru »wthi den nya Stolen fram wid coren» för 7: 16 daler dubb kmt (V: 17). Då har även »Oloff Hindersson Organisten¹⁹ inlöst ett Stolerum åth sin hustru wthi nye Stolen hos Coren» för samma belopp (V: 17). »Hans Förgyller» bytte sitt stånd »från andra Stolen på lecktaren och till den 3 Stolen efter predikostolen». Anders Roman har samtidigt »inlöst samma förgyllares stolrum igen» för 5: 20: — (V: 18).

År 1653 har hamn- och brofogden »Jacob Rankau betallt ett ståndh till kyrkian åth sin hustru uti den nya Stolen framme hos Choren under Orgewärkett för 7: 10: —» dubb kmt. Samma år har Johan [Goltsmitt] Stenhuggare inlöst ett Ståndh åth sin hustru uti den Nyia Stolen framme hos Choren» för 7: 16: —. Samma år löstes »2 Quin-

folksstånd uti den Lübeska Choren» för 5: —: — dubb kmt (V: 47).

År 1653 blev efter hans ärevördighet Bispens och magistratens befallning byggt stolar fram i högkoret för prästerskapet. Se vidare härom s 276. 1654 omtalas ett gravställe »nederst på norre smala gången ... wid Södre bänkieraden» (V: 59). 1654 köpte »Ludvig Smed» ett stolerum åth sin hustru »uti nesta stolen inom norre kyrkiodören, der kläckarehustrun står wthi» (V: 59). — 1655 uppläts »ett ståndh opå Twärraden ifrån norre dören No 11 uti dhen stolen Hans Grönewalt står uti näst baakom Folke Månssons stoll» 6: —: — dlr smt (V: 72). 1655 uppläts »... Ett stolestånd [på norra manfolksraden], och som Pelaren är i wägen för Prädikestolen att man icke kan see Prästen, altså är samma Stånd oplåt it för 2 RD», 3: —: — dlr smt (V: 72).

År 1661 omtalas »ett Stolerum i den Benkien som Nills Påffulsson sitter uti på Twärraden inom Norre Dören» 6: —: — dlr smt. Detta är första gången i räk som en bänk omtalas i vilken man *sitter*. Ytterligare några fall då bänkar omtalas förekommer 1661 och 1662. 1663 12/1 begrovs »M: Sten Gullsmedz²⁰ broder och Gulsmedz gesell» med tre ringningar med alla tre klockorna. »M. Steen köpt egen graff medh [grav]Sten uth för herre Stolarne för D. 75 [dlr kmt] 33: 12: — dlr smt (V: 129). 1662 har en person »... köpt Ett ståndh åth sin datter uti samma *bänkien* som hennes moder står uti på stora quinfolksraden nermast fram för efftersta Pelaren» ... (V: 129). Man tycks fortfarande i allmänhet ha stått i stolarne under hela 1660-talet. Det är möjligt att Nils Påffelsson var ofärdig och att det var därför han satt.

Läktare (efter 1611)

Kyrkan hade flera läktare tillkomna vid olika tider. En orgelläktare har omkring 1620 funnits invid mittskeppets västvagg (s 309). År 1630 uppsattes en läktare »til Seijerverket» antagligen på den nyss nämnda läktarens plats eller invid denna. År 1635 byggdes en ny läktare i korets norra skepp. För denna läktares tillkomst är utförligt redogjort s 254 ff. Den var försedd med stolar som var mycket goda åhörarplatser.

På superintendenten Samuel Enanders begäran

byggdes 1643 en läktare för Tyska församlingen i Norra koret (T, S och R pl VIII b). Tyska församlingen fick nämligen då icke längre använda Lilla kyrkan. För detta arbete är redogjort s 260. Från denna tid hade kyrkan två »norra» läktare. Den 1635 byggda kallades »Norre fremste lächtaren» och den som byggts 1643 »Norre achterste lächtaren». År 1664 omtalas »Södra lächtaren» och »Diäkne lectren» som antagligen var densamma. Ingen uppgift finns om dess läge men troligen var den belägen i korets södra skepp i anslutning till ecklesiastikstatens bänkar där (s 276). Det kan nämligen knappast ha funnits någon anledning att bygga läktare i kyrkans södra sidoskepp som nästan helt saknade stolar.

Ett antal räkenskapsnotiser från omkring 1660 belyser hur läktareanordningarna var vid denna tid. 1656 har en person för »sin hustru köpt Ett Stoleståndh wthi den neste Stolen baakom Twär-muren wnder Norre achterste lächtaren» (V: 81). Det fanns sålunda stolar även under denna läktare. Samma år omtalas ett stolestånd »på norre Quin-folksraden straxt bakeffter Norre fremste lächtaren» (ibid.). År 1664 har glasmästarna Märten Sifuerssoon och Daniell Torsson »giort Nyt fönster på Diäkne lectren i kiörkan och wed altaret öffuer benhuset, 1 fönster 2 D:r» kmt (V: 154). Samma år ha de även »giort 2 fönsterluchter färdiga på Södra lächtaren», dvs de ha reparerat två fönster. Om antagandet ovan att södra läktaren och djäkneläktaren var samma sak, bör det vid denna tid ha funnits ett, troligen nyupptaget, fönster i södra väggen till korets södra skepp. Det bör ha varit det fönster »över lilla södra dören» som omtalas i 1667 års räk (s 286). Någon förklaring till uppgiften om benhuset kan för närvarande icke lämnas.

Orgelverket

År 1620 »ehr kommit till dören wed orgevärke Dörehakar, inmurade, 3 med fiedrar» (I: 207). I 1625 års förteckning över »stolestånd» är upptaget »2 Små Stolar nordan den efftersta pelaren» och omedelbart därefter »4 Stolar wnder Orgewärket» (II: 156). Dessa uppgifter gör det troligt att orgeln haft sin plats i västligaste delen av kyrkan. Den första notisen som uppger att dörrhakarna för dören till orgelverket var inmurade visar att dören

suttit i mur. Antagligen satt den i det gamla dörrhålet mellan tornets andra våning och orgelläktaren (s 154). År 1626 och 1629 omtalas 4 stolar »Wnder gamla Orgewärket» (II: 181). Det är därför troligt att orgeln liksom före 1611 stod på en läktare vid mittskeppets västra vägg. Räk ger ingen uppgift om att någon orgel anskaffats före denna tid. Då kyrkan 1626 hade en gammal orgel är det möjligt att det var densamma som fanns före branden 1611 som hade blivit iståndsatt.

År 1638 anskaffades ett nytt orgelverk. Under rubriken »Orgewärks bekostninger» finns detta år bl a följande utgiftsposter. Till »Nells pawelsen som Orgwärksbet[alning] 450 dlr» smt, dragarlön »ifrån bron», inköp av 2 tolfter bräder samt dragarlön för bräderna till snickaren; »Hindrich och Morten snidker» fick i arbetslön 10 daler och smeden för »1 Ildpanna,²¹ låsar, 3 Järnstänger» och »annat mehra» 8 daler 14 öre. »Murmästaren [fick] för 2 Järnstänger Inmura för bänkiar på Orgewärket» 1 daler 16 öre. »Peter Conterfeyer [som] gallerwäcket fornissa» betalades 1 daler 16 öre. Den totala kostnaden för orgelverket detta år var 476 daler 12 öre smt (III: 151). Nästföljande år inlöstes »för Kyrk:s Peng:r et Sölfbälte om 33 lodh som war gifuet Nils Paulsson i betalning för Orgewärket effter han war dermed intet Content» 12 daler 24 öre smt (III: 181). Dessutom fick »Nills Påffuelsson» år 1640 »Rästen som honom ähn tillkom opå Positiffuet 68: 19: 18:» smt (IV: 9).

Då det betalades dragarlön från bron, måste orgelverket ha kommit sjövägen till Kalmar. Namnet »Nells pawelsaen» kunde tala för att det importerats från Danmark men detta är mycket ovist. Det fanns emellertid en skeppare Nils Påfvelsson som avlade borgareed den 15 april 1626 och som 1638 hade egen skuta. Han skulle, om det var han som omtalas i räk, ha förskotterat betalningen. Detta är dock mindre troligt. Det var nog orgelbyggaren som hette Nels Pawelsen. Det finns ingen uppgift om var den nya orgeln ställdes. Då orgeln byggdes 1638, fernissade som nämnts Peter Conterfeyer gallerverket vid denna men det omtalas icke att det då gjordes något gallerverk. Det var därför antingen ett gallerverk som funnits i samband med den föregående orgeln eller det som fanns kring den 1635 byggda »Norre fremste lächtaren». Om

det senare är det rätta sattes den nya orgeln på den sist nämnda läktaren och det är det troligaste ty där stod den 1653. Då köpte nämligen hökaren Jacob Rankau »ett ståndh åth sijn hustru uti den nya Stolen framme hoos Choren under Orgewärkett» (V: 47). Det finns i räk ingen uppgift om att det flyttats dit, men det finns ganska stora lakuner i en del räk på grund av fuktskador. Då 1649 års räk meddelar att man köpt 2½ tolfte bräder »som ähre förbygde nedre i kyrkian widh Orgetrappan och annan städes» och då man samma år »låtet reparera bänkarna under orgelwärket» (IV: 125) är det troligt att dessa arbeten gällde trappan till och bänkarna under orgelverket på främsta läktaren. År 1651 då man har »låtit byggia på Orgelverket och flöttia gallerverket better uth», bör detta ha skett på samma läktare och det utflyttade gallerverket bör vara detsamma som omtalats i samband med läktarens uppförande 1635 (s 308). Före kyrkans förstöring nedtogs orgelverket 1678 av mästern Magnus (Åhrman), orgelbyggare från Mönsterås. Det nedpackades i kistor och förvarades

i kyrkans materialhus. År 1684 uppsattes det i Domkyrkan och användes där till mitten av 1700-talet.^{21a}

Organisten som spelade verket hette 1638 Johannes (III: 153). Han hade 25 daler och 4 tunnor spannmål i lön. Nästföljande år hade han 50 daler och 4 tunnor; han hade tydligen icke spelat hela året 1638. »Den som Träder orgelbälgen» hade samtidigt 2 tunnor spannmål i ersättning. 1650 var »Calcantens» dvs orgeltramparens lön 9 daler kmt.

Musikinstrument

»Efter Magistratens befallng» är 1647 för 8 riksdaler »köpt och betalt 1 Baasfiol, som Musicanterna bruka på läktaren» (IV: 70). Den direkta orsaken till köpet var att orgeln blivit satt ur funktion vid eldsvådan samma år. Inköpet gjordes genom »Hermannus Organisten». — I inv 1664 är upptagen »1 Baasfiol hoos Jacob Horre Musikanten»²² (V: 142). Basfiolen fanns kvar 1678 och förvarades då hos »musikanterna». Den är även upptagen i kyrkans inv 1682.

Kyrkans lösa inventarier efter 1611

Då staden intogs och kyrkan brändes 1611 gick alla kyrkans inventarier och dess bibliotek förlorade med undantag för silvret och kyrkans bibel som räddades av klockaren Nils Svensson (s 217 f). De lösa inventarier som sedan tillkom huvudsakligen genom gåvor t o m 1618, då Lilla kyrkan var församlingens gudstjänstrum, är förtecknade i beskrivningen av denna kyrka. Inventariet för åren 1619 och 1620 upptar inga nytillkomna föremål. Det är troligt att gudstjänsten från omkring 1620 delvis flyttades från Lilla till Stora kyrkan. Under 1621 tillkom en del föremål vilka redovisas i inv till 1622. För nytillkomna föremål därefter redogöres i den ordningsföljd de första gången förekommer i räk och inv. De följs sedan i dessa handlingar — i den utsträckning detta är möjligt — till den sista inv som upprättades av kyrkoföreståndaren Fredrik Linck den 1 maj 1678 omedelbart före kyrkans sprängning. I denna förteckning lämnas även upp-

gifter om var de olika föremålen då förvarades.²³ Sådana silverkärl som kannor, stop m m, som skänktes till kyrkans »oprättelse» och som såldes för att skaffa medel till byggnadsarbetet, och som aldrig förekommit i »sacramentsbruket», är icke upptagna bland inventarierna.

Krucifix

Ett till Lilla kyrkan skänkt krucifix (vol 160) överflyttades med övriga inventarier till Storkyrkan. I inv 1621 benämnes det »1 Three Corss medh Beläthe», i inv 1622 »Crucifix af Trää». Det saknas i inv från och med 1625.

Dopfunten

Före 1611 stod funten i södra sidoskeppets västligaste travé invid kyrkans huvudingång till höger om dörren (pl II). 1625 omtalas nämligen »två små stolar med 2 stånd i hwardera Sunnan den

Fig 202. Dopskål av Christoffer Wilhelm 1661. Foto S Hallgren 1973.

Baptismal bowl by Christoffer Wilhelm 1661.

Fig 203. Detalj av dopskålen fig 202. Foto S Hallgren 1973.
Detail of the baptismal bowl in figure 202.

Fig 204. Detalj av dopskålen fig 202. Översten Hans Wilhelm von Gengels vapen. Foto S Hallgren 1973.

Detail from the baptismal bowl in figure 202. The arms of Colonel Wilhelm von Gengel.

efftersta Pelaren wt med Stoorå gången der funten war för (före) feigden» år 1611 (s 209; II: 149). Funten gick förlorad i fejden. Man fick till en början använda en tunna som dopfunt. Tunnan var i användning ännu 1631 då en tunnbindare fick 8 öre »för han båndade (bandade) den Tunna som brukas till Barnssens döpelse» (III: 42). För-

modligen har den använts så länge kyrkan saknade funt.

År 1628 skänkte »Jochim Hane 1 kopparbäkene till en funt» (II: 204). Den nedsmältes och ingick i den nya storklocka som göts 1634 (s 322).

År 1634 anskaffades en ny funt av sten. Den högs av Staffan Stenhuggare i Dälie på Öland.

»M. Stephan Stenhuggare [erhöll] för funten» 48 daler kmt. För att funten fördes till »Broen» betalades 4 öre. Sedan betalades 20 öre »för de buro funten från broen till kyrkian» (III: 80). Den uppställdes i korets sydöstra travé. I inv »ifrån 1634 till år 1635» upptages den: »1 funt [af] Kalck omålter till och från lefuerat» (III: 91). Avsikten bör därför ha varit att måla den. En »Längd opå funtzens opmurning» i 1635 års räk meddelar att »M:r Jöran Murmästaren för arbetes Lhönen» erhöll 1 daler 28 öre kmt. »Låt it köra der till 3 Lass sandh» 9 öre. »Stenhuggaren som klöfde een steen till foten bekommit 6 öre.» »Anna Fallensteens, som slogh kalken» 24 öre. »2 Soldater som hållpa till at oplöffta funten» 4 öre. »Lars dödegräfuer som Langadhe sten och kalk» 16 öre. »Mårten Snickare för han giordhe een pall till funten» 24 öre. »Dertill köpt brädher 2 st. à 4 öre — 8 öre.»

Funten stod på den angivna platsen till år 1653. Då har man »Låt it uthflöttia Chordören uthom der funten stodh, och låtit transportera funten uthi fremste Södre Choren på sijdan». Detta kor bör som s 276 visats, ha varit det som på pl VIII b är be-tecknat I. Dopkorets golv belades med 100 alnar »skuret sten». Mäster Jöran Sältner satte även denna gång upp funten. — Nästföljande år, 1654, uppsattes ett skrank i dopkorets arkadbåge mot södra sidoskeppet. I skranket ingick 18 st »suarfuade Pelare» som levererats av »Oluff Oppeboda». I fortsättningen finns inga uppgifter om funten men väl om dopkoret. Den är icke upptagen i inv 1678 över de saker som före kyrkans sprängning flyttades till Kvarnholmen, ej heller i Domkyrkans första inv av 1682. Kanske har den fått stå kvar i kyrkan.

Doptyg

I inv 1622 är upptaget »Bekener, 2 st.» av mässing. Det är ovisst om de användes till dop. Under 1650 och 1660-talet, exempelvis i inv 1664, hade kyrkan nämligen »3 st. Mässingbäcken uti Påsterna hos dörrarna» för insamling av gåvor till fattiga och »husarna». År 1628 förärade »Jochim Hane 1 kopparbäkene till en funt» (II: 204) och det var med säkerhet ett dopbäcken. I inv 1632 är 3 bäcken upptagna och 1634 avskrivs »1 stort koppar-

bäcken». Samma års räk meddelar att »1 funtebäcken af koppar om 1/2 n^o användes »till kläckones omgiutningh» (s 322). Samma år fick kyrkan en ny dopfunt av sten (s 254). Något av kopparbäckena har använts som dopkärl, ty i inv 1625 finns upptaget en »Duk wnder bekenet» (II: 42). Man tycks alternativt ha använt bäckenet och »den Tunna som brukas till Barnssens döpelse»; den var i användning ännu 1631 då den bandades av en tunnbindare (s 252). — Det kan tänkas att tunnan användes för neddoppning av hela barnet på medeltida vis och bäckenet för endast vattenösning på huvudet.

År 1661 fick kyrkan en ännu i Domkyrkan bevarad dopskål av silver. Den är rund med två mitt emot varandra sittande handtag i form av bevingade kvinnofigurer (fig 202). Diam 32 cm, H 12 cm. På sidan ett graverat vapen (fig 204) och inskriften: »Des Herren Obersten Hans Wilhelm von Gengel. Sein Gedechnis».

Överste von Gengel dog i Kalmar 1660 där han troligen vistades som krigsfånge. Han begrovs i kyrkan, varom 1660 års räk meddelar: »Päländske öffuersten Welborne H:r Wilhelm v: Gengell uti alles för Graffueplatzen och ringningar föruthan Kista Silffwret tillhoopa 44: 25: 14 2/5» dlr smt (V: 111). Hans begravningsfana upphängdes i kyrkan. År 1661 fick nämligen »Casper Smedh» 1: 6: 9 3/5 dlr kmt »för Järn och arbetes lön för krokarna som öffuerst wan Gängells fana hänger opå» (V: 116).

Om dopskålens tillkomst meddelar räk: 1661 »Ähr bleffuit föröffrat uthaff Silffueret som togs uthaff Påleska Öffurstens lijkkijsta, sedan som brukas widh Funten till barnedoop, der uthaf war förfärdigat effter Hans Bremers Rächningh till Kåp:r Mynt D. 14: 28 — 5: 30: 9 3/5» dlr smt (V: 115). — Under rubriken »Förvandlingar» samma år: »Oppföres her en döpeskåll innan förgylt, som bleef giord af de 216 lodh Silffuer, huilket effter Öffuerst Jennichs beuillingh togs af öffuerst Christopher W. Gengels lijkkista, och väger samma skååll 122 lodh». Man plundrade sålunda omedelbart efter begravningen överstens kista. Dopskålen förfärdigades av guldsmeden Christoffer Wilhelm, som inkallats från Riga och som avlade borgareed i Kalmar den 2 april 1660.²⁴ Av Christoffer Wilhelms räkning framgår att 122 lod silver à 6

Fig 205. Kalk av silver. Gåva 1667 av borgmästaren Johan Eriksson Rosenlunds änka Maria Simonsdotter Blix. Foto S Hallgren 1973.

Silver chalice. Donated in 1667 by Maria Simonsdotter Blix, widow of Burgomaster Johan Eriksson Rosenlund.

mark pr lod kostade 183 dlr. Till skålens förgyllning användes 10 dukater 80 dlr, arbetslön för guldsmiden 10 öre lodet 38: 4: — dlr, och gravering av vapen och inskrift 14: 28: —. Summa 324 dlr kmt. Christoffer Wilhelm köpte troligen hela partiet kistsilver och debiterade kyrkan för de 122 lod som åtgick till skålen. Den är upptagen i Storkyrkans sista inv 1678: »1 skål, förgylld inuti, 122 lod», och i Domkyrkans första inv 3 juli 1682: »1 dopskål, innan förgylld 120 lod» (B 1914 s. 15 och 20). Den är ännu i Domkyrkans ägo.

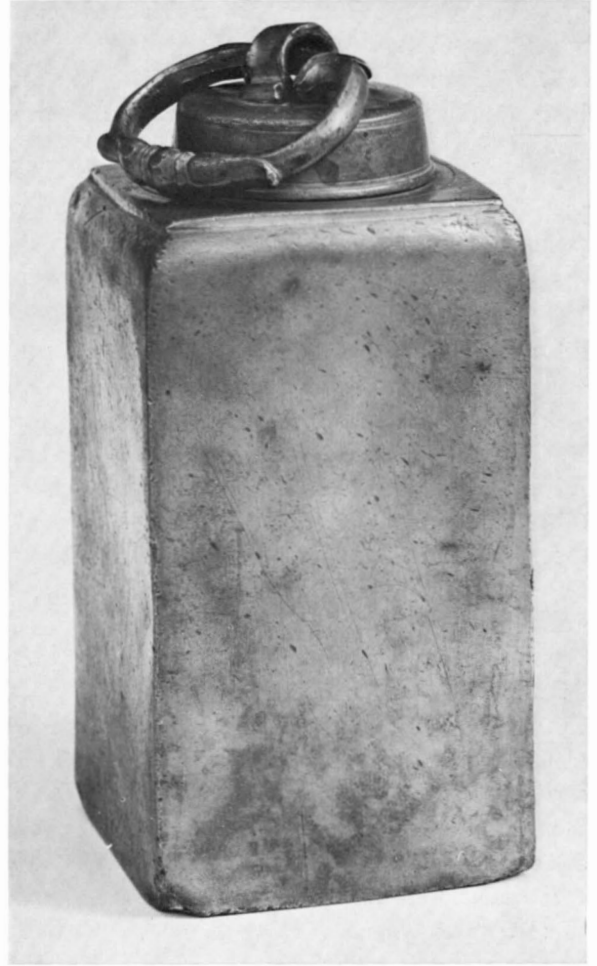

Fig 206. Tennflaska till transport och förvaring av nattvardsvin, skänkt 1667 av Matz Parres änka. Foto S Hallgren 1973.

Pewter container for the transport and storing of communion wine, donated in 1667 by the widow of Matz Parre.

Nattvardstyg

Enligt inv för år 1622 hade kyrkan tre kalkar (nr 1–3) av vilka ingen nu är bevarad:

1. »Kalch med Pathen» 1 om 76 lod, räddad 1611; uppges 1604 vara förgylld (s 213). År 1630 fick »Gerardt Guldsmedh för han förfärdigade (reparerade) den store Kalken, så och för 3 loodh Sölffuer aff hans egit» 9 daler (III: 42). Den uppges dock fortfarande väga 76 lod i alla följande inv ända till 1678; där uppges den väga 80 lod. Den har då vägts och befunnits ha högre vikt än vad tidigare

uppgivits, vilket är naturligt då den 1630 reparerats med 3 lod silver.

2. »Kalch med pathen» 1 om 53 lod. Även den hade räddats 1611. Den fanns kvar 1678 men uppges då väga 54 lod.

3. »Kalch med pathen, mästh förgylt» 1 om 44 lod. 1632 fick »Arffuid Bengtsson för han förfärdigade den kalken som väger 44 lodh» 3: 16:—dlr smt. Den utlånades till slottet år 1664 (V: 151). Den fanns kvar 1678 och var då fortfarande utlånad till slottet. Härpå fanns M. Olaus Repplerus' obligation som låg i kyrkans kista.

4. År 1629 tillkom »1 Theenkalk medh Patheen». Den saknas i inv 1631, men finns i 1632 års inv. Därefter försvinner den. Säkerligen lämnades den till att ingå i den 1634 gjutna klockan.

5. År 1648 hade kyrkan ytterligare »1 Kalck med paten om 34 $\frac{1}{4}$ lodh» (IV: 95). I inv 1651 uppges samma vikt och i inv 1678 33 $\frac{3}{4}$ lod.

6. I inv 1651 har tillkommit »1 kalk förgylt om 36 lodh» köpt från Tyska församlingen (V: 15). Tyska församlingen var skyldig Storkyrkan 50 dlr kmt jämte ränta »som Kyrkian länt Tyska församlingen att betala huselega för Tyske Prästen». Storkyrkan tog kalken i betalning och den vägde då 34 $\frac{1}{2}$ lod. Samma år fick »M: Nicolaus Gullsmed» 1 riksdaler för han »uthpudsade samme Kalck» (IV: 92). Den vägde därefter 36 lod. Enligt inv 1678 var vikten endast 33 lod.

7. I inv 1661 omtalas »1 Kalck medh pateen af messing giffuen af h[ustru] Anna Abrams» (V: 119). Den fanns kvar 1678.

8. Inv 1666 till 1667 upptar »1 Ny förgyllt Kalk med Paten som Sahl: B[orgmästare] Rosenlundz änkia förärade Anno 1667». Den vägde 49 lod. Den uppges med samma vikt i inv 1678; brukas i sockenbud. Den är ännu bevarad (fig 205). H 22,5 cm. På den sexpassformade foten ett krucifix med gjuten Kristusbild; däröver INRI. Det sexsidiga skaftet har nod på vilken fordom funnits sex kerubhuvuden av silver,²⁵ nu ersatta med små ornament av samma metall.

Patenen (enligt Snabbinv) har i mitten graverat I.H.S. och på brädden ett graverat kors med gjuten Kristusbild; på sidorna givarnas initialer J.E.R.L.—M.S.D.B. (Johan Eriksson Rosenlund—Maria Simons-dotter Blix).

Oblatask. Kyrkan fick år 1639 i gåva 10 $\frac{1}{2}$ lod »Lijkisto Sölf». Det utökades efter hand till 22 lod och togs om hand av presidenten Grubb.

I inv till 1654 meddelas: »Lijkista Sölffuer hos M:r Niclaus Gulsmid nembligen dhett H:r praesidenten honom leffuerat haffuer — 22 lodh» (V: 51). I inv från 1654 till 1655 saknas 22 lod likkistsilver. I dess ställe står: »1 oblateask aff Sölffuer väger 22 lodh» (V: 58). Oblatasken kan sedan följas i inv till år 1678, där den uppges väga 21 lod. Det är intet tvivel om att det är samma ask. Den uppges 1781 vara både söndrig och för liten, varför domkyrkorådet då beslöt att låta göra en ny som ännu är bevarad i Domkyrkan.²⁶

1. I inv 1622 finns Kanna av silver 1 om 26 $\frac{1}{2}$ lod. Den var bland det silver som räddades 1611 och den finns kvar i inv till år 1640, då den såldes.

2. Inv 1622 upptar även en kanna av silver om 39 lod, som likaledes hade räddats 1611. Den finns kvar i inv 1666: »Silfuerkanna 39 lodh», men saknas i 1678 års inv.

3. »Anno 1650 dhen 5 Majj förährade S:M:r Nils Eschilli Superintendentis änkia [Brigitta Johans-dotter Ungia] till kyrkian en Sölffuerkanna som väger 120 lodh» (IV: 122). Den kan följas i inv till 1667, där den kallas »1 Sillfuerkanna om 120 lodh». Säkerligen är det samma kanna som i inv 1678 benämnes »1 skänkekanna af silfuer, väger 126 lod». Den fanns kvar i Domkyrkans ägo till år 1780, då den omgjordes till samma form som en samtidigt beställd ny kanna, »så att nu 2:ne af en form kunna vid kommunion sättas på altaret».²⁷ Följande på den omgjorda kannan graverade inskrift är överflyttad från den gamla: »M. Nicolaus Eschilli Superintendens Calmariensis, Natus 1588 · 1 Julij, Denatus 1650 · 17 Febr. Hoc Monumentum Dedit Eccle. Calm. cum Uxore Brigitta Johannis Ungia, Nata 1600 · 29 Aprill.»

4. I 1666 års inv finns »1 Silfuerkanna om 62 lodh». Det är antagligen samma kanna som i 1678 års inv kallas »1 slät kanna väger 60 $\frac{1}{2}$ lod».

5 och 6. Inv 1666 upptar även en silverkanna om 50 lod och en om 26 lod. Båda saknas i 1678 års inv. Antagligen har de sålts för att ge bidrag till domkyrkobygget i Nya staden.

1. I 1634 års inv har tillkommit »1 liten Teen-

flaska». Den kan följas till 1666 års inv: »1 liten teen flaska».

2. 1666 års inv upptar även »1 Teen flaska att hempta wijn medh».

3. I 1666 års inv till 1667 är upptaget »1 Teen flaskaa à 1½ Stoop som Matz Parres änkiä förärade [16]67». Inv 1678 upptar »2 st. tennflaskor hos föreståndaren», säkerligen flaskorna nr 2 och 3. En av tennflaskorna finns bevarad i Domkyrkan (fig 206).

Kläder

Enligt inv 1622 hade kyrkan då följande kläder:

1. »Mässehaka af rött Sammet 1». I inv 1678 finns upptagen »en mässshake af rödt sammet», troligen denna.

2. »Mässesärk 1».

3 och 4. Två »altarkläden af Sijden taft». De var 1634 »förnött». Det ena har 1638 utgått ur inv.

5. »Altarkappa af Legatur»; fanns kvar 1678.

6. »Altarkappa af brunt kartek». Den var 1634 »förnött» och har 1636 utgått ur inv.

7. »Altarduk med utskåren söm». Den var 1634 »förnött» och 1635 »gammal». Säges i 1643 års inv vara »försliten», i 1650 års »gammal».

8. »Altarduk med knytningh». Den finns upptagen i inv 1678 men var då »gammal och söndrig».

9. »Förduk med rött Silke». I inv 1624 kallas den »Altarduk», men 1625 åter »Förduk». Saknas i inv fr o m 1638.

10. »Förduk med Wtskuren söm». Saknas i inv 1678.

11. En »Förduk af lerefft». I inv 1678 är upptagen »ett altarkläde af lärft, med rödt silke sömmat», antagligen denna.

12. En »Duk Wnder bekenet».

13. Ett »Diskekläde med Ladh». Har utgått i inv 1638.

14. Ett »Bårekläde af Paaklakan om 5 al:r».

15. Ett »Suart fijnt bårekläde om 6 alnar».

16. År 1624 inköptes »en Mässesärck» som »med all omkåstnadh» kostade 11 daler.

17. År 1625 tillkom följande föremål skänkta av »fromma människor» (II: 143):

18. En »Mässehake af gol gylleneduk fodradh medh Sijdentaft». I inv 1678 finns »en mässshake

med gul knytning, fodrad med grön taft», möjligen denna.

19 och 19a. Två »Mässehakar aff blått dammask». I inv 1678 finns »2 st. mässhakar af blått damast utan knytning. Troligen dessa.

20. En »Altarkappa aff blått sammet Inwirkadt medh guldh». Inv 1678 nämner »1 altarkappa af blommeradt sammet virkadt med guld», troligen samma.

21. En »Lista aff huit dammask». Finns kvar 1678.

22. Ett »Litedh örengåt af brunt sammet medh guldh inwirkadt».

23. Ett »diskekläde medh åthskilligh färga sömmat». Enligt annan uppgift »medh goldtsilke sömmadh» (II: 125). Inv 1678: »1 diskkläde med knytning», möjligen detta. — Enligt 1625 års räk är nr 18–23 av »H:Kong.M:t alles wår Nådigste kong och herre föräradh» (II: 143).

24. En »Gammal Mässesärk».

25. Samma år 1625 skänkte »Hustru Elizabeth S[alig] Jacob Färkeloss effterleffuerska en Altarkappa af rött sijdentafft medh Guldknytningh der opå Sölfuerbokstäfuer 13 st.» Den var kasserad 1678, vars inv meddelar att »de 4 lod silfer som äro uppförda efter de 13 bokstäfver» bytts mot en liten klocka vid offerpungen; — klockan vägde 4 lod.

26. Samma år 1625 förärade »Christopher Larssons [Grubb] Bockhållarens hustru Maria Olofsdotter Krusberg» ett »Diskeklädhe medh rött silke sömmadt och kringh med guldknytningh». Inv 1678 nämner »1 bordduk med rött silke och silkesknytning». Möjligen denna.

27. Samma år 1625 skänkte »Clas (?) Jonssons hustru» ett »Diskeklädhe med rött silke sömmat». Inv 1678: »1 bordduk med rött silke sömmad».

28. År 1627 »Haffuer H.K.M. förätrat till Callmara Kyrckia som kom ifrå Stockhollm om hösten 1627. En Chorkåpa af Swardt gyllendwk, med gyllendukslita omkring. Den finns kvar i inv 1678.

29 och 29a. Kungl. Maj:t förärade även »2 Swarte Mässehakar af gyllendwk, med hwijta sölfsnören omkring». De fanns kvar 1678.

År 1629 kasserades en av de tre mässesärkarna, troligen nr 2.

30. Samtidigt tillkom ett »diskekläde med språng-

ning och guldfliattror»; kan möjligen vara en i inv 1678 upptagen »bordduk med knytning, gammal och söndrig».

31. Ett »Stortt gammalt diskekläde». Det säges 1634 vara »förnött» och är 1636 avfört ur inv.

32. I inv 1629 till år 1630 har tillkommit ett »Altarkläde af samma slag», som de två mässhakarna från år 1625 (nr 19 och 19a). Detta altarkläde, 1642 kallat »Diskeklädhe», var då »förbränd aff liusenn» (IV: 21).

33. En »Mässesärk».

34 och 35. År 1630 tillkom ett »Båhrekläde sijlkies fransar omkring». Det säges vara »gammalt» i 1655 års inv. Kyrkan hade 1630 ytterligare tre bårkläden (nr 14, 15 och 34) om 6, 5 och 7 alnar, de två förra gamla. Om bårklädet om 5 alnar säges i 1643 års inv, att det är skänkt »af S. Esbiörn Trulsson».

Samma år 1630 betalades 24 öre till dem som sände hit bårklädet »som gaffz effter S.M. Ahron» vilken sålunda skänkt det ena av de två nytillkomna bårklädena. Bårklädena om 5 och 6 alnars längd sägas 1635 vara »gambla och ligga på altaret».

36. Samma år 1630 inköptes »1 st. Ny Pell» för 20 öre.

37. För penningar inköptes 1632 ett »Prästebälte 4 alnar långt» för 16 öre. 1635 betalades 4 öre »för 4 alnar band till prästebälte», möjligen till det som köptes 1632 eller också till ett nytt lika långt.

38. Samma år 1632 har »Edle och Wälb:ne Johan Dufualt föräbrat till Callmar kyrkias Prydningh een Messehake af rödh Gyllenduuk, kors på ryggen». Saknas i inv 1678.

39. I 1632 års inv till 1633 är upptaget »1 st. Piuk öfferer Prädikestolen och altardisken». Detta svarta kläde har säkerligen anskaffats under räkenskapsårets senare del i början av 1633, sedan man fått underrättelse om Gustav II Adolfs död. 1635 »giordes af Piuket som war öfr Prädikestolen» två stycken bårkläden ett om 6 och ett om 5 alnars längd. De sägas i inv 1640 vara »gambla och förnötta».

40. I inv 1634 har tillkommit en »Messehaka af Blomerat sammet». Saknas i inv 1678.

40a. En »Funteduuk». Saknas i inv 1678.

41–43. I 1649 års inv har tillkommit »1

Messesärk [övertagen från] Tyska församlingen», och en »altarkappa aff blått taftt». Om denna altarkappa står i inv till 1654 att den »är länt till Kastelösa» kyrka på Öland. I inv 1655 är antecknat att den »fördes igen» (V: 63), men den var fortfarande utlånad i början av 1656. Den återlämnades detta år. Om det 1630 förvärvade altarklädet (nr 32) som 1642 kallades »Diskekläde» och då var »förbränd aff liusen» säges i inv 1649 att det »ähr förkommit, men Nills kläckares hustru säger sig hafua gifuit ett annat i stället igän med röt silke sömat och bökstefr omkring». Inv 1678: »1 diskekläde med rödt silkessammet och med bokstafver» möjligen detta.

44 och 45. I inv 1649 har även tillkommit »2 st. handkläde», om vilka meddelas att de gjorts av en »funteduk» (IV: 120), troligen nr 40a. Detta är första gången handkläde nämnes i inv.

46. Den 5 maj 1650 skänkte »S. M:r Nils Eschilli Superintendentis änkia» ett 5 alnar långt »fint Swart Klädesstycke till bårrekläde» (IV: 122). Bårklädet är upptaget i inv vid 1650 års utgång, där det säges vara »föräbrat af bispehustrun» (IV: 129). I inv 1651 uppges, att en redan i inv 1622 upptagen »altarduk med knytningh» (nr 8), som 1651 kallas »Bordduk med knytningh», då »brukas för handk: — [kläde]».

47. Samma år 1651 är »Effter befallningh köpt ett altarkläde från Tyska församlingen för 40 D:K:M: Een aln Sammet der till kostade 15 D:r» och »Skrädaren i arbetzlöön, till hopa 28:8:—» dlr dubbelt kmt. I 1652 års inv säges om detta altarkläde, att det var »af swart Sammet medh 7 smala sölfuerknytningh på». Inv 1678: »1 altarkappa af svart sammet med 7 rader smal knytning» (V: 31).

1651 har man även »Låtit wthbettra ett altarkläde [och därtill] köpt en aln rask [?] och 1 quintin silke» för tillsammans 28 öre dubbelt kmt (V: 14).

48. År 1652 köptes 3 alnar »grant lärft» till två handkläden. Med sybehör och sömnad kostade de 3 daler 6 öre dubbelt kmt. I årets inv finns upptagna dessa två nya »handkläden». 1678 fanns »2 st. handkläden hos klockaren».

49. I 1653 års inv står i stället för diskeklädet med lad (nr 32) som »Sal. Nils Klockares efft: [erleverska]» hade låtit förkomma »1 diskekläde af gam: grönt taftt med gulknytningh» (V: 37).

50. I samma års inv har tillkommit »1 Messesärk af Tyska församlingen».

Bland »förödde Pertzeler» som avskrivs 1653 var »1 gammalt bordduuk ähr sönderskuren, dhet bästa der af ähr tagit att utbättra en annan duuk medh» (V: 44).

51. Inv 1653: »1 Messehake af blått dammaskt medh 2 rader gulknýtningh och 1 rad band emellan af Tyska församlingen». Inv 1678: »1 mässhake af blått damast med 2 rader guldknytning».

52. År 1654 anskaffades en ny »Mässesärk» (V: 45).

53. År 1655 inköpte kyrkan för 24 dlr kmt »ett fint bärekläde». Av denna summa skänkte »Hans Wintz» 6 dal kmt »huilken gåfua Hans Wintz hade wthfäst när han war i Siönödh på Reesan åth Stockhålm» (V: 64). Det är upptaget i 1655 års utgående inv: »1 fijnt bårkläde medh 1 1/2 bred ...» (Köpmannen Hans Windt avlade borgareed i Kalmar 1640 15/7. Han ägde 1658 en skuta om 50 läster tillsammans med köpmannen Hans Grünwald. H s 250).

År 1657 avskrevs en del äldre »Pertzeler» ur inventariet, bl a bårkläderna om 3, 6 och 7 alnar (nr 14, 15 och 35) vilka då var »alldeles odugliga så opmultna att de duga till ingen tingh annars än hängia till abscons wthi Choren der Lijken insättias» (V: 88). År 1660 blev »4 stycken af dee gamla bärekläden suartade — [för 2 dlr smt] som brukades sedan att bekläda Prädikestolen och altaret medh uti Sorgetijden» efter Karl X Gustavs död (V: 103). Man har dock funnit detta vara alltför torftigt, ty i förteckningen över det som kyrkans föreståndare utlagt av egna medel och som 1660 upptogs som kyrkans skuld är bl a:

54. »Efter föregången befallningh kiöpt 7 alnar suart kläde som Prädikestolen bleef öffuerdragen medh uti Truetijden eff:r H.K.M:t wår allernådigste konungs fränfalle». Kostnaden var 11: 6: 9 3/5 dal smt. Enligt inv 1664 hade kyrkan detta år »5 st. Mässesärkiar» (V: 143). De finns kvar i inv 1678. Samma inv uppger att »1 wthgammalt bärekläde ligger på altaret» och »2 st. wthgambla kläden hengia för Choren der lijken stå inne» (V: 145).

55. I inv till 1667 är tillkommet »1 Mesehake af blommerat Sameeth». Den fanns kvar 1678.

56. »1 Silkes sijd Paten duk som förährades af

Controleurens änkia». I inv till 1668 står: ... Sahl Controlieurens Sanhess Änkia». Troligen tullnären Joen Sander (H s 220).

57. Den 22 maj 1667 inköptes för 1 dlr smt från »Hans Habich 1 aln blommerat damask till ett diskkläde Öfwer Kalken, när Prästen besöker dee siuka med Herrans Nattward». Till duken köptes för 1 dlr kmt (=10 2/3 öre smt) »1/2 alln Grönt [oläsbart] som den fodrades med», Item 2 alnar gröna Galloner à 1 öre Smt». »Till Olle Skrädare» betalades i arbetslön 3 öre smt.

I inv 1678 finns följande kläder som icke kunnat identifieras med några av de föregående:

- »1 gammal utsliten altarkappa af liffärgadt taft»,
- »1 gammal altarkappa af blått taft, oduglig»,
- »1 altarkläde af knuten och röd silfverduk»,
- »1 diskkläde över kalken af rödt tyg»,
- »1 diskkläde med grönt silke, hos klockaren»,
- »1 diskkläde med krucifix uti», samt

58. »1 litet altarkläde af rödt kläde med silfvergaloner med lärft och knytningssuppslag, som brukas i skolan och är föräradt af rådm: David Haijocks hustru».

1678 fanns även 5 st bårkläden jämte några som var »utgamla och alldeles odugliga» samt »2 st röda kläden som herrestolarna pläga klädas med».

Håvar

Inv 1622 upptager en »Offerpungh»; enligt inv 1625 fanns då 2 offerpungar. I inv 1628 och 1629 säges båda vara »gambla». Sistnämnda år inköptes för 4 daler smt en ny offerpungh och de båda gamla utrangerades, ty de saknas i årets utgående inv. I inv 1640 finns åter två offerpungar. År 1651 har man »Låtit giöra een ny offerpungh och derföre wthgifwit: 1 aln atlask, 2 1/2 aln silfwerspetsar, för stängen silwererades, för kläckan [på stängen eller håven] förgyltes och stängen målades» tillsammans 4: 24: — dlr smt. År 1656 »afskriffues offerpungh som aldeles oduglig ähr och fodret sattes wnder dhen nya». Man skaffade då en ny pungh. För stängen till den ena av offerpungharna »som Smeden gjorde färdigh (reparerade) och lade Järn till »betalades 1663 12 öre, 19 1/5 penning kmt (V: 133). I inv 1666 är upptagen »1 Ny borderat Gulldh och Silfuer offer pungh medh Silfkläcka som Rådman

Dawidh Haijock (Haijock) och hans K: hustru till Gudz ähra och dess huuses prydingh förährade den 29 Octob. 1666». Den är den enda som finns omnämnd i inv 1678: »1 liten klocka vid offerpungen, som förbyttes emot de 4 lod silfver, som uti inventariet äro uppförda efter de 13 bokstäfver och väger klockan 4 lod». Bokstäverna hade funnits på en altarkappa som 1625 skänkts av hustru »Elisabet S. Jacob Färkeloss effterleffuerska» (nr 25).

Epitafier

I inv 1652 är upptaget »2 Epitaphia uti Choren» (V: 31). De finns i följande inv till och med 1678. I detta meddelas att »2 epitafier, som hängde i högkoren, äro ock nedtagna och ihoplagda i samman-slagna kistor af bräder». »1 dito, som hängde i norra tvärgången, är ock i sådana kistor sammanlagdt, och står allt uti materialhuset.»

Ett av epitafierna till åminnelse av handlanden Michell Arendt är bevarat i Domkyrkan. Det består av en rektangulär tavla omsluten av två kolonner som uppbär ett entablement och står på en fotplatta; på sidorna profilörer i form av drakar; rikt profilerade över- och understycken (fig 207). I den målade mittavlan Kristus på korset och framför detta medlemmar av familjen Arendt. Inskrift i entablementet: »Herr Jesu Christ in meiner Nodt, Lass mich betrachten dein Creutz und Tod. Lass deine Schmach, Angst und Schmerzen Gedult bringen meinem Hertzen.» På fotplattan: »Dies Epitafium Hat Michell Arendt neben Seiner geliebten Hausfrauwen Anna Zu Gottes Ehren und der Kirchen Zier Verehret. Ihrer beider Ehliebe S. Tochter I Margreta Arendss Zum gedechtniisz. Ihres alters 16. Jahr Anno 1638 den 29 Septe: Ich habe einen guten kamff gekemffet: glauben behalten: die Krone der gerechtigk. erlanget etc.» Inom en krans i överstycket bomärke och initialerna M A A.

Mich Arendt dä var skräddare och avlade borgareed i Kalmar d 9 aug 1632. Han nedlade 1638 sin verksamhet som skräddare och blev handelsman. Död 1659. (Bæhrendtz 1914 s 130; H s 106).

Huvudbanér

Huvudbanér som burits i döda adelsmäns begravningsprocessioner omtalas icke i kyrkans handlingar förrän i inv 1678. Då fanns »3 st. små och gamla hufvudbanér, hvaraf äro tvänne af bleck och ett af trä». De förvarades hos Måns Spink. De saknas i Domkyrkans inv 1682.

Svärd

Inv 1650 upptar »3 st. Swerdh hengia på Pelerna» (IV: 130). Inv 1653 uppger att »6 st. swärdd hengia öfuer dödas griffter» (V: 46). Inv 1656 redovisar 9 st. svärd »som hängia öfuer dödas griffter» (V: 79). Det var döda krigares vapen som legat på deras kistor och som efter begravningen upphängdes ovanför deras gravar, ofta på huvudbanerets stång. Inv 1678 uppger att de »12 st. värjor, som hängde öfver de dödas griffter, de äro hos dödgräfvaren Måns Spink i förvar nedlagda». Samma inv meddelar även »16 st. gamla flor, somliga äro lösa och somliga sitta vid värjorna»; det var krusflor vilka som sorgetecken varit fästade vid värjorna och huvudbanéren.

Sorgefanor

År 1661 uppsattes som s 283 omtalats en sorgefana som förts vid den polske översten Hans Wilhelm von Gengels begravning. I övrigt finns inga uppgifter om sådana fanor i räk och inv, men det är tydligt att kyrkan har haft många fanor av detta slag. I inv 1678 är nämligen upptagna »22 st. fanor som sitta vid stakarna, däraf äro 6 med flor vid spetsen och 4 st. med fransar kringssatta». De förvarades detta år hos Måns Spink och sattes troligen aldrig upp i den nya domkyrkan. De saknas nämligen i dess första inv 1682.

Votivskepp

»Hans Bekmahn» förärade 1629 till kyrkan »1 Förmålat Skipp», och »Nils Hindersson 1 Litet förmålat Skipp» (III: 7). År 1661 hade kyrkan fortfarande »2 stycken Skipp, det ena henger i kyrkian det andra på Rådstugun» (V: 114). Inv 1678: »2 st. skepp, som hängde i kyrkan, däraf det största hos rådman Didrik Miühlenbruch i förvar upphängdt och det minsta på rådhuset». Saknas i inv 1682.

Fig 207. Epitafium över skräddaren, senare handlanden i Kalmar Mikael Arendt d ä, död 1638. Nu i Domkyrkan. Foto K Pettersson 1974.

Tablet in memory of Mikael Arendt the Elder, † 1638, tailor, later merchant, of Kalmar. Now in the Cathedral.

Tavlor

År 1632 har »Wälb:ne Johan Dufalt föräbrat ... een målat tafla, som ähr satt på högra sidan på wäggen i hög Choren» (III: 60). 1652 fanns »2 smerre målade taffler på Twermuren» (V: 31), och 1655 var »af dhen ena intet mehr än råmmen» (V: 69). År 1659 fanns »1 tafla på tuermuren och 1 Råm till en tafla» (V: 101). 1678 fanns »en målad tafla» som stod i materialhuset. Båda saknas i Domkyrkans inv 1682.

Kistor

I inv 1622 är upptaget en »Beslagen kista» och en »kista medh offerlåda». I inv 1623 har tillkommit en »arck». Inv 1636: »1 Gammal offerkista med låder tillförenne brukad». 1638 omtalas en offerkista med lås »i Sakerstigen». År 1640 fanns de tre först nämnda kvar och benämnas »1 beslagen offerkista», »1 släät (=enkel) kista medh låås» och »1 trääark». 1646 har man »Låtit giöra en kista att forwara kirkiones pant, obligationer och annat

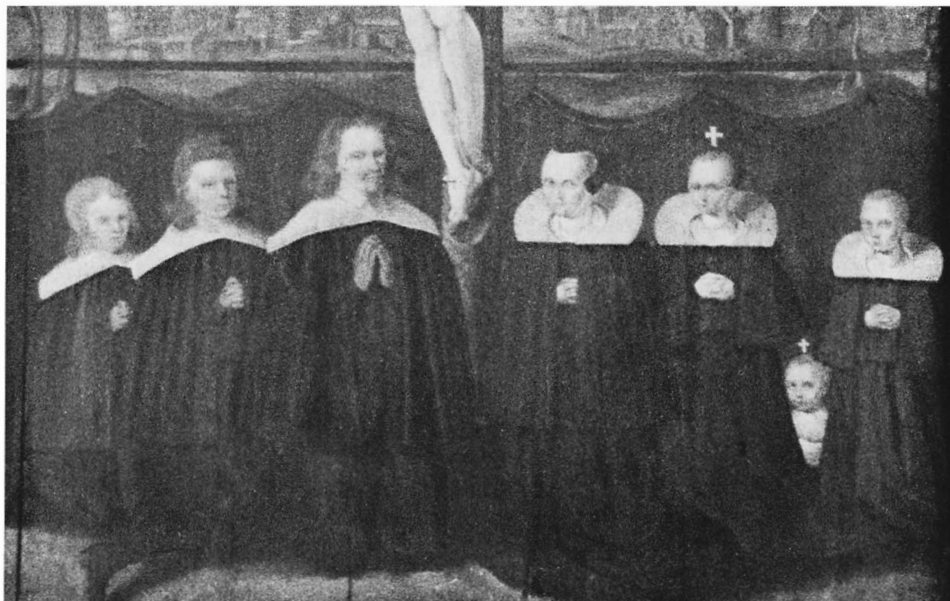

Fig 208. Detalj av mittpartiet av fig 207. Donator och hans familj. Foto K Petterson 1974.

Detail from the central part of figure 207. The donor and his family.

nödigt uti». Snickaren fick 4 öre kmt för han gjorde kistan och smeden 6 öre för beslagen. Inv 1651 upptar tre kistor och en »arch». Dödgrävarna fick 1654 6 öre »för dhe flötte offerkistan ifrån Choret och till Söder weggen». Nästföljande år 1655 fick »Casper Smedh» 19 öre »för han gjorde låsen färdigh för kyrkionnes kista som står fram i Choret». Den hade således flyttats endast tillfälligt. 1655 fick kistan i sakristian nytt lås. Samma år meddelar räk att de »husarmas» penningar var tredje söndag samlades i pungen, dvs var tredje söndags kollekt gavs till de »husarma» och lades därför »wthi ett särdeles rum i Offerkistan» och utdelades om lördagarna till de husarma »när byssepenningarna och det som är gifuit i bäcken [vid kyrkans 3 dörrar] icke kunde hinna till». Det som därefter blev kvar av håvpenningarna sparades för att efter hand utdelas till de fattiga (V: 71). År 1664 hade kyrkan fortfarande en »beslagen offerkista», en »Dito till Kyrkiones handling» en »Slätt kijsta» och en »Träark» (V: 143). I inv 1678 upptages »1 beslagen kista af furubräder hos föreståndaren», »1 obeslagen dito hos Måns Spink», och »1 gammal beslagen offerkista, står i skolan» där församlingen vid denna tid höll gudstjänst. Den

obeslagna kistan var troligen den tidigare omtalade arken.

Möbler

I inv 1664 är upptaget: »1 Skååp i Sakerstigan, 1 Långt Bordh» samt »9 st. Stolar i Sakerstigan och Consist: Cammaren» (V: 143, 145). Inv 1678 redovisar »1 långt bord» och »ett skåp med 2 dörrar» som står i materialhuset samt »7 st. stolar de äro behållna uti konsistorium». Bordet återfinnes i inv 1682. Av uppgiften i inv 1678 att döma har konsistoriekammaren då icke varit belägen i kyrkan.

Likbårar

Kyrkan hade 1622 4 st »Lijkbårar» och antalet var det samma 1632. År 1640 fanns 5 st. De finns i fortsättningen i varierande antal. Enligt inv 1678 fanns »6 st. likbårar, som voro vid kyrkan, mestadels behållna och stå uti kappellet på gamla stadens kyrkogård».

Oblatjärn

I inv till 1622 finns »1 Öfläteiern». Det kallas i inv 1623 »Öffläteform», 1626 »Oblate Jern». År 1627

finns två Oblatejern», det ena i avdelningen »Mäsingh Theen och Mallm».

Solur

År 1654 är »Kiöpt effter Carll kläckares begäran och giffne Seddell 1 Tijmesten, som han hoos sigh behåller till Rättelse att ställa Kläckan der effter, kostar 1» dlr smt (V: 54). Den fanns kvar 1678 »1 timsten, hos klockaren», och i Domkyrkans inv 1682.

Fattigbössa

År 1654 har »M:r Casper Smedh gjort färdigt (reparerat) dhen armpålen hoos Norre dören, gjort 2 Järn derpå och botadh låsen» för 9 öre 14 4/5 penningar (V: 57). Kyrkan hade även tre bäcken vid de tre ingångarna för insamling av kollekt.

Straffstock

I inv 1664 är bland »Allehanda andra Pertzeler» upptaget »2 uthläsar till skolestufue Stocken hoos Rect: Scholae» (V: 145). Inv 1678: »2 st. läsar, skola vara hos rektor scholae».

Böcker

Av kyrkans tämligen rika bokbestånd räddades 1611 av den flerstädes i det föregående omtalade Nils Klockare (s 149) endast en del. Den betraktades som danaarv och indrogs till Kronan (s 217 f). Kyrkan fick endast behålla bibeln. Enligt inv 1622 hade kyrkan då följande böcker:

»Svensk Biblia 1», densamma som räddades 1611. Det var en s k Gustav Vasas bibel av år 1541.

»Psalmböcker 2».

»Mässebook 1». År 1653 fick »Oluff Bookbindare» 20 öre dubbelt kmt för ett nytt band till kyrkans handbok.

»Stoore tänkiebook». I inv 1621 kallas den »Förgyltd Stambook» och i inv 1623 »Förgylt tänkiebook». I inv 1629 »Pappijrsbook medh förgyllt form». Det var den stambok som anskaffades för att i den inskriva stora gåvor till kyrkobygget (s 231). År 1632 inköptes »1 Stammebook» för 3 daler och i följande förteckningar finns två stamböcker eller »Pappersböcker», den ena förgylld. I inv 1660 står om den förgyllda boken »deruti Ordningen»; i inv 1664: »1 gam: pappersbook som

Kyrkiostadgarne stå uti», troligen en och samma. Den saknas i inv 1678.

I inv 1630 har tillkommit en bibel »med sylfuer beslagen».

I inv 1630 upptages »3 Swenska Psalmböcker» en ny har sålunda tillkommit. Däröfver meddelar samma års räkenskap att för 5 dlr smt inköptes »1 Stoor Psalmbok aff Rudbecki arbete». 4 st psalmböcker fanns kvar 1678.

»En Swänsk biblia» skänktes 1630 i samband med »Mickel Pärssons begrafning». Den värderades då till en dlr smt och bör därför ha varit i tämligen dåligt skick. Den förekommer icke i inv förrän 1643 då kyrkan har tre svenska biblar.

I inv 1651 finns endast »2 Swenska biblia een deraff med Sölff beslag». Den första av dem var den gamla bibeln från tiden före branden. Den andra med silverbeslag fanns kvar 1678 och kallas då »1 gammal bibel med litet beslag».

I 1652 års inv har tillkommit en pappersbok för de »husarmas» räkning (V: 31). Den saknas i inv 1678.

I inv till 1655 är upptaget fyra psalmböcker (V: 58). Efter detta inv är antecknat: »Opføres En Bibel in folio som [oläsligt ord] Fredrich Siffuertz S. hustru [oläsligt ord] Liboria [eller möjligen Ciboria] Sifuertz till kyrkian testamenterat haafuer, dhen bd: (benämnde) Fredrich Siffuertz haffuer låtit förfärdiga (=förse) medh et fint bandh, Silfuer Pukor, brickor på båda sidor och spenne aff Silffuer» (V: 65). Den är uppförd i inv till 1656 och kallas där »1 Swensk Bibel medh Silffuerbreker, spenne och Puker giffuen till testamente af Fredrich Sifers Sal. hustru» (V: 69).

År 1657 köptes en ny handbok »sådan prädikan höltz på N:St:» (Nya staden; V: 89).

I inv till 1660 har tillkommit »8 st. Pappers böker att insamla hiälp med till Nyia kyrkiebygningen», dvs Domkyrkan i Nya staden (V: 104). De finns i 1678 års inv, men »däraf äro somliga hos rådman Haijock».

»Den gamla Bibeln» ombands 1661 för att sedan brukas vid gudstjänsten i skolan i Nya staden (V: 116).

I inv till 1662 är upptaget »2 Svänska Biblier med Silfuerbeslaagh, 1 Gammult Suensk Bibel dito», 4 svenska psalmböcker och 4 handböcker.

År 1664 blev en av psalmböckerna »in 4:to öfuerdragen medh nytt Cardiuwan» (V: 147). Likaledes blev »Böneformerna in 4:to inbundna uti Cardiuwan», möjligen den år 1632 inköpta stamboken. Det var tydligen icke bönedagsplakat ty samma år gjorde en snickare 3 st nya tavlor »till bönedagsplacaterna» (V: 150).

I inv 1678 finns upptagna »1 gammal bibel med litet beslag», »1 dito nyare; hvaraf silfret blef bortstulet» och »1 gammal dito skall vara i hospitalet». I detta inv är även upptaget »4 svenska psalmböcker hos klockaren» och en dito har dödgravaren Måns Spink. En »sångbok efter noter», ej tidigare omtalad, fanns hos klockaren och »1 Katekesen Lutheri, den större» som ej heller omtalats tidigare fanns hos Måns Spink.

Det är påfallande hur obetydligt och ensidigt kyrkans bokbestånd var under 1600-talet i jämförelse med 1500-talets (s 216 ff).

Klockor

År 1606 hade kyrkan tre klockor i tornet och en i takryttaren över koret. De gick alla förlorade i kriget 1611. Man hade 1609 beställt en ny klocka i Lübeck, men den hade icke kunnat levereras på grund av kriget. Det skedde 1616 och klockan vägde 5 skeppund 2 lb. Detta klockköp är utförligt omtalat i det föregående s 223 f.

För penningar inköptes 1622 en liten klocka som vägde 2 lb och kostade $7\frac{1}{2}$ daler (II: 12). Den kallades »Scholestufuekläckan». Mäster Hans Fick gjorde »axelen till Scholestufuekläckan och hängde [fuktskada] tornet». Kyrkan hade vid denna tid intet torn; klockan bör därför ha hängts i en takryttare på skolhuset som låg nära intill kyrkogården (fig 187). Axeln beslogs med $1\frac{1}{2}$ ü järn (II: 28). Både klockan och dess montering betalades med en gåva av ståthållaren Ivar Christiernsson till Hjortö. Han hade 1622 »gifuit till kyrkan till kläckekiöpet» 10 daler (II: 24). Skolan var mycket nära ansluten till kyrkan vid denna tid. Klockan finns dock icke i fortsättningen i kyrkans inv.

Ytterligare en klocka inköptes från Lübeck år 1624. Den vägde $26\frac{1}{2}$ lb och kallas samma år »lille kläckan». Sedan man fått den, nedtogs och återlämnades den klocka som kyrkan lånat från grannförsamlingen Arby. Hur mycket den nya klockan kos-

tade kan icke uppgivas på grund av fuktskador i räk, men »för all lilla kläckones omkåstnad ifrån Lübeck» betalades 2 daler (II: 118). I 1625 års inv finns två klockor, vilkas vikt där anges till 5 skeppund 3 lb, resp 26 lb 10 nö .

Den år 1616 från Lübeck köpta storklockan var spräckt eller på annat sätt skadad redan 1634. Antagligen hade den spräckts vid sorgeringningen med anledning av Gustav II Adolfs död. I 1634 års räk står följande omedelbart efter varandra bokförda utgifter: »Hendrich Strokerk för en supplic» 8 öre, »H:s Majj:ts Drottningens Kammarskrifuare för ett breff till Kong. M:t om kläckan 5 daler» samt utgift för brevets framförande 6 daler (II: 216).

Storklockan omgöts 1634 i Kalmar av grytgjutaren Bengt Månsson från Jönköping. Han erbjöd sig den 5 maj 1634 att verkställa omgjutningen. Rätten nekade dock först att anförtro honom uppdraget »emedan han icke hade hållit borgmästarna det löfte och afsked som han dem lovat hade», men så småningom gav man med sig och beslutade att Bengt Månsson »skulle i Herrans namn få gjuta klockan».²⁸

Enligt räk användes till omgjutningen malmen i den spräckta klockan, 5 skeppund 3 lb. Därtill lades ett kyrkans »funtebäcken af koppar» som vägde $\frac{1}{2}$ lb och en primklocka som vägde 8 nö samt följande mängder metall, huvudsakligen gåvor: 9 lb 12 nö malm, 9 lb 15 nö koppar, 5 lb $10\frac{1}{2}$ nö mässing, 5 lb 3 nö tenn och en silversked för att klockan, som man trodde, skulle få vacker klang. Skeden vägde $3\frac{1}{2}$ lod.

Om anordningarna vid gjutningar och om vid desamma förbrukade materialier meddelar 1634 års räkenskaper: »Till wandringen hoos klockan», $4\frac{1}{2}$ toltf sågebräder, 50 st takspikar och 2 st »wräglingar». — »Ähr kommet till korgen som klockan götz wthj, 2 lass börkespröter» (!) — »För 4 lass lera som kördes fram till korgen» betalades 8 öre, och »för Leer kastades op till korgen» 19 öre. — »Jnne J mothet»²⁹ användes 18 nö järn samt $1\frac{1}{2}$ ü ull och $1\frac{1}{2}$ ü hampa. — »Ähr kommet till Jernen som Mothet löfftes wedh och Merlan till klockan 2 ü 5 nö Jern». »Cain Smedh» fick 1 daler 4 öre »för han smidde 4 st Jern som Mothet löfftes wedh, så och märlan till klockan, och för han ordinerade Jernet som war Inne J mothet». Till klockans gjut-

ning användes »42 tiogh ägg»³⁰ och »2 ū 5 n̄ talgh». — 26 lass ved och 78 tunnor kol »ähr förbränt när klockan göts» och de som »pustade» när klockan göts fick öl för en daler 4 öre (III: 82–83).

Det är knappast möjligt att med ledning av dessa uppgifter i detalj redogöra för hur gjutningen skett, men det tycks icke ha varit helt på det under medeltiden vanliga sättet. En medeltida beskrivning av detsamma har redan på 1000-talet givits av munken och konsthantverkaren Theophilus.³¹ För hur klockgjutning sker i nutiden har L. M. Holmbäck redogjort i sitt arbete *Klockor och klockringning* s 25 ff. Då man 1648 göt tre klockor i Kalmar tillämpades denna metod varom mera nedan s 325 f.

Beträffande Bengt Månssons gjutning 1634 får man f n nöja sig med att konstatera att det grävdes en gjutgrop och att en »vandring», ett golv av brä-

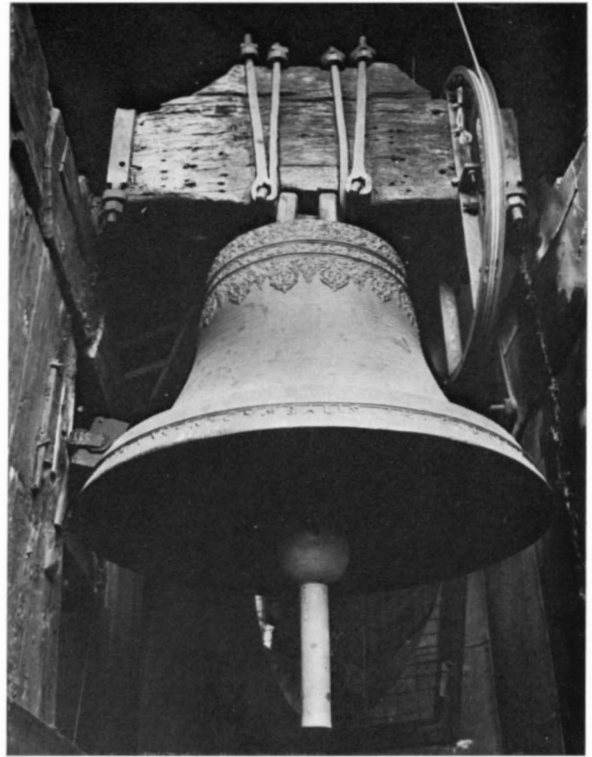

Fig 209a–b. Kyrkklocka gjuten i Stockholm av Johan Meijer 1668, nu i Domkyrkan. Foto K Pettersson 1974.

Church bell, cast in Stockholm in 1668 by Johan Meijer, now in the Cathedral.

der lades kring densamma. Vidare gjordes av två lass björksprötur en korg »som klockan götz wthj». I denna korg måste gjutformen, »Mothet», ha anordnats. »Mothet» har gjorts av lera i vilken de 840 äggen, ullen och hampan blandats. Med talgen har man utmodellerat klockans och dess kronas form. Talgen har varit innesluten i leran i »Mothet» och då »Mothet» var färdigt, har man först torkat och sedan bränt detsamma. Därvid har talgen smält och det tomrum uppstått som vid gjutningen fylldes med den smälta metallen. Den omtalade märklan har med sin rundade del varit intryckt i leran och de båda spetsarna har stuckit in i talgen och följaktligen gjutits fast i klockan. I märklan skulle kläppen hänga, dock icke direkt utan i en stropp av läder. Det kan icke närmare bestämmas på vilket sätt Cain Smed »ordinerade Jernet som war Inne J mothet».

Gjutningen misslyckades första gången. Bengt Månsson måste då i borgmästaren Hans Verglos och slottsfogden Börje Perssons samt rådmännens närvaro den 7 juni och 15 juli 1634 förbinda sig att »utan skada» för församlingen omgjuta klockan.³² Så skedde och då lyckades gjutningen. Om denna omgjutning finnes ingen som helst uppgift i räk; den omtalas endast i domboken.

Till »klockagiutaren som omgöt klockan med sin mästerson» betalades 96 daler 15 öre »wthij arbetes Löhn och tärningh och andra nödtorfflige saker» (III: 75). På annat ställe är denna utgiftspost specificerad: »Klockagiutaren som omgööt klockan till arbetes Lhön», 30 daler 16 öre samt kostpenningar till honom och hans mästerson 52 daler, allt silvermynt (III: 81).

Då gjutningen var färdig, forslades slottsvågen från slottet till kyrkogården, där gjutningen sålunda ägt rum, för att man skulle kunna väga klockan. Enligt inventariet till 1635 vägde den 6 skeppund (III: 90). En dräng »som körde Slotzwågen ifrån Slottet och till kyrkiogården, att väga klockan medh, och förde henne tillbakas igen» fick i betalning 16 öre (III: 81). »Bygmesterna» och »Slotztiänarna som wogo klockan» undfägnades med »8 kannor Sundagh öl» som kostade 23 öre kannan (III: 82).

Kläppen till den omgjutna klockan kunde icke göras i Kalmar, utan beställdes i Tegnaby socken i Kronobergs län. Stadskvartermästaren »Joan Ha-

rellsson» fick 1 daler 24 öre till »Resepenningar» och 1 daler 16 öre till »Skopenningar» för han »reste effter store Klocka Kleppen till Tägneby» (III: 85). Dessutom betalades 1 daler 16 öre i körslön för kläppen från Tegnaby till Kalmar. Då man fått den dit visade det sig att den var för lång, varför den måste förkortas. »Cain Smedh» fick »effter Borgmästernas befallningh för han afhugg een stoor klockaklep och gjorde honom mindre» 1 daler 4 öre och hans mästerson fick till dryckespenningar 12 öre (III: 82). Mäster Cain fick även 4 daler för att han beslog klockan och mästersonen 3 daler. Till »beslaget åth klockan» användes 50 st stor spik, 80 st. båtspik, 60 st takspek och 1 ŷ 7 ŷ »Jern till beslagh» (III: 83). Mäster Cain och hans mästerson fick även båda tillsammans 1 daler 4 öre »för de gjorde gångåsen till nya klockan» (III: 82). Gångåsen var den hävstång som med sin ena ända var fästad i klockaxeln; i den andra ändan var det rep fästad med vilket man ringde klockan. Till gångåsen användes $3\frac{1}{2}$ lb järn (III: 83).

Församlingen nöjde sig icke med två klockor. Redan nästföljande år 1635 gjordes en stor insamling till ytterligare en klocka. Då uppbars »föräringar till Stora Klockan som bleff guten i Stochholm, huilka föräringar Berge Ollsson samblat hafur» 176 daler 31 öre. Bland givarna till dennes insamling var generalmajor Lars Kagg, som skänkte »10 st Ungersk Gull à 2 Dr 20 öre, 26: 8:—» dlr smt och »Fransöskee Gesanterna» som gav 10 riksdaler dvs 15 dlr smt. »Här Gabriel Oxenstierna» förärade 2 rdr och överste »Hans Drake» samma belopp. Ett 10-tal andra officerare skänkte olika penningbelopp flera i form av ungerskt guld (III: 95). Utanför denna insamling förärade »Frans Jöranson till klockan» 45 daler smt. Detta var likväl icke tillräckligt. Man lånade därför dels av »S[alig] Jacob Hobes barnapenningar» till klockan 61 RDr mot 5% ränta dels av »Ährewördigh M:r Nills [Eschilli] Superintendenten» till klockan 100 RD-150 dlr smt likaledes mot ränta (III: 96). Under året inköptes och betalades 2 skeppund »Engelsk teen som kom wthj klockan». Det kostade 348 dlr smt.

Till »M:r Medardo klockagiutaren (Medardus Gesus)³³ som göt Stora klockan i Stockholm» betalades i arbetslön 128 daler 10 öre. Klockan leverer-

rades samma år (1635) och för att den »fördes till båatz» i Stockholm och för frakten till Kalmar betalades 53 daler 17 öre. Den fördes från »bron» i Kalmar till kyrkan på en släpa gjord av »2 stora stockar» och »Regellträ dertil». Den gjordes av mästern »Clas Fick» som erhöll betalning för han »giorde släpen som stora klockan kördes opå från broon» (III: 110). »M:r Hans Kranbardt Smeden» beslog klockan (III: 98). Kläppen till denna klocka tillverkades troligen i Stockholm. Två öre betalades nämligen till »dragarna som boro stora Klockakläppen från broon till kyrkian» (III: 111). Den nya klockan är upptagen i inv vid 1635 års utgång och uppges där väga 12 skeppund 8 f 13 n (III: 112). Kyrkan hade sålunda vid slutet av år 1635 tre klockor.

Då taket på kyrkan brann av 1647 förstördes alla tre klockorna. Liksom vid tidigare tillfällen lånade man en klocka från Arby för att användas till dess man hunnit få nya. Man gjorde som vanligt en insamling till nya klockor. Kyrkan uppbar »aff Gudfruchtigt folch, som haffua förhulpit till kläckornas uprättelse» 35 dlr 17 öre smt. Dessutom lämnades penninggåvor av enskilda personer, bl a av »Fredrich Bennets efferlefuerska, som S. Fredrich testamenterade till kyrkian» 25 dlr dubb kmt och av »Johan Apoteker som han förährade kyrkian 30 D. K. M. — 15 dlr dubb. kmt». Dessutom är »Opburit aff Peer Tunnebindare, som han låffuade till Kyrkiones uprättelse 130 D.K.M. för dhet att wädelden oförmodeligen kom löös utur hans huus 65 dlr dubb kmt» (IV: 85). För att kunna betala klockan sålde kyrkan även en del panter bl. a. »2 Thenstop wogo 9 n af Abrams [Persson] pant på Rådstugan, som stoda för sitt värde och opsmeltades till kläckan 3: 30 dlr kmt. »Peer Johansons pant wid Rådstugun att betala Kläckegiutaren medh» såldes för 104 dlr kmt». Panten utgjordes av en »gammal ottekantig Silfuerskåll», en »liten skåll förgylt innan till» och »1 silfuerskanna» (IV: 101). De köptes alla av Hans Brämer och användes icke till gjutningen. En kyrkan tillhörig trasig ljuscrona »som wogh 12 f » lämnades däremot till gjutningen. En längd på »materialier uptagne till Kläckan som Kiörkan icke hafwer betalt» (IV: 109) innehåller uppgifter om allehanda husgeråd av metall bl a mässingsljusstakar, grytor av malm, tennskålar, en »gammal Kåp-

par Kättell, som bleff behållen i branden» samt en »Smörfoot som lempnades effter Peter Kannegiutare whj wärkstaden». Hans Amfred levererade 5 lb 12 n tenn till klockan i avkortning »uti de Päng: han war skyllig staden» 49 dal. dubb. kmt (IV: 99). Kyrkan tog »till Låns aff wälaktade Johan Rodde till kläckgiutarens affbetallningh, och skall kyrkian giffua interesse för samma penningar ifrån 1 Sept: 648, nembl: för 200 RD-375: — — dlr dubbelt kmt (IV: 85). Rodde gav 200 dlr kmt av lånet i form av mässing och tenn till klockgjutningen (IV: 86 och V: 12). Metall, tenn, koppar, mässing och malm skänktes i olika former av 55 personer som tillsammans gävo 1 lb 16 n tenn, 1 lb 13 n koppar, 2 lb 15 n mässing och 5 lb 4 n malm. Vidare köptes metaller i olika större och mindre poster från skilda håll. Den levererades i olika former exempelvis som kopparkärl, malmgrytor, tennkannor och stakar m m. Vidare är »Leffuererat till Kläckan 250 D: grofft kåppar Mynt, och [dessa] penningarna vpsöktes på Källaren, Rådstugan och hoos Påfuell Willrådh af Tolagen» (IV: 100). Klockgjutaren har ytterligare »bekommit som Trulls annammade aff Tolagan 20 D:K:M: — 10» dal dubb kmt. Kopparn var svåråtkomlig och man skaffade den tydligen lättast genom att insamla »groft mynt» dvs plåtmynt. Gjutningen verkställdes under sommaren 1648 av klockgjutaren Andreas Hansson Höök³⁴ från Jönköping.

Råk lämna även här ett flertal uppgifter om gjutningen och anordningarna för densamma. Man göt vid detta tillfälle alla tre klockorna i en följd och började med storklockan. Man började med att bygga en »Smeltugn». Till den köptes 2 500 st tegel för 65 daler 20 öre kmt och i »Kiörelön» för 2 500 tegel betalades 11 dlr. För »28 lass Mursten till ugnen» betalades 3 daler 16 öre. »Jöran Muremestare» fick 16 dlr kmt »för han murade Smeltugnen» och »Hans Muremestare» fick 3 daler »för Murning i 4 dagar à 3 mark». Två kalkslagerskor arbetade i 18 dagar à 20 öre kmt och två karlar som vaktade ugnen i 14 dagar medan den torkade fick tillsammans 28 dlr kmt. Hela kostnaden för ugnen uppgick till 74 daler 26 öre dubb kmt (IV: 110).

För 120 lass »leer och sand som kiördes till Kläckegiutaren» betalades 30 dlr kmt (IV: 112). Till »Anundh Plåtslagare» betalades 3 dlr kmt »för

Sirklar som klockegiutaren afpassade Moten med» och 12 öre för »Tänglikor därtill» (IV: 113). »Cirk-larna» skulle användas vid utformningen av klockans yttre form och av gjutkärnan som bestämde dess inre form. I den ena »Cirkeln» var klockans yttre profil utskuren, i den andra kärnans. De fästades i en påle nedsatt lodrätt i gjutgropens botten. Kring pålen utformades kärnan som bestämde klockans invändiga form. Cirkelarna fästades vid pålen, vreds runt och skrapade därvid av den fuktiga leran både på kärnan och den övre gjutformen så att de blev jämna och släta. Gjutningen utfördes i detta fall i enlighet med den metod som omtalats i det föregående s 323.

Under rubriken »Allehanda uthgifter till Moten och annath» är bl a upptaget 62 dlr kmt till »een Karll som achtade ellden emedan Kläckagiutaren stod whti sitt arbete i 62 dagar à 1 D.» 120 lass ved »till alla 3 Kläckorna» kostade 75 dlr kmt och »150 tunnor Kåll till omsmeltningh och diutningen[!]» 28: 4 dlr kmt. Till »mothen» och smältningen förbrukades: 15 lb »Krijta till alla Kläckorna», 36 tjog »ägg till kläckorna» kostade 9 dlr kmt. 3 lb »hampa till moten» 15 dlr, 8 mark »wax till moten» 6 dlr, 7 mark »Lijnöllia» 5: 8 dlr, »bomöllia» 24 öre, 16 kannor »Öll till Mothen» 3 daler, »2½ lb talgh, förutan 1 lb som Fålke Månsson förährade 10 dlr», 3 Ringar Stålltråd 18: 24 dlr och 4 mark »Perpetijn» 3 dlr, allt enkelt kmt (IV: 111). Perpetin är enligt SAO ett slags hållbar kypertvävnad. »Joen Silffmester» fick 6 daler 24 öre kmt för 3 lb järn som uppsmidde till »mothen» (IV: 115).

Smeden som lånade ut »Smediebälliorna åth Kläckegiutaren att omsmelta kläckegodzet medh» betalades i hyra 1 dlr 24 öre kmt och två soldater som hjälpte klockgjutaren då han omsmälte »kläckegodzet» fick tillsammans 1 daler. »För Beek som Kläckogiutaren brukade dertill» betalades 12 öre. Becket använder troligen till att elda med för att få högre värme. Åtta man »som boro moted åth den lilla kläckan från Skolan och in i Kyrkian» erhöilo härför 2 daler 8 öre (IV: 112). Det finns ingen upp-gift om varför »moten» flyttades in i kyrkan. Klock-gjutaren hade 6 man till handräckning då han göt största klockan, 4 man för mellanklockan och 4 man för minsta klockan.

Då gjutningen var färdig grävdes klockorna fram

ur »Mothed». De som »groffuo wth den första kläckan» betalades med 6 daler, »middelkläckan» med 7 daler och »minsta kläckan» med 7 daler 16 öre kmt. Alla tre klockorna götos tydligen i samma grop och det var större mängd lera och sand som skulle grävas bort kring de mindre klockorna än kring den stora. Då utgrävningen var färdig skulle klockorna hissas upp ur gjutgropen. »4 Karlar som wpwindade stoor kläckan aff Mothed» fick därför 3 daler och till »dem som opwindade lilla kläckan aff Mothed» betalades 1 daler 16 öre (IV: 112). I detta fall tycks med »Mothed» ha menats gjutgropen. Sedan klockorna hissats upp skulle de rengöras från lera och sand och det utfördes beträffande största klockan av 6 karlar för sammanlagt 3 daler. »Middelkläckan» av 4 karlar för 2 daler och minsta klockan »bleff rengjord» för 2 daler kmt. Ojämnheter som uppkommit vid gjutningen filades bort. Klockgjutaren fick »14 n̄v ståäll till fijlar». Det kostade 3 daler 16 öre kmt.

Sedan klockorna rengjorts skulle de provringas och det tycks ha skett inne i kyrkan. Till dem »som hulpo wphängia de båda stora kläckorna i kyrkian till Prob» betalades nämligen 3 daler 24 öre (IV: 112). Den ringa kostnaden gör det troligt att det verkligen skedde inne i kyrkan. Då klockgjutaren hade slutfört gjutningen av alla tre klockorna med lyckligt resultat förärades han en kanna »spanst» och 2 kannor »franst wijn» som tillhopa kostade 6 dlr kmt (IV: 112). Stora klockan var först färdig. Den ringdes första gången den 28 juni 1648 vid »Joan Gullsmeds» begravning (IV: 96).

Andreas Höök fick i betalning för gjutningen efter 8 SD (silverdalar) skeppundet: för »största Kläckan» som wägte 15 skeppund 120 SD, för »Middel Kläckan» som wägte 7 skeppund 56 SD och för »minsta Kläckan» som wägte 2½ skeppund» 20 SD. Vidare fick han »för beslagen på båda stora Kläckorna effter betingningh SD 14» och »för han omsmeltade Kåppar och Malm i Skolan, Kläckegodz 6 Skip:d 6 t̄ 18 n̄v SD 34: 12 4/5». För »een handtlangare, som halp honom på minsta Kläckan i 20 dagar 5: 16: —» samt »för beslaget på minsta Kläckan» 5: —. Summa SD 254: 28 4/5: — bokfört till 477 daler 12 öre dubbelt kmt (IV: 115). Det är tydligt att klockgjutaren fordrade betalning i silvermynt med fast värde. Han hade även »fri taringh» under de

20 veckor arbetet pågick, först i 9 veckor för 10 dlr kmt i veckan hos »Måns Budde» och därefter i 11 veckor mot lika stor veckobetalning hos »hustru Anna Per Matsons». 1648 års räk uppger att »omkåstnaden till kläckornas omgiutningh belöper in alles 1 081: 10: 12» dlr dubbelt kmt (IV: 94).

Stora klockan skall efter omgiutningen 1648 ha haft följande inskrift. Omkring övre kanten: »R. Nicolaus Eschilli S. C.—W. Christopher Larsson Grub Præsid. — W. B. Hans Silfverlås. — B. Johan Rodde». På ena sidan: Svenska riksvapnet och bokstäverna C. R. S. (Christina Regina Sueciæ). Däröver: »Anno 1648 M. Andreias Höök migh om gööt». På andra sidan: »I. N. R. I.» Omkring nedre kanten: »Laudate Dominum omnes gentes, laudate eum omnes populi, quoniam confirmata est super nos misericordia ejus, et veritas Domini manet in æternum. Hallelujah. Psalm CXVII.» Som skiljetecken och dessutom på flera ställen här och var på klockan fanns avbildningar av mynt och medaljer. Klockan omgöts 1856 (B. 1914 s 33).

Redan 1668 måste lilla klockan omgiutas, av vilken orsak omtalas icke i handlingarna. Räk meddelar endast att den 20 mars »Vpsändes lilla Kläckan till Stockholm att omgiutas medh Christopher Lambrecht». Den vägde då 38 lb 12 n. För den tid den var borta lånades en klocka av lands-

hövdingen (s 286). Den 26 december 1668 betalades »dragare löhn för Nya Kläckan som hemkom från Stockholm ifrån Siön, 6 karlar à 12 öre kmt». Omgiutningen har enligt inskriften på klockan gjorts av klockgjutaren Johan Meyer i Stockholm. Den är ännu i bruk i Domkyrkan (fig 209 a, b). H med krona 79 cm, diam 95 cm. Den har kring övre kanten inskrift: »Gloria in excelsis Deo et in terra pax, hominibus bona voluntas.» Kring nedre kanten: »Laudate Dominum in cymbalis bene sonantibus. Holmiæ me fundebat Jahann Meyer anno 1668». — I översta bården fig 209 b t v bild av pelikanen som matar sina ungar med sitt eget blod, en symbol för Kristus. (B. 1914 s 34). — Mellanklockan omgöts 1684 (B. 1914 s 33).

Innan kyrkan förstördes överflyttades klockorna till Nya staden och Domkyrkan. Enligt inv 1678 hade kyrkan »1 klocka om 15 skeppund, 1 dito mindre, stå bägge i nya kyrkan. 1 mindre dito hänger i skolklockstapeln». I Domkyrkans inv 1682 finns samma uppgifter.

I inv 1613 finns upptaget »primklocka 1 om 3 mark». Den kan följas i inv s o m 1634 och kallas antingen primklocka eller »Liten klocka». I inv 1634 benämnes den »1 Liten Primklocka». Den nedsmältes detta år i samband med gjutningen av en stor ny klocka (s 322).

Bilaga 1. Konung Eriks av Pommern donationsbrev till Storkyrkan i Kalmar av den 19 mars 1430 jämte kyrkoherrens och kapitlets i Kalmar förpliktelsebrev av den 21 mars 1430. Orig i Danska Rigsarkivet (A 2. Erik af Pommern).

J Gudz namn Amen Wi Johannes Reemskær kirkioherra Nicolaus köning Johannes vitte *perpetui vicarii* J Calmarna kirkio och alt Capitil ther sama stadhz Kennomps medh thesso nærwarande waro opno breffue for allom them nw ærw och til komo kunna ath æpther *thet* ath mektoghom höghbornom fursta warom nadhogha herra konung Erike J Swerike Danmark / och Norghe aff gudz ingiutlise swa til sinna ær ath han til merilse wars herra loffs / sich och sinne kære husfru drötningh Philippe ware nadhoghe frw och hans forsethre och forældra konunga och drötninga til ærliken Aminnelse / fundera ophöghia och göro wil wara bykirkio J Calmarna til eth Collegium och en halfuan doom medh tretton kaneka *preste* / the ther wti swa dana ewigha gudz tjänist och loff for swa dana renthör och ingeldh oppe haldha scola ewinnelika J alle matho som hans *fundacionis* breff ther op giffuit / Hwilkit her æpther fölgher ordh fran ordh wæl wtuisar.

Wi Erik medh gudz nadh . Swerikx Danmarkx Norghis Wendis och Göta konunger och hertigh J Pomeran wiliom witherlighet wara allom medh thetta breff / ath wj gudh til hedher / och os och ware kære husfrue Philippe / och ware forfædhrer och forældre konunga och drötningher / och æpther komonde til liise och roo / æpther warre Rike radhs radh / her Laurens wlfson / her Andres nielson / her Pædher bosson prouest j Berghen / her Pedher axelson prouesth j Lundh / Olaff raualsen laghman / J Östergötland / frædrick wardhenbergh / Arfuidh swan / Otte wlfson / och laurens bydhelsbach / stichta fundera ophöghia och göra wiliom eth Collegium och en halfuan doom aff bykirkione j Calmarna medh tretton kaneka *preste* / J swa mattho ath the same tretthon kaneka scole swa dana gudz tjänist ther stedhes oppe haaldha til ewich tiidh / som her æpther fölgher / Fförst ena hwar daghx sungua messe aff war frw medh höchmesso aff daghen och alle dachx tiidher swa som the siongas j doomkirken J lyncöpunggh / och ther öwer at scole the wara plichtoghe och skiptas til ath læsa psalteren Jo twa och twa til liika badhe nath och dagh vtan afflatilse / tha ey siongas tiidher æller messa holtz j kirken / Nw for thema forscrifne messörs tiidhers och psalteres oppehaldilse scole the forscrifne kaneka haffua til there dachlika brödh och berning fæm och thrætiughu mark och try hundradha mark / aff Radhit j Calmarna aff war arlighen skat til ewich tiidh / och ther til thusande mark peninga haffua wij thöm nw redhe ther öwer at antwordhath til ath köpa rænthede medh swa som ær vbekumrat friith frælsis gotz och enkte skatta gotz medh swa dana vilkör och mate / om the forscrifne kaneka bruto medh thyrsko oc genwerdho oc ey haldhe wildo fornempde guts thianiste J til komonde tiidh / ath wj och ware æpther komore tha fulla macht skulum haffua ather at kalla til cronen j gen then same renthe som the for the tusanda mark köpende wordhe oc skatten medh aff radhit / och hues the ther aff opburit haffua / kan och ware æpterkomore theme forscrifne

gudz tjänist ey swa behagha at haldas *thet* gudh forbiudhe wtan vele aff Radhit j Calmar forscrifne renthe nakat sin j gen hafua for thera arlik skat / tha giffue wj fornempda kaneka the forscrifne thusanda mark renthe for thera troscap oc ærfuodhe frii oc vhindradhe aff wara æpter komere Jtem skole the alt tiidh æpter ottosangh prim tertz Sext Noon sionga Regina celi mellem pascha oc pingxdagha / æn annan tiidh om aridh Aue regina celorum samedhis scule the oc sionga æpther Aptonsangen oc ther til medh Aue maris stella / oc Ora pro populo / os oc fornempde wor kære husfrv och wore forældra oc æpter komenda konunga och drötningher badhe leuende oc dödhe til aminnilse Jtem scole the j alle thera messor haffua *Memorias Collectas Secretas Complendas* enkannelika for os oc for fornempde wor kære husfru oc for wor nadhige frw drötning Margreta / oc for andra wore forfædher oc æpter komende konunga och drötningher Jtem alle dagher tha ey bers sacramentit oppa höghe altara til hömessen sculu the sionga *Veni creator spiritus* thet första versit for æn the begynna messen Jtem wordher nakar there swa kranker æller gamal æller ærinde haffuer ath han ey forma haldha forscrifna tjänist tha leghe for sik annan i sin stedh Jtem scole thesse fornempde Clerke wara och heta wara och ware æpterkomende egne kaneka oc Capellanar och tagha wi them j war oc ware æpterkomende enkannelikan hengn oc forswar oc kirkioherren skal wara there forman oc prelat Jtem oppa at the thes willichlikere oc trolikere beuisse sik j theme forscrifne tjänist wiliom wj oc ware æpterkomende bethencke them medh kirkiom oc kirkio Jngeldom som wi oc the ræth til haffua ath forlana a Cronena vegna / om swa skeer ath kirkioherran oc capitil scrifuar for nakrom there oc wisselika vitna at han trolika oc wæl haffuir tiænt j thetta æmbete Jtem ath hwar there haffue oppa sith ruckelin Rikesens baneer swa som ær eth Ryth kors vti eth gult feld. Til stadfestilse oc witerliketh / Alla theme forscrifne stykke oc articla ath the swa stadhuga oc faste blifua haldhas oc fulkomponas scole ewinnelika J alle matho som forescrifuadh staar / Hwilka wi forscrifna Caneka oppa there siele befale oc thera *consciencias* medh beswara tha hafua wj fornempde konung Erik wort Secret jncigel medh wilia oc retthan witskap budhit hengias for thetta breff Som gifuit oc scrifuat ær oppa Calmar slot Arom æpther gudz byrdh Mcd° xxx° oppa synnodaghen Oculi Jnnan the helgha fasto /

Tha aff thy ath wj fornempde kirkeherra oc Capitil wel kunnom pröfua oc vnderstanda ath thenne fundacio oc ophöghilse ma komo gudh til loff oc kirkione j Calmar och os oc ware æpterkomende til nytthe oc bestandilse tha haffuum wj medh godhom wilia oc medh fortentko modhe sacht oc lofuodh medh allom troskap fornempda warom nadhoghe herra konung erik och sighiom oc lofuom j thesso waro brefue swa wæl aff wara æpterkomonde som aff wara wengna / ath wj oc the wiliom oc scolom troleka oc vtan alt arkt haldha oc

fulkompna thema forscrifna gudz thiænist oc loff j alle the artikle oc punkte som wars nadhighe herra forscrifna fundacionis breff j sik halder obrotlika til ewinnelikan tiidh / oc ther oppa til ytermera visso oc större forwaringh hengiom wi wart Capitils medh wara fornempda jnciglom for thetta breff /

hwilkit gifuit oc scrifuat ær J Calmar Arom æpter gudz byrdh M^o cd^o xxx^o oppa sancti Benedicti dagh nærwarandis medh fornempdom warom nadhoga herra / tha fornempda peninga opbares och these fornempda stykke lofuodhis / hans Radh oc men som til foren nemde staa

Bilaga 2. Priorn i Kalmar svartbrödrakloster Nils Hwiths och hustru Greta Rawel Bengtssons efterleverskas brev till rådet i Kalmar daterat år 1521. RA Småland 1533 nr 1 A.

Aaren epher Gudz byrdh tusandefemhundrade oc paa thet ena oc tiwgonde antwardade priaren aff Kalmarne Closther brodher Niels Hwiith oc hustrv Gretha Rawel Benctsons epherleffuerska Gud hans Siell Naade. Nogra ägadela in i Kalmarne raad oc badhe the ödmiwkeliga at the dande men ville för Gudz skull. oc för theras siell saligheet skull at staa them före sa som the vilia för Gudi ansvara hwilket the oc loffwat haffua at the vilia gerna göra thet besta Gud giffue them naadhene till · man epher man · huilka ägadela för:da hustrv Grettha giffwith haffde med syn frii vilie oc med sins brodherss samtyckie i thet aar som screffs epher vars Herre födilse thima. tusandefemhundrade paa thet femtonde iomffrv Maria oc St:e Sigfriidh i Kalmarna kyrkio. oc antwardadhe thet till Clostreth noghet aff tesse ägadelana. hwilka egadele the egh tröste förestonda för saker Skull fförst twaa gaarda pa norreportz gathn oc sex smaa hemmen iempt aa brwnen östan gatuna Item en tompth mellan Larens Törbiornss. oc Matts i Mysinge Item en tompth vedh slothet twerth ower Balzars gordh ther Pedher Smidh han bodde. saa stoor at ther war gordzrwm oc Stuffu oc farstwo oc Smidia oc eth lithet korgordsrwm (kålgårdsrum) Item en tompth vedh brudz gordh swnnan före Item en tompth twerth offuer Sigfriid Ruska stegherhws iempt aa Pedher Öryansons kellare gaffwel oc Stegerhuss gawel. Item en tompth paa lärfftz gatwne nesth swnnan före St:e Nicolai hem saa stoor som eth bodarwm Item eth bodarwm vedh Synnersta bro porthen innan före pa norre Sidone. Item vthan före vedh same porth tw bodarwm nordhen för bron a i östra hörnith. Item wtsath rentha peninga till samme prebenda som är st:e Sigfridz altare. fyretio mark oc tw hundradhe gutniska i Pedher Öriansons gardh paa Vestraportz gatu tolf march gutniska till rentha om aareth Item i Hans Öriansons hem paa sama gatu innan för vestra porth sönnan fore 20 mark g:ca ena march g:ca til rentha om aareth Item hundrade marc i hustrv Lucia Pedher scriffares sten-

huss paa Lerefftz gatune Swnnan för Abram Persons porth Item hwntrade march g:ca i Matts Iönssons gaard paa torghet Item 100 marc i Torstens Ionsons gaardh vedh norre porth östan gatune. Item 20 marc Swenska i Rasmus Hanssons kellare Swnnan för porthen paa gatune Item tw hundrade march i Hans Voltmans gordh 10 mark g:ca till rentha om aareth Item fyretio march g:ca i Oloff Nielsons gordh paa Christofferss gatw, twa marc g:ca om aareth Item twa nobla i Niels Skutha tompth pa Hysike gatwne nesth vathnet synnan gatwne Item 2¹/₂ hwntradhe mark Swenska i Rawall Benctsons gardh Item wthan om byn twaa lyckior ena mellan mwnka lyckian oc tegel hwsith, the andra vesthan för St:e Öryan oc stodh en qweren paa foordhom dagx Item eth kolgardz rwm pa the smala gatwne som löper nor wth fraa veghen oc in til Systra Closther nesth synnan före Hindrich Karlebegx kolgardh badhe lika longa sa breed ath han recker in paa hustrv Marghet Kleyses kolgardh Item tw kolgardz rwm vedh gropene vester för norre porth, en vester i hörnith som hörer Iomffrv Marie dröwilse till vedh torghet oc tessen tw rwmmer ther nesth östan före Item hwath rentha eller legha her kan gaa aff thenna forscrifna ägadela tha skulo the till Kalmarne closther med saa dana skell at the vilie opholla the gudz tienisth som her epher scriffwit staa. fförst fäm messor hwarje wikw för St:e Sigfridz altare. oc ther till saa mongh Sielabadh som ther kan till löpa om aareth oc vigalias Oc bediandes alle dande men borgamestare oc raad epher thenne dagh kommandes: man epher man at the för Gudz skull oc retwisone Skuldh wtkoora tw myndage dandemen. Som grannelige haffua her omsörgia saa at the gudz tienisth opholla oc the faa theras retteligheet som före sachth är som the wilē swara för Gudz strenghe doom. taghendes lön aff Gud almectogh oc Sancte Sigfriid Till yther mera visso oc beuisinsh bedis wi Stadzens insigle hengiandes nedhan för thetta breff Scriffwith aaren epher Gudz byrdh som före scriffwith staa.

Noter

I. Storkyrkan under medeltiden och före år 1611. Kyrkans byggnadshistoria och konsthistoriska ställning

1. *D S* nr 644.
2. *Hans Hildebrand*, Sveriges medeltid 3 s 75 och 77.
3. *Herman Schüek*, *Ecclesia Lincopensis*, Stockholm 1959 s 45.
4. *Schüek* a a, s 229 uppräknar i not 24 samtliga kända prostar. Se i övrigt *Bror Olsson*, *Kalmar stifts herdaminne*, Lund 1947–51, särskilt 2 s 15 f.
5. *G V R* 3 s 298 och 5 s 194 och 198. — Om Ericus Suenonis (även kallad Erik Svenske och Erik Kyn) se *Gottfrid Carlsson* i *Sv biogr lex* 14 s 339 ff.
6. *D S* nr 1089.
7. *D S* nr 3911.
8. *S D* II nr 1143 — Jfr *Hans Gillingstam*, *Ätterna Oxenstierna och Vasa*. Stockholm 1952 s 746.
9. Konung Eriks stiftelsebrev finns ej i original men det är i avskrift intaget i kyrkoherrens i Kalmar Johannes Remscher och övriga prästers förpliktelsebrev till konungen den 21 mars 1430 (s 120). Detta sistnämnda brev finns i original på pergament i Danska Rigsarkivet (A 2, Erik af Pommern); fotostatkopia i RA. Brevet är tidigare — ej fullt nöjaktigt — tryckt i *A Huitfeldt*, *Danmarks Rigis Krønike I* (folioupplagan Köpenhamn 1650) s 745 f och omtryckt efter Huitfeldt i *Herdaminne* 2 s 19 ff. Här refereras brevet innehåll endast kortfattat. Det återges i sin helhet som bilaga 1 s 328 f. efter av förste arkivarien Jan Liedgren gjord avskrift av fotostatkopian i RA. För denna avskrift och för följande upplysningar framför författaren sitt tack:
»Själva stiftelsebrevet måste ha varit daterat söndagen Oculi, ej efter Oculi [som Huitfeldt uppper]; jfr *Regesta diplomatica* I nr 3494». — Ett likartat konung Eriks »stiftelsebrev för gudstjänsten i Vadstena stadskyrka med 10 kungliga kaplaner utom kyrkoherden såsom dekan är dat 1430 15/2 och finns i orig på perg i RA. Från samma dag abbedissans och Vadstena klosters förpliktelsebrev till konung Erik, vari hans stiftelsebrev är intaget; detta brev finns i orig på perg i Danska Rigsarkivet (A 2, Erik af Pommern). Jfr *Huitfeldt* 1 s 744 f».
10. Troligen ett halvt domkapitel.
11. »Thrætiughu» = trettio. Om betydelsen av detta ord och »tiughu» se *Söderwall* II s 738 och dess supplement s 906.
12. *Röcklin* var ett plagg liknande en mässkjorta men med vidare ärmar. Det var avsett att vid kortjånsten i kallt klimat bäras över de pälskläder som för köldens skulle var nödvändiga i de oeldade kyrkorna (*Kulth lex* 10 sp 634).
13. *D S* nr 1089.
14. *Tänkeb* s 62: 5 ff och 65: 31.
15. *Rosman*, Berättelse om utgrävningarna 1923–26 i Gamlestan i Calmar (S:t Kristoffers gilles krönika IV, Kalmar 1926, s 22–36) s 35. — *G Volmar Sylvander*, *Kalmar slotts och stads historia* har en fantastisk förklaring härtill (a a II: 3 s 102 f). Gallren har därför här ägnats en tämligen utförlig behandling.
16. *Tänkeb* s 62: 3 ff.
17. RA, *Smålands handlingar* (Smål) 1521 nr 1 A.
18. *Tänkeb* s 65: 30 f.
19. De båda sista uppg *Smål* 1608 nr 2. Kalmar stads räkensk 1608. — Antagligen var det samma brunn som omtalas 1428 då hus »æro bygdh oppa stadzens jordh widher kirkiogardz badstuw brynnen» (*Tänkeb* 61: 8 f).
20. Om rännan och dess reparation se s 159 ff.
21. *Rosman* a a återger en sammanfattning av grävningens resultat. Någon mera detaljerad redogörelse för utgrävningen finns icke.
22. »Spionkartan» i KrA, Sveriges krig 1: 33 (Köhlin nr 4).
23. Herzog August-Bibliothek i Wolfenbüttel, Codex Augusteus 36,13,3°. Denna bild är publicerad och jämte »spionkartan» analyserad ur krigshistorisk synpunkt av *Ingel Wadén* i uppsatsen *Samtida bilder över belägringen av Kalmar stad och slott år 1611*. Rig 1936. — »Spionkartan» är även ingående behandlad i *F Bæherendtz*, *Striden om Kalmar år 1611*, KL III. Ingen har dock fäst avseende vid dess märkliga bild av Storkyrkan.
24. *Martin Olsson*, En apokryfisk bild av Storkyrkan i Kalmar gamla stad, KL 1968, s 5–13. — Jfr *R Boström*, *Sveriges domkyrkor*, Sthlm 1952, s 108 f.
25. *Sylvander* a a, II: 3, s 82.
26. *Rosman* a a, s 29, not, samt bildtexten till fig 20 i hans arbete.
27. *Sylvander* a a, s 82.
28. *Sylvander* a a, s 73.
29. *Sylvander* a a, s 73.
30. *Sven Rosman*, Utdrag ur Willem Skinnares räkensk. S Kristoffers gilles krönika VI–VII (Kalmar 1933) s 81 ff.
- 30a. Möjligen kan Rosman ha funnit rest av en godsida (=märke efter stötfog) på södra delen av grundresten fig 106; detta skulle förklara västra ingångens läge i hans rekonstruerade plan. Grunden fig 106 har troligen tillkommit i samband med västgavelns återuppförande 1630 och följande år (s 250 ff). Jfr pl II och VIII b.
31. *N J Löfgren*, *Kalmar och dess stift i Småland*, 1 och 2, Kalmar 1828 och 1830. — 2 s 92.
32. *Martin Olsson*, *Erik Dahlbergs bilder av Kalmar gamla stad och deras värde som historisk källa*, *Fornvännen* 1968, s 42.

33. Om sin rekonstruktion fig 145 säger *Rosman* blygsamt att den »endast är avsedd att förtydliga det försök att rekonstruera kyrkan som här gjorts. Genom grävning på platsen står nog ej mera att vinna, men önskligt vore om man genom arkivforskning kunde komma till större klarhet om kyrkans byggnadshistoria» (*Rosman* s 30).
34. *Tänkeb* s 82: 27.
35. *C G Styffe*, Bidrag till Skandinaviens historia, 5 s 12. — *Sylvander* II: 3 s 81 och flerstädes uppger att tornet kallas »Högethorn» och denna uppgift har sedan spritt sig i litteraturen. Tornet var högt och namnet icke obefogat, men det har tillkommit genom en felläsning. *Sylvander* citerar ur räkenskapen 1602: »Gifvet Lasse Kyrkoväktare för några stenar han förde utur Högethorn». Det står dock icke »Högethorn» utan »Höge chorn».
36. *GVR* 16 s 603.
37. *SRA* I s 695.
38. *Smål* 1541 nr 10 f. 4.
39. *RA Erik XIV:s reg* 1562 f. 307.
40. Samtl mått, utom Arbys, efter *William Anderson*, Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn. Arbys mått efter *Frigelius* och muntligt meddelande av antikvarien *Karin Andersson*.
41. *Smål* 1605 nr 14, räkensk A. »Mester Willem skinnares Rekenskap för Calmar Stadz Kijrkio, oc hennes Bijgning, ther han war Föreståndare före, för thet Åhr 1604. Item för Kijrkionnes Bijgning för thet Åhr Christi 1605. — Truls Kråk, gör rede för Kijrkionnes Inventario, opbörd och utgift, för thet Åhr Christi 1605». Räkenskapen har uppställts och försetts med förklarande text av Bengt Håkansson (s 149). — Räkensk B är ett oordnat koncept till A.
42. *Söderwall*, II s 472. — Det ser ut att ha varit någon skillnad mellan vanliga »döreställningar», dvs dörrkarmar, och »inspyndade» sådana, ty i 1604–1605 års »förvandling på Opborne Kyrkio Bygnings partzeler» är upptagna »5 st. Dörestälningar» och »2 st. In Spyndade dörestälningar». Det är dock möjligt att skillnaden var den att de två var insatta i sina murhål och att de fem fanns i förråd.
- 42 a. »Jag» var »Conrad tullskrifware» i Kalmar. Jfr s 160.
43. Benämningen »högekoret» för det forna Vårfrukapellet kom icke i allmänt bruk förrän efter 1613.
44. *Smål* 1605 nr 14, Räkensk B f 79v–80. — *Rosman*, i *S Kristoffers gilles krönika VI–VII* s 90 f, har publicerat denna redogörelse efter Räkensk A.
45. För diskussion angående anordningarna i koret tackar jag förste antikvarien *Aron Andersson*.
46. Jfr *Sylvander* II: 3 s 78.
47. Ordet »Dörrhake» har först skrivits »fönsterhake» men »fönster» har strukits och ersatts med »Dörr» (*Räkenskap B* f 89r).
- 47 a. Om fönsterdörrar, se s 172, vänstra spalten.
48. Se vidare om *Bengt Håkansson* s 149.
49. *William Anderson*, Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn, Lund 1926.
50. *Lundberg* a a, s 280.
51. *H F Frölen*, Nordens befästa rundkyrkor, I–II, Sthlm 1910–1911.
52. *Danmarks Kirker*, VII, Bornholm, Khvn 1954 s 449 ff.
53. *Ibidem* s 510 ff.
54. *Ibidem* s 489 ff.
55. *Ibidem* s 181 ff.
56. *R Boström*, Ölands försvarskyrkor, en översikt. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1972 A 2, Sthlm 1972 samt där anf arbeten. — *Densamma*, Föra kyrkor (SvK, Öland I: 6), Sthlm 1972. — *R Boström* har rekonstruerat det äldsta tornet i Hulterstad som ett tvillingtorn, besläktat med bl a Färlöv (fig 155) i uppsatsen År Hulterstads kyrka en dansk anläggning? i: *Nordisk medeltid, Konsth studier tillägnade Armin Tuulse*, Uppsala 1967, fig 3.
57. *Armin Tuulse*, Hossmo. En försvarskyrka med östtorn, Sthlm 1955.
58. *Sune Lindqvist*, Den helige Eskils biskopsdöme, Sthlm 1915.
59. *Iwar Anderson*, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp, Sthlm 1960 (*Antikvariskt arkiv* 14).
60. *Harald Åkerlund*, Kläckeberga, kyrkan med källare och salsväning. KL XXXIII, Kalmar 1945.
61. *Tuulse* a a, s 159 ff och där anförd litteratur.
62. *Martin Olsson*, En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. Fornvännen 1932 s 273 ff. — *Densamma*, *KSH* I, s 233.
63. *Martin Olsson*, Kalmar slotts historia I (*KSH* I) Sthlm 1944 s 20 f och där anförd litteratur.
64. *Adolf Schüek*, Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, Uppsala 1926 s 226.
65. Se vidare *KSH* III s 124, not 9.
66. *Evald Gustafsson* och *Marian Ullén*, Växjö Domkyrka (SvK, Småland IV: 1), Sthlm 1970, s 71.

Medeltida altar- och kapellstiftelser

1. *Tänkeb* s 118: 1.
2. *Nikolaus*, biskop av Myra, var de sjöfarandes skyddshelgon.
3. *Tänkeb* s 82: 11–13.
4. *Bilaga* 2 s 329.
5. *Sylvander* 2: 2 s 463. *Sylvander* kallar honom Johan (=Heneka) och uppger som källa »Stiernmans afskrift ur Riksarkivets diplomatarium och Frigelianska samlingarna å Stiftsbibliothek». — Jfr *Tänkeb*, registret s 200 »heneka Bæra». — Clas Warges kan möjligen vara

- prästen »nicholaus verkemyn» som 1410 sålde en kålgård (*Tänkeb* s 20: 28 och 21: 26).
6. *Smål* 1533 nr 1. Räkenskap 1533–38 f 32–35 och 39–43. — *O Källström*, Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Uppsala 1939 s 198–201.
  7. *Smål* 1533 nr 1 f 33.
  8. *Smål* 1533 nr 1 f 41.
  9. *G V R* 11 s 344. — Hans Ernst innehade som nyss nämnts förlåningen redan 1533.
  10. *Tänkeb* s 113: 23 ff. — *Jan Liedgren*, Johan van Hoyngens och Vicke van Vitzens kapellstiftelser i Kalmar; Arkivvetenskapliga studier III utg av *R Swedlund* och *Birger Lundberg*, Lund 1961, s 101.
  11. *D S* nr 7157, dat 2/3 1365. — Jfr *Liedgren* a a, s 102 not 5 och där angiven litteratur.
  12. *R P B* nr 1994. — Borgmästare och råd i Kalmar vidimerar den 7 sept 1390 på begäran av prästen i Linköpings Stift herr Benedictus Hennechini detta biskop Nicolai bekräftelsebrev. Kalmar stad samt herr Johannes Nicolai, prost i Kalmar prosteri, herr Johannes Rodehose, kyrkoherre i Kalmar, och herr Hartwicus de Bugha, prebendat därstädes, besegla (*R P B* nr 2508).
  13. *R P B* nr 2006.
  14. *R P B* nr 1216.
  15. *R P B* nr 2609. — *Liedgren* a a, s 102 f.
  16. *R P B* nr 2609.
  17. *R P B* nr 2605.
  18. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* IV nr 639. — *Liedgren* a a, s 103.
  19. Brev från rådet i Lübeck t rådet i Kalmar dat 24/6 1402. Tryckt i *C G Styffe*, Bidrag till Skandinaviens historia 2, s 119.
  20. *Urkundenbuch* IV nr 516. Efter *Liedgren* a a, s 103.
  21. *Liedgren* a a, s 103.
  22. *VaLA Kalmar stads dombok* 1634 (opaginerad).
  23. *Sylvander* s 100 uppger efter *Löfgren* 1828, s 82 att detta kapell 1444 begåvades med Broaslätts gård vid Kalmar »och att i gåvobrevet därpå uppgives altaret ligga in australi parte summi altaris ecclesie Calmarnensis», således på södra sidan om högaltaret. 1496 tillbytte sig kapellet en gård i Elferslösa för Barkestorp, som avträdades till Påvel Kyle och i det brevet uppges kapellet ligga vid S:t Catharina chor.
  24. *Tänkeb* s 115 ff. — Om Vicke v Vitzen d y se *Sten Engström* i Nord fam bok, 2 uppl b 32 sp 903.
  25. »Brytiagardher» = en egendom som förestods av en bryte, dvs förvaltare (*Söderwall* I s 156 och suppl s 90).
  26. *Gillingstam* a a, s 82.
  27. Om *Röcklin* se s 120 not 12.
  28. *G V R* 9 s 231.
  29. *G V R* 18 s 117.
  30. *Erik XIV:s Nämnds dombok* s 58 (*Hist handl* 13, Sthlm 1884). Brevet återgivet in extenso i *Liedgren* a a, s 109 f. Jfr *Liedgren* s 105.
  31. Det förra har redan anmärkts av *Liedgren* a a, s 105.
  32. Odat perg nr 114, RA. *Liedgren* a a, s 105.
  33. *Liedgren* a a, s 105 efter orig perg RA, samt s 107.
  34. *Elgenstierna* IV s 367 enl *K H Karlssons* saml om medeltidsätter i RA. Citeras RHKn.
  35. *Elgenstierna* IV s 367 enl perg brev i danska riksarkivet.
  36. *Elgenstierna* IV s 368 efter RHKn.
  37. *Elgenstierna* IV s 367; *Liedgren* a a, s 104.
  38. *J A Almquist*, Den civila lokalförvaltningen II: 1, s 83.
  39. »Hur släktskapen var beskaffad är ännu outrett.» *Liedgren* a a, s 104.
  40. *R von der Hardt*, Periculum Antiquitatum. Conspectus III nr V (1709). — *Liedgren* a a, s 105.
  41. *S D* nr 3135. — Om *A Brodersson* se *S Tunberg* i Sv biogr lexikon I s 12 f Sthlm 1917.
  42. *Albricht Skriffuare* blev borgmästare i Kalmar 1413 (*Tänkeb* s 30: 20); hans gård omtalas ibidem s 47: 13 och 77: 24. — *Christina Kamella* är icke omnämnd i *Tänkeb*.
  43. *Tänkeb* omtalar ett flertal personer med detta förnamn. Den som närmast kan komma i fråga är »henningus alutarius» som var löftesman för burskap 1404 (s 133: 26). Han var troligen samme man som »henning skomakare» som uppläter gård 1425 (s 53: 1 och 53: 3). Övriga med detta namn omtalas mellan åren 1428 och 1445.
  44. *Hans Köning* var ombud i rätten 1405. *Tänkeb* s 9: 21, 22; hans fruktträdgård omtalas 1412 (ibidem s 28: 19); uppläter gård till svärsonen Lasse Truesson 1434 (ibidem s 73: 1 och 73: 4); hans f d gård 1441 (ibidem s 80: 1).
  45. *Smål* 1533 nr 1 f 40 v.
  46. *N I Löfgren*, Kalmar och dess stift i Småland I s 82 (Kalmar 1828).
  47. *Källström* a a, s 201.
  48. *Tänkeb* s 24: 11 ff. — *Karolus Rike* var enligt tänkebokens register troligen identisk med Karolus Gregersson som 1411 var kyrkvård i Bykyrkan.
  49. *Tänkeb* s 83: 20 ff.
  50. Ibidem s 94: 5–19.
  51. *Källström* a a, s 201.
  52. *Källström* a a, s 201.
  53. Notan har utgått.
  - 53a. *P G Berggren* o *Manne Hofrén*, Kalmar stad och dess historia. (Kalmar 1936) s 90.
  54. *Tänkeb* s 113: 8 f.
  55. Ibidem s 119: 3–23.
  56. Ibidem s 120: 5–14.
  57. *Tänkeb* s 49: 1–30.
  58. Ibidem s 6: 24.
  59. *Liss Eric Björkman*, Gatunätet i medeltidens Kalmar, S Kristoffers gilles krönika XXX s 36. Kalmar 1971. — Kristoffers stora gillestuga, »Panneryng», var troligen den stora byggnad som på fig 101 finns i kvarteret I i stadens nordöstra del (*Björkman* a a, s 36).
  60. *Smål* 1533 nr 1 f 40.
  61. *Tänkeb* s 94: 20–30.

62. *Ibidem* s 107: 23–25.
 63. *Källström* a a, s 200.
 64. *Smål* 1633 nr 1 f 40.
 65. *G V R* 29 s 782.
 66. *Tänkeb* s 58: 15–60: 14.
 67. *Herdaminne* 2 s 77 f (efter Frigelius f 58). — Hanns Bertoldsson var son till Elizabeth sutarins, änka efter Hermannus sutor (*Tänkeb* 1411 s 24: 15). — *Liss-Eric Björkman* a a, s 37.
 68. *G V R* 10 s 282.
 69. *Tänkeb* s 60 f.
 70. *Tänkeb* s 60: 28 ff. — *Ibidem* s 75: 25–32. — Vranne (= vrå).
 71. *Smål* 1533 nr 1 f 34 v.
 72. *G V R* 11 s 37.
 73. *Tänkeb* s 61: 13–17.
 74. Om *kyrkogårdsjärnen* se s 120.
 75. *Tänkeb* s 65: 29–66: 3. — Emedan Kalmar gäll var prebende till dekanatet i Linköping, har Köning varit kyrkoherre i Kalmar. Se s 117.
 76. *Herdaminne* 2 s 21.
 77. *Tänkeb* s 89: 6 ff.
 78. *Tänkeb* s 99: 3–13.
 79. *Källström* a a, s 201.
 80. *G V R* 9 s 231.
 81. *Tänkeb* s 3: 11–4: 30. — Donator omtalas i *Tänkeb* s 42: 15 ff första gången den 13 aug 1418 som »dominus johannes remsker curatus kalmarnensis». Han innehade dekanatet i Linköping och var därmed kyrkoherre i Kalmar. Han överlät vid detta tillfälle en gård i staden som var hans modernearv till Johannes Redhoswen. Gården var belägen mellan Andreas Lippens och Laurentius Lucießons änkas gårdar vid Krämargatan. Johannes Remscher var son till rådmannen, 1412 borgmästaren, i Kalmar Hinrik Remscher och Christina Joansdotter (*Tänkeb* reg s 203).
 82. *Hälga gäst* var stadens Helgeandshus.
 83. *Tänkeb* s 4: 31–5: 7.
 84. *Tänkeb* s 90: 1–21.
 85. *Messorede*, en sammanfattande benämning på de kläder som brukades vid en levithögmässa (=missa solemnis). *Kulth lex* 10 sp 629.
 86. *Tänkeb* s 90: 22–91: 9.
 87. *Löfgren* 1 s 92 (efter Frigelius f 71).
 88. *Smål* 1633 nr 1 f 43.
 89. *Källström* a a, s 200.
 90. *G V R* 10 s 282.
 91. *G V R* 14 s 13.
 92. *Tänkeb* s 95: 22–30; 96: 1–4.
 93. *Ibidem*, Register s 292 not 1.
 94. *Smål* 1533 nr 1 f 42; f 34 kallas det »Ste Transfigurationis altar».
 95. *Sven Tunberg*, Svenska medeltidsregister nr 1248. — *Tänkeb* s 7: 18. — *Ibidem* s 44: 6.
 96. *Tänkeb* s 112: 31–113: 12. — *Olaf Kyle* omtalas som borgmästare första gången 1484 (*ibidem* 104: 28) och var död före den 21 febr 1491 (*ibidem* 108: 8).
 97. *Smål* 1533 nr 1A. — Om *Rawald Benctson* se *Tänkeb* Registret s 162.
 98. *Smål* 1533 nr 1 f 34 och 42.
 99. *G V R* 15 s 552.
 100. *Smål* 1533 nr 1 f 33 v och 42. — *Tänkeb* s 82: 14 f, 84: 22, 102, 12.
 101. *Handlingar till Nordens historia 1515–juni 1518* utg genom Lars Sjödin (H H 39) Sthlm 1967–69, s 526 f.
 102. *Tänkeb* s 119: 11. — Staden hade även ett S:t Jörans kapell, men det tillhörde icke stadskyrkan utan Helgeandshuset, »Helga gäst», som var beläget utanför Väster port.
 103. Jfr *Tänkeb*, Register s 294.
 104. *G V R* 11 s 37. — *Jöns Petri* kyrkoherde i Kalmar 1534–54. Död 1554 (*Herdaminne* 2 s 23).
 105. *Tänkeb* s 63: 27 ff.
 106. *Smål* 1533 nr 1 f 42.
 107. *Tänkeb* s 14: 17, 15: 1, 30: 13, 87: 8.
 108. *N I Löfgren*, Kalmar och dess Stift i Småland I s 82.
 109. *Smål* 1533 nr 1 f 33 och 41 v.
 110. *Smål* 1533 nr 1 f 34 v och 42 v.
 111. *Smål* 1533 nr 1 f 34 och 42 v.
 112. *Smål* 1533 nr 1 f 43. — *G V R* 9 s 231.
 113. *J A Almquist*, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630, Sthlm 1919 s 83 f not 2. Jfr *Löfgren* 1 s 81 ff. — Staden hade även ett S:t Jörans kapell men det tillhörde icke stadskyrkan utan Helgeandshuset, »Helga gäst».
 114. *Tänkeb* s 119: 10.
 115. *Smål* 1533 nr 1 f 42 v.
 116. *Ibidem* f 42.
 117. *Ibidem* f 34 v. — *Källström* a a, s 200.
 118. *Smål* 1533 nr 1 f 33v. — *Herdaminne* 2 s 21 uppger att Johannes Witta i Erik av Pommerns donationsbrev 1430 kallar sig »vicarius perpetuus» vid den heliga Katarinas kapell i bykyrkan i Kalmar. I urkunden står dock endast att han var vicarius i Kalmar kyrka.
 119. *Ibidem* f 42 v.
 120. *Ibidem* f 41 v.

Inredning och inventarier före år 1611

1. Jfr *Sylvander* II: 3, s 85.
2. *G V R* 25 s 577.
3. Något bevarat orgelverk av *Hindrich Bredelius* tycks icke existera. Han saknas i *Einar Erici*, Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige, Stockholm 1965.
4. Samtl uppg RA *Smål* 1571 nr 13. Mattz Mikilsons räkensk 1671. Jfr *KSH* II A s 205.
5. *KSH* II A s 206 not 1.
6. RA *Smål* 1586 nr 10 A. Kalmar slotts byggning f 12 och 12 v.
7. Talrika bilder i *KSH* II B pl 14, 15, 18–34.
8. Antikvarien *Göran Tegnér* har meddelat följande. Vid en utgrävning 1972 (?) i den holländska staden Dordrechts medeltida stadskärna framkom ett snarlikt tennlock; frånsett storleken, som var något mindre, kännetecknades det av samma sexkantiga form och svagt karnisformiga profil. Det var krönt av ett något primitivt manshuvud med lockigt hår. Lockets översida var slät, men undersidan var enligt uppgift försedd med gjuten växtornamentik. Fyndomständigheterna daterar locket till omkring 1400. Undersökningsledaren, H Safartij, uppgav sig inte känna till några holländska paralleller; han tänkte sig en användning som lock till dosa för profant bruk. Locket var under våren 1973 utställt i Museum van Gijn, Dordrecht.
9. Jfr Fornvännen 1961, s 151.
10. Hur de två tillkomna silverskedarna erhållits framgår ej av räkenskapen.
11. Uppgifterna att silverkannan om 26½ lod sålts 1604–1605 och finns kvar 1606 är motstridiga, men möjligen har den sålts och sedan åter skänkts till kyrkan.
12. I senare inv »för altaret».
13. Den 3 maj 1605 »hafuer Claes Kopperslagare, opfärdad och förbättrat 2 Messingsarmar som udi stadsens föröfringh, war broten af Cronan för predikostolen 1 st. med 16 armar och pipor». Jfr s 173 f.
14. Funten kan ha varit en gjuten medeltida metallfont, men knappast ett mässingsbäcken emedan ett sådant är upptaget nedan i samma inv.
15. Byggnadsmaterialier utan intresse i detta sammanhang såsom spik och dylikt är uteslutna.
16. Då i samma förteckning även finns lås för »lilla Kyrkiodörren» måste det förstnämnda låset ha suttit för dörren i korskranket.
17. *Smål* 1606 nr 5, räkensk A f 4 r–5 v. — En annan förteckning med endast vissa mindre formella olikheter finns i *Smål* 1605 nr 6, räkensk A (opaginerad) sist i volymen.
18. Kompletteringen efter *Smål* 1605 nr 6, räkenskap B.
19. *Tänkeb* s 54: 25 f.
20. *Isak Collijn*, Stifts- och läroverksbiblioteket i Kalmar (i: Storskolan i Kalmar utg av *Albin Roosval* o *Waldemar Swahn*, Kalmar 1923) s 171 f.
21. *Ibidem* s 172.
22. Ny förkortad utgåva av *Per Erik Wahlund*, *Osed och ordsd ... med förklaringar, kommentarer, ordlista och andra gagneliga bihang*. Stockholm 1968.

II. En krönika

1. *R R* 1613, juli–dec (tillägg) s 262 — *K S H* III s 31.
2. *Andreas Sersanders* var den förnämste fästningsingenjören i svensk tjänst vid denna tid. Han tillhörde en adlig ätt i Flandern och kom in i Sverige 1612. Han hade hög lön; död troligen i Livland redan våren 1616. Han var gift med *Margareta Slots*, som samtidigt med eller kort före mannens död blev mor till Gustaf Gustafsson av Vasaborg vars far var Gustav II Adolf. — Litt: *L W:son Munthe*, Kungl Fortifikationens historia 6: 1 s 223 ff. — *H Fröding*, Grefve Gustaf Gustafssons af Vasaborg mor (H T 1902 s 145 ff). — *K S H* III s 4 och flerstädes. — Om stadsplanen se *K S H* III s 31 ff och flerstädes.
3. *R R* 1615 jan–juni f 296. — *K S H* III s 38.
4. *VaLA* A 1: 6 Kalmar stads dombok 1634 (opaginerad).
5. *Bährendtz* 1920 s 17.
6. *Bährendtz* 1920 s 8 f där uppgifter även finns om domkyrkotunnan under 1500-talet.
7. Sverige hade 1624 övergått från silvermyntfot till kopparmyntfot. (*Eli F Heckscher* o *N L Rasmusson*, Sveriges mynthistoria Sthlm 1958 s 25 ff). — År 1625 då stoleständer betalades hade det ännu icke blivit någon skillnad i värde mellan silvermynt och kopparmynt. Värdet av en daler smt var detsamma vare sig det betalades med koppar eller silver. Senare blev som bekant skillnaden stor. — Jag tackar fil doktor *Nils Ludvig Rasmusson* för många värdefulla upplysningar angående mynt och myntvärden.
8. »Isaach Hindricksson till Hafsiö och Nordanskog» förordnades 1616 i slottsloven på Kalmar slott och var biträdande ståthållare (*K S H* III s 1).
9. *Påvel von Essen* fick fullmakt som vallmästare »wthi Calmare» den 2 dec 1613 och stannade i detta ämbete till sin död år 1652 (se vidare *Elgenstierna* 2 s 589, Tab 1).
10. »Nils Svensson Klockare» hade 1605 i lön 6 daler i penningar samt 3 tunnor råg och 3 tunnor korn (*Smål* 1605 nr 6, Räkensk B).
11. *Mäster Nör Murmästare* från Kristianopol (Namnet skrives omväxlande Nor och Nör) stannade vid kyrkoarbetet till sin död 1621 (s 232).

12. »Hans Färkelåås» (Verklaes) d ä, borgare av holländsk börd, nämnes »salig» 1648 d 5/7 (H s 247). — Tegelgården som tillhörde honom var belägen nordväst om staden på Hagby gårde. På Ambjörn Larssons karta dat 1650 (*KSH* III s 397 och pl A: 1 a b) är den betecknad E.
13. Tidigare har det icke varit känt att *Hans Fleming* varit bosatt i Kalmar. Han förekommer i Kalmar slotts räkensk första gången 1616 då han blev byggmästare på slottet. I denna tjänst ägnade han sig huvudsakligen åt stadens nya fästningsverk. — Jag har i *KSH* III s 5 not 12 framhållit att det icke finns någon uppgift om att Hans Fleming haft hus i Kalmar. Den uppgift härom och om att han dött den 28 december 1622 som finns i *Konsthist tidskrift* 1943 s 36 f och sedan flerstädes berodde på förväxling med byggmästaren Hans Mann. Den anförda uppgiften visar, att Fleming verkligen varit bosatt och ägt hus i staden och att han levde år 1623 då han betalade sista delen av köpeskillingen för huset (s 241). Hans dödsår är fortfarande okänt. *L W:son Munthe* (6: 1 s 138) uppger att han dött senast 1623 men denna uppgift är oriktig och beror på att Munthe förväxlat honom med Hans Mann. Om Flemings verksamhet i Kalmar se vidare *KSH* III s 5 och flerstädes (registret, Hans Fleming).
14. RA. Kalmar stads domb 1614–1622, Sjöholmsarkivet vol 34 c (opag). I stadens privilegier av år 1620 föreskrives att, såsom av ålder varit, två av borgerskapet skulle utväljas till kyrkans föreståndare (*F Bæhrendtz o Joh Wickbom* 1920 s 61). Räkenskaperna nämner dock i flertalet fall endast en kyrkoföreståndare. — *Biörn Håkansson* blev kemnär 1629, rådman 1631 och var död före 4/5 1657 (H 167).
15. Tillstädes vid »förtingningen» var »Wälactad Oloff Person och Jöns guldsmedh, Borgmestere, aff Rådet Esbiörn Trulsson Pehr Guldsmedh, Brode Birgeson, Mauris Person, Swen Urt, Per Käxe, Hans Amfer af gemenheten, Item Kyrkiones Föreståndare Nils Suenson och Biörn Håkanson» (RA. Calmar stads domböcker 1614–1622 (Sjöholmsark, vol 34 c opag).
16. Siffrorna fuktskadade och osåkra.
17. Den tyske timmermannen, kvarn- och tornhuvbyggaren *Hans Mann* omtalas i Kalmar slotts räk första gången 1690 då han byggde stommen till en ny huv på Kuretornet. Han var troligen från Greifswald (*KSH* III s 229 f och 364). Som byggmästare vid slottet förekommer han första gången i 1613 års lönerereg. Han kvarstod i denna tjänst till 1622 och dog detta år 28/12 (*KSH* III s 3). Jfr gravsten nr 177.
18. På 1620-talet omtalas »Mäster Wilhelm» ex s 231. Av uppgiften s 234 att döma kan han vara identisk med *Willam Skinnare* som ofta omtalas under tiden före 1611 och som var kyrkoföreståndare och ledare för kyrkans reparation 1604 och 1605. S 234 omtalas även »M. Willam Bartholomeus». Han kan knappast vara identisk med *Willam Skinnare* emedan han gör inbetalning på Hans Staneckz stambok vid samma tid då *Willam Skinnare* har egen stambok. Enligt H s 72 finns *Willam Bartholomeus* omtalad som skinnare den 30 januari 1626 men någon källa uppges icke. Om H:s uppgift är riktig bör det på 1620-talet ha funnits två skinnare i Kalmar med förnamnet *Willam* eller *Willem*.
19. K A Kammarkoll ankomna brev 1622 vol 2.
20. *Kalmar stads dombok* 1614–22. RA. Sjöholmsarkivet vol 34 c. — »Samma dagh saakfältes Gierdt belätesnijdere för Löchtande till Penniger» 3 mark. Löchtande = tala illa om, baktala.
21. Hans gravsten nr 177.
22. Ordet »Afsjider» förekommer enl SAO I sp 459 f dialektalt och föga brukat i södra Sverige; enda belägget i *H Spegel*, *Glossarium sueogothicum* (1712) »sidoparti i logbyggnad». — I Storkyrkans räk förekommer ordet ofta och betyder vanligen ensidigt luttak, men stundom ena sidan av ett sadeltak. Ex: på den senare betydelsen s 237, h spalten.
23. Det är möjligt att man lade bly endast mellan sparrarna och muren och i så fall räckte blyet till.
24. I 1623 års räkenskap finns uppgiften »Hustru Brita S. Lars Svenssons efterleverska Stuffua» 1 daler i avkastning (II: 52).
25. Man har samma år »förväxlat 8 daler 6 öre klippingar och derfore igen bekommit Rundt kopparmynt 7 daler 2 öre» (III: 5).
26. År 1621 skänkte »Wälb. Hendrich w. Kalen till Barkestorp» en ekbjälke till kyrkan (I: 182). *H von Kalen* var ståthållare på Kalmar slott † 1622 1/7 (*Elgenstierna* 4 s 124). Wälb fru Brita till Barkestorp gift med H v Kalen skänkte 1622 5 daler till kyrkan (II: 24). Hon hette *Brita Kijl* (adl ätten nr 61) † 1653 9/3 (*Elgenstierna* 4 s 124).
27. Vid rådstuga den 15 maj 1629 »blef Superintendenten förehollit att han skall hålla twänne Cappelaner, en gift och en ogift» (VaLA. Kalmar stads domb A I: 3).
28. *Börje Persson* blev 11 april 1643 dömd till döden för stora försnillningar av kronomedel. Han blev den 7 maj 1644 benådad på villkor att han skulle »vedergälla det han hafver försnillat Chronan» med 10 000 dlr smt. Rikr prot 1644 s 523. — Se i övrigt *KSH* III s 61 f och flerstädes (registret).
29. *Baltzar Windorph*, vanligen kallad *Baltzar Bagare* var redan 1625 7/11 verksam i staden (H s 58).
30. *Hans Bekman* avlade borgared i Kalmar 1623 5/5. Yrket är okänt (H s 113). Av gåvan att döma var han sjöman.
31. Möjligen den *Zacharias Guldsmed* som omnämnes i rådhusrättens prot d 2 dec 1626 (H s 254). Enl *Upmark* s 394 nämns han mästare samma år. 1631 omtalas *Zacharias Hammelo*, som då var död (s 252). Troligen var det samma person. Se även s 305.
32. VaLA, Kalmar stads domb A I: 3, 1629 18/8.
33. VaLA, Kalmar stads domb A I: 4.
34. X = Christos.
35. »Jöns Larsson widh wästra Port haffuer och [1632] inlöst et Quinfolks ståndh i den 5:te Stoll efter offuanb:te

- [förste Pelaren j Norre Choren] och hafua båda stånden hört Clas Cuse till för 3 daler smt» (III: 55v) — Familjenamnet *Cuse* förekommer sedan långt tillbaka i Kalmar. Bland undertecknarna av stadens underkastelsebrev till drottning Margareta 1389 finns bl a »Clauwes Cuse» och »Olef Cuse». I förteckningen över de kalmarbor som år 1396 under en expedition mot Vitaliebröderna blev kastade över bord av hanseaterna nämnes »Heneke Kuse» (*F Bährendtz*, Inflyttningen av tyskar till Kalmar. KLMedd V, 1907, s 72 och 74). Namnet Cuse behöver icke ha haft någon nedsättande klang i Kalmar under 1600-talet.
- 35a. »Dirich Håltfångh, Bijggemestare widh Callmar Slott» efterträdde 1623 Hans Mann i detta ämbete. Han kallas även Hollfot (s 306) m m. Själw skrev han sitt namn »Dijrich Holttfougdt». Han hade ungefär samma låga lön som Hans Mann. Han har avgått ur tjänsten senast 1526 (*KSH* III s 5 f samt flerstädes, registret). 1632 betalades »wederkänsla» för hans stolestånd och han har då antingen lämnat staden eller varit död (s 306).
36. År 1673 betalades 3 dlr smt »för 100 st. knappholt til itt baadekar i Slotzbaadstufwan för Hennes Maj:it Drottningen til baadningh» (*KSH* III s 144). — »Af täta Ekar hugges och Knaphult til tunnestafvar» (1784) SAO 14 sp 1564. Laggkärl av ek var sammansatta av laggar som kallades knaphult.
37. Troligen har han varit »påvisk», dvs katolik.
38. Byggmästaren *Jacob Wilde* skulle ha 3 mark »gått mynt» i dagspenning (s 257). Detta var en normal dagspenning för en kvalificerad timmerman om »gått mynt» var silvermynt. — *Jacob Wilde* var byggmästare på Kalmar slott senast 1626. Han hade mycket högre lön än sina båda företrädare Hans Mann och Dijrich Holttfougdt, men var 1626 icke nöjd med lönen varför ståthållaren Åke Axelsson (Natt och Dag) begärde löneförhöjning för honom. Ståthållaren framhöll att Wilde »är vthj sitt ämbete mächta Konstrijk, weet medh allehanda Bijggningwärc att vmgå, medh wäder och watenqwarner så well som all annor bijgning, hwilken för dette hafuer waret Stadz bijgemester i Strållsundh, och är för någre åhr sedhan af [ståthållaren] Bengt Kafle, opå försäkring om nöijachtig vppehälle dädan och hijt förskrifuen, och efter som Staden Strållsundh icke gierna hadhe honom misth är han omsijder medh halff owillia af Rådet [i Stralsund] derifrå dragen, och således kommen vthj H. K. M:ttz tjänsth». Mäster Jacob fick förhöjd lön. Den var 1631 och åtskilliga år framåt 300 dlr smt (*KSH* III s 6). Han kvarstod som slottsbyggmästare till 1644. 1646 såges han vara utsluten ur staten och 1648 »af Staten vtsluten, med kondidtion, att der han till Slotzens behoff något arbeta skulle, derföre effter dess wärde och hans omack honom göres betalt» (*KSH* III s 63). Jfr gravsten nr 175.
39. Avskrift efter RR 1636 i Löfgrens saml II i Vitterhetsakademiens arkiv.
40. Namnet skrivs olika, Will, Wille etc men han har hetat *Vilde*. År 1637 utfärdade han ett kvitto som avslutas: »... wittnar Jagh wnderskrefuene medh min Egen handh her nedan wnder men effter han inthe kan skrifua wittnar han medh sitt bomerke (bomärke) Mäster Jacob Wilde».
41. I räkenskallas han vanligen Jöran Murmästare eller Jöran Saltner. Två kvitton finns med hans egenhändiga underskrift: »Georg Sältner Murmester» (III: 136) och »Jöran Sältner Murmester» (III: 134).
42. Detta användes samtidigt allmänt vid Kalmar slott. Se *KSH* III s 82, 88, 152–154, 187. F W Scholander rekommenderar 1875 svinhår (ibidem s 222).
43. Det kan för närvarande icke med säkerhet avgöras om det var den äldre eller den yngre Hans Vergläås' hustru. Enligt H s 247 var Hans Vergläås d ä, som nämnes »salig» 1648 5/7, 1608 gift med *Maria Jönsdotter*, död 1632 20/5. Hon hade förut varit gift med borgmästaren i Kalmar Häkan Gudmundsson, död 1604. Enligt *Elgenstierna* 7 s 185 var Maria Jönsdotter gift med borgmästaren i Kalmar Hans Vergläås d y, adlad Silfverlääs, i hans första gifte. E:s källa är *Sylvander* och uppgiften är antagligen felaktig. Hans Vergläås d y († 1654) var enl *Elgenstierna* 7: 185 gift 2:o 1633 med Helena Nilsdotter d 1653 och begravd s å 13/3. Hon var dotter av superintendenten i Kalmar Nils Eschilli. Den som begrovs 1640 kan ha varit Hans Vergläås d ä:s andra hustru; hennes namn är f n okänt. — Om »Hustru Elisabet Werkelos» begravning 1658 se s 282.
44. Säkerligen *Michel Arndt d ä*, skraddare och handelsman. Avlade borgareed i Kalmar 9/8 1632 död 1689 (H s 106). Epitafium i domkyrkan (fig 207).
45. VaLA, Kalmar dombok A 1: 14, 1643 19/4.
46. Fuktskada, siffrorna oläsliga, men antalet bör ha varit 36 lass. I samma räkenskap uppges nämligen att för en annan körning av 12 lass sand, säkerligen från samma plats, betalades 4 öre.
47. Räkenskapen uppger nämligen: »Leffueratt Michiell Raka wthi åthskillige Påster som han hafuer bekommit till kyrkiones behoff af Kiämm[nären] 47: 16: —» (IV: 75).
48. KrA krigskoll brevbok 1647 s 799 f. — Se vidare *KSH* III s 101.
49. R R 1647 sept–okt f 2037 f.
50. R R 1647 jan–febr f 196v. — *KSH* III s 97.
51. På ett fåtal stadsplaner från 1600-talets mitt har kyrkans kor en kvadratisk tillbyggnad intill norra sidoskeppets östra vägg som gör korets plan asymmetrisk. Den äldsta plan där detta förekommer är daterad 1653 (fig 192). Det kunde tänkas att detta varit en sakristia. Så har dock icke varit fallet. En plan från 1670-talet av Erik Dahlberg (»Samlingsverk nr 6» i K1A, Köhlin nr 64) visar tydligt att kvadraten i hörnen har runda punkter och mellan dem enkla linjer. Det är tydligt att det varit en byggnad av stolpar och bräder, säkerligen av provisoriskt slag. Troligen har den uppförts till förvaring av redskap och vissa materialier som behövdes

- vid takets återställande efter branden 1647. Då detta arbete var färdigt har byggnaden borttagits.
52. Se *Johan Ernst Rietz*, Svenskt dialektlexikon (1867) s 703, »svepa».
53. *Tolag*, ett tillägg till den statliga tullavgiften som från och med 1630-talet tillerkändes vissa stapelstäder (*Nordisk familjebok*, Tolag).
54. VaLA *Kalmar dombok* A I: 23 1650 22/2.
55. Ibidem 25/2.
56. Ibidem 18/3.
57. Ibidem 18/3.
58. I *Fornvännen* 1968 s 46 har jag antagit att denna teckning skulle vara ett utkast som visade hur Erik Dahlberg ansåg att tornets huv borde se ut. Detta antagande är oriktigt.
59. »Twetalt Timber», troligen timmer som var täljt (bilat) på två sidor.
60. Se not 53.
61. Vid Kalmar slott tillverkades 1592 »en kista som Muremestare stodo vdi när dhe huitmerade Kurtornet» (*KSH* II s 230). »Stolen» som användes vid Storkyrkan 1650 var av likartat slag.
62. VaLA *Kalmar dombok* 1652 24/11. — Troligen är meningen att pojkar inte skulle få tillfälle att ställa klockan orätt. Den ställdes nämligen icke av dödgrävarna utan av klockaren.
63. Till jämförelse kan nämnas att samma år 1653 begrovs »M. Basilius [Goltsmitt] Stenhuggare» som köpt egen grav i kyrkan och för grav m m och fyra ringningar betalade 42: 8: — dlr dubbelt kmt. Samma år begrovs även »Welborne fru Isabelle Spens med sin Man [?Son?] welb: Captein [!] Jacop Ransau» (Ramsay). För gravplats »fram i Choren» samt för fem ringningar i hela timmar med alla tre klockorna betalades 111: 10: 12 dlr dubbelt kmt (V: 46). Isabella Spens levde 1646, dotter t Jacob Spens, g m Jacob Ramsay, gen major d 1638 (*Elgenstierna* VII s 429). — Till denna notis har hovrättsrådet Erik Spens givit följande kommentar:
- Om generalmajoren James Ramsay, är antecknat i »Konung Gustaf Adolfs skottska krigare» (Stockholm 1853; s 182) efter James Grants »The Memoirs of Sir John Hepburn» att Ramsay »1638 slutade en lång och lysande bana i fästningen Dillingen vid Donau, der han såsom krigsfånge i Österrikarnas händer förlorade sitt lif genom hunger». *Elgenstierna* uppger att Ramsay dog den 29 juli 1638. R. Wille lämnar i »Hanau im dreissig-jährigen Kriege» (Hanau 1886) något annorlunda uppgifter. Enligt Wille (s 490) dog Ramsay den 29 juni 1639 men gravsättningen skulle ha skett först den 18 augusti 1650 »in der Stadtkirsche zu Dillenburg». Wille tillägger: »ramseys Grab ist vergessen und bisher nicht wieder aufzufinden gewesen». — James Ramsays son översten David Ramsay föreskrev i sitt testamente den 29 mars 1653 att »min kropp skall begravas i min kära moders (Isabella Spens) grav, som jag har beordrat skall byggas på min bekostnad nära Elligults kyrka i Småland». Uppgiften är återgiven i »Åseda och Älghults kyrkor» (s 82), varvid anmärkts att enligt en karta från 1696 är kyrkan »försedd med en liten utbyggnad i öster, fogad till koret, vilken kan vara den nämnda släktgraven». Nu sammanställda uppgifter ger anledning tro att anteckningen om klockringning m m i Kalmar avsett Isabella Spens och hennes son David Ramsay. Isabella Spens hade viss anknytning till Kalmar. Hennes syster Cecilia var gift med chefen för Kalmar regemente generalmajoren Sir David Drummond.
64. 1654 års räkensk: »2 st. skoo till lilla kläckan, aff kåppar, som Axelen går uti, väger 12 mark 3 skålpund» (V: 56). — Se även s 286 om en omgjuten sko.
65. Se H s 202.
66. En kvinna hade knuffat en annan i kyrkan, troligen bråk om platserna. Då ärendet avdömdes av hovrätten, har svaranden troligen varit adlig (presidenten Grubbs fru? Jfr s 307).
- 66a. »Cain Erwaldt» avlade borgareed 1624 15/8 (H s 85). Hans yrke är icke angivet men troligen var det han som var »Cain Smedh».
67. Om Hedvig Eleonoras besök i Kalmar se *KSH* III s 126 ff.
68. VaLA, *Kalmar dombok* A I: 30.
69. Både slottets och stadens portar stängdes vid solnedgången och öppnades vid soluppgången.
70. *Johan Printzensköld* blev 1658 svensk kommandant på Bornholm. Han blev den 8 december samma år överfallen och mördad av några sammansvurna (*Elgenstierna* VI s 53).
71. Om *Hans Wilhelm von Gengel*, se s 312 f.
72. *Horre* omtalas flerstades i 1664 års räkenskaper. »Jacob Horre Musicantens hustru» begrovs 1665 22/3 (V: 142 v). Jfr H s 167 där han kallas stadsmusikanten Horra.
73. Frigelius meddelar att »Jesper Anderssons och Ingeb. Rynnings wapn stå utskurne på en gammal Kyrkioport hwilken tilförene stått i gamla staden, men nu står för kyrkians materialgård i nya staden» (*Frigelius* s 198).
74. H s 213.
75. VaLA, *Kalmar stads dombok* AI: 48 p. 58 r.
76. Se vidare härom *KSH* III s 120.
77. RR 1678 jan-febr f 103. — *KSH* III s 121.
78. *Löfgren* 1830 s 100.
79. *Löfgren* 1830 s 99.
80. VaLA, *Kalmar stads dombok* AI: 52 p 163 v.

Fast inredning 1615–1678. — Kyrkans lösa inventarier efter 1611

1. *Petter Målare* (Per Matsson) var verksam i Kalmar slott 1618 och närmast följande år och troligen även 1640 (*KSH* III s 18, 21, 23). — *Peter v Röhlen* omnämnes 1639 3/12 och kallas »salig» 1674 11/5 (H s 216). Hans gravsten är avbildad av Frigelius nr 207. — »R hade en son som var konterfejare i Lübeck och möjligen härstammade släkten därifrån» (*M Hofrén* i H s 217). — *Peter Bundi* har 1633 signerat en oljemålning, »Lazari uppväckande» i Ålems kyrka, skänkt till minne av hans i denna kyrka begravde fader och han utförde 1644 dekorationsmålningar i samma kyrka. Släkten härstammar från Skottland (*M Hofrén*). B uppsade burskapet 1675 3/6 på grund av ålderdom; nämnes »salig» 1684 10/4 (H s 126). Han var verksam på Kalmar slott 1669 (*KSH* III s 136).
2. Målningen identifierades i Kläckeberga av *Johnny Roosval* i en artikel i Aftonbladet 26/2 1916. Jfr SvK Sthlm I, s 281 samt KL 1945 s 41 ff.
3. *Hans Rabén*, Träskulptur och snickarkonst i Upp Sverige under renässans och barock, Stockholm 1934 s 117 f. — SvK Up V, s 250 ff.
4. Bildhuggaren *Bengt Silkeslock* har bl a 1673 utformat två stora sittande lejon av trä vilka uppställdes vid slottsbrons landfäste till den unge Karl XI:s första besök i Kalmar 1673. Lejonen är ännu bevarade i slotet. Se vidare *KSH* III s 141 och bilder s 143. — S utförde 1686 en skulpterad predikstol i Döderhults kyrka. »Han bodde möjligen i Döderhults socken där släktnamnet är mycket förekommande under 1600-talet» (*M Hofrén* i H s 226).
5. *Bæhrendtz* 1914 s 38. — B uppger att den gamla altartavlan hade en framställning av Kristus på korset och uppger som källa *Sylvander* 4 s 147. Det är icke osannolikt att så kan ha varit fallet, men obestyrkt, ty *Sylvanders* källa har varit Vicklebytavlan s 187 och den föreställer icke Storkyrkan i Kalmar (s 126 och fig 102).
6. *Bæhrendtz* 1914 s 19.
7. *Sylvander* 1865 s 147. — »Denna uppgift torde *Sylvander* — om den är riktig — hafva hämtat ur domkyrkorådets protokoller från 1730, hvilka voro tillgängliga för honom, men nu saknas, så att uppgiften ej längre kan kontrolleras» (*Bæhrendtz* 1914 s 49).
8. *Bæhrendtz* 1914 s 76 ff.
9. *Manne Hofrén*, Kalmar domkyrka, historia och beskrivning, Kalmar 1952 s 23 ff.
10. *Ulf Hægermark*, Vem är mästare till predikstolen i Kalmar domkyrka? Tidn Barometern 2/12 1967. — Utförligare redogörelse med samma titel i KL 1973 s 51 ff.
11. Ett par dörrjärn bestod av ett gångjärn och en »dörehake» på vilken gångjärnet hängdes.
12. Troligen skolynglingen *Olaus*, son till *Ebberus Olai Loefvingius*, som kallades till komminister i Kalmar 1650 men ej antog kallelsen (*Herdaminne* 1 s 314).
13. År 1663 hade kyrkan från Årena i Målilla socken för 320 dlr kmt inköpt en mindre klocka (*Bæhrendtz* 1914 s 35). Troligen var det den som 1664 kallades timklockan. Den flyttades efter kort tid till skolan i Nya staden.
14. *Bæhrendtz* 1914 s 34 f.
15. Troligen en stol, anordnad så att man i den kunde stå vänd både mot altaret och mot predikstolen.
16. Hustruns namn är okänt. — *Herr Lars* klagade 1637 rörande ett familjen tillhörigt stolestånd som kyrkoföreståndaren sålt. Han fick till svar att detta skett med rätta, eftersom herr Lars bodde på landet och ej hade barn eller släkt som stod i stolen (*Herdaminne* 3 s 154).
- 16a. *Hustru Brita* var änka efter kyrkoherden i Åby *Petrus Jonæ Biörn* (*Herdaminne* 2 s 129).
- 16b. *Klaffsits*, en uppfällbar sittanordning vanlig i medeltida korstolar. Om man fällde upp klaffen kunde man halvsitta på den men likväl ge intryck av att man stod. Jfr SAO 14 sp 1083, Klapp c. — Framkantens utskott kallades »misericordia», för att den underlättade användningen.
17. Borgmästaren *Hans Ferkelås* (*Verklaes*) blev adlad Silfverlääs år 1647. Död 1654 (*Elgenstierna* III s 179).
18. Troligen ett ofördelaktigt eller kritiskt omdöme som det ansetts vara förständigast att stryka.
19. *Oloff Hindersson* (*Hindrichsson*) omtalas som organist d 8 juli 1650. Se vidare H s 163.
20. *Sten Persson Sturk* (*Sv silversmide* 4 s 337).
21. Organisten hade på orgelläktaren en »eldpanna» i vilken han hade en eld av träkol; över den kunde han värma händerna innan han började spela. Detta var nödvändigt i den kalla kyrkan. Inköp av träkol för detta ändamål förekommer regelbundet i räkenskaperna.
- 21a. *Bæhrendtz* 1914 s 53 f.
22. *Jacob Horre* omtalas flerstädes i 1664 års räkenskap. »Jacob Horre Musicantens hustru» begrovs 1665 22/3 (V: 142, baksidan). H s 167 uppger hans namn vara Horra.
23. Inv 1678 är tryckt i *Bæhrendtz* 1914 s 14 ff.
24. *Christoffer Wilhelm* avlade borgareed i Kalmar 1660 2/4 (H s 102).
25. *Bæhrendtz* 1914 s 61 efter uppgift i Löfgrenska saml, ATA.
26. *Bæhrendtz* 1914, s 63.
27. *Bæhrendtz* efter domkyrkorådets prot 11 maj 1781.
28. *Bæhrendtz* 1914 s 29 efter 1634 års dombok. — Om *Bengt Månsson*, se *Ragnar Lindsten*, Om småländska klockgjutare och deras arbeten (*Natio smolandica* XII s 4, Lund 1949).
29. Enligt SAO betyder »mot» gjutform, stämpel, utseende och är samma ord som »mått». Metallen »stod ... qvick i mätten» (*Stockholms stads tänkebok* 3: 66 f år 1554). — *Söderwall* II s 61 »... eth skönth moth, som stander och bliffwer forderffwet, om han ekki snarlige fanger then och koppar». — SAO XV sp 545. »Lermot», »lermått»,

- gjuten form av torkad lera. — I Kalmar användes ordet på 1600-talet både om gjutformen och om gjutgropen.
30. Under 1900-talets början gjordes gjutkärnorna i järngjutier av en blandning av kolblandad gjutsand, mosand och färsk kogödsel som maldes tillsammans. Kogödseln var en billig ersättning för ägg. — För diskussioner om gjutmetoder tackar jag fil dr *Andreas Oldeberg*.
31. *Theophilus Presbyter*, *Diversarum artium schedula*, utg

- av Wilhelm Theobald, Berlin 1933 s 152 ff. — *N fam bok*, 2 uppl B 14 s 322 »klockgjutning». — *L M Holmbäck*, *Klockor och klockringning* (1951).
32. *Bährendtz* 1914 s 29 efter VaLA, AI: 6.
33. *Medardus Gesus*, klockgjutare och kunglig styckgjutare verksam i Stockholm. Se vidare SvK Up II s 900.
34. *Andreas Höök*, klockgjutare i Jönköping verksam 1632–43 (*Holmbäck a a s 92*). — H s 14 kallar honom Jööök, dvs Gök.

Summary

The oldest extant document in which the old church of Kalmar is mentioned is a letter dated 4 May 1278, in which King Magnus Ladulås decreed that the parish of Kalmar was to be an eternal prebend for the Dean of Linköping Cathedral. In another letter of 2 March 1293, Bishop Lars of Linköping gave the church permission to erect a building "by the old wall of the churchyard of St Nicholas in Kalmar". Since the wall was old already in 1293, the church must have been an old one even then. It was dedicated to the patron saint of seafarers, St Nicholas of Myra. The presentation of the Great Church and its reconstruction is based on the results of excavations made during the years 1924–25 by Sven Rosman, architect, and documents about the church in archives. Plate I and a report of the excavations, as well as a large number of photographs (figs 103–143) show the results of Rosman's excavation of the remains of the foundations of the church. The numerals in the circles on plate I coincide with the numbers of the captions of the photographs and the arrows on the circles indicate the orientation of the pictures. The archive material concerning the church includes plans and an uncommonly rich series of accounts referring to payments for building, etc., covering, except for a few brief intervals, the period from 1602 to 1678, when the church was finally demolished.

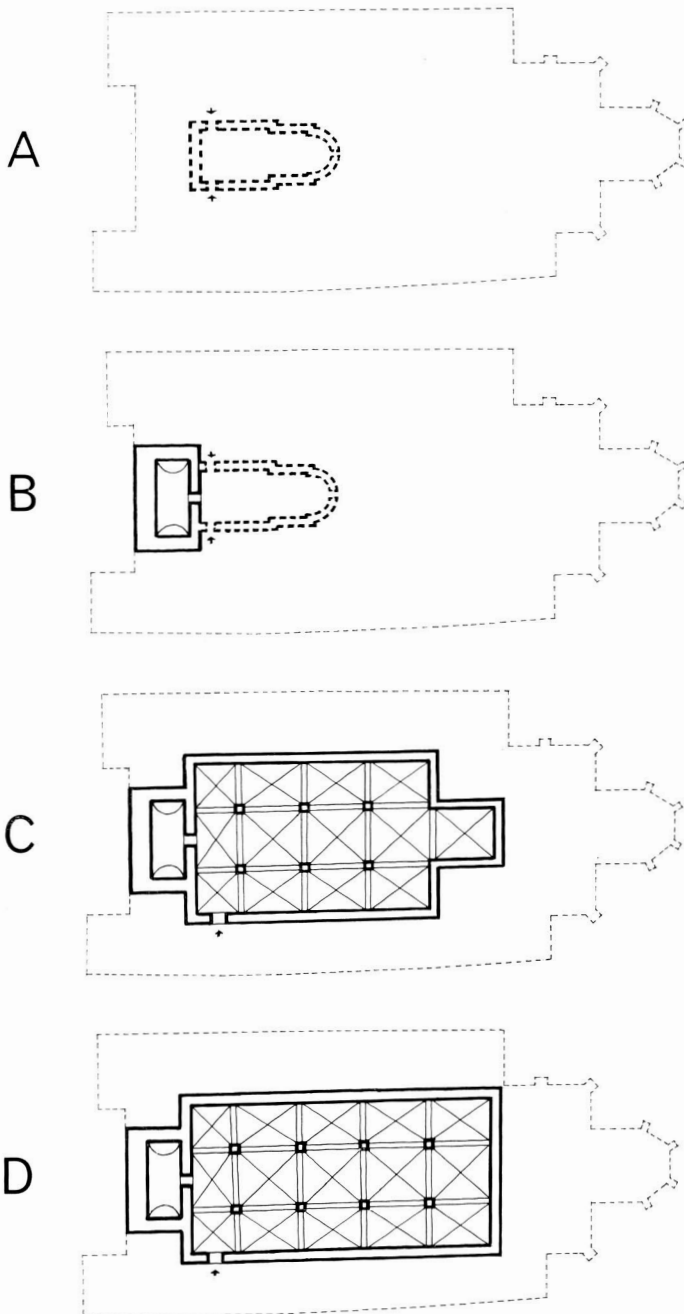
Rosman also made two alternative attempts to reconstruct the plan of the church, as well as a cross section (figs 145, 146). The reconstructions are based on the results of excavations, but not on detailed studies in archives. Except for the west part, his reconstructions of the plan are correct on the whole. The cross section (fig 145), on the other hand, is incorrect, for Rosman was misled by an old, erroneous assumption that one of the pictures (fig 102) illustrated the interior of the Great Church. This assumption was quite wrong. The picture is of a church interior that was undoubtedly not a Swedish one. The lost original, of which figure 102 is a drawn copy, belonged to Vickleby Church on Öland, and was originally in Borgholm Castle.

Rosman's excavations showed that the church, when it was demolished in 1678, comprised a nave and two aisles, a three-aisled chancel, and a three-sided chapel, "high chancel", in

the east the same width as the nave. Along both sides of the nave were continuous rows of chapels. The excavations revealed that the church must have been built during two easily distinguishable periods; the boundary between them was at Z in plate II. It was also found that the whole of the church rested on foundations of granite rubble, and had walls and piers of Öland limestone. Part of the church had a bevelled plinth, a piece of which has been preserved, although not in its original situation.

The present author, who has been able to base his account on far more archive material than was available to Rosman, has made new reconstructions of the church during different periods, drawn by John Söderberg. Plate II shows the appearance of the plan immediately prior to the demolishment of the church in 1611. The nave had four pairs of square piers and the chancel two round pillars. Finds of parts of these pillars have been reported. At the south side of the chancel was a vestry with an almost square plan. Before 1611, the upper storey of this building housed the rather large library of the church, and the building is therefore called the vestry and the "Liberium" alternatively.

The church had a broad west tower. This is confirmed by many reports and by the oldest picture of the church. This is dated 3 June 1611, and shows that the church had a broad west tower with two spires (figs 147, 148). From the picture it may be concluded that the church was one of a large group which art historians call "churches with broad west towers", described in greater detail below, pages 175–187. Small remains of the foundations of this tower were found during the excavations, but the accounts give much information. The situation of the west wall has been determined from several unanimous 17th century town plans, the correctness of which in this respect was demonstrated by the excavations. The east wall has been assumed to have rested on the large remains of the foundations shown in plate II, immediately to the west of the two westernmost foundations of pillars. The width of the tower from west to east will then be 9 m. From north to south the width has been assumed to have been 14 m. This has been calculated by comparison with numerous similar towers, and coincides well with the results of Rosman's

excavations. The width may well have been a little greater or smaller but this is of little importance as proof and for the total impression of the church.

To the rectangular three-aisled nave were added two continuous series of chapels, six on the south side and six or seven on the north. They were built at different times; for only few are the dates of building or foundation known. The

oldest dated one was created shortly after 1376. Most of the others are probably older. The westernmost chapel in each series was used for profane purposes during the 17th century. The north one was called the Lime Chapel, for it was used to store the lime used in the church, and the south chapel, the South Vault, was probably used to store other building material. These two rooms had doors leading into the churchyard.

The church had three entrances. The main one of these was in the westernmost part on the south side by way of a porch (E in pl II). Immediately east of the vestry was the chancel entrance; it led into the south aisle of the chancel, which was called "the Long Chancel". On the north side was a third entrance through the "Lübeck Chancel" (P), which had been the chapel of SS Peter and Paul. There was no entrance at the west. The often mentioned tower door is always said to be "down in the church". It was in the opening in which the tower staircase opened into the church.

The number of windows given in the plan is confirmed by the accounts. Around 1600 they certainly still had their medieval, pointed-arch shape, for during the 16th century the incomes of the church were very limited, and in 1602 the church was in great need of repair. It is therefore obvious that no extensive alterations could have been made.

Plate IIIa and b show sections of the tower around 1610. According to the very detailed information in the accounts, the tower was six storeys high and had two tall, pointed spires. The ground floor room and the second storey were vaulted, undoubtedly with barrel vaults, the others had wooden joists. The bells were hung in the top storey and there were balconies outside the sound holes, built in 1604–05, mainly as architectural ornamentation (pl VII b). Between the ground floor and the first floor was a stone staircase leading from "the tower down into the church", and between the other floors were straight wooden stairs (pl IIIc, cross section of the church). From a door in the east wall to the second storey of the tower a bridge led in an easterly direction to another bridge leading from north to south. The latter bridge ran to doors leading to the attics of the two aisles. It had barriers with turned balusters of lime-wood. There was a door from the first storey of the tower to the organ loft and from the third one to the attic of the nave. There was no communication between this and the attics of the aisles.

The nave and aisles, and certainly also the chapels had ribbed brickwork vaulting, probably cross vaults. The chancel and the "high chancel" had stellar vaults, the ribs of which were supported by five-shafted limestone engaged columns. No information regarding the height of the vaults is available; all we know is that the floor of the second storey of the tower, the bridge over the nave and the apex of the aisle vaulting were about the same height, and that the vaulting of the mortuary chapel (S in pl II) was lower than that of the north aisle. The measurements of the plan in plate II are reliable on the whole, but for a correct reconstruction height measurements are necessary and such are not available. The

question then was whether to abstain from making a reconstruction of sections of the church and fronts or to assume probable height measurements and from them reconstruct a relatively correct general picture of the church. The information given in accounts is so complete and detailed that the latter alternative has been chosen. The aisles were about 5 m wide and a probable height of 7 m has been assumed. As far as the roof profile is concerned, the numbers and construction of the timbers in the aisle roofs are known; the angle at the eaves has been assumed to have been 45° (fig 152). The construction of the nave roof, on the other hand, cannot be confirmed. The spires of the tower have been reconstructed on the basis of similar, preserved spires, e.g. on Rydaholm Church in Småland (fig 150). A later check has shown that the total height of the tower with spires is almost exactly the same as the total length of the nave and chancel.

From the bridge over the church it was possible to go by way of the aisle attics to two gutters, running from east to west, between the aisle roofs and the gables of the south row of chapels (pl IIIc and fig 152). See also the plan of the roof in plate IV, where the south gutter is marked 1 and the north one 29. These two gutters received all the rain from the roofs of the nave and the two aisles. They terminated in scupper holes. South of the south lateral gutter were five chapels with gables and saddleback roofs and between the saddleback roofs was one or two gutters running north to south, along which most of the water from the longitudinal gutter was discharged. The chapels on the north side were under two saddleback roofs with pitches to the north and south. In an opening between these roofs was a large gutter running northwards (32 in pl IV) which, together with the scupper holes, provided a run-off for the north longitudinal gutter. It seems probable that the rectangular church originally had the roof construction described and that its unpractical arrangements to carry off water were due to the fact that one end was built against a chapel placed at right-angles to the longitudinal direction of the church. It then became necessary to construct a gutter between the aisle roof and the gable of the chapel. When other chapels were built by the first one, the east-west gutter was lengthened for each chapel, giving improved run-off by way of the north-south gutters.

Above the east part of the chancel was a spirelet in which, according to an inventory made in 1606, there hung a bell. This spirelet is illustrated in figs 147f and 171 a f. On the roof plan in plate IV it is marked 25 e. The roof was covered with pantiles on battens, with lime mortar in the joints and on the under sides. The spires and spirelet were covered with shingles and tarred.

With the reservations mentioned above, the exterior of the church prior to 1611 should have been as shown in figures 210 F, 171 a–b and 172 a–b. Cf plates II–VII.

As already suggested, the Great Church belonged to a characteristic group of churches with broad west towers found in large numbers in Skåne, particularly in the eastern and southern parts of the province, in Blekinge, on Bornholm, on Öland and on the coast of Småland. Such churches

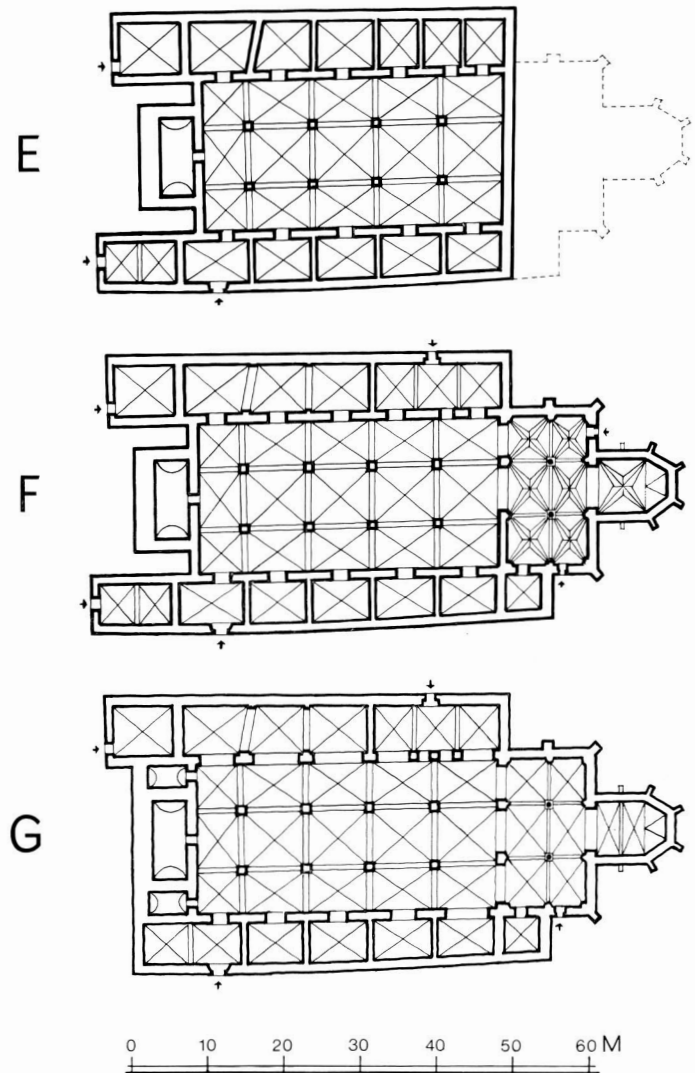

Fig 210. Kyrkans planutveckling, 1:1 000. M Olsson & J Söderberg 1973.

Development of plan of church, scale 1:1 000.

occur occasionally in the interior of Småland, in Östergötland and Central Sweden, in Denmark and in Northern Germany in Mark Brandenburg and in Lower Saxony. They were first dealt with as an architectural group by William Anderson in his work on the Romanesque churches of Skåne with broad west towers (Lund, 1926). In the literature of art history the group is called "churches with broad west towers".

The Scanian churches in this group are, or usually have been, without lateral aisles, and have consisted of nave and chancel with a straight east wall, or of nave, chancel and apse; some of them had a west tower originally, but in many the tower was added later, which is nearly always the case when

the tower is considerably broader than the nave. The apses were vaulted. In some cases the naves and chancels were vaulted, in others they had open timber roofs or ceilings. The towers were rectangular in plan and the breadth from north to south is always greater, sometimes twice as great, as that from east to west. Figures 154–156 show the exteriors of three Scanian churches in the group. The bottom floor usually has a barrel vault with abutments in east and west. In many of the churches, the bottom floor of the tower communicates with the nave by way of one or two arches. Sometimes there is an entrance in the west wall. The first floor is, in some cases, formed as an *emporium* with an altar niche in the east wall, and round-headed openings at the sides into the nave. Originally the towers often had three, sometimes four, storeys; one, two or occasionally three of these were vaulted. In many towers there are stone staircases between the floors, built into the outer walls, in others there are only wooden stairs. As already mentioned, the Scanian towers have no special arrangements for defence, but nevertheless were not without importance as fortresses, for most of them have very narrow and unaccessible staircases, up which only one person can climb at a time. The steps are also high and uneven. To storm a defended staircase of this kind, where the defenders have all the advantages and the attacker none was practically impossible; an attacker must seek other ways. The Scanian churches in the group date from the 12th century; different authors date them somewhat differently, but all are agreed that they were all erected during this century.

The churches of Bornholm, Öland and the Småland coast differ from those of Skåne by, among other things, the fact that they are usually specially adapted for defence. On Bornholm there are seven churches of this kind and four round churches built originally as combinations of places for divine worship and fortresses. There are two such round churches on the coast near Kalmar, Hagby and Voxtorp.

Of the fortified churches on Bornholm with broad west towers, mention may be made of Öster Marie, a ruin since 1885. Figures 157, 158 show a picture of the church before it was abandoned. It has a nave, chancel, apse and west tower, all built at the same time. The nave has been covered with two parallel barrel vaults with abutments in the north and south, and resting on square piers along the middle axis of the nave. The chancel has had a barrel vault and the apse a semi-copula. The tower is somewhat broader than the nave, and measures 6×10.5 m. It has four floors, three of them with barrel vaults, the fourth open, with loopholes and a scupper beam to lead off the rain water. Other similar fortified churches on Bornholm are St Bodil's (fig 160), St Knut's and St Ibb's (figs 159, 161). They are all very much alike. Originally St Bodil's consisted of nave, chancel and apse. A tower was added somewhat later, originally with a plan 11.5×10.8 m. The latter measure was reduced by 3 m after the foundations had been laid, so that the tower was 11.5×7.8 m, the latter measure from west to east. All these churches date from the 12th century or from around the year 1200.

The churches of Öland of special importance in this con-

nection have been studied in detail by Ragnhild Boström, who has published a series of works on them. She has found that of the 34 churches on the island, two-thirds were originally small towerless buildings consisting of nave, a short, somewhat narrower chancel and an apse. The remaining one-third of the Öland churches, on the other hand, had towers originally, either in the east over the chancel, or in the west. Alböke, Gräsgård, Köping, Hulterstad, Föra and Resmo churches had west towers originally. The towers did not have the same proportions as those in Skåne and some of those in Småland; the plan is almost square at Köping, Föra and Resmo, rectangular at Alböke, Gräsgård and Hulterstad (figs 167a–c). There were probably originally east towers at Sandby and Segerstad, possibly also at Gärdslösa. Both the churches with and those without towers had, probably, open timber roofs originally. The apses were vaulted, however. Most of these churches date from the first half or the middle of the 12th century.

Alterations made in them began in some cases, including Algotsum, Gärdslösa and Långlöt, by the erection of bell towers at the west gables of the naves. Later were added veritable fortified towers with several vaulted storeys where a garrison could live for long periods. This was the case at Föra, Persnäs and Bredsätra, where the towers still remain (fig 168), and Källa. In conjunction with the fortification of the churches, naves and chancels were vaulted, and the outer walls were raised above the vaults, to form either a defence storey with loopholes, or a refuge and storeroom. The bell towers mentioned above were also adapted for defence. It was in this way that the "pack-saddle churches", characteristic of Öland, were created. These churches, when completed, had two fortified towers, one in the west and one in the east, nave, chancel and apse on the ground floor, and above a defence storey between the towers. The adaptation of these Öland churches for defence occurred from the 1170's to about the middle of the 13th century.

The situation was similar on the coast of Småland both north and south of Kalmar. In this area are two round churches, Hagby and Voxtorp. There, too, are, or have been, a number of fortified churches, including the still existing and investigated churches at Hossmo, Kläckeberga, Halltorp and Arby, and a number now demolished or, by rebuilding, spoilt churches such as Ramdala in Blekinge, and Förlösa, Ryssby and Söderåkra in Småland. Hossmo and Kläckeberga were of military importance as fortified outposts for Kalmar as late as the Kalmar War in 1611.

Hossmo Church has been studied and described in detail by Armin Tuulse. This church consisted, in its original form, of nave, chancel and apse and a tower over the east part of the nave. The purpose of the east tower was at first to house the bells. Then it had no defensive function. The apse was vaulted and the chancel had a flat wooden ceiling. The east part of the nave, below the tower, had stone vaulting right from the beginning; in the middle was a barrel vault oriented from east to west, and on each side of this were barrel vaults oriented from north to south. The rest of the nave had an open timber

roof. The vaulting system of the east part of the nave below the tower suggests influence from the builder responsible for the Cistercian convent at Alvastra or Nydala convent, and on this and other evidence Tuulse dates the stone church in its oldest form to the period around 1175.

Around 1200 the church was rebuilt for defence. The chancel was vaulted with a limestone cross vault and the west part of the nave was equipped with mighty limestone barrel vaults oriented longitudinally from east to west and against these were placed deep formerets which served as transversal barrel vaults. Above the new vaulting a defence storey was built in two stages, with loopholes, two on the south side and two on the north (figs 162 f).

At about the same time as Hossmo Church was converted into a fortified church, or perhaps a little earlier, two churches, Halltorp and Kläckeberga, planned for defence from the beginning, were built at Möre. Halltorp Church is to the south and Kläckeberga to the north of Kalmar on the coast roads to the city. They are very similar to each other. Halltorp Church has been studied in great detail by Iwar Anderson. It has had four storeys (figs 164 f). In its original form it was planned as a double-aisled church with chancel and apse combined and enclosed in an east tower which was broader than the nave. After the bottom floor had been completed and the first storey begun, the plans were altered. The east tower had the same breadth as the nave and an equally broad tower was erected over the west part of the nave. The building between the towers was built in four storeys. The bottom floor, which had two aisles and a beam ceiling, had no other communication with the outside world than a few narrow light and air openings. It served as a refuge. Among other things, fragments of bunks, barrels, turned bowls and dishes, as well as remains of meals have been found there. This room was reached by way of the first floor, where the entrance to the building was, approximately in the middle of the south wall, about 3 m above ground level. This entrance led into the first floor, which was the church. It had two aisles with very thick pillars and cross vaulting. The actual room for divine service, however, had a timber ceiling, level with the abutments of the vaults. The long room between the joists and the vaults provided space where the defenders could rest, and store armaments and other necessities. Above the vaults was an archers' storey. Judging from coins found there, the church-fortress was completed by the beginning of the 13th century at the latest.

Söderåker Church, south of Halltorp, demolished in 1735, was probably of the same type. It is certain that Kläckeberga was. This church was studied by H Åkerlund in 1938 in conjunction with a restoration. There had been a low bottom floor there, too (fig 166), with a beam ceiling and above a vaulted church storey. The storey or storeys above were rebuilt already in the Middle Ages. No traces of towers were observed, therefore, but similarities with Halltorp make it likely that Kläckeberga, too, had originally been intended as a "pack-saddle church" (cf figs 164, 165 and 166). Like Halltorp, it can be dated to the period around 1200.

These church-fortresses were erected to protect Sweden from the attacks of heathen people from the other side of the Baltic Sea, later also from attacks by Denmark from the south. Estonians, Karelians and other tribes ravaged and plundered the Swedish coasts. It is general knowledge that Estonians attacked Sigtuna in 1187. Another source reports that when Bishop Albert from Riga was on a voyage from Germany to Riga in 1203 he met sixteen Estonian boats off Lister in Blekinge. The Estonians had burnt a church in Listerlandet, killed people and taken some prisoners and had plundered the country; their booty included the church bells and other treasures. Thus, says the chronicle, the heathen Estonians and Courlanders were accustomed to act in both Denmark and Sweden. To repel such attacks, the king and the state in both Denmark and Sweden erected defence towers and fortifications around the coasts of Denmark and Sweden during the 12th century and the early years of the 13th. Among these fortifications were the towers at Stockholm, Borgholm and Kalmar. As the heathen peoples on the other side of the Baltic became converted to Christianity, their expeditions westwards declined; their conversion to Christianity took place during the first half of the 13th century.

If the Great Church of Kalmar is viewed in the light of what is said above about the defences along the coast, about the churches with broad west towers in Skåne, on Bornholm and about the church-fortresses on Öland and the coast of Småland, it seems likely that the Kalmar church developed as follows:

I (figs 169, 210 A). An unaisled church (possibly of the same width as the nave of the later three-aisled church) with a narrower straight-ended chancel or perhaps an apse, was built at the important trading centre during the first half or middle of the 12th century (dash-dot contours in fig 169). Then Kalmar was a firmly-established place. In the description attached to the map of the world completed in 1154 by Idrisi, an Arabian geographer, the lands of Zweda and Finmark are mentioned, with the towns Siktun, Ubzala and Kalmar, as well as Kotelw, a town by the mouth of a river with the same name. The river is assumed to be the Göta älv and the town Kungahälla. Thus, in the mid-12th century Kalmar was known as a town of importance to the sailors who were Idrisi's informants.

II (figs 169, 210 B). A west tower broader than the nave was erected at the west gable of the church during the latter half of the 12th century. In Saxo Grammaticus' work, *Historia Danica*, dating from about 1200, Kalmar is called "Oppidum", which, according to his use of language should be translated "fortified settlement or town". Like the inhabitants of Öland and the coast of Småland, the citizens of Kalmar had to protect themselves against pirates. It is therefore probable that the tower was built for defence too, as a stronghold and a place of refuge for the people of the town. At this time the town had no wall but may have been protected by a stockade which may have stood on an earthwork, semicircular in plan, in about the same position as the wall

which later surrounded the town. The wall, which had towers at all angles, was not built until the end of the 13th century at the earliest. In the vicinity of the town there was once a prehistoric fortress, at the base of a promontory, Stensö udde, which is named after the fortress. *Sten* is the ancient name given to fortresses of this type. See the map in figure 216.

The church tower may have taken over the tasks of the prehistoric fortress and the complementing of the defence of the town. During the whole of its existence the church tower was of military importance, and that was why it was finally destroyed by the Swedes themselves in 1678, for even then it was a danger to the castle. It is not impossible that the church tower was built before the defence tower which formed the keep of the oldest castle in Kalmar. The defence towers in Borgholm and Kalmar have been dated to the reign of King Knut Eriksson during the last decade of the 12th century. In the 1170's a treaty was signed between King Knut Eriksson and Henry the Lion of Saxony, regulating the situation of Germans in Sweden. Even then, Kalmar had lively communications with the German coast of the Baltic, and also had German citizens. It is feasible that the powerful tower was a contributory cause of the foundation of the castle. The tower of the castle may have been built to protect the town, of course, but also to exercise control over the citizens. If the burghers had such a strongly fortified tower as the church tower was, it was important for the king and the state to own an equivalent stronghold, particularly as many of the citizens of the town were Germans.

III (figs 170, 210 C). Two aisles were added and the church was extended eastwards. This may have been done in stages, perhaps in the same way as Växjö Cathedral, which is similar. The final result of these additions was a rectangular church with nave and two aisles, ending at Z in plate II (fig 210 D, cf fig 170).

An alternative possibility is that the church had previously had a nave and two aisles for a time, extending as far as the fourth pillar from the west, with a straight-ended chancel the same width as the nave (fig 210e). The foundation at Z in plate II would, in this case, have been the foundation of the east wall of this chancel. The masonry of the original north and south walls of the unaisled church was retained as far as possible at the enlargement of the church and determined the width of the nave in the enlarged church.

The building period for both alternatives was probably the 13th century and the first part of the 14th. The rectangular aisled church was no doubt fully complete before 1376, when Johan van Hoynghe founded a chapel, described below, which was known during the 17th century as the "Lijbeska" chapel. Van Hoynghe decided that the chapel was to be built near the north-east part of the rectangular church, chapel P in plate II.

IV (fig 210 E). During the Middle Ages twelve or thirteen chapels dedicated to different saints were erected close to the north and south aisles of the church. The two oldest, whose years of foundation are known, were both dedicated to the

Apostles Peter and Paul, and were both situated near the north aisle. One of them, the "Lijbeska" chapel, was founded, as mentioned above, in 1376; the other was donated by Vicke van Vitzen in 1393, and they were joined together towards the end of the Middle Ages. Some of the other chapels, the foundation years of which are not known, were probably older than 1376, and others were built later. When, towards the end of the 14th century, two new chapels were built on the north side of the church, all the space at the south side was probably occupied, for the south side was a better situation.

V (figs 153, 210 F, pl II). The church was extended eastwards with a three-aisled chancel, two bays long and with a three-side ended chapel the same width as the nave. This chapel was undoubtedly dedicated to Our Lady, and was the one called the Great Chapel of Our Lady. The Lady Chapel was usually situated in this place in churches in those days. On the same side of the chancel a new vestry was built at the same time, also called the "Lijberijts" Chapel at the beginning of the 17th century, because the church library was housed there. The extended part of the church had buttresses and round pillars between the aisles and stellar vaults and five-shafted engaged columns in the corners. The architectural forms were Gothic, but no basis for a detailed stylistic dating exists. In 1411 a Mary Chapel is mentioned, without epithet, and in 1444 a Small Mary Chapel. Then the church should have had a large Mary Chapel. This is mentioned in 1474 and later as the New Lady Chapel and the Great Lady Chapel. This chapel and the new three-aisled chancel must therefore have been built some time between 1411 and 1444. It seems probable that this was connected with the great donation made by King Eric of Pomerania in 1430, when the king founded half a cathedral chapter at the Town Church of Kalmar with thirteen canons; the donated capital was paid to the church. The thirteen canons and other prebendaries of the church needed a larger chancel for their common services. The east part of the enlarged church was therefore probably added in the 1430's. Figure 153 shows how the chancel region may have looked during the late medieval period. The extended part of the church was intended for the services for the many priests. In the central aisle stood choir stalls, one for each priest. This clergy chancel was well separated from the rest of the church by a screen. In front (to the west) of this was the Holy Rood Altar, above which was the rood. The heightened tower with its two pointed spires may have been erected at the same time as the enlarged chancel, for spires of this type belong to the Gothic period. The heightening of the tower and the spires may have been necessary for architectural reasons to create balance in relation to the longer church and also to emphasize the importance of the town. The tower was a status symbol. The external appearance of the church after these additions was retained until 1611. Only few of the many chapels can have been built at the end of the Middle Ages. It is possible that, during the late medieval period, the church had stepped gables but no proof of this is forthcoming. Figures 171 a, 172a show an attempted reconstruction with-

out stepped gables and figures 171 b, 172 b one with stepped gables

VI. (Pls II–VII, figs 171 a–b, 172 a–b). During the years 1602–1606 much repair work was done on the tower and the roofs and elsewhere. The great bell was moved into the top storey of the tower in 1602. The sound holes in this storey were enlarged in 1604, and balconies with balusters were built outside them, chiefly for architectonic reasons. The roofs of the aisles and chapels were rebuilt unaltered as to shape and construction (fig 152). The font was then, and had probably been for a long time, just inside the main entrance in the south aisle (pl II). In, or very near the churchyard, fragments of two medieval fonts have been found; they may have belonged to the church (figs 176 ff). The inventory of 1604 mentions a brass font. The church may have had a medieval cast metal font.

VII. The church was destroyed and burnt in 1611 during the Kalmar War, when both the town and the castle were captured by the Danes.

VIII. Peace was signed between Denmark and Sweden at Knäred on 20 January 1613, and according to the peace treaty, Kalmar Castle and town were to be returned immediately, which was done. King Gustav II Adolf wanted the town, when it was rebuilt, to be a modern stronghold surrounded by earthworks and bastions, and with a regular town plan. The plans of both the fortifications and the town were drawn by a military engineer from Flanders, Andreas Sersanders. Kalmar became a fortified city of the most up-to-date kind for the times, with a round market-place in the middle, from which sixteen streets radiated. These streets were intersected by two circular streets, and the whole was surrounded by six bastions with curtain-walls between them. Sersanders' first plan had to be revised somewhat, for the king wished to preserve the old town church. The revised plan (figs 180f) was approved by the king early in 1614 (before 14 February) and was, in spite of opposition by the burghers, who wanted their former land again, realized for the most part. Sersanders' model was undoubtedly an ideal plan in Daniel Speckle's book, *Architectura von Vestungen*, published in 1608. Speckle's plan is based on earlier Italian towns, particularly Palmanova in the vicinity of Udine.

For the times it was an enormous task to restore the ruined church and it was understood that it would take a long time. The Small Church was therefore repaired first, for it was less damaged; it was completed in 1616. It is described below. A bell was borrowed from the neighbouring parish of Arby for this church.

IX 1615–1625. (Figs 185, 186, pls VIII–X). The restoration of the Great Church was begun in 1615. Then the entrances to the ruin were closed, and the work of cleaning up the ruin and salvaging usable bricks from the fallen vaults was begun. Collections were made in the town and the whole country to obtain funds to guarantee the work.

It was not until 1619 that building was begun. The Lady Chapel, then called the sanctuary, and the vestry were repaired and roofed. The sanctuary was vaulted, but not with

stellar vaults as prior to 1611, but with two cross vaults resting on eight new limestone brackets (pl VIII b). The sanctuary was limewashed white and given decorative paintings in 1620. The restorers were bound by tradition and endeavoured as long as possible to restore the church to its former condition. The only important alteration in the plan was that the south vault was demolished and the porch (E) was enlarged in conjunction with this and covered with two vaults (pl VIII b).

When the sanctuary was finished, work was continued bit by bit westwards. The destroyed wall copings were repaired and the pillars, which were more or less broken down, were repaired and provided with new limestone capitals; new vaults were constructed and the roof was restored. Usually only two or three vaults were constructed each year. In 1625 the three vaults in the North Chancel which corresponded to chapels T, S and R in plate VIII b, were constructed. In the same year three vaults were constructed in the south aisle and the whole of the church was then vaulted. Only some of the rooms in the south row of chapels then remained. The interior was very similar to the former one. The walls were limewashed white, the vaults bluish-grey with probably brownish-red ribs. Red lead was also used in the decoration of the vaults. The pulpit was placed close to the second pillar from the east on the south side, and was made of stone; probably it had survived since the period before 1611. It was most likely a medieval ambo built together with the pillar. Some time during the 1630's it was replaced by another one, of wood (see below). A wooden barrel served as font.

There were three entrances, as prior to 1611 and in the same positions. The church had 21 window holes in 1621, i.e. the same number as before 1611, except for two in the demolished south vault. The surrounds of both windows and doors were destroyed and had to be replaced by brickwork. It may be assumed that they were made round-headed, in accordance with the tastes of the times. Cf figure 179. The window openings were provided with brick mullions supported by wrought-iron stancheons; they were divided horizontally by flat iron transomes. Figure 184 shows bricks from the window jambs and a mullion. The 21 window openings were fitted in 1623 with 848 panes, i.e. parts of windows (fig 183q). Most of these were donated by private persons, and 273 by towns in Germany with which Kalmar had close trading associations, namely Lübeck, Wismar, Stralsund, Rostock, Greifswald, Colberg and Hamburg.

The roofs of the nave and the south aisle and the roofs of the porch and the south row of chapels were relaid with the same unpractical arrangements to carry off rainwater as before 1611 (fig 152). The roof of the nave was a constructional unit quite separate from the roofs of the aisles. They met, however, and the whole looked like a single roof (pl VIII). The north aisle and the north row of chapels were under a common lean-to roof, which formed a very obtuse angle to the north pitch of the nave roof (pl IX). The roofs were covered with tiles on battens without boarding, and lime mortar was applied under the tiles and in the joints.

The tower had been demolished down to the third floor.

Its rebuilding was postponed to a future date, and the roof of the church was extended over it, so that the tower did not appear externally. The west wall and gable had also been demolished. They were rebuilt in wood (pl X a). These wooden walls were often damaged by storms.

In 1624 a new bell was bought from Lübeck. It weighed 26½ *lispund* (c 225 kg). A belfry was erected on the truncated tower for this bell. The roof of the belfry, in which the bell hung, stuck up above the ridge of the roof, as shown in plate VIII a. Cf figure 179.

The floor of the chancel was paved with limestone slabs, mainly old and new gravestones. Otherwise, in 1625, the church had only earth floors. Most of the pews, in which the congregation stood or knelt, were installed in 1624 and 1625. The distribution of the pews was performed in 1624 by two representatives of the congregation. This was a delicate task, for rank was very important. In 1624 the bell borrowed by the Small Church from Arby was taken down and returned. The same year the offertory-chest was transferred to the Great Church from the Small Church. The Great Church was taken into full use on 7 June 1624, and may also have been reconsecrated then. In 1625 the king presented the church with a rich collection of valuable vestments, which may be taken as evidence that the church was completed. Plates VIII–X and figures 185f illustrate the exterior of the church at that time.

X 1626–1647. There were still details of the church remaining uncompleted, besides which the church was damaged by storms nearly every year. Damage was particularly great in 1626, when 2,700 tiles blew off the roof and the large east window of the sanctuary was severely damaged. The same occurred in 1627, when the east window “blew to pieces from top to bottom”, and took with it the surrounding brickwork which had to be replaced, as well as the glass window. The paving of the floors was continued in 1628 and several years following. Gravestones of private persons and stones belonging to the church were sold together with burial places under them. The church stones were marked in 1628 with the “mark of the church”, an X. In 1644 the west part of the church had only an earth floor. It was then covered with cobblestones set in sand. Two hundred cartloads of stones were required.

In 1629 chapel D, in plate II (the South Vault), was demolished as well as the west wall of the porch (E in pl II); the porch was extended westwards and given a new wall in line with the west wall of the tower, and equipped with two new vaults (pl VIII). In the same year two of the chapels on the south side (probably F and G) were vaulted and converted into burial chapels. Also in 1629 the church acquired a large wooden Baroque reredos for the sanctuary. It came by sea and was injured by water; it was undoubtedly a trophy of war. It was purchased for 300 daler silver mint and was repaired and complemented before it was installed. Figure 197, of a reredos in Rimbo Church, in Uppland, also a war trophy, is of a similar type and may give some idea of its appearance. In 1626 Gustav II Adolf had taken Braunsberg in Prussia, where there was Jesuit convent with a seminary for

priests. Its purpose was to train missionaries to convert the Scandinavian countries to Catholicism. Gustav Adolf gave Baroque altar taken there in 1629 to the Great Church of Stockholm, and the great library of the monastery was given to the Uppsala University Library. It is very likely that the Kalmar reredos came from the same place, where there were probably many altars.

During one of the subsequent years, as mentioned above, the church also received a new pulpit, probably a war trophy, too. It was made during the early years of the 17th century and is now in Kalmar Cathedral (figs 198 ff). The suspension arrangements for the sounding board were burnt in 1647 and the sounding board fell and was damaged. It was then repaired with coats-of-arms and masks with Baroque ornaments which accounts for the mixture of styles (fig 200).

In 1630 a gallery was erected in the west part of the church for the clockworks. It was delivered and installed in 1632 and cost 276 daler 16 öre silver mint. The works were assembled by the parish clerk, Nils Swensson.

The west gable over and at the sides of the truncated tower consisted, as already mentioned, of wood only. It often blew to pieces, and in 1631, therefore, it was decided that it should be rebuilt of stone. This was begun in 1631 and went on for several years.

A limestone font was acquired in 1634. It was carved on Öland by Staffan Stenhuggare; it was delivered “unpainted”, which implies that it was to be oil painted. It was placed in the southeast corner of the chancel (pl VIII b). The great bell, which was cracked, probably during the tolling for the death of Gustav II Adolf, was sent to Stockholm in 1634 to be recast. Repairs were then begun on the churchyard wall, which was covered with limestone slabs.

In 1635 a gallery was erected at the north wall of the chancel opposite the font and the pulpit. This gallery had a barrier of 64 turned balusters. It was equipped with seating the same year. A winding staircase led up to the gallery (fig 193).

It was decided in 1636 that the demolished parts of the tower were to be rebuilt, and work was begun. To obtain the necessary funds, notice was given for the capital of the van Hoyngnen donation to be paid out. It was given to found a chapel dedicated to SS Peter and Paul and a prebendary in the church. The sum, 1200 Lübeck marks, was, since 1402, loaned to the magistracy of Lübeck at an interest of 5 per cent and with the mills of Lübeck as security. Since the capital was tied up in this way, it had been out of the reach of Gustav Vasa, who ordered a reduction of churches in 1527. The commandant of the castle considered that the rebuilding of the tower would mean great danger for the castle, and he intervened by protesting to his superiors. The result was that the rebuilding of the tower was forbidden by the Crown. Then a new belfry was built, similar to the one that had stood on the lower part of the tower with its top sticking up above the ridge of the roof (figs 185f). The recast great bell was hung in this belfry. In 1636 six new “gentry pews were installed before the first pillars” in the east of the chancel, thus

in its easternmost bay. The distribution of pews was now carried out strictly according to rank and social standing. In 1636 it was ruled that no women were to be allowed to stand in the "men's ranks", nor men in the women's ranks, and this rule was observed for more than 200 years.

The German congregation, which had used the Small Church after the Swedish congregation had left it, was regarded as an annex to the Great Church and was subject to the superintendent of the diocese who was also rector of the town parish. The German congregation, and particularly the vicar, wished to become independent, but the superintendent objected and had the support of the Crown. In 1643 the superintendent asked for a special gallery in the Great Church for members of the German congregation. The gallery was installed the same year. The "northernmost gallery" was built in the west north chancel (R, S, T pl VIIIb). The Small Church was then closed.

In 1643 the church was completed and during the following years only maintenance work was performed, particularly on the roof and the windows damaged by storms. Early in the morning of 9 September 1647 a fire broke out and destroyed most of the town and also damaged the Great Church. The roof and the bells were completely destroyed, but the interior was saved almost intact.

XI 1647–1675. (Figs 187–190, pls XI–XII). The regency during the reign of Queen Christina had decided in 1640 to move the city of Kalmar to the neighbouring island of Kvarnholmen for military reasons. No official notification of this was sent to the citizens before 13 February 1647, however. No new buildings were to be erected in the old town, but now the Crown had to give the citizens permission "to erect on their cellars and round their chimneys a cottage each in which they could live during the coming winter". Many years elapsed before the move to the new site was completed. Until then and until the new town had a church of its own, the old church was to be used.

It was too late in the year to roof the church before the winter. It had, therefore, to remain without a roof until 1648. The church superintendent went around in the neighbouring parishes to order beams and other timbers for the new roof. Work was begun on 26 May and continued until 19 October 1648. It was supervised by the master builder from Kalmar Castle, Jakob Wilde. The former unpractical roof construction was abandoned and a new saddleback roof was laid over the nave, aisles and the two rows of chapels (pl XI and figs 189f). Only the porch gable was restored (E pl VIIIb and pl XII).

During the year 1648, three new church bells were cast at Kalmar by Andreas Hansson Höök, bellwright, from Jönköping, to replace those destroyed in the fire. For two of them a new steeple was erected on the truncated tower of about the same shape as the one that had stood in the same place before the fire of 1647 (fig 185). The smallest bell was hung in a flèche or small steeple above either the chancel or the sanctuary. The congregation was not satisfied with these steeples but wanted a tower for the bells. Owing to the above-

mentioned royal prohibition they were afraid to build a tower, but if the tower were built in wood it might still be regarded as a steeple in accordance with the stipulations of the Crown. Negotiations were carried on privately with the influential Lord Lieutenant, Gabriel Gyllenankar. At the meeting of the magistracy on 22 February 1650 a drawing of a timber tower for all three bells was made by master builder Adrian Clausson. The plans were submitted to the Lord Lieutenant, who "graciously stated that he was pleased with the work", and he requested the magistracy to realize the plans. Work was begun at once and the tower was practically finished by the end of the year. Timber for the tower had been obtained in advance, clearly with the tacit approval of the Lord Lieutenant. Adrian Clausson's drawing has not been preserved, but a sketch made in the 1670's by Erik Dahlbergh, figures 187f, show the appearance of the tower, and accounts confirm that it gives a correct and detailed picture of the tower and its roof. Plates XI and XII, and figures 189f give reconstructions of the church with its new roof and wooden tower in 1650.

The wooden tower stood on the truncated medieval masonry tower; it was not rectangular, like the stone tower, but square, with sides 9 m long. It had three sound holes on each side for the bells, and above was a gallery with turned balusters round the tower; in each of the four corners of the gallery was a flagpole with a flag of gilded iron sheeting. The plan of the roof of the tower was octagonal, with inward curving sides. It was covered with a mushroom-shaped octagonal roof on the top of which was an iron flagpole crowned by a knob and a cock, both of copper and gilded. In 1651 the clock works were moved into the tower and fitted with two dials outside the tower and one in the west part of the church.

In 1653 and the following year a complete refurnishing of the chancel was undertaken "at the request of the bishop and magistracy". The font was moved into chapel I, west of the vestry and the chapel was separated from the aisle by a screen (fig 193). The chancel screen, which stood in the archway between the sanctuary and the chancel, was moved and re-erected between the two round pillars in the chancel. After that new stalls were installed in the southeast bay of the chancel, where the font had been, for the bishop and the clergy and other church officers. A gallery for students was erected at the same time. No information is available about the situation of the latter, but it, too, was probably in the southeasternmost bay of the chancel. Thus the church and school had a section of the church each, with its own entrance by way of the chancel door (fig 193). In 1653 the organ was on the north gallery in the chancel. It is not known when it was moved there.

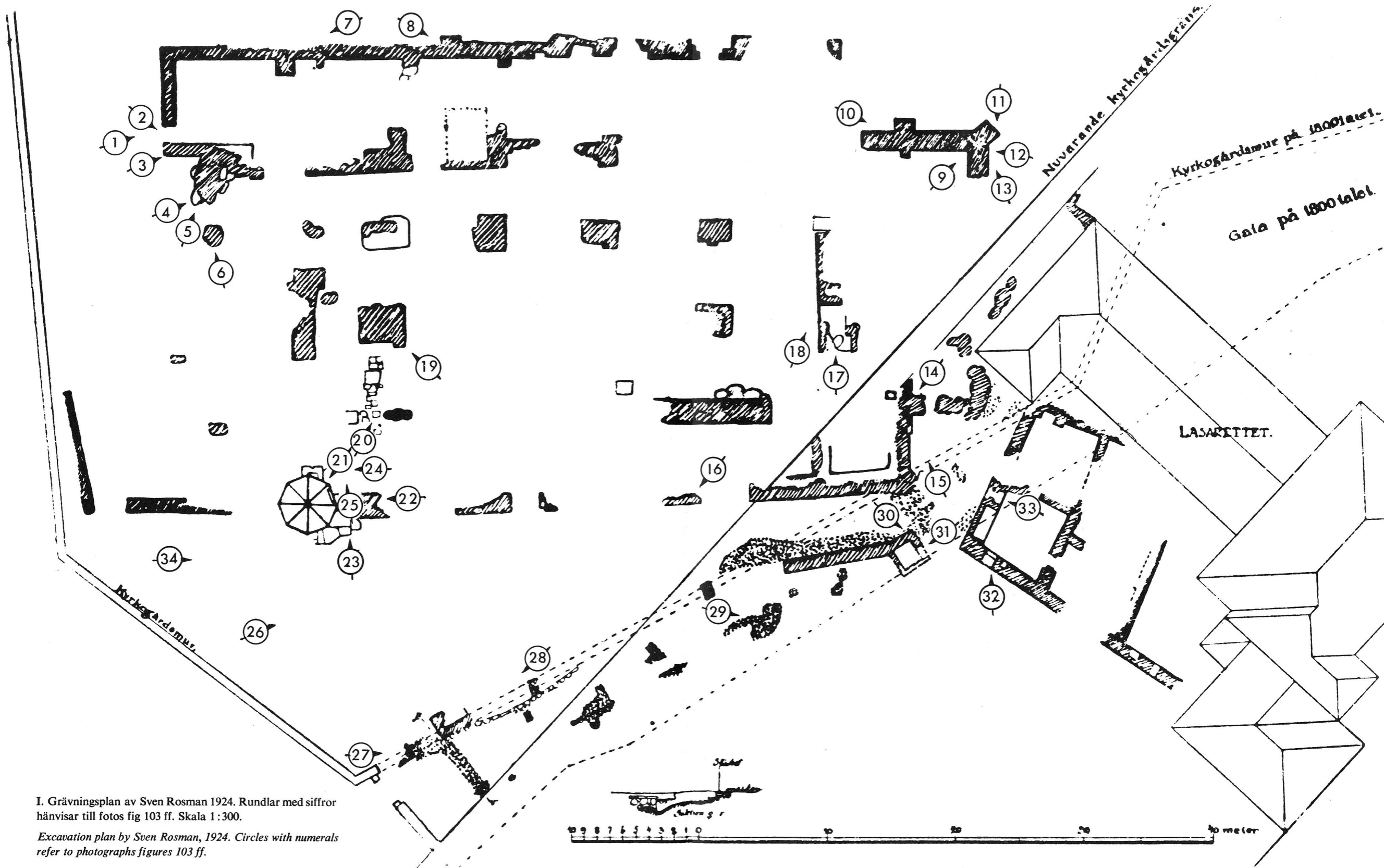
Kalmar was again threatened by the Danes in 1657. The commander-in-chief, Field Marshal Axel Lillie, then ordered the reredos, pulpit, organ and other moveable furnishings to be taken to the castle, for as soon as the enemy had crossed the border "the roof of the church was to be removed, for it is a great hinder for the castle". It did not become necessary to

remove the church roof, however, for the danger was soon over. Then all the objects were returned to their former places.

From the Christmas of 1657 divine services were held in both the New Town and in the Great Church. In 1658 the building of a church in the New Town, the present cathedral, was discussed. On 30 April the same year, the king recommended the church officials to approach Nikodemus Tessin the elder for plans. Tessin soon delivered the drawings and plans and on Midsummer day, 1660, excavation for the foundations was begun. The foundation stones were laid on 7 August the same year. With that interest in the old church declined and only the most necessary work of maintenance was performed. To reduce costs a number of windows were blocked up. In the 1670's both the church and the wooden tower were in a grave state of disrepair.

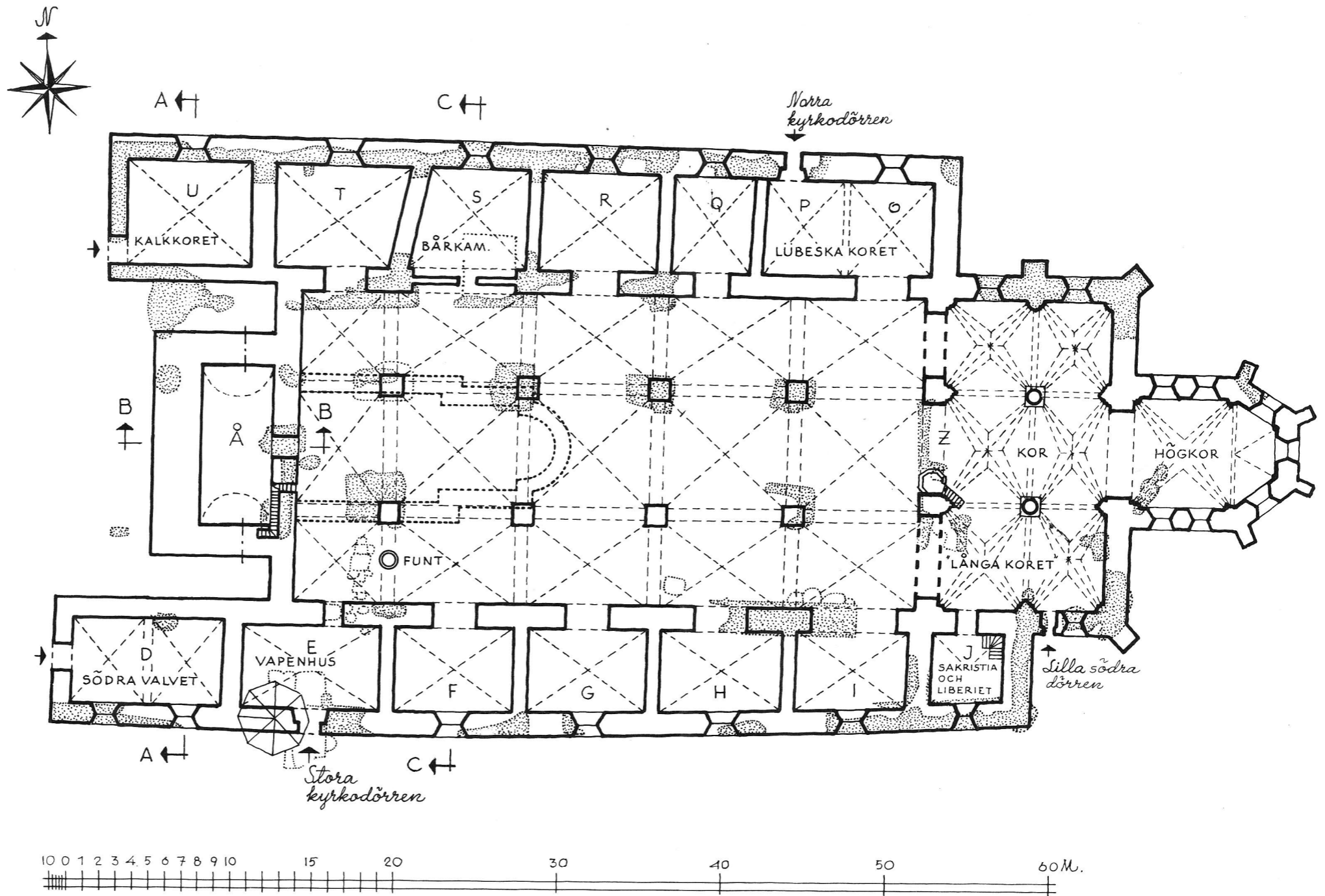
XII. Sweden was again at war with Denmark in 1675. After the Swedish fleet had been defeated at Kjöge Bay on 1 July 1677, Kalmar was seriously threatened. A Danish and a Dutch fleet sailed into the Kalmar Sound, the former from the north, the latter from the south. The enemy raided the

coast of Småland and Öland and plundered and burned. An attack made on the town itself on 7 August was repelled, however. The fortifications and the remaining buildings of the old town were a great handicap for the defence of both the castle and the New Town. King Karl X Gustaf had, as early as 1656, decided that the fortifications of the Old Town were to be demolished as soon as the New Town could be defended, but only little had been done. After the pressure from Denmark had become reduced in the autumn of 1677, Karl XI ordered the old fortifications to be destroyed immediately and peasants were mobilized for the work. When the Lord Lieutenant, H von Vicken, thought that the work was progressing too slowly, he proposed that the Gustavus bastion, which was in the most critical situation, and the Great Church should be blown up with gunpowder. The king approved the proposal on 19 January 1678. The church was demolished by four charges the same year, after the reredos, pulpit, bells, tower clock and other moveable furnishings had been removed and stored. The first blasting was on 24 March 1678. The stone was used in the fortifications and the church in the New Town.

I. Grävningsplan av Sven Rosman 1924. Rundlar med siffror hänvisar till fotos fig 103 ff. Skala 1:300.

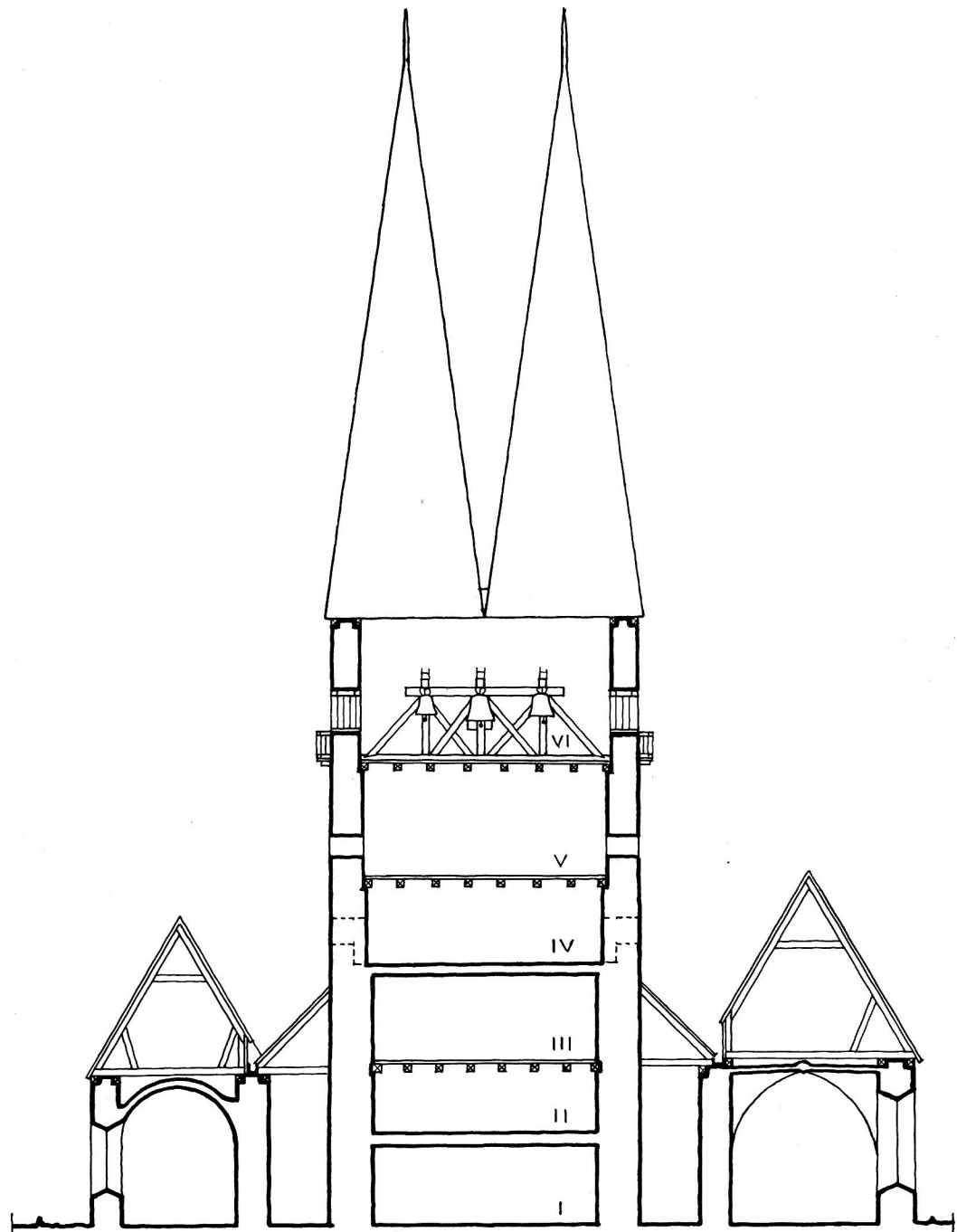
Excavation plan by Sven Rosman, 1924. Circles with numerals refer to photographs figures 103 ff.

II. Rekonstruerad plan av Storkyrkan omkring år 1610.

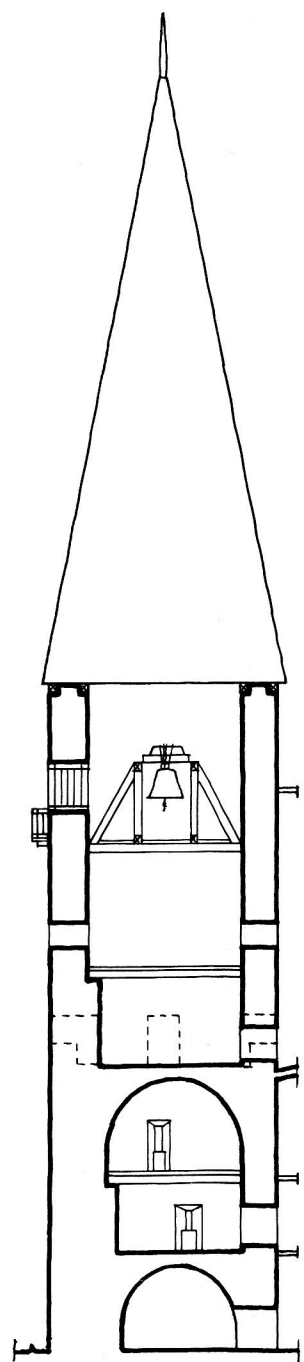
Skala 1:300.

Reconstructed plan of the Great Church, c 1610.

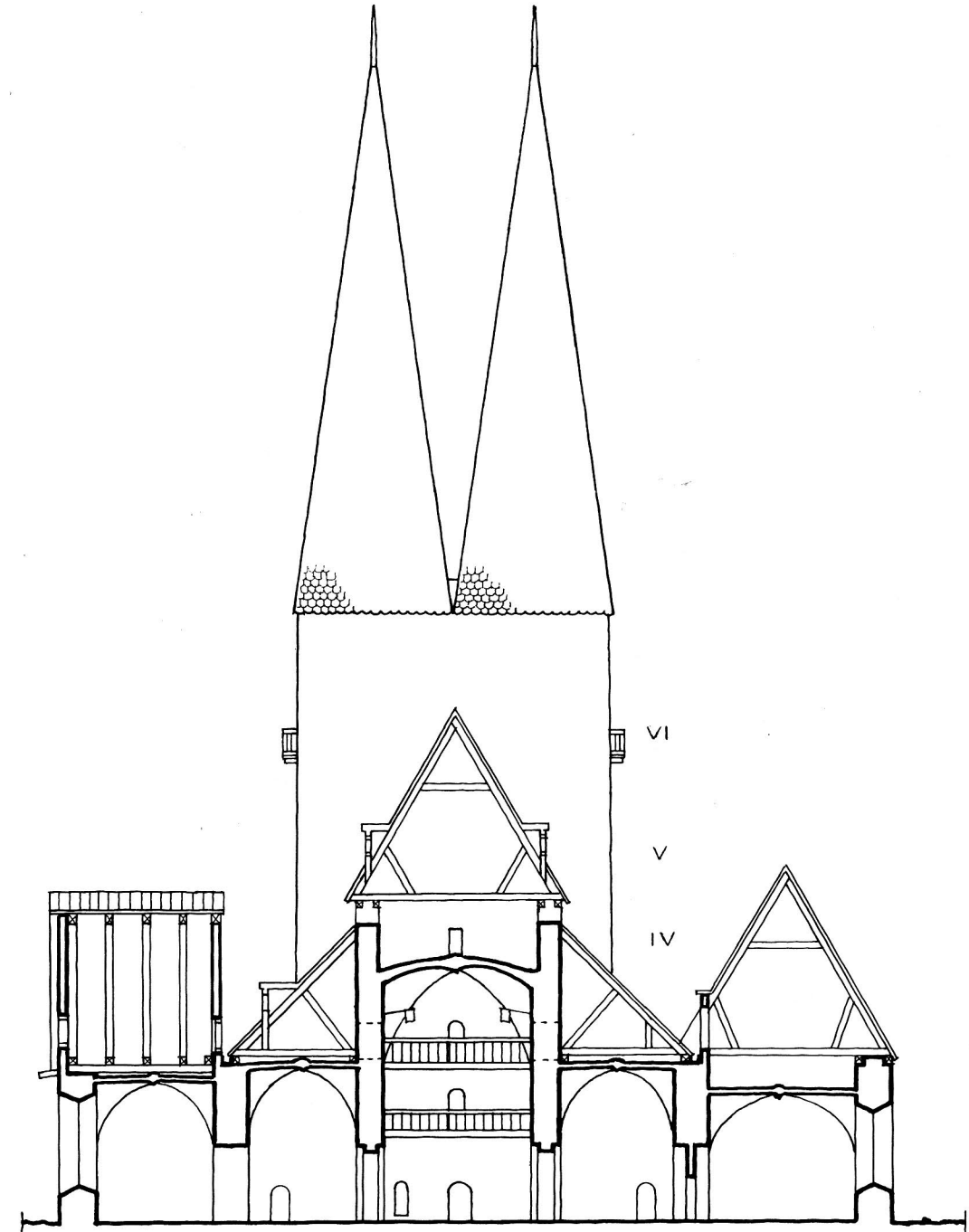
Sektion A - A

a

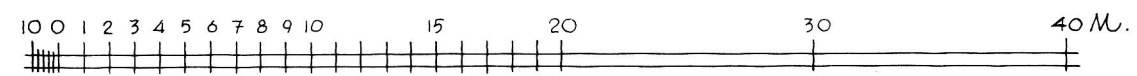
B - B

b

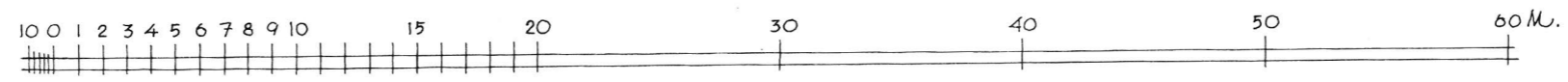
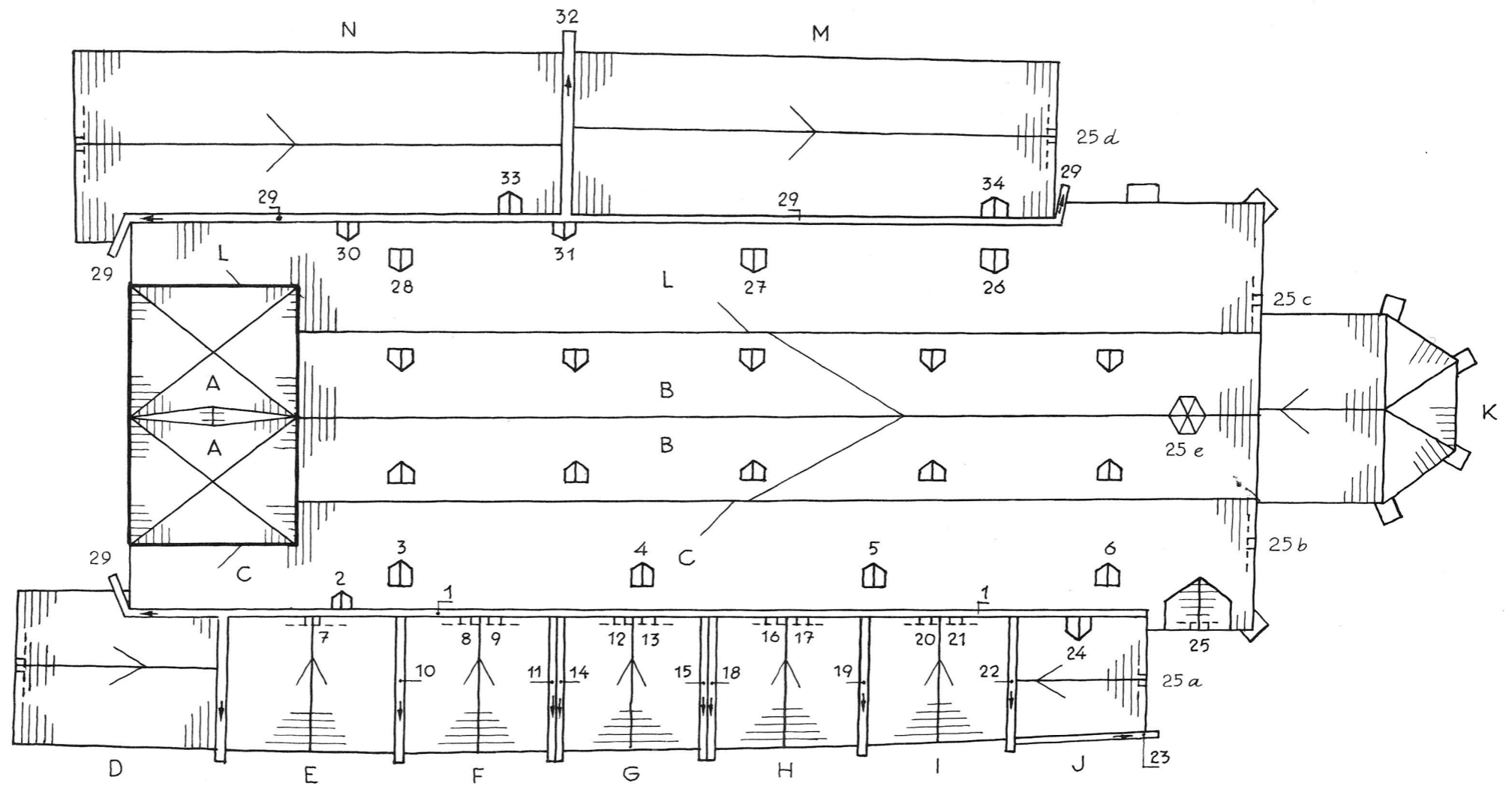
C - C

c

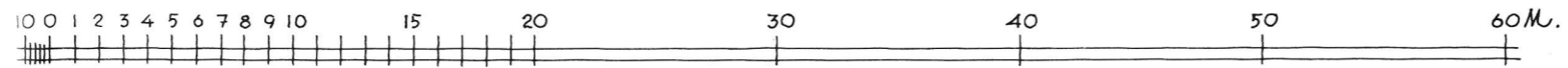
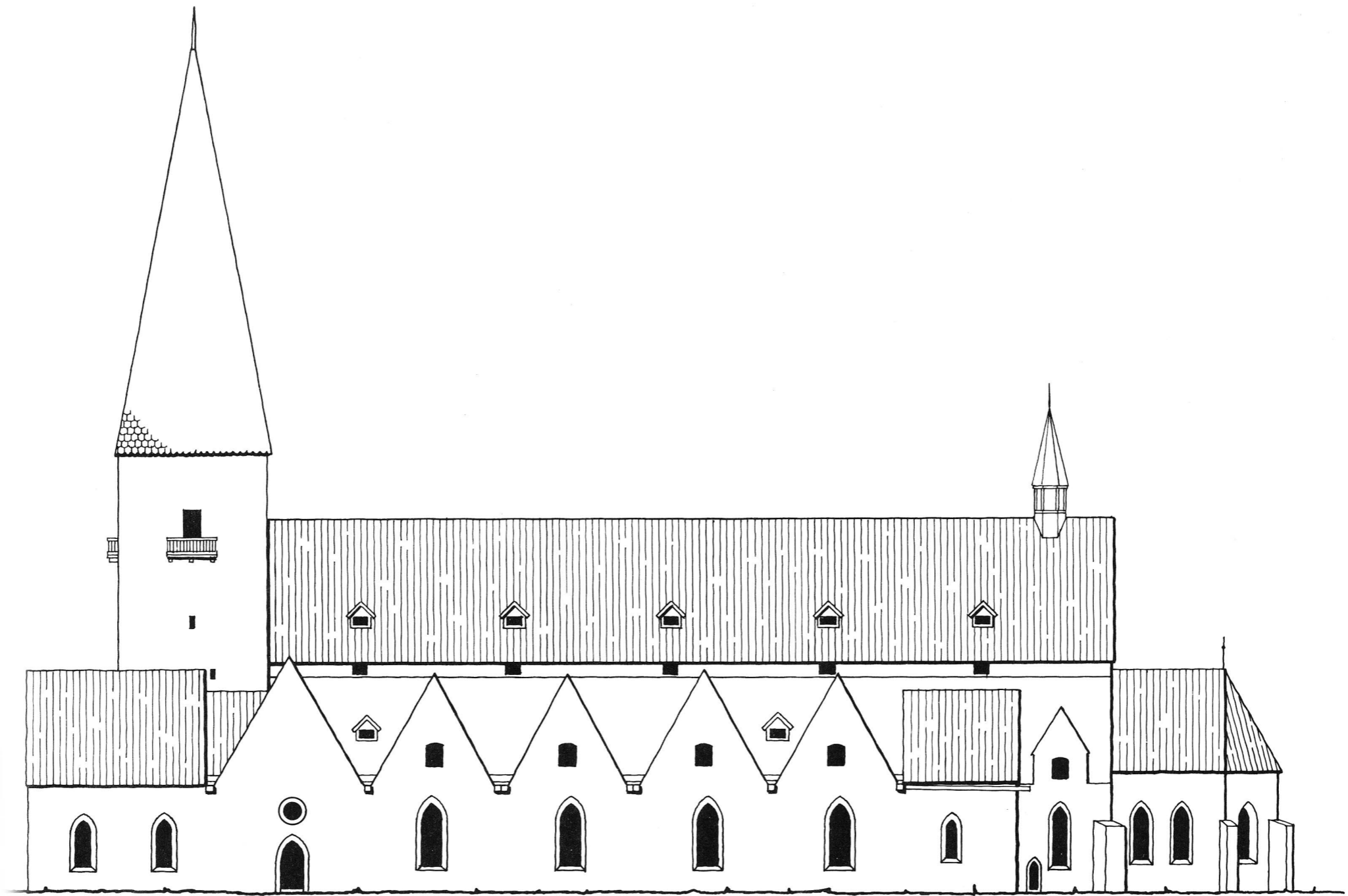

III a-c. Sektioner omkring år 1610 mot väster, skala 1:300: a. A-A söder-norr genom Södra valvet, tornet och Kalkkoret. — b. B-B väster-öster genom tornet. — c. C-C söder-norr genom kapellet F, kyrkan och kapellet S.

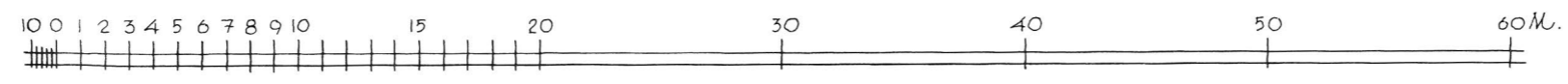
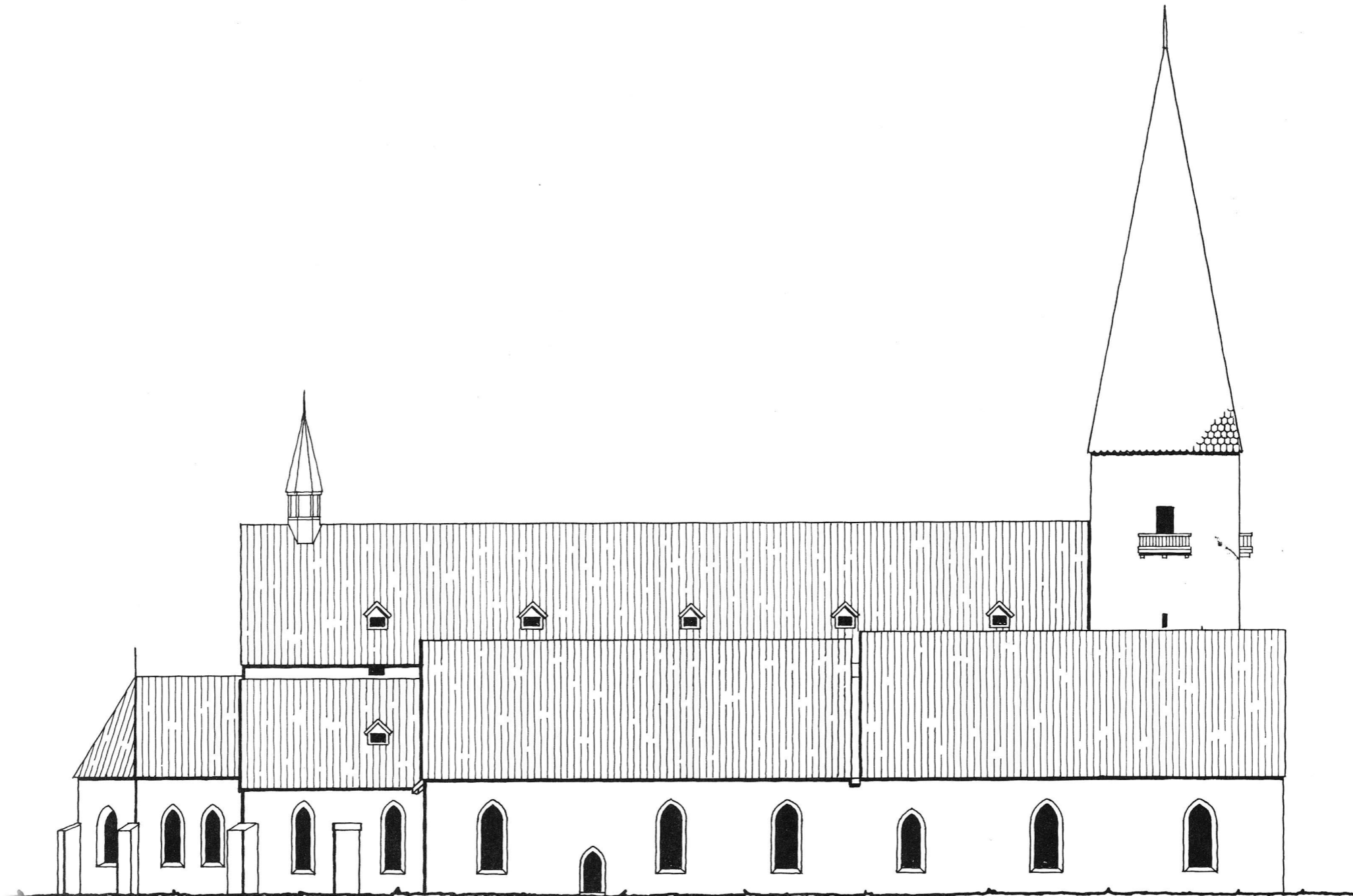
a-c. Sections c 1610, scale 1:300, looking W: a. A-A S-N through the South vault, the tower and the Lime Chapel. b. B-B W-E through the tower. c. C-C S-N through chapel F, the church and chapel S.

IV. Takplan omkring år 1600. Skala 1:300.
 Plan of roof, c 1600.

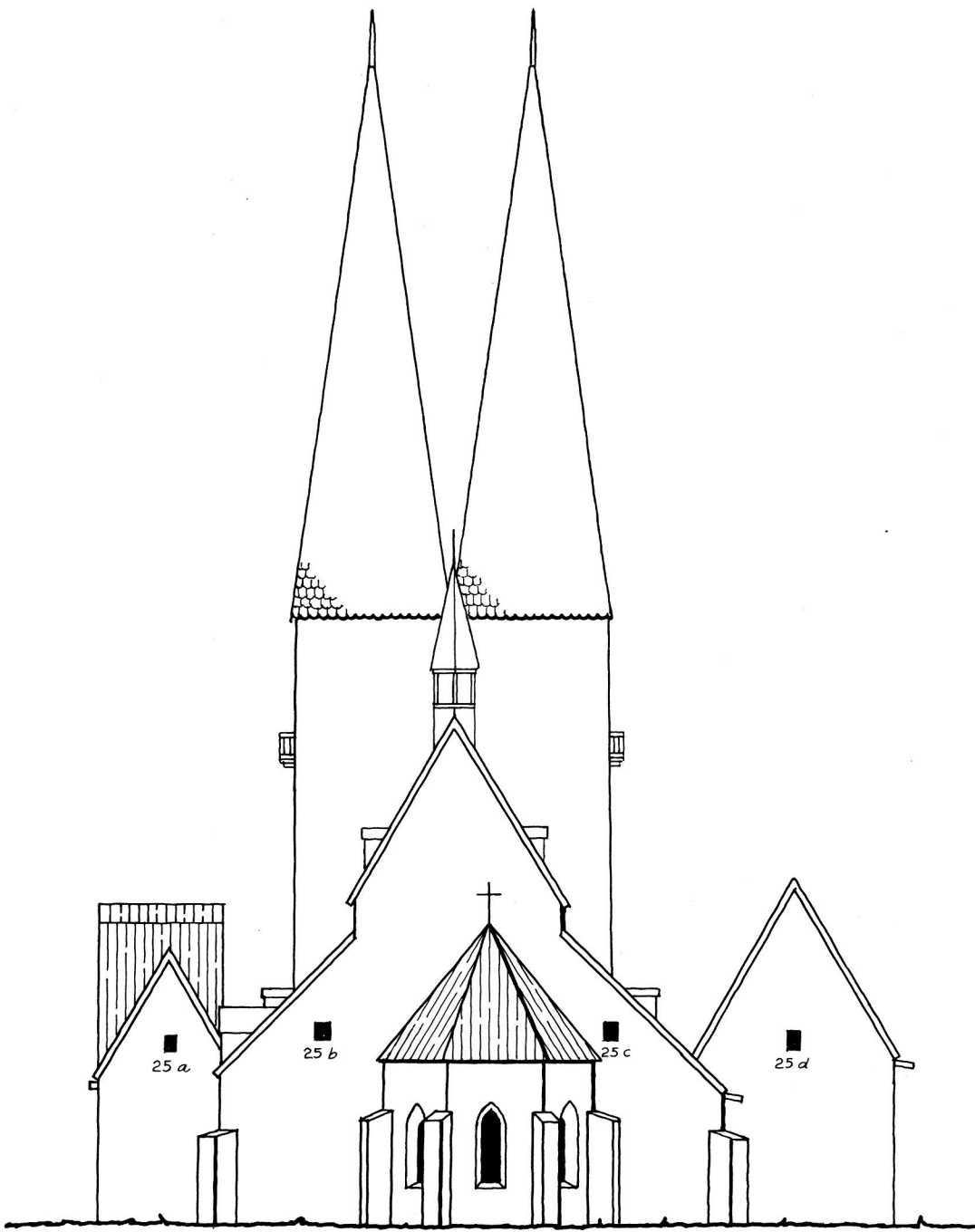

V. Fasad mot söder omkring år 1610. Skala 1:300.
S front, c 1610.

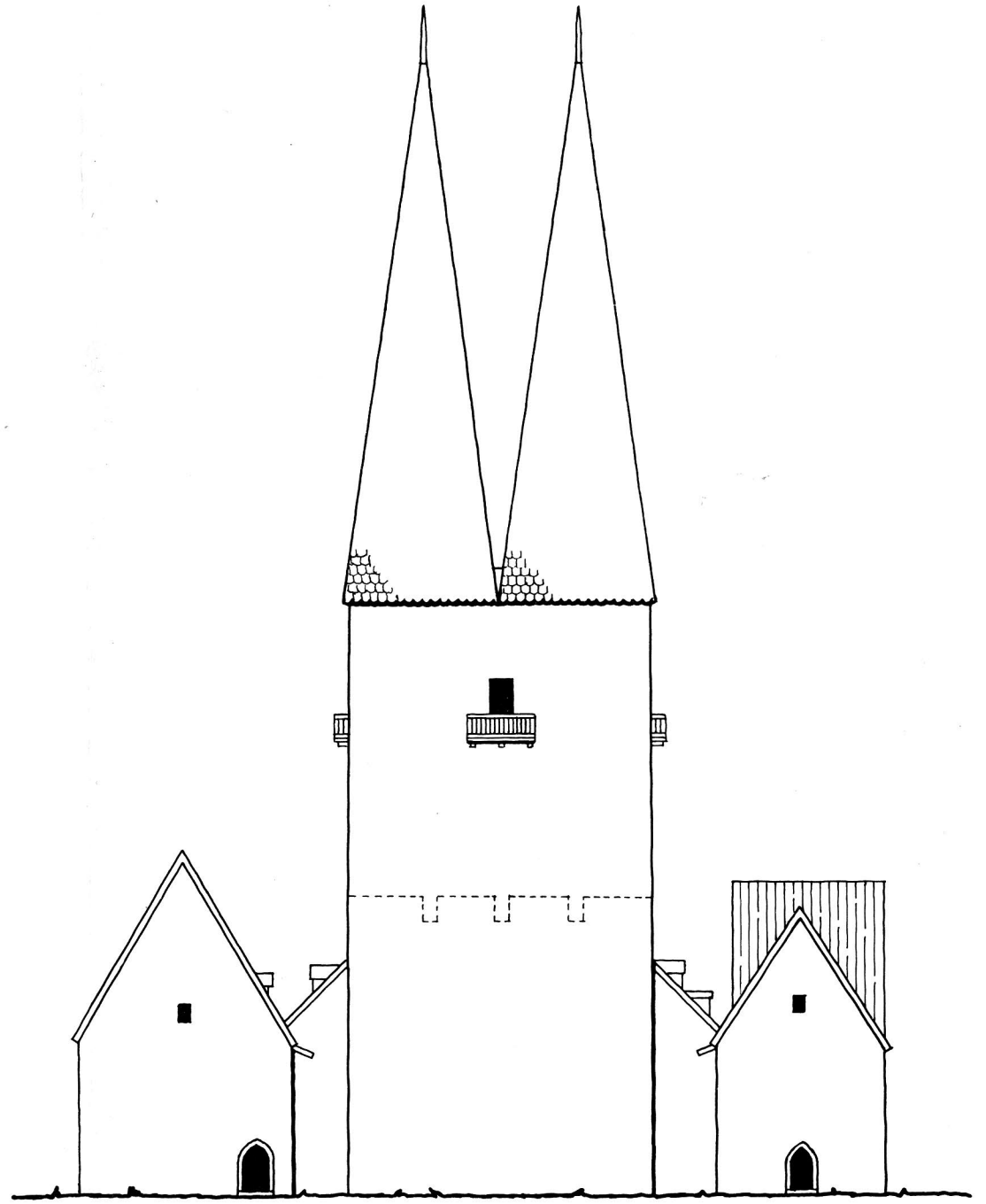
VI. Fasad mot norr omkring år 1610. Skala 1 : 300.
N front, c 1610.

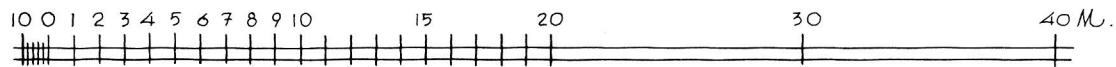
a

VII a. Fasad mot öster omkring år 1610. Skala 1:300.
E front, c 1610.

b

VII b. Fasad mot väster omkring år 1610.
W front, c 1610.

FÖLJANDE KYRKOR I SMÅLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES
KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Jönköpings och Huskvarna kyrkor, Sm band I, volym 48.

Kalmar slotts kyrkor, Sm band III: 1, volym 117.

Kalmar Storkyrka, Sm band III: 2, volym 158.

Växjö domkyrka, Sm band IV: 1, volym 137.

Växjö och Öjaby kyrkor, Sm band IV: 2, volym 143.

UPPVIDINGE HÄRAD:

Kyrkorna i Sjösås, Sm band II: 1, volym 114.

Drevs och Hornaryds kyrkor, Sm band II: 2, volym 120.

Dädesjö och Eke kyrkor, Sm band II: 3, volym 126.

Granhults och Nottebäcks kyrkor, Sm band II: 4, volym 149.

Åseda och Älgshults kyrkor, Sm band VI: 1, volym 157.

KINNEVALDS HÄRAD:

Bergunda och Öja kyrkor, Sm band V: 1, volym 138.

Under utarbetande:

Uppvidinge härad, Kinnevalds härad, Kalmar stadskyrkor.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 158

SMÅLAND

Band III, Häfte 2

Kalmar Storkyrka

- + Kyrka, kapell
  - + Odekyrka, kyrkoruin
  - Större väg
  - Landskapsgräns
  - Länsgräns
  - - - Häradsgrens
- 0 10 20 30 km

KARTOGRAFISKA INSTITUTET